

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXII

Sa. 264

Ağustos 2008

ANKARA - 2008

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ERARSLAN, ALEV: The Ubaid Period in the Urbanisation Process; The Birth of Urbanism in the Near East (5500-3800 B.C.) (6 çizim ile birlikte).....	395
DÖNMEZ, ŞEVKET: Tunç Çağı'nda Orta Karadeniz Bölgesi ve Kelkit Havzası Yerleşmeleri (2 harita, 22 resim ile birlikte)	413
ARSLANTAŞ, NUH: Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri (5 resim ile birlikte)	431
KAYHAN, HÜSEYİN: Artuklu - Dânişmendli İlişkileri Hakkında	475
ÇETİN, ALTAN: Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dâir Bir Değerlendirme	483
KAHYA, ESİN: Sururi (Mustafa Mushihiddin B. Şaban).....	491
YAMAN, BAHATTİN: 1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları (11 belge ile birlikte).....	501
ÖZBEK, YILDIRAY: İdeolojinin İnşası: 15-16. Yüzyıl Osmanlı Selatin Camileri (9 plan, 8 resim ile birlikte).....	535
ÇEVİKEL, NURİ: Ayâns in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the 18 th Century	567
PUL, AYŞE: Anonim Bir Osmanlı Kaynağı: Girid Fethi Tarihi.....	591
ÇELİK, YÜKSEL: Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali	603
SEVİN, NECLA ARSLAN-SEVİN, VELİ-KALSEN, HAYDAR: Harput İç Kale Mahalle Kazısı: Osmanlı'ya Arkeolojik Bir Yaklaşım (İlk Sonuçlar) (6 çizim, 21 resim ile birlikte)	629

Çeviriler:

CICERO, MARCUS TULLIUS: (Çev. F. Gül Özaktürk- Ü. Fafö Telatar): <i>Academica I.</i> Kitap	643
--	-----

Kitap Tanıtmalar:

AKA, İSMAİL: Abdulhalik Bakır: <i>Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi(i), Giyim-Kuşam ve Moda</i>	661
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Tax Farm Register of Damascus Province in the Sixteenth Century: Archival and Historical Studies</i>	665
SARIKAYA, YAŞAR: Mustafa Gencer: <i>Imperialismus und die Orientalische Frage. Deutsch-türkische Beziehungen (1871-1908) [Emperyalizm ve Şark Meselesi. Türk-Alman İlişkileri (1871-1908)]</i>	669
VARKIVANÇ, BURHAN: M. Kadıoğlu: <i>Die Scaene frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander</i>	671
İngilizce Özetler	675

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Serpil BAĞCI
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Mustafa FAYDA
Prof. Dr. Ali İhsan GENCER
Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Mehmet ÖZAKTÜRK
Prof. Dr. Ali SEVİM
Prof. Dr. İlter UZEL
Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli
18 Ağustos 2008 - ANKARA

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Dikmen Cad. Atadan Apt. 546/6 Dikmen/ANKARA

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 395 99 94-95 Faks: 394 77 49
Adres: İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 531. Sok. No : 31 Ostim/ANKARA

BELLE TEN

Cilt: LXXII

Ağustos 2008

Sayı: 264

THE UBAID PERIOD IN THE URBANISATION PROCESS; THE BIRTH OF URBANISM IN THE NEAR EAST (5500-3800 B.C.)

ALEV ERARSLAN*

Introduction

The Ubaid culture, which takes its name from Tell-al Ubaid (fig. 1), a small settlement situated next to the city of Ur in southern Mesopotamia, is divided into five phases referred to as Ubaid 0-4. The earliest phase of this culture, Ubaid 0, is known only from Tell el-Oueili (fig. 1)¹. Surviving for more than 1500 years, the Ubaid culture's later phases—Ubaid 2, 3 and 4—are more comprehensively known as compared to earlier periods.

It is widely held that the Ubaid culture, which emerged in southern Mesopotamia—an area that was rich in agricultural surplus but lacking in raw materials such as the metals, semi-precious stones and lumber that were necessary for technology—began to spread in the later Ubaid 3 and 4 phases, to Anatolia and Syria in the north, to the Persian Gulf in the south and to southwestern Iran in the southeast as a result of the establishment of trade colonies reflecting their own settlement model due to the densely trade relation with these regions of the Ubaidian trademen, and thus all of the regions displayed a cultural homogeneity in the architectural and material culture during this period². Researchers Frangipane and Stein, however, oppose this view that commerce played a role in spreading the

* İhlamurdere Cad. Meddah İsmet Sok. No: 23/5, Beşiktaş, İstanbul. aleverarslan@yahoo.co.uk

¹ Stein 1994: 36.

² Oates 1973: 172-175; Akkermans 1989: 349.

culture. Stein asserts that there is the replication of existing small systems, rather than the absorption of neighboring areas into a few expansionistic colonies³. Frangipane states that there was a gradual penetration of Ubaidian cultural elements into the northern areas and that the economy of the Ubaid societies essentially based on primary products—staple finance—rather than the manufacture or procurement of exotic materials—wealth finance—making it unlikely that the spreading reasons were not derived from the commercial aims. She further asserts that the spread of the culture must have arisen from their internal needs and the dynamics of relations within the southern communities themselves⁴. Yet, the reason of this culture established is still on debate.

The Urbanistic Characteristics of the Ubaid Society

Urbanisation emerges from some structural changes occurring in the economic, technological, social and political organisation of societies. Urban societies, also called complex societies, exhibit some key characteristics among them two-level site-size hierarchies, the complex economy that consists of technological development and a high-degree of specialisation, public structures in administrative quality, social stratification and long-distance exchange. With the Ubaid Period, these fundamental characteristics peculiar to the urban societies begin to appear in the Near East.

The first salient urbanistic feature yielded in the Ubaid Period manifested itself on the socio-political structure. The first monumental public structures characterised as temples began to appear from the earliest phases of the culture at Eridu, Uruk and Tell Uqair in southern Mesopotamia and Tepe Gawra level XIII in northern Mesopotamia (figs. 2, 3). They are standart in plan—tripartite plan—and share same architectural features. The presence of temples indicates to the leaders that were mobilised both labor force in the construction of these structures and had a control over the movement of surplus⁵. Besides temples, large granaries uncovered Tell el-Queili and Tell Uqair, identified as the centralised storage of surplus because of their size very large for individual storage,

³ Stein 1994: 43.

⁴ Frangipane 2003: 147-149.

⁵ Algaze 1993: 121; Frangipane 2002: 137, 139, 141; 2003: 149; Berman 1994: 24.

demonstrate that the existence of leaders who had control over the agricultural surplus⁶. The central accumulation and distribution of large amounts of subsistence goods requires institutions of political control and thus, redistributive institutions such as temples emerged⁷. Because these structures exhibit no apparatus related to administrative functions, some researchers assert, however, that control over accumulation of goods did not involve an economic and political aspect, but rather represented a simple ritual mobilisation of staple finance which is an economic system based on the control of land, water and labor force⁸.

The temples were, however, found in the acropolis at Tepe Gawra level XIII display various characteristics that are different from those in the south (fig. 3). Contrary to those in the south, these structures each have a different layout and because of this, some researchers have claimed that the activities that took place in these structures were much more varied and greater in number than the activities conducted in the south⁹. Another feature of these structures that differentiates them from those in the south is the Well near the acropolis containing numerous seals made from imported valuable stones such as steatite, serpentine, lapis lazuli, agate, carnelian, hematite, diorite and obsidian¹⁰. This evidence indicates the existence of the centralised public institutions that co-ordinates economic and political processes and an administrative control includes the economy, the circulation of goods¹¹. Such a system, where the temple evolves into an economic institution that was responsible of circulation of goods and the labor force, a centralised system within the temple that represents a political institution administering to religious, political and economic affairs, has been called as "Temple Economy" by A. Deimel, but it is very embryonic form in this period yet¹².

⁶ Stein 1994: 42; Frangipane 2002: 122; 2003: 149; Algazc 1993: 121; Huot 1989: 28-30; 1994: 118-119.

⁷ Stein 1994: 41; Adams 1960: 28-29.

⁸ Frangipane 2002: 141; Stein 1994: 41

⁹ Frangipane 2002: 160.

¹⁰ Tobler 1950: 32, 176.

¹¹ Frangipane 2002: 161; Matthews 2003: 104; Rothman 2002: 83.

¹² Makkay 1983: 1-2.

The Emergence of Extended Families in Economic Management: *Oikos*

Another administrative model that is seen in Ubaid society is a system where economic control over craft production and exchange as well as the movement of goods are managed not by a central public institution such as temple as centralised control but by some socio-economically dominant high status family groups, individual private houses, in the settlements. This elite-directed economic structure is described as "household-managed economy"¹³. Resources, production and labor in this societal structure are centralized in the hands of the most influential leaders, which called chieftain, agha or high level family or families of that society who represent a central authority. It is these chieftains/aghas instead of institutionalized administrators who decide on matters concerning the public. In this socio-political and economic organization, numerous households, each with its particular specialist economic function, were integrated into unitary economic unit controlled by powerful elite family or families who comprise the administrating class. The structure represents the earliest physical appearance of the *oikos*, and thus both temple and private *oikos* establishment developed side by side through the Ubaid Period.

In this household type of management, the seals that are administrative artefacts were used in a domestic context and the house of the managing household was differentiated from other houses by their layout, size and other architectural qualities and by the greater number of varied administrative apparatus as well as by the tools and raw materials related to production that they contained. These structures, characterised as "chieftain's house or ağa mansion" were unearthed at Tell Abada, Tepe Gawra level XII and Değirmentepe. Building A at Tell Abada, besides being the largest and most elaborate structure in the settlement and its location in the centre of the site, stands out in this respect with the objects it contains (fig. 4). Below the floors of the building were found the burials of 57 infants in urns indicating that the leader represented the entire society¹⁴. The unusual artefacts were encountered in the structure are the piles of mass pottery vessels that were discovered in a chest room, clay tokens of various shapes and sizes in pottery vessels—which were used for accounting

¹³ Frangipane 1993: 159; 2000: 226; 2001: 322; Lamberg-Karlovsky 1999: 170, 174, 187.

¹⁴ Frangipane 2002: 147; Jasim 1989: 80.

function—clay proto-tablets and the status objects like the unique beakers, marble mace heads, marble vessels, palettes and special gypsum items¹⁵. This kind structure in Tepe Gawra level XII is the White Room which was first interpreted as a temple but which has been shown by latest research to be a residential structure¹⁶. It is the largest and most regular architectural structure as well as has the scarcest status objects such as gold and copper beads as well as infant and child burials underneath its floors (fig. 5)¹⁷. Although seals and sealings were also yielded in all other structures in the settlement, larger concentration of these materials as well as door-lock sealings that are a particular kind of evidence for administrative control were uncovered in this structure, suggesting that this building belongs to a socio-economically dominant family—the administrator of the settlement¹⁸. It also contained the wide variety of products or production tools like metal and flint tools and scarcest imported objects such as metals, which might imply that this building was also involved in the management of craft production and trading function, in other words existed a centralised economic function at site, carried out the White Room¹⁹. At Değirmentepe, which is the only Ubaidian trade colony we know, Building BC and Building I adjacent to BC from the south are examples of similar types of structures. These structures, located to the southwest of the settlement, are where control devices such as seals and clay sealings are concentrated (fig. 6)²⁰. The original seals found in Building BC are particularly worthy of note²¹. The rich concentration of ceramics and particularly metallurgical activities and the numerous seals, seal impressions, token, bullae and stamped and unstamped lids associated with metal finds give the impression that these belonged to privileged families—the administrators—and copper production and its centrally management clearly appear to be a major function of Building I and BC²².

¹⁵ Jasim 1985: 73, 173-174, 202; 1989: 79-83; Stein 1994: 38; Frangipane 2002: 147.

¹⁶ Tobler 1950: 28; Frangipane 2002: 155; Rothman 1993: 167; 2001: 396; 2002: 77; 2002a: 59.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Rothman 2002: 74, 77, 82-83, 144; Frangipane 2002: 162.

¹⁹ Rothman 2001: 396; 2002: 78, 80, 144.

²⁰ Esin 1994: 60-61; 2002: 84; Helwing 2003: 62, 65; Yener 2000: 35, 37-38.

²¹ Helwing 2003: 62, 65; Yener 2000: 38.

²² Esin 1994: 60-61; 1998: 670; 2002: 84; Helwing 2003: 62, 65; Yener 2000: 35, 37.

Specialization and Exchange

Another important characteristic feature of urbanism have emerged on economy and the production technologies. Economic specialisation is the fundamental characteristic of urban societies. The existence of a complex division of labor and a wide range of craft specialisation point to economical complexity. Economic efficiency and control are various outcomes of specialisation that have been linked to the evolution of urbanism and states. Within this period, a high-level craft specialisation and technological development have appeared in many different branches. The most important fields where technological achievement encountered were the production of ceramic and metal. The Ubaid pottery is a uniform pottery style decorated with simpler patterns and fired at high temperatures of 1050-1150°C in a reducing atmosphere²³. By the final phase of the period, the forerunner of the potter's wheel—the tournette or slow wheel—introduced as the most important technological innovation in ceramic production²⁴. Thanks to tournette changed the labor organisation and thus appeared increasing amount of production, standardization and the full-time craft specialisation²⁵. At some point in the 5th millennium the ceramic style have become standard in a vast geographical region from the Gulf in the south-east to the Mediterranean in the west. A higher output of standardized pottery forms indicates a progressive tendency towards to mass production and the industrialisation in ceramics. In particular, the type of unornamented, nearly standardised in shape and size and plain bowls recovered in the northern regions, the so-called 'Coba bowls', are the most significant indication of this type of manufacture²⁶. Significant ceramic production centers of the period were Tell eth-Thalathat, Tell Songor B level I, Tell Abada levels I-II, Tepe Gawra level XVI, Tell el Queili, Tell al-Ubaid and Eridu (fig. 1)²⁷. These settlements revealed numerous technically advanced pottery kilns, that were capable of reaching high temperatures and reflect different stages of ceramic production with their various types and sizes, besides simple ovens and pottery fire installations as well as the presence of large scale industrialised pottery production and highly skilled

²³ Streily 2001: 76.

²⁴ Thuesen 1992: 14; Algazc 1993: 120.

²⁵ Thuesen 1992: 13; Nissen 1989: 248; Matthew 2003: 106; Streily 2001: 76.

²⁶ Frangipane 2002: 167.

²⁷ Jasim 1985: 208; 1989: 88; Streily 2001: 76-78; Moore 2002: 74-76.

craftsmanship²⁸. A further technological development in ceramic production was some experimentation that was carried out in the production. This can be observed in the green-colored pottery, also called greenware, at Tepe Gawra levels XIII and XII²⁹. This pottery may be produced with the addition of a calcium-rich ferruginous clay, an oxidising firing atmosphere and temperatures higher than 1,050°C, which implies another technology, pyrotechnology, and highly skilled craftsmanship³⁰. Green wares were used as burial gift at Tepe Gawra level XII, indicating a high status value of these wares (Ibid). Non-vessel green coloured pottery forms such as clay sickles and axeheads that was the copies of metal axeheads were also found in southern Mesopotamia in this period³¹.

Another a high degree of specialisation and technological development exhibited on mining. This was manifested not in southern Mesopotamia, which was poor in metal resources, but in the richer regions in the north. Değirmentepe, which was purposely located near copper deposits in the southeastern range of the Taurus Mountains, was an important metallurgical center whose economy based on mining and export of these metals. Metallurgical activity was carried out all structures of the settlement and the copper ores and slags as well as crucibles, hearths and smelting furnaces uncovered in the buildings demonstrate an intensive production of the raw materials mined³². Analysis of the slags has shown that the copper was smelted at temperatures reaching nearly 1200°C³³, thus demonstrating the impressive level of technological development reached at site. Analysis results also suggest that sulphide ores were smelted and crucibles were utilized to melt and/or smelt copper³⁴. In addition to copper derived from sulphide ores, arsenic rich ores may have also been used. A certain amount of experimentation with polymetallic ores was also carried out at site³⁵. At Tepe Gawra level XIII, worked metal—a single copper awl that was hammered—was firstly discovered and four crudely smelted copper objects

²⁸ Streily 2001: 74-77; Jasim 1985: 53-54; Moore 2002: 76.

²⁹ Kayani 1997 : 134.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Esin 1986a: 145; Özbal 1986: 112; Özdoğan 2002: 117; Yakar 2002: 19.

³³ Esin 2002: 84.

³⁴ Yener 2000: 35.

³⁵ Yakar 2002: 19; Yener 2000: 43.

at level XII³⁶. The greenware axeheads served as copies of metal axeheads at site suggest that formative copper metallurgy³⁷.

Other specialized products which appeared in a concentrated manner during the period were weaving and the manufacture of stone tools. In addition, production took place not only in houses but was also carried into the workshops. At Tepe Gawra level XII, some of the rooms in all houses were used as workshops. Numerous spindle whorls, stone tools, wood-working celts, obsidian and craft tools were discovered in these rooms, showing that the site encompassed extensive activity in weaving, woodworking and knapping tools³⁸. Yet, the small curved rooms along the entry street in the northwestern of settlement were workshops where craft activities were carried out because they were filled with crafts tools and adjoining storerooms stored objects for the craft goods, such as imported lapis, gold and obsidian blades (fig. 5)³⁹. At Abu Husaini, the lithic industry is very extensive and stone tools were manufactured in the houses. From the many axes and the production of mace-heads found in a room of one of the houses, it can be seen that this house was only used for industrial purposes⁴⁰. At Tell Abada, Building G appears to be a special workshop in which stone tools like digging stick-weights, loom weights, spindle whorls, various grinding stones and baked clay figurines were produced (fig. 4)⁴¹. On the other hand small bowls of highly polished stone (marble), pendants, basketry and matting manufacture, weaving and flint-knapping were other household specialisation⁴². At Değirmentepe, some rooms of the houses were used as workshops for specialised craft productions, such as copper and pottery production, chipped stone industry, flint tool, bone implements, weaving and stone-flaking. Thus, Building BH represent an atelier devoted solely to the production of chipped stone artefacts and Building BY-I used for seal cutter and stone tool production (fig. 6)⁴³.

³⁶ Rothman 2001: 379; 2002: 81; Tobler 1950: 211.

³⁷ Kayani 1997: 140.

³⁸ Rothman 1993: 167; 2001: 394; 2002: 78-79; 2002a: 59.

³⁹ Rothman 2001: 387; 2002: 77-79; 2002a: 59; Rothman, Blackman 1990: 33; Rothman, Peasnell 2000: 106.

⁴⁰ Tusa 1980: 225; Kubba 1998: 12.

⁴¹ Kubba 1985: 174, 208.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Esin 1998: 670, 673; Arsebük 1986: 136.

Although the economy was so diversified, the economic structure that existed in the Ubaid polity did not exhibit the economic model of wealth finance where urbanized societies produced prestige objects for elites and exotic materials were produced or obtained through trade. An indication of this is that there is no evidence of prestige objects, wealth items or luxury production and centrally located attached specialists who focused on such production⁴⁴.

Trade had already been existent since earliest times, this period however marks the advent of the increased and organised long-distance trade as other major step towards urbanism. The important commercial goods of the period were ceramics, metals and textiles. Tell eth-Thalathat, Tell Songor B level I and Tell Abada level I were important pottery production towns dealt with the commercial manufacture of pottery with the great variety of kiln types that range from simple to sophisticated, pointing to large-scale industrial production of ceramics⁴⁵. Değirmentepe was a metallurgical town whose economy relied on the procurement, production and export of metals. Large-scale industrial metal production was carried out at the site, suggesting production completely directed for trade. The discovery of imported goods such as copper, gold, lapis lazuli and obsidian at Tepe Gawra levels XIII-XII and Tell Abada as well as Abu Husaini are another indicators of widespread exchange relations between the regions⁴⁶. Another important exchange good of the period, textiles, is seen to have been produced at Tell Abada, Tepe Gawra level XII and Değirmentepe. The numerous spindle whorls, loom bases and other craft tools related to weaving found at all the houses in these settlements suggest that weaving was widely practiced and an important craft that was carried out for export rather than local consumption, beyond the individual needs, having a commercial significance. Especially Tepe Gawra level XII is a textile town in this period⁴⁷. The production of chipped stone tools at Değirmentepe was another large-scale manufacture for commercial purposes. Thousands of flakes of stone chips and waste flakes found at the

⁴⁴ Stein 1994: 41; 1996: 28-29; Earle 1990: 66-67.

⁴⁵ Streily 2001: 76-77; Jasim 1985: 208.

⁴⁶ Rothman 2001: 379; 2002: 8, 79, 81; 2002a: 59; Rothman, Peasnell 2000: 106; Jasim 1985: 210-211.

⁴⁷ Rothmann 1993: 167.

courtyards and workshops⁴⁸, would seem to indicate that these were also being exported. In addition, the numerous seals and sealings uncovered in all settlements indicate the existence of a recording system related to widespread metal commercial trade. At Tepe Gawra XIII numerous seal impressions and seals made from valuable stones such as steatite, serpentine, lapis lazuli, agate, carnelian, hematite, diorite and obsidian have been imported from distant source⁴⁹. Tepe Gawra level XII was unearthed one clay sealing that was not from that Gawran clay source, which implies that it probably had the relation of trade with other regions⁵⁰. However, management of products, production and trade did not take the form of a public institution or institutionalized administrator elites as would be expected in urbanized societies, but was rather carried out by certain privileged families or *oikos*.

Social Stratification

The settlements of the Ubaid period point to the social hierarchy indicating the presence of different social and economic classes in society, as another crucial urbanistic characteristic. A complex society are made up of large diverse socio-economic classes pointing out the heterogeneous society—the social complexity. The settlements of this period display signs that there were other families of higher social and economic status outside of the administrator family. Buildings B and J at Tell Abada were significantly different from the other structures in the settlement in terms of size, architectural characteristics and the objects uncovered in them, demonstrating some differences in economic and social status among the inhabitants (fig. 4). Building B covered 210 m² in size and contained objects identified as status objects, such as large ceramic beakers, marble vessels, pendants, mace heads and large marble studs, were uncovered⁵¹. The other largest structure in the settlement, occupying an area of 215 m², was Building J. Again differing in architectural style from other structures, this structure contained status objects such as mace heads, pendants and large studs all made of marble⁵². Social differences were also exhibited on

⁴⁸ Esin 1986: 87; 2002: 84; Harmankaya et al. 1998: Degirmentepe.

⁴⁹ Tobler 1950: 32, 176; Jawad 1965: 39-40.

⁵⁰ Rothman 2002: 8; 2002a: 60.

⁵¹ Jasim 1985: 202.

⁵² Ibid.

labor organisation. Frangipane asserts that the first mass produced bowls unique to the northern regions, the Coba bowls, was related to the distribution of meals or food rations to the workers who worked for the wealthier families⁵³. A large amount of these bowls were revealed at Değirmentepe⁵⁴. At Tepe Gawra level XII, the structure opposite the small curved workshops in the northwestern of the settlement had piles of crude serving vessels, which were the precursors of the beveled rim bowls of the Uruk Period, and Rothman says that these vessels may be associated with ration system⁵⁵. A look into the mortuary data of the period, however, shows that the social hierarchy was very little reflected in the burial. The large necropolises found in Eridu and Ur do not contain enough evidence of the existence of social differentiation⁵⁶. There are no diverse funerary practices or significant funerary goods indicating the evidence of a noble class in these cemeteries. Only a few pottery vessels and some obsidian beads have been yielded as burial gifts in majority of the graves and only a copper spear-head was discovered in one grave at Ur, which can maybe ascribe to the social status⁵⁷. Other burials with slight traces of social inequalities have been encountered at Tell Abada, Tepe Gawra level XII, Tell Arpachiyah and Değirmentepe. Infant burials at Tell Abada, included only a necklace made of frit and carnelian beads, a female figurine and a painted cup uncovered near child burials⁵⁸. At Tepe Gawra level XII, grave goods consisted of a few pots and the unidentified objects in child and infant burials underneath the floors of tripartite houses⁵⁹. The cemetery at Tell Arpachiyah consists of 45 graves which contains mainly pottery vessels and occasionally one or two beads⁶⁰. At Değirmentepe, only one funerary gift of a Coba bowl was found with an adult grave among the graves located into a burial pit⁶¹. Yet, the evidences of rank society do not confirm a high degree of socio-economic stratification as exercised in urban societies.

⁵³ Frangipane 2000: 227; 2001: 322; 2002: 167; 2003: 150.

⁵⁴ Esin 1986: 82; 2002: 167.

⁵⁵ Rothman 2002: 75; 2002a: 59; Rothman, Peasnell 2000: 106.

⁵⁶ Stein 1994: 39; Pollock 1999: 20; Akkermans 1989: 362; Wright, Pollock 1984: 328.

⁵⁷ Wright, Pollock 1984: 327; Akkermans 1989: 358-359

⁵⁸ Jasim 1985 : 202.

⁵⁹ Rothman 2002a: 60.

⁶⁰ Akkermans 1989: 354.

⁶¹ Esin 1985: 254.

Conclusions

As has been shown, the Ubaid Period occupies a significant place in the process of urbanisation. The period has been characterised by important social, economic and political organisation influencing the rise of urbanism and played a crucial role in the formation process of the urbanisation. It has heralded the hall-marks of urbanism and regarded as a formative time on the road towards urbanism in the Near East. With this period, the first signs of nascent changes towards urbanism such as political and economic centralisation based on the control over products and labor, reckoning system that was tied to the development of the redistributive economy, socio-economic hierarchy, complex economy and organised trade have begun to burgeon. Yet, these are complex societies, albeit a lesser/low degree, economically and administratively and this period may be identified as *the Proto-Urban Period* that is the incipient period that paved the way for the first true cities and urban societies.

REFERENCES

- Adams, R. Mcc, "Factors Influencing the Rise of Civilization in the Alluvium: Illustrated by Mesopotamia", *City Invincible. A Symposium on Urbanization and Cultural Development in the Near East*, (Eds). C.H. Kraeling, R.Mcc. Adams, Chicago: University of Chicago, 24-46, 1960.
- _____, *Heartland of Cities*, Chicago: The University of Chicago Press, 1981.
- Akkermans, P. M. M. G, "Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia during Later Fifth and Fourth Millennium B.C.", *Upon This Foundation: The Ubaid Reconsidered*, (Eds). E. F. Henrickson, I. Thuesen, Copenhagen: CNI Publications, 339-69, 1989.
- Algaze, G., *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*, Chicago. University of Chicago Press, 1993.
- Arsebük, G., "An Assemblage of Microlithic Engravers from the Chalcolithic Levels of Degirmentepe (Malatya)", *Anadolu Araştırmaları* 10 (1986), 131-136.
- Berman, J., "The Ceramic Evidence for Sociopolitical Organization in 'Ubaid Southwestern", *Chieftdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, (Eds). G. Stein, M. S. Rothman, Madison Wi: Prehistory Press, 23-33, 1994.

- Breniquet, C., "Les Origines de la Culture d'Obeid en Mesopotamie du Nord", *Upon this Foundation. The Ubaid Reconsidered*, (Eds). E. F. Henrickson, I. Thuesen, Copenhagen: CNI Publications, 325-338, 1989.
- Brumfiel, E. M., Early, T. K., "Specialization, Exchange and Complex Societies: An Introduction", *Specialization, Exchange and Complex Societies* (Eds). E. M. Brumfiel, T. K. Early, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1-7, 1990.
- Earle, T. K., "Specialization and the Production of Wealth: Hawaiian Chiefdoms and the Inka Empire", *Specialization, Exchange and Complex Societies*, (Eds). E. M. Brumfiel, T. K. Early, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 64-75, 1990.
- Eraslan, A., *The Initial Stages of the Urbanisation Process of Eastern and Southeastern Anatolia (5500-1900 BC)*, Unpublished PhD Dissertation, Istanbul Technical University, Istanbul, 2004.
- Esin, U., "Some Small Finds from the Chalcolithic Occupation at Değirmentepe (Malatya) in Eastern Turkey", *Studi di Palentologia in Onore di Salvatore M. Puglisi*, (Eds). M. Liverani, A. Palmieri, A. Peroni, Roma: Università La Sapienza, 253-263, 1985.
- _____, "Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazıları", IX/1 Türk Tarih Kongresi (1986), 81-89.
- _____, "Değirmentepe (Malatya) Kazıları Arkeometrik Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri VI (1986a), 131-153.
- _____, "An Early Trading Center in Eastern Anatolia", *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, (Eds). K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 135-38, 1989.
- _____, "Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür ve Mühür Baskıları", X. Türk Tarih Kongresi (1990), 47-58, 1990.
- _____, "The Functional Evidence of Seals and Sealings of Değirmentepe", *Archives Before Writing*, (Eds). P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane, Pubblicazioni degli Archivi di Stato 1, Sargraf, Torino, 59-82, 1994.

- _____, "Die Tempel von Değirmentepe während der Chalkolithischen Obedperiode", *Rencontre Assyriologique Internationale XXXIV* (1998), 659-677.
- _____, "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed). O. Belli, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 80-86, 2002.
- Esin, U., Harmankaya, S., "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX* (1987), 79-127.
- Forest, J. D., "La Grande Architecture Obeidienne: Sa Forme et sa Fonction", *Préhistoire de la Mésopotamie*, (Eds). J. L. Huot, Paris: CNRS Publications, 385-425, 1987.
- Frangipane, M., "Local Components in the Development of Centralised Societies in Syro-Anatolian Regions", *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicate*, (Eds). M. Frangipane, H. Hauptman, M. Liverani, M. Mattiae, M. Mellink, Roma: Università La Sapienza, 133-61, 1993.
- _____, "The Development of Administration from Collective to Centralized Economies in the Mesopotamian World. The Transformation of an Institution from System-Serving to Self-Serving", *Cultural Evolution: Contemporary Viewpoints*, (Eds). G. M. Feinman, L. Manzanilla, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 215-32, 2000.
- _____, "Centralization Process in Greater Mesopotamia. Uruk Expansion as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions and their Consequences in the Era of State Formation*, (Eds). M. S. Rothman, Santa Fe: SAR Press, 307-348, 2001.
- _____, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- _____, "Developments in Fourth Millennium Public Architecture in the Malatya Plain: From Simple Tripartite to Complex and Bipartite Pattern", *From Village to Cities. Studies Presented to Ufuk Esin, I*, (Eds). M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 147-169, 2003.
- Harmankaya, S., Tanındı, O., Özbaşaran, M., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. Ege Yayınları: İstanbul, 1998.

- Helwing, B., "Feste in Değirmentepe ? . Die Sociale Dynamik des Feierns in Frühen Komplexen Gesellschaften", *From Village to Cities. Studies Presented to Ufuk Esin, I*, (Eds). M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen, Istanbul: Arkeoloji ve Sanat, 57-72, 2003.
- Huot, J. L., "Ubaidian Village of Lower Mesopotamia. Permanence and Evolution from 'Ubaid 0 to 'Ubaid 4 as Seen from Tell el'Queili", *Upon this Foundation. The Ubaid Reconsidered*, (Eds). E. F. Henrickson, I. Thuesen, Copenhagen: CNI Publications, 19-42, 1989.
- _____, *Les Premiers Villageois de Mesopotamie, du Village à la Ville*, Paris : Armand Colin Press, 1994.
- Jasim, S. A., *The Ubaid Period in Iraq*, Oxford: BAR International Series 267(i), 1985.
- _____, "Structure and Function in an Ubaid Village", *Upon this Foundation. The Ubaid Reconsidered*, (Eds). E. F. Henrickson, I. Thuesen, Copenhagen: CNI Publications, 79-91, 1989.
- Jawad, A. J., *The Advent of the Era of Townships in Northern Mesopotamia*, Leiden, 1965.
- Kayani, P. I., "Formative Pyrotechnology in Northern Mesopotamia", *Paléorient* 22/2 (1997), 133-43.
- Kubba, S. A. A., *Architecture and Linear Measurement During the Ubaid Period in Mesopotamia*, Oxford: BAR International Series 707, 1998.
- Lamberg-Karlovsky, C. C., "Household, Land Tenure and Communication Systems in the 6th-4th Millennia of Greater Mesopotamia", *Urbanisation and Land Ownership in the Ancient Near East*, (Eds). M. Hudson, B. A. Levine, Cambridge: New York University, 167-197, 1999.
- Lloyd, S. - Safar, F., "Tell Uqair: Excavations by the Iraq Government Directorate of Antiquities in 1940-1941", *JNES* II (1943), 131-58.
- Makkay, J., "The Origins of the "Temple-Economy", As seen in the Light of Prehistoric Evidence", *Iraq* XLV (1983), 1-7.
- Matthews, P., *The Archaeology of Mesopotamia, Theories and Approaches*. London and New York: Routledge, 2003.
- Moore, A. M. T., "Pottery Kiln Sites at Al'Ubaid and Eridu", *Iraq* LXIV (2002), 69-77.

- Nissen, H. J., "The Ubaid Period in the Context of the Early History of the Ancient Near East", *Upon this Foundation. The Ubaid Reconsidered*, (Eds). E. F. Henrickson, I. Thuesen, Copenhagen: CNI Publications, 245-255, 1989.
- Oates, J., "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and Zagros", *Proceedings of the Prehistoric Society* 39 (1973), 147-181.
- Özbal, H., "Değirmentepe Metal, Cüruf ve Filiz Analizleri", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri VI* (1986), 26-34.
- Özdoğan, M., "Köyden Kente. Kalkolitik Çağ", *Arkeo Atlas 1* (2002), 110-30.
- Pollock, S., *Ancient Mesopotamia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Roaf, M., "Ubaid Houses and Temples", *Sumer XLIII* (1984), 80-90.
- Rothman, M. S., "Another Look at the Uruk Expansion from the Tigris Piedmont", *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, (Eds). M. Frangipane, H. Hauptman, M. Liverani, M. Mattiae, M. Mellink, Roma: Università La Sapienza, 163-175, 1993.
- _____, "Evolutionary Typologies and Cultural Complexity", *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, (Eds). G. Stein, M. S. Rothman, Madison Wi: Prehistory Press, 1-13, 1994.
- _____, "The Tigris Piedmont, Eastern Jazira and Highland Western Iran in the Fourth Millennium B.C.", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions and their Consequences in the Era of State Formation*, (Eds). M. S. Rothman, Santa Fe: SAR Press, 349-401, 2001.
- _____, *Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, Philadelphia: University Museum Monographs 112, 2002.
- _____, "Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation", *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*, (Ed). J. N. Postgate, Archaeological Reports vol. 5. Warminster: Aris & Philips, 49-77, 2002a.

- Rothman, M. S. - Blackman, M. J., "Monitoring Administrative Spheres of Action in Late Prehistoric Northern Mesopotamia with the Aid of Chemical Characterisation of Sealing Clays", *Economy and Settlement in the Near East: Analyses of Ancient Sites and Materials*, (Ed). N. F. Miller, Philadelphia: MASCA Research Reports in Science, 19-46, 1990.
- Rothman, M. S. - Peasnell, B., "Social Evolution of Small, Pre-State Centers and Polities: The Example of Tepe Gawra in Northern Mesopotamia", *Paléorient* 25/1 (2000), 101-21.
- Safar, F., Mustafa, M.A., Lloyd, S., *Eridu*, Baghdad: State Organisation of Antiquities and Heritage, 1981.
- Stein, G. J., "Economy, Ritual and Power in Ubaid Mesopotamia", *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, (Eds). G. Stein, M. S. Rothman, Madison Wi: Prehistory Press, 35-47, 1994.
- _____, "Producers, Patrons and Prestige: Craft Specialists and Emergent Elites in Mesopotamia from 5500-3100 BC", *Craft Specialisation and Social Evolution*, (Ed). B. Wailes, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 25-38, 1996.
- Streily, A. H., "Early Pottery Kilns in the Middle East", *Paléorient* 26/2 (2001), 69-82.
- Thuesen, I., "Information Exchange in the Ubaid Period in Mesopotamia and Syria", *Rencontre Assyriologique Internationale XXXVIII* (1992), 658-76.
- Tobler, A. J., *Excavations at Tepe Gawra, vol. II*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1950.
- Tusa, S., "Notes on the Tell Abu Husaini Excavations", *Paléorient* 6 (1980), 225-27.
- Wright, H. T., "Recent Research on the Origin of the State", *Annual Review Anthropologist* 6 (1977), 379-397.
- _____, "Prestate Political Formations", *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, (Eds). G. Stein, M. S. Rothman, Madison Wi: Prehistory Press, 67-82, 1994.
- Wright, H. T., Pollock, S., "Regional Socio-Economic Organisation in Southern Mesopotamia: The Middle and Later Fifth Millennium",

Préhistoire de la Mésopotamie, (Ed). J. L. Huot, Paris: CNRS, 318-329, 1984.

Yakar, J, "Anatolian Trade with Syro-Mesopotamia Prior to the Establishment at the Assyrian Merchant Colonies", XXXIV. Rencontre Assyriologique International (1997), 364-372.

_____, "East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennia BC: Some Remarks", *Anatolian Metals II*, (Ed). U. Yalçın, Bochum: Der Anschnitt Beiheft 15, 15-25, 2002.

Yener, A, *The Domestication of Metals: The Rise of Complexity Metal Industries in Anatolia*, Boston, 2000.

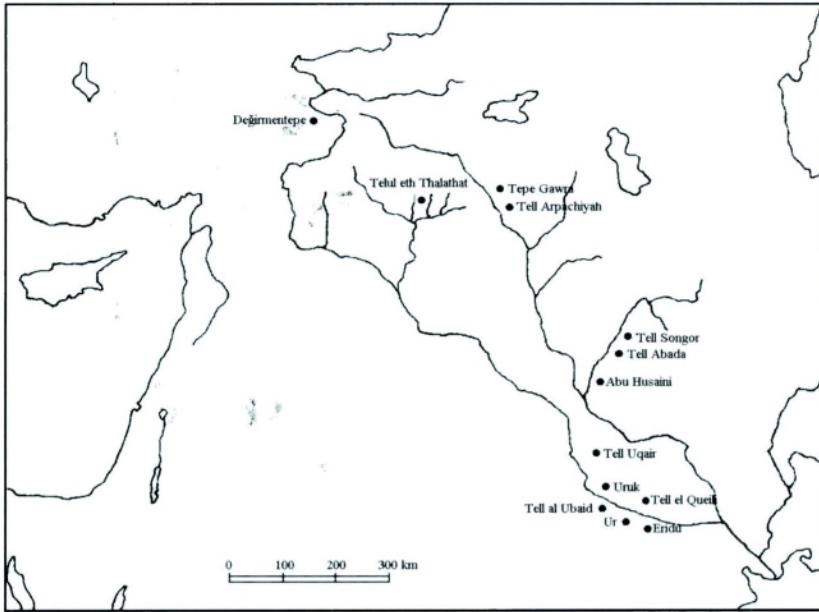

Fig. 1 - Sites mentioned in the text.

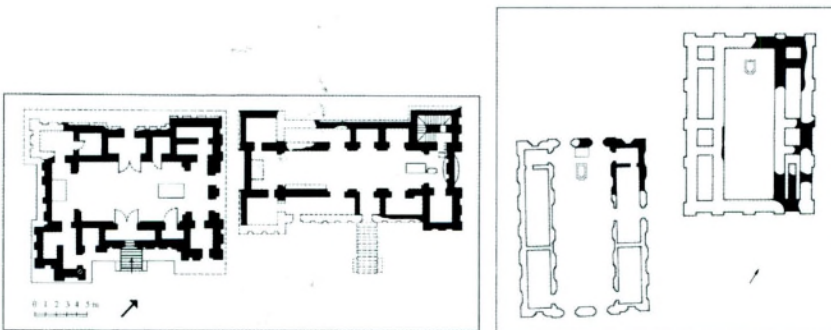

Fig. 2 - Eridu VII, VI and Uruk Temples. After Kubba 1998, Roaf 1984.

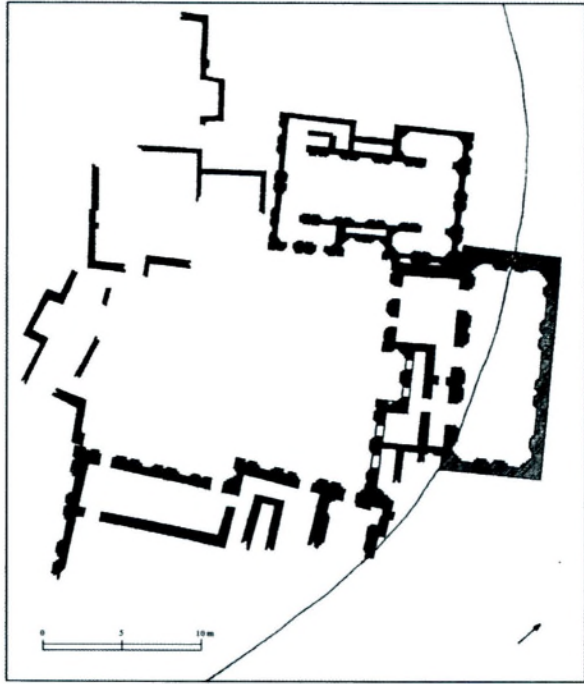

Fig. 3 - Tepe Gawra Level XIII. After Kubba 1998.

Fig. 4 - Tell Abada Level II. After Jasim 1989.

Fig. 5 - Tepe Gawra Level XII. After Rothman and Blackman 1990.

Fig. 6 - Değirmentepe. After Esin 1998.

TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA KARADENİZ BÖLGESİ VE KELKİT HAVZASI YERLEŞMELERİ

ŞEVKET DÖNMEZ*

Bu makalede konu edilen coğrafi alan, batıda Samsun ilinden doğuda Bayburt iline kadar uzanan bölgenin kara kesimini kapsamaktadır. Kabaca Doğu Karadeniz Bölgesi hinterlandı olarak da adlandırılabilir bu bölgeyi konu olarak seçmemizin nedeni, sınırlı da olsa şimdiye değin yapılan arkeolojik çalışmaları bir araya getirmek ve bunların sonucunda bir yerleşme arkeolojisi değerlendirme çalışması yapmaktır. Konu edindiğimiz bölgenin en önemli akarsuyu olan Kelkit Çayı (*Lykos*), vadisinin coğrafi elverişliliği nedeniyle aynı zamanda Orta Karadeniz Bölgesi ile Kafkasya ve Batı İran arasında bir ticaret yolu olarak da kullanılmış olmalıdır. Yeşilirmak'ın (*Iris*) ana kollarından biri olan Kelkit Çayı'nın uzunluğu 320 km.'dir. Gümüşhane ili sınırları içinden doğan Kelkit Çayı, Giresun ilinin güneyinden geçerek Tokat ilinin Reşadiye, Niksar ve Erbaa ilçeleri üzerinden Amasya ilinin Taşova ilçesi yakınlarında Yeşilirmak'la birleşir. Kelkit Çayı Havzası'nın batı bölümünü (*bkz. Harita 1*) Taşova ile Sivas ilinin Koyulhisar ilçeleri arasındaki bölge oluşturur (*Res.1*). Bugüne değin arkeolojik açıdan iyi araştırılmış olan bu bölgede pek çok Tunç Çağı yerleşmesi saptanmıştır. Sivas ilinin Suşehri, Giresun ilinin Şebinkarahisar, Şiran ve Kelkit ilçelerinin oluşturduğu Kelkit Çayı havzasının doğu bölümündeki (*bkz. Harita 2*) araştırmalar henüz çok yetersiz olmasına karşın, Bayburt ilindeki araştırmalar söz konusu bu yöreye az da olsa ışık tutmaktadır.

Samsun

Samsun ilinde¹ Protohistorik Çağ'da en yoğun yerleşme Alaçam-Bafra-19 Mayıs yöresindedir. Buradaki merkezler İlk Tunç Çağı ile Orta Tunç

* Doç.Dr. Şevket Dönmez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Fen P1T 34459-İstanbul, Türkiye.

¹ Samsun ilindeki araştırmalar için bkz. Alkım 1972a: 422-426; Alkım 1972b: 56; Alkım 1973a: 435-438; Alkım 1973b: 62-65; Alkım 1973c: 5-16; Alkım 1974a: 23-28; Alkım 1974b: 553-556; Alkım 1974c: 50-53; Alkım 1975: 5-12; Alkım 1976a: 717-719; Alkım 1976b: 42-44; Alkım 1978a: 542-547; Alkım 1978b: 23-27; Alkım 1982: 3-9; Alkım/Alkım/Bilgi 1988; Alkım/Alkım/Bilgi 2003; Bilgi 1990a: 211-220; Bilgi 1990b: 25-28; Bilgi 2000: 109-127; Bilgi

Çağı I ve II'de yerleşim görmüşlerdir. Bu yerleşim yerleri İkiztepe, Tedigün (Tödügün) Tepe, Kel(e)beş Tepe, Azay Tepe, Tepe Tarla, Elmacık Tepe, Tepecik, Karaşeyh Tepesi, Ömer Usta Çiftliği (Evren Uşağı), Paşaseyh Tepesi (*Res.2*), Katurdamı-Tepecik, Aşağı Tepe, Kızılkaya (Gelinkaya), Kolay-Tepecik, Hacıbaba Tepesi ve Kirmencik-Tepecik'tir. Bafra Ovası çevresinde saptanan bazı yerleşmelerde ise yalnızca İlk Tunç Çağı iskânı olduğu gözlenmiştir. Bu yerleşmeler şunlardır; Bakırdere Tepesi ve Kocakaya. Bafra Ovası'nın doğu kısmında kalan Yiğitler Tepesi'nde ise Geç Kalkolitik Çağ'dan sonra İlk Tunç Çağı'nda iskân olmamış, sonraki yerleşim Orta Tunç Çağı'nda gerçekleşmiştir.

Kolay yakınlarında yer alan ve şimdi çok büyük bir kısmı Altunkaya Barajı'nın altında kalan Bengü Köyü, Kızılırmak'a (*Halys*) bakan son teraslar üzerinde konumlanmıştı. Burada yer alan düz yerleşim yerinde U.B. Alkm'in araştırmalarından önce J.A. Denge tarafından yüzey araştırması yapılmış ve tarla sürülürken ele geçtiği bildirilen birkaç tunç balta ile bir çift tunç çalpara araştırmacı tarafından Son Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir². Bafra ile Alaçam arasında konumlanmış olan Sivritepe, Gökçeboğaz Tepe (Ali Osman Tepesi), Dedetepe ve Şirlek Tepe (Cirlek Tepe/Kuşçular Höyüğü/Hoşkadem Tepesi) (*Res.3*) gibi pek çok önemli yerleşimde de İlk ve Orta Tunç çağları yerleşimlerine işaret eden çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir. Aynı yörede C. Burney 1955 yılında bir yüzey araştırması yapmış ve Gökçeboğaz Tepe ile Şirlek Tepe'yi arkeoloji dünyasına tanıtmıştır³. C. Burney, Şirlek Tepe'de ele geçen çanak-çömlek parçalarının Dündartepe (*Res.4*), Tekkeköy ve İkiztepe ile tam bir benzerlik içinde olduğunu belirtmiştir. C. Burney, Gökçeboğaz Höyüğü'nde ise İlk Tunç Çağı ve Orta

2001a; Bilgi 2001b: 1-35; Bilgi/Atasoy/Dönmez/Summerer 2002: 279-296; Bilgi/Atasoy/Gökçe/Dönmez 2003: 41-50; Bilgi/Atasoy/Dönmez/Ulugergerli 2004: 87-96; Burney 1956: 179-203; Dinçol/Yakar 1974: 563-582; Dönmez 1999: 513-536; Dönmez 2000a: 229-244; Dönmez 2000b: 330-334; Dönmez 2001: 302-307; Dönmez 2002a: 873-903; Dönmez 2002b: 243-293; Gököğlü 1952; İnan 1947: 119-132; Kızıltan 1992: 213-241; Kökten 1941: 121-124; Kökten 1944b: 659-689; Kökten/Özgüç 1940a: 413-419; Kökten/Özgüç 1940b: 25-28; Kökten/Özgüç 1940c: 13-16; Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 361-400; Özgüç 1941: 637; Özgüç 1948: 393-419; Özsait 1988: 239-256; Özsait 1990b: 124-130; Özsait 1999b: 89-107; Özsait 2000b: 335-341; Özsait 2001: 307-312; Özsait 2003: 127-140; Özsait 2004: 273-284; Yakar/Dinçol 1974: 85-99; Çevik 1995: 52-55.

² Denge 1971: 199; Denge 1978: 253.

³ Burney 1956: 182.

Tunç Çağı yerleşimlerine işaret eden çanak-çömlek parçaları bulunduğunu belirtmiştir.

Samsun il merkezinde saptanan yerleşmeler Dündartepe (*Res.4*), Karasamsun Höyüğü (*Res.5*), Bağ Tepesi, Dedeüstü Tepesi, Akalan⁴, Göktepe, (*Res.6*), Diklim Tepe ve Kaleyeri Tepesi'dir. Bu yerleşmelerin tümüne İlk ve Orta Tunç çağlarında yerleşilmiş olduğu belirlenmiştir. Yalnızca Büyük Oyumca Tepe'de İlk Tunç Çağı'ndan sonra herhangi bir yerleşim olmamıştır.

Samsun'un doğusunda yer alan Yeşilirmak Havzası ve yakın çevresinde bugüne değin yoğun bir yerleşim dokusuna rastlanmamıştır. Yalnızca, Tekkeköy ile Çarşamba'nın güneyinde Tepecik (*Res.6*) ve Kilise Tepe, Ayvacık-Tümbü Tepe ve Asarcık-Koyuncuoğlu Höyük yerleşmeleri saptanmıştır. Tekkeköy hariç, diğer yerleşmeler doğal tepeler üzerine konumlanmışlardır. Tekkeköy'ün (*Res.7*) hem İlk ve hem de Orta Tunç çağlarında iskân edildiği bilinmektedir. Tepecik, Kilise Tepe ve Tümbü Tepe'nin ise yalnızca İlk Tunç Çağı'nda yerleşim gördükleri anlaşılmıştır.

Vezirokprü ilçesinin hem M.Ö. 3. binyılda ve hem de M.Ö. 2. binyılda yoğun olarak yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır⁵. Vezirokprü yöresinde saptanan İlk Tunç Çağı yerleşmeleri Çörlen Tepe, Keltepe, Doğan Tepe, Kurudere, Yağınözü-Çakmak, Küçükkale, Oymaağaç Höyük (Höyük Tepe) (*Res.8*), Yeltepesi ve Sivri Tepe'dir. Bunların içinde yalnızca Oymaağaç Höyüğü, Keltepe, Küçükkale ve Sivri Tepe'de Orta Tunç Çağı yerleşimi saptanmıştır. Vezirokprü yerleşmeleri içinde Oymaağaç Höyük (*Res.8*) çok önemli bir yer tutmaktadır. J.A. Dengate burada bulduğu bir mızrakucu ile bir hançeri M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına tarihlemiştir. Vezirokprü şehir merkezinin kuş uçuşu 7 km. kuzeydoğusunda ve Oymaağaç Köyü'nün 500 m kadar batısında konumlanmış olan Oymaağaç Höyüğü'nde (*Res.9-11*) yasadışı kazılarla açığa çıkartılmış bulunan bir yer altı yapısının kalıntıları saptanmıştır⁶. Bu mimari bulgular ve yerleşme yüzeyinde ele geçmiş olan bazı çanak-çömlek parçaları, Oymaağaç Höyüğü'nün M.Ö. 2. binyılda yani Orta ve Son Tunç çağlarında savunma altına alınmış büyük ve önemli bir yerleşme olduğuna işaret etmektedir.

⁴ Dönmez 2004: 67-91; Dönmez 2006: 26-29.

⁵ Çevik 1995: 54.

⁶ Alkım 1973: 437.

Havza yöresinde saptanan höyüklerin yedi tanesine İlk Tunç Çağı'ndan sonra Orta Tunç Çağı'nda da yerleşildiği anlaşılmıştır. Bu yerleşmeler Tepecik, Çeştepe, Patlanguç Tepe, Dökme Tepe I, Hakim Tepe I ve Cin Tepe I'dir. Bu yörede yer alan İlk Tunç Çağı'ndan sonra terk edilmiş bulunan diğer höyüklere ise ya bir daha hiç yerleşilmemiş ya da Orta Demir Çağı'nda yerleşilmiştir⁷. Söz konusu bu İlk Tunç Çağı yerleşmeleri düz bir yerleşme olan Manevra Tepe, Cin Tepe II, Hakim Tepe II (Bekdiğin Tepe), Cevizbaşı Tepesi, Çam Tepe, Bacas Tepe, Kayalı Tepe, Garco Tepe, Ören Tepe, Şeyh Safi Tepesi⁸, Kömürlük Höyüğü, Muhlis Tepe ve Boyalı'dır.

Ladik ilçesinde yer alan yerleşmelerin yalnızca birkaçı İlk Tunç Çağı'ndan sonra terkedilmiş ve yeniden iskan edilmemiştir⁹. Bunlar Ağcıtepe, Aşağı Belenaca Tepe, İnkaya, Kurban Tepe, Dolma Tepe, Kireçlik, Çakır Höyük, Açıklı Eşme Höyük, İnboynu Höyük, Dökme Tepe, Kahpe Tepe, Destimen Tepe, İbi, Alabaş Tepe, Doğankaş ve Kemalyeri'dir. Ladik yöresindeki diğer höyüklere İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na kadar kesintisiz olarak yerleşilmiştir. Bu yerleşmeler şunlardır; Dedealtı Tepesi, Tombul Tepe, Kaletepe, Kümbet Tepe, Kilise Tepe, Devşerkaya Tepesi, Sarıgazel, Köyiçi Tepesi/*Ikizari*¹⁰ (Res.12), Salur-Yüktepe, Budakdere-Köyyeri Höyük ve Mıhlı Tepe. Ayrıca, M.Ö. 2. Binyılda surla çevrili olan Salur Höyük'ün Son Tunç Çağı'nda yani Hitit İmparatorluk Çağı'nda da iskân edildiği düşünülmektedir¹¹.

Kavak ilçesinde ise, Güney Tepesi, Tepesidelik Tepe ve Kaletepe olmak üzere 3 yerleşme İlk Tunç Çağı sonunda terk edilmiş ve bunlar bir daha iskan edilmemiştir. Diğer yerleşmelere hem İlk Tunç hem de Orta Tunç Çağı'nda yerleşildiği saptanmıştır. Bunlar Kaledoruğu (Res.13), Dingilkalecik Tepe, Danabasan Tepe, Hacıibaba Tepesi ve Aytepe'dir (Res.14). Çoğu Samsun-Kavak yolu üzerinde ya da yakınında yer alan bu yerleşmeler, olasılıkla Orta Karadeniz ile Orta Anadolu bölgeleri arasındaki bu ana yolu kontrol altında tutuyorlardı¹².

⁷ Çevik 1995: 54-55.

⁸ Kızıltan 1992: 230.

⁹ Çevik 1995: 55.

¹⁰ Dönmez 2005: 65-109.

¹¹ Yakar/Dinçol 1974: 92.

¹² Çevik 1995: 55.

Amasya

Yakın yıllara değin Amasya¹³ ili sınırları içinde bilinen M.Ö. 3. binyılı ve M.Ö. 2. binyılı yerleşmelerinin sayısı çok sınırlıydı. Bunlardan üçü Suluova'da bulunan ve İ.K. Kökten tarafından rapor edilmiş olan Kümbet Tepe (Alevi Tepe), Kilise Tepe ve Kurnaz Tepe'dir¹⁴. Diğerleri de Amasya'nın güneyinde yer alan Mahmatlar'dır¹⁵. Bu yerleşmelerin ortak özelliği hepsinde güçlü bir İlk Tunç Çağı iskânının olmasıdır. Ancak, önce M. Özsait daha sonraları da tarafımdan geliştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, İlk, Orta ve Son Tunç çağlarında yani M.Ö. 2. binyılın Demir Çağı başlangıcı olan M.Ö. 1200 yıllarına değin Amasya'nın yoğun olarak iskân edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Kelkit Nehri'nin batudan gelen Yeşilirmak'la birleştiği ve gerçek Yeşilirmak'ı oluşturduğu yer olan Amasya'nın Taşova ilçesi ile Tokat'ın Erbaa ilçesi arasındaki alanın batısında, Amasya'nın Gümüşhacıköy, Hamamözü, Merzifon ve Göynücek ilçeleri ile Merkez İlçe bulunur. Söz konusu bu ilçelerde saptanan yerleşmelerin önemli bir bölümüne Tunç Çağı'nda yalnızca İlk Tunç Çağı'nda yerleşilmiştir. Bu yerleşmeler şunlardır; Gümüşhacıköy İlçesi'nde Hacıpınarı (Karacaören II), Demirci Tepe I, Demirci Tepe II, Çıkrıkçının Tepe, Niyazbaba Tepesi, Asarcık-Çaltepe, Kartalkaya, Akkaya, Fatma Pınarı, Gaffar Dede I, Gaffar Dede II, Kızlarkayası, Sultañayırı, Çömezler ve Sallar Höyük; Hamamözü İlçesi'nde Tekke Tepesi, Yeniköy, Çittirin Bayır, Paralı Tepe II, Karataş Tepe II, Terebağı ve Ekinalanı; Merzifon İlçesi'nde Hacıbayramın Tepe, Bel Höyük, Mercan Suyu, Yukarıbük Yayla Höyük, Hıdırlık-Akkaya, Kara Mustafa Paşa Höyük, Maltepesi, Göletüstü-Kelitbaşı, Çobanören, Bakacaklar Mevkii, Kayadüzü Yayla Höyük, Civek Tepe, Üçtaş Höyük, Kötüköy Yayla Höyük, Kurt Sivrisi, Ortaova Höyük, Tavuk Tepesi, Çipil ve Çayırbaşı; Suluova İlçesi'nde Oğulbağı, Kanatpınarı (Devret), Aşıtepe Kalesi, Türkmenlik, Bekçi Tepesi, Göllübağlar, Eğrektepe, Sarıkaya, Ahlatlık Mevki ve Sırt Mevki; Merkez İlçe'de Dökme Tepe; Göynücek İlçesi'nde Çaylak Değirmeni, Yalnıztepe, Kavañayır ve Aynalıpınarı II; Kelkit Nehri'nin Yeşilirmak'la birleştiği bölge olan Taşova

¹³ Amasya ilindeki araştırmalar için bkz. Bilgi 2001b: 1-35; Çevik 1995: 55-60; Dönmez 1999: 513-536; Dönmez 2000a: 229-244; Dönmez 2000b: 330-334; Dönmez 2001: 302-307; Dönmez 2002a: 873-903; Dönmez 2002b: 243-293; Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 361-400; Özsait 1989: 287-300; Özsait 1990a: 367-380; Özsait 1990b: 124-130; Özsait 1991: 45-54; Özsait 1998: 143-162; Özsait 2000b: 335-341; Özsait 2001: 307-312; Özsait 2003: 127-140; Özsait 2004: 273-284; Özsait/Dündar 1997: 171-192; Özsait/Koçak 1996: 273-292; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait/Özsait 2002: 527-552.

¹⁴ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 396; Çevik 1995: 55-56.

¹⁵ Koşay/Akok 1950: 481-485; Çevik 1995: 56.

İlçesi'nde ise Iğınca I, Bıdak, Korama Pınarı, Çambükü, Çömleklilik, Akyazı Tepesi, Umutlu Höyük ve Belevi-Ikiztepe I'dir. Geriye kalan yerleşmelere hem İlk Tunç Çağı hem de M.Ö. 2. binyılda yerleşildiği anlaşılmaktadır. Bunlar Gümüşhacıköy İlçesi'nde Karacaören I, Kadimpınarı, Selçuk, Gevron, Kalecik Tepe, İsmail Pınarı, Kabalak Deresi, At Ağılı, Susuz Tarla, Kayabaşı I, Kayabaşı II ve Bekçi Tepesi; Hamamözü İlçesi'nde Kale Tepe, Paralı Tepe I ve Karataş Tepe I; Merzifon İlçesi'nde Alıcık Höyük, Onhoroz Tepe, Büyük Küllük Tepe, Küçük Küllük Tepe, Onhoroz Pınarı, Aliğa Pınarı, Karatepe-Büyüktepe, Alacapınar Tepe (Hayrettin I), Delicik Tepe (Hayrettin II), Samadolu Höyük, Mercimekli Tepe, Kocatepe, Aksungur Höyük, Tilki Tepesi, Kavakpınarı, Hamam Tepesi, Küçük Tepe, Altuntepe ve Körceviz; Suluova İlçesi'nde, Yoğurtçubaba ve Dereağıl Tepesi (Res.15); Merkez İlçe'de Oluz Höyük (Yassı Höyük) (Res.16), Doğan Tepe, Türkmenlik Tepe (Res.17), Sarımeşe Tepesi ve Gökhöyük; Göynücek İlçesi'nde Gediksaray Höyüğü, Kocamantepe, Toklutepe, Cinlitepe ve Ayvalıpınar I ile Taşova İlçesi'nde Sonusa-Kabayar Höyük, Mülkbükü, Ekiztepe, Kuş Tepesi, Ansar Kalesi, Yenipınar, Kütüklük ve Kale-Hızarönü Tepe'dir (Res.18). Amasya İli yerleşmeleri içinde özellikle tarafımdan saptanan 3 yerleşme olan Merzifon-Alacapınar Tepe (Hayrettin I)¹⁶, Merkez İlçe-Oluz Höyük (Yassı Höyük) (Res.16)¹⁷ ve Göynücek-Gediksaray Höyüğü¹⁸ hem boyutları bakımından ve hem de İlk Tunç Çağı başından Roma Çağı içlerine değin uzanan tabakalaşmalarıyla dikkati çekmektedir. Yaklaşık olarak 200 m. çapları ve 10-15 m. civarındaki yükseklikleriyle çok yoğun M.Ö. 2. binyıl iskanlarına sahip bu büyük yerleşmeler, büyük olasılıkla Hititler'in Kaşkalar'a karşı askeri amaçlarla kurmuş oldukları ileri karakollardı¹⁹.

Tokat

Tokat ilinde Kelkit Vadisi'ndeki en önemli yerleşme Horoztepe'dir²⁰. Horoztepe düz bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi ile aynı döneme ait yakınındaki yerleşim dışı bir mezarlıktan oluşmaktadır. Buradaki kazı 1956 yılında T.

¹⁶ Dönmez 2000a: 235; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001: 303; Dönmez 2002a: 882-883, Res.17; Dönmez 2002b: 263, Fig.17.

¹⁷ Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331, Fig.4; Dönmez 2001: 303, Fig.4; Dönmez 2002a: 88, Res.24; Dönmez 2002b: 270-271, Fig.24.

¹⁸ Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331, Fig.6; Dönmez 2001: 303, Fig.6; Dönmez 2002a: 886, Res.26; Dönmez 2002b: 272, Fig.26.

¹⁹ Dönmez 2002a: 888; Dönmez 2002b: 276.

²⁰ Horoztepe için bkz. Özgüç 1957: 26-27; Özgüç 1966: 1-25; Özgüç/Akok 1957: 201-219; Özgüç/Akok 1958; Tezcan 1960: 13-46.

Özgüç tarafından yapılmıştır. Yalnızca iki küçük sondaj çukurunda (H ve I) çalışmaların yapıldığı düz yerleşmenin üzeri modern mezarlarla kaplıdır. Yapılan kazı çalışmalarında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Horoztepe'nin M.Ö. 2. binyılda da önemli bir merkez olduğu İlk Tunç Çağı Mezarlığı'nın 400 m. kuzeyinde yer alan bir höyükten anlaşılmaktadır. Höyük üzerinde Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenen çok sayıda çanak-çömlek parçaları bulunduğu bildirilmiştir²¹. Tokat ilinde²² bugüne değin gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları ile Horoztepe kazısı değerlendirildiğinde, İlk, Orta ve Son Tunç çağları yerleşmelerinin daha çok Kelkit havzası üzerinde yer alan Erbaa Ovası'nda konumlanmış oldukları ortaya çıkmaktadır. Niksar'dan Reşadiye'ye kadar uzanan dar vadi boyunca ise söz konusu dönemlere ait yerleşmelere bugüne değin rastlanmamıştır. C. Burney'in Erbaa ve yakın çevresinde gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmaları sırasında topladığı çanak-çömlek parçalarının yalnızca Demir Çağı'na ait olanlarını yayınlamış olan G.E.S. Durbin, C. Burney'in söz konusu kesimde 11 adet M.Ö. 2. binyıl yerleşmesi saptadığını ve söz konusu bu yerleşmelerden 9 adedinin İlk Tunç Çağı'nda da iskan edilmiş bulunduğunu belirtmektedir²³. Tokat ili sınırları içinde Kelkit Vadisi civarında yerleşmelerden önemli bir kısmına İlk Tunç Çağı'ndan sonra yerleşilmemiştir. Bu yerleşmeler şunlardır; Erbaa İlçesi'nde Kabatepe, Komşutepesi, Kömüşlük, Çernik (Bölücek), Teveri (Koçak), Tepecik, Untepe, Boğazkesen; Niksar İlçesi'nde Niksar Höyük ve Reşadiye İlçesi'nde ise Çağşak, Tilkitepe, Dolmatepe, Köyiçi Höyüğü ve Kömüşarmudu. Hem İlk Tunç Çağı ve hem de M.Ö. 2. binyılı iskanlarına sahip yerleşmeler yalnızca Erbaa İlçesi'nde saptanmıştır. Bunlar; Hüseyingazi-Kaletepe, Çobantepe, ve Köyünü'dür.

Ordu

Kelkit Nehri Ordu ili sınırları içinden geçmemekle birlikte, Mesudiye ilçesinin güney kısmında yer alan yerleşmeler Kelkit Çayı'na coğrafi yakınlıkları nedeniyle Kelkit Havzası içinde değerlendirilebilirler. Bu

²¹ Özgüç 1966: 23.

²² Tokat ilindeki araştırmalar için bkz. Burney 1956: 179-203; Çevik 1995: 60-63; Dönmez 2000b: 330-334; Dönmez 2001: 302-307; Durbin 1971: 91-124; Özsait 1994b: 113-117; Özsait 1999a: 89-107; Özsait 2000a: 73-88; Özsait 2000b: 335-341; Özsait 2001: 307-312; Özsait/Özsait 2001: 541-556.

²³ Durbin 1971: 109-110.

bölgede Mehmet Özsait yüzey araştırmaları gerçekleştirmiştir²⁴. M. Özsait tarafından Mesudiye'de saptanan İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin hiçbirinin M.Ö. 2. binyılda yeniden iskân edilmediği gözlenmektedir. M. Özsait konum ve isimlerini vermeksizin Mesudiye yöresinde Hitit Çağı buluntularını veren yerleşim yerlerinin de bulunduğunu belirtmektedir²⁵. İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin 2/3'ünden fazlası M.Ö. 3. binyıl sonunda terk edilmiş ve Demir Çağı'na değin tekrar iskân edilmemiştir²⁶. Özellikle Mesudiye'nin güney ve güneybatısında bulunan yerleşmelerin Geç Kalkolitik Çağ'dan sonra yoğun bir nüfusla iskan edildiği ancak İlk Tunç Çağı sonunda terk edildiği sonucu çıkmaktadır²⁷. Bu yerleşmeler şunlardır; Harmancık, Kırıklar, Körüktepesi, Karga Tepesi, Meydandüzü, Çamarası I, Çamarası II, Güleyanı Tepesi, Çağlayankaya, Bektaş Tepesi, Esmahan Pınarı, Ziyaret Tepesi, Naltepesi, Tepedibi, Karapınar I, Karapınar II, Tepetarla, Maltepesi, Söğütözü, Ziraat Tepesi, Yazıtarla, Çukurçayır, Hohurdan Tepesi, Kuzuluk Boğazı, Çiftlik Sarıca, Pilav Tepesi, Yayla Höyük, Harmanyeri Tepesi, Çamaşluoğlu Tepesi, Sayaca Tepesi, Ilışar I, Ilışar II, Ilışar III, At yolu, Dıgılıkaya, Fırışlık, Abdili Yayla Höyük, Azmikale, Yardere-Bahçeler (Uzunkavak), Çöplük Bostanı, Üçyol, Sahanlı, Aşağı Güngörmez I, Aşağı Güngörmez II, Yukarı Güngörmez I, Yukarı Güngörmez II, Yukarı Güngörmez III, Kıyan, Karababa, Küllüce, Evliya Tepesi ve Buzluk.

Sivas

Kelkit Çayı Sivas ilinin kuzeyinde yer alan Koyulhisar ve Suşehri ilçerinin yakınlarından geçer (*Res.1*). Özellikle Koyulhisar İlçesi sınırları içinde²⁸ daha yoğun yerleşmeler olduğunu M. Özsait'in araştırmaları sonucu bilmekteyiz. Yalnızca İlk Tunç Çağı iskânları saptanmış olan bu yerleşmeler şunlardır; Yeniaslan I, Yeniaslan II, Yeniaslan III, Eğriçimen Yayla Höyük, Kuruseki, Kalacuk I, Kalacuk II ve Kalacuk III.

²⁴ Özsait 1992: 357-376; Özsait 1993: 311-330; Özsait 1994a: 285-300; Çevik 1995: 63-67.

²⁵ Özsait 1993: 316.

²⁶ Çevik 1995: 63.

²⁷ Özsait 1993: 312-315; Çevik 1995: 63.

²⁸ Özsait 1995: 459-482.

Giresun

Kelkit Çayı Giresun ilinin güneyinden Şebinkarahisar ve Çamoluk ilçeleri yakından geçmektedir. Ancak bu bölgelerde bugüne değin herhangi bir araştırma yapılmamış olması nedeniyle, yörenin yerleşmeleri hakkında bilgi sahibi değiliz.

Erzincan

Kelkit Çayı Erzincan ilinin Refahiye ilçesinin kuzeyinde Koymat ve Seme dereleri ile birleşmektedir. Bu alanda bugüne değin sadece iki yerleşme saptanmıştır; Cengerli ve Tombultepe. Söz konusu bu yerleşmelerin yalnızca İlk Tunç Çağı'nda iskan edildiği anlaşılmıştır.

Gümüşhane

Gümüşhane ili sınırları içinden kaynaklanan Kelkit Çayı, nehire adını veren Kelkit ve Şiran ilçeleri yakınlarından geçer. Ancak bu yörelerde de kayda değer araştırmalar yapılmadığından dolayı, bölge yerleşmeleri hakkında bilgi sahibi değiliz.

Bayburt

Bu yazının konusu dışında olmasına karşın, Kelkit Vadisi'nin doğusunda yer alan Bayburt ili, Çoruh Vadisinin batı bölümünü kapsamaktadır. Hiç araştırılmamış olan Giresun ve Gümüşhane illerine karşın, önce İ.K. Kökten ve daha sonra A. Sagona tarafından araştırılan Bayburt ili²⁹ coğrafi yakınlığı nedeniyle Giresun ve özellikle Gümüşhane kültürleri hakkında bilgi vermeye oldukça müsaittir. İ.K. Kökten ve A. Sagona'nın gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarına dayanarak genelde İlk Tunç Çağı'ndan sonra Demir Çağı'na kadar yörede bir yerleşim kopukluğu olduğu gözlenmekte, Orta ve Son Tunç çağlarında yöreye sık olarak yerleşilmediği anlaşılmaktadır³⁰. Özellikle A. Sagona'nın gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sonucunda Bayburt ilinin İlk Tunç Çağı'nda Erken Transkafkasya olarak bilinen kültürün yayılım alanı içinde yer aldığı anlaşılmıştır. Bölgede ele geçen çanak-çömleğin hem Transkafkasya ve Kuzeybatı İran, hem de Doğu Anadolu Bölgesi İlk Tunç Çağı yerleşmelerinde bulunan örneklerle benzer olduğu belirlenmiştir³¹. A.

²⁹ Bayburt ili araştırmaları için bkz. Kökten 1944a: 465-484; Kökten 1944b: 659-689; Sagona/Sagona 2004.

³⁰ Sagona 1993: 262.

³¹ Sagona 1990: 428; Sagona/Pemberton/McPhee 1992: 30; Sagona/Pemberton/McPhee 1993: 71.

Sagona tarafından kazılan ve Bayburt ili sınırları içindeki Büyüktepe Höyük'ün İlk Tunç Çağı tabakalarında çadır mimarisinin uygulandığına işaret eden mimari izlerin bulunmuş olması, Erken Transkafkasya Kültürü'nü meydana getiren insanlar için önerilen "Göçebe Halklar" görüşünü destekler görünümündedir.³²

Sonuç

Bu çalışmada konu edindiğimiz ve bugünkü bilgilerimizin ışığında ilk olarak Geç Kalkolitik Çağ'da iskân gördüğünü bildiğimiz bölgenin batısını oluşturan Samsun ili sınırları içinde yapılmış olan yüzey araştırmaları sonucunda Samsun'un özellikle Kızılırmak Vadisi ve yakın çevresinin hem İlk Tunç ve biraz azalarak hem de Orta Tunç çağlarında yoğun olarak yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Samsun'un doğusunda yer alan Yeşilirmak Vadisine doğru yerleşimlerin oldukça azaldığı, var olanların da yalnızca İlk Tunç Çağı'nda iskan gördüğü gözlenmektedir. Samsun ilinde M.Ö. 2. binyılda görülen en önemli değişim, yerleşim yerlerinin sayısının İlk Tunç Çağı'na oranla belirgin bir şekilde azalmış olmasıdır. Bunu da yöredeki yoğun İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin bir kısmına Orta Tunç Çağı'nda yeniden yerleşilmemesinden anlamaktayız. Orta Tunç Çağı'nın ortalarından itibaren ise çok büyük oranda yerleşim yeri azalması ve buna bağlı olarak da önemli bir nüfus kaybının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buna neden olarak da bugüne değin arkeolojik bulgularla saptanamamış olmakla birlikte, Hitit yazılı belgelerinden Anadolu'nun kuzeyinde yaşadıkları anlaşılan göçebe ve yarı-göçebe Kaşka halkı gösterilmektedir. Zaten A. Dinçol ile J. Yakar, Kaşka ülkesi olarak Amasya-Merzifon hattının kuzeyini, yani Sinop-Samsun-Ordu illerinin kapsadığı alanı işaret etmişlerdir.³³ Hatta J. Yakar konuyla ilgili son yazısında bu hattı daha da genişleterek Kargı - Merzifon - Taşova ya da Taşköprü - Boyabat - Durağan - Vezirköprü şeklinde belirlemiş ve söz konusu bu hatların Hitit kralları tarafından Kaşkalar'ın saldırılarına karşı bir tampon bölge olarak kullanılmış olabileceğini vurgulamıştır.³⁴ Bunlara ek olarak araştırmalarımız sonucunda tampon bölge olarak gözlemlediğimiz Vezirköprü - Merzifon - Suluova - Amasya - Taşova hattının güneyinde kalan yerleşmelerde, M.Ö. 2. binyılı Orta Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi tüm dönemleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Hititlerle büyük bir mücadele içinde oldukları

³² Burney 1977: 129; Çevik 1995: 91.

³³ Dinçol/Yakar 1974: 564, harita 2.

³⁴ Yakar 2000: 296.

bilinen Kaşkalar'a karşı Hititlerin Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kara Kesimi'ni Eski Hitit Çağı'ndan itibaren bir tampon bölge olarak kullanmış oldukları özellikle Vezirköprü Oymağaç Höyük, Merzifon Onhoroz Tepe ve Alacapınar Tepe (Hayrettin I) ile Amasya Oluz Höyük (Yassı Höyük) (Res.16) ve Doğantepe gibi önemli olduğu gözlenen yerleşmelerden anlaşılmaktadır. Söz konusu bu yerleşmelerin Hitit İmparatorluk Çağı'nda da yerleşim görmüş olduğu göz önünde tutulursa, aynı politikanın Son Tunç Çağı'nda da (M.Ö. 1450-1190) sürdürülmüş olduğu düşünülebilir.

Amasya ve Tokat illerinde de Samsun ilinde olduğu gibi İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir iskan olduğu gözlenmektedir. Ancak, bu İlk Tunç Çağı yerleşmelerinde izleyen dönem olan M.Ö. 2. binyılı iskânları hakkında çok fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, bu yörelerin ve özellikle Amasya'nın Hititlere olan coğrafi yakınlığı nedeniyle Orta ve Son Tunç çağlarında Samsun iline oranla biraz daha fazla yerleşim gördüğünü söyleyebiliriz.

M. Özsait'in Ordu'nun Mesudiye ilçesinde çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşmesi saptadığını, bunun yanısıra Hitit Çağı buluntuları veren merkezler de görmüş olduğunu, ancak bu merkezlerin konum ve isimlerinin araştırmacı tarafından belirtilmemiş olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu nedenle Mesudiye yöresinin ve hatta Sivas-Koyulhisar yöresinin M.Ö. 2. binyılda da iskân edildiği ya da Hititlerin Ordu ilinin güneyi ve Sivas ilinin kuzeydoğusu kadar doğuda da yerleşmeler kurmuş oldukları gibi bir varsayımı öne sürmek için elimizde henüz yeterli kanıt bulunmadığını belirtmek isteriz. Diğer taraftan daha doğuda Büyüktepe Höyük dışında Bayburt yöresinde de Orta ya da Son Tunç çağlarına tarihlenen buluntular ve yerleşim yerleri bulunamadığı bildirilmektedir.³⁵ Bayburt ilinin M.Ö. 2. binyıldaki yerleşim azlığı, henüz tam olarak araştırılmamış olmakla birlikte Kelkit Nehri'nin geçtiği Sivas ilinin kuzeyindeki Koyulhisar ve Suşehri, Giresun ilinin güneyindeki Şebinkarahisar ve Çamoluk ile Gümüşhane ilinin Şiran ve Kelkit ilçeleri içinde geçerli olabilir. Nedeni tam olarak çözülememiş olmakla birlikte, zayıf bir olasılık da olsa, bu durum Trialeti Kültürü'nü oluşturan halklara bağlanabilir. Erzurum-Pulur'un M.Ö. geç 2. binyıl mezarlarında ele geçen madeni eserler (Res.19) ile Ordu (Res.20) ve Artvin buluntuları (Res.21-22) arasında yer alan tunç silahların, Trialeti M.Ö. 2. binyıl mezarlarında bulunan örneklerle koşutluk göstermesi zayıf da olsa bu varsayımı bir kanıt olarak değerlendirilebilir.³⁶

³⁵ Sagona 1990: 425.

³⁶ Çevik 1995: 101-105.

KAYNAKÇA

- Alkım 1972a : U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları", *Belleten XXXVI/143*: 422-426.
- Alkım 1972b : U.B. Alkım. "Recent Archaeological in Turkey-Samsun Province", *Anatolian Studies XXII*: 56.
- Alkım 1973a : U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları", *Belleten XXXVII/147*: 435-438.
- Alkım 1973b : U.B. Alkım. "Tilmen Höyük and Samsun Region", *Anatolian Studies XXIII*: 62-65.
- Alkım 1973c : U.B. Alkım. "Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)", *Türk Arkeoloji Dergisi XX-2*: 5-16.
- Alkım 1974a : U.B. Alkım. "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-2*: 23-28.
- Alkım 1974b : U.B. Alkım. "Samsun Bölgesinde 1973 Çalışmaları", *Belleten XXXVIII/151*: 553-556.
- Alkım 1974c : U.B. Alkım. "Samsun Region, 1973", *Anatolian Studies XXIV*: 50-53.
- Alkım 1975 : U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXII-1*: 5-12.
- Alkım 1976a : U.B. Alkım. "1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı", *Belleten XL/160*: 717-719.
- Alkım 1976b : U.B. Alkım. "İkiztepe and Samsun Survey", *Anatolian Studies XXVI*: 42-44.
- Alkım 1978a : U.B. Alkım. "1977 Dönemi İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları", *Belleten XLII/167*: 542-547.
- Alkım 1978b : U.B. Alkım. "İkiztepe and Samsun Region, 1977", *Anatolian Studies XXVIII*: 23-27.
- Alkım 1982 : U.B. Alkım. "İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1977)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXV-2*: 3-9.
- Alkım/Alkım/Bilgi 1988 : U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları/The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975)*. TTKY Ankara.

- Alkım/Alkım/Bilgi 2003: U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *İkiztepe II. Üçüncü Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980)*. TTKY Ankara.
- Bilgi 1990a : Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara: 211-220.
- Bilgi 1990b : Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *Höyük I*: 25-28.
- Bilgi 2000 : Ö. Bilgi. "Metal Workers of the Black Sea Region of Turkey in the Early Bronze Age: A New Perspective on the Question of the Indo-Europeans Original Homeland", *1st International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Roma: 109-127.
- Bilgi 2001a : Ö. Bilgi. *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri; Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım/ Protohistoric Age Metallurgists of the Central Black Sea Region*. İstanbul.
- Bilgi 2001b : Ö. Bilgi. "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi", *Bulleten LXV/242*, 1-35.
- Bilgi/Atasoy/Dönmez/Summerer 2002: Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve L. Summerer. "Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi ile İlgili Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1*. Ankara: 279-296.
- Bilgi/Atasoy/Gökçe/Dönmez 2003: Ö. Bilgi, S. Atasoy, F. Gökçe ve Ş. Dönmez. "2001 Yılı Samsun İli Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 41-50.
- Bilgi/Atasoy/Dönmez/Ulugergerli 2004: Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve E. Ulugergerli. "2002 Yılı Samsun İli Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1*. Ankara: 87-96.
- Burney 1956 : C.A. Burney. "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies VI*: 179-203.
- Burney 1977 : C.A. Burney. *From Village to Empire*. London.
- Çevik 1995 : Ö. Çevik. *Tunç Çağlarda Doğu Karadeniz Bölgesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

- Dengate 1971 : J.A. Dengate. "Some New Pontic Weapons and Tool of Bronze Age", *American Journal of Archaeology* 75: 199.
- Dengate 1978 : J.A. Dengate. "A Site Survey Along the South Shore of Black Sea", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Vol I, Ankara: 245-258.
- Dinçol/Yakar 1974 : A.M. Dinçol ve J. Yakar. "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında/ The Theories on the Localization of Nerik Reconsidered", *Belleten XXXVIII/152*: 563-582.
- Dönmez 1999 : Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 513-536.
- Dönmez 2000a : Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri 1998 Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 229-244.
- Dönmez 2000b : Ş. Dönmez. "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli), Ankara: 330-334.
- Dönmez 2001 : Ş. Dönmez. "The Central Black Sea Region Survey", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*. (Ed. O. Belli), İstanbul: 302-307.
- Dönmez 2002a : Ş. Dönmez. "1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Samsun-Amasya İlleri İ.Ö. 2. Binyılı Yerleşmeleri", *Belleten LXV/244*: 873-903.
- Dönmez 2002b : Ş. Dönmez. "The 2nd Millennium BC Settlements in Samsun and Amasya Provinces, Central Black Sea Region, Turkey", *Ancient West & East* 1/2: 243-293.
- Dönmez 2004 : Ş. Dönmez. "Akalan Hakkında Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* XVII/1: 67-91
- Dönmez 2005 : Ş. Dönmez. "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Önemli Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Ladik-Köyiçi Tepesi/İkizari", *Anadolu Araştırmaları/ Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* XVIII/1: 65-109

- Dönmez 2006 : Ş. Dönmez. "Some Observations on the Socio-Economic Structure and Ethnic Make-Up of the Black Sea Region during the Iron Age in the Light of New Evidence", *Ancient West & East* 5/1-2: 13-43
- Durbin 1971 : G.E.S. Durbin. "Iron Age Pottery from the Provinces of Tokat and Sivas", *Anatolian Studies* XXI: 91-124.
- Gökoğlu 1952 : A. Gökoğlu. *Paphlagonia -Paflagonya- (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Çankırı). Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi. Cilt I. Kastamonu.*
- İnan 1947 : A. İnan. "Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi V/1*: 119-132.
- Kızıltan 1992 : Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Belleten LVI/215*: 213-241.
- Koşay/Akok 1950 : H.Z. Koşay ve M. Akok. "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi", *Belleten XIV/31*: 481-485.
- Kökten 1941 : İ.K. Kökten. "Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar", *Ülkü XVII/98*: 121-124.
- Kökten 1944a : "Kuzey-Doğu Anadolu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III/5*: 465-484.
- Kökten 1944b : İ.K. Kökten. "Orta-Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten VIII/32*: 659-689.
- Kökten/Özgüç 1940a : İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar (1)", *Ülkü XV/89*: 413-419.
- Kökten/Özgüç 1940b : İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar", *19 Mayıs V/50*: 25-28.
- Kökten/Özgüç 1940c: İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar", *19 Mayıs V/51*: 13-16.
- Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: İ.K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç. "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten IX/35*: 361-400.
- Özgüç 1941 : T. Özgüç. "Haberler-Dündertepe Hafriyatı ve Samsun Civarı İstikşafı-1940", *Belleten V/20*: 637.

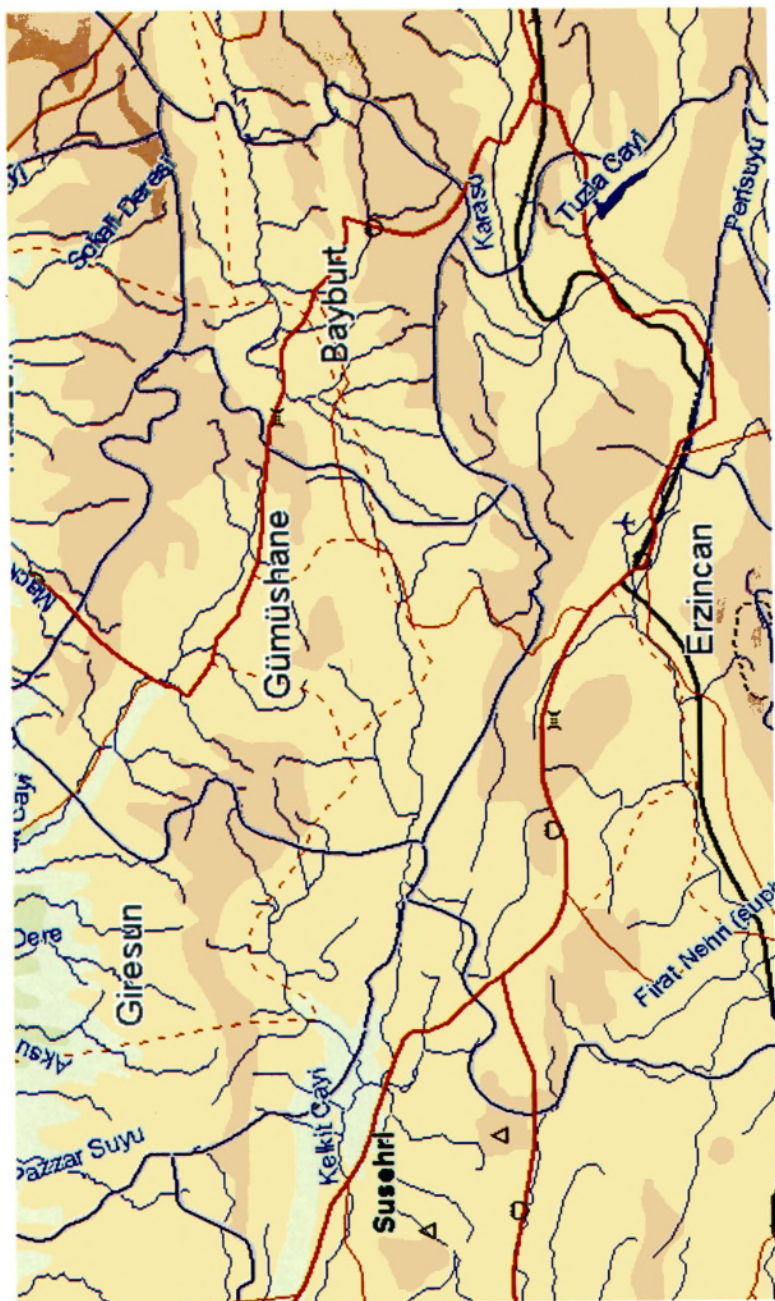
- Özgüç 1957 : T. Özgüç. "Kültepe ve Horoztepe Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi VII-1*: 26-27.
- Özgüç 1966 : T. Özgüç. "New Finds from Horoztepe/Yeni Horoztepe Eserleri", *Anadolu/Anatolia VIII*: 1-25.
- Özgüç/Akok 1957 : T. Özgüç ve M. Akok. "Horoztepe Eserleri/Objects from Horoztepe", *Belleten XXI/82*: 201-219.
- Özgüç/Akok 1958 : T. Özgüç ve M. Akok. *Horoztepe. Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri/An Early Bronze Age Settlement and Cemetery*. TTKY Ankara.
- Özsait 1988 : M. Özsait. "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 239-256.
- Özsait 1989 : M. Özsait. "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 287-300.
- Özsait 1990a : M. Özsait. "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 367-380.
- Özsait 1990b : M. Özsait. "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri II-1*. Samsun: 124-130.
- Özsait 1991 : M. Özsait. "1989 Yılı Göynücek Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 45-54.
- Özsait 1992 : M. Özsait. "1990 Yılı Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzeysel Araştırmaları", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 357-376.
- Özsait 1993 : M. Özsait. "1991 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzeysel Araştırmaları", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 311-330.
- Özsait 1994a : M. Özsait. "1992 Ordu-Mesudiye Yüzeysel Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 285-300.
- Özsait 1994b : M. Özsait. "1988 Yılı Tokat-Erbaa Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *XI. Türk Tarih Kongresi, Cilt I*. Ankara: 113-117.

- Özsait 1995 : M. Özsait. "1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzeý Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 459-482.
- Özsait 1998 : M. Özsait. "1995 ve 1996 Yıllarında Amasya Merzifon ve Gümüşhacıköy Yüzeý Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II*. Ankara: 143-162.
- Özsait 1999a : M. Özsait. "1997 Yılı Tokat ve Çevresi Yüzeý Araştırmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*. Ankara: 89-107.
- Özsait 1999b : M. Özsait. "1986-1993 Yılları Arasında Samsun-Ladik Çevresi Yüzeý Araştırmaları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt I. Ankara: 89-107.
- Özsait 2000a : M. Özsait. "1997 ve 1998 Yılı Tokat-Zile ve Çevresi Yüzeý Araştırmaları", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara 73-88.
- Özsait 2000b : M. Özsait. "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzeý Arařtırmaları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli). Ankara: 335-341.
- Özsait 2001 : M. Özsait. "Surveys in the Central Black Sea Region", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (Ed. O. Belli). Ankara: 307-312.
- Özsait 2003 : M. Özsait. "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzeý Araştırmaları", *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 127-140.
- Özsait 2004 : M. Özsait. "2002 Yılı Samsun-Amasya Yüzeý Araştırmalarının İlk Sonuçları", *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 273-284.
- Özsait/Dündar 1997 : M. Özsait ve A. Dündar. "1995 Yılı Amasya-Gümüşhacıköy ve Hamamözü Yüzeý Araştırmaları", *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 171-192.
- Özsait/Koçak 1996 : M. Özsait ve Ö. Koçak. "1994 Yılı Amasya-Tařova Yüzeý Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 273-292.
- Özsait/Özsait 1998 : M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya'da M.Ö. II. Bin Yılı Yerleşmeleri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*. Ankara: 457-468.

- Özsait/Özsait 2001 : M. Özsait ve N. Özsait. "Les sites archéologiques du IIe millénaire avant J.-C. á Tokat", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Herausgegeben von Gernot Wilhelm*. Wiesbaden: 541-556.
- Özsait/Özsait 2002 : M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya-Merzifon Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları XVI*: 527-552.
- Sagona 1990 : A.G. Sagona. "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions. North Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 425-433.
- Sagona 1993 : A.G. Sagona. "Bayburt Survey 1991", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 261-268.
- Sagona/Pemberton/McPhee 1992: A.G. Sagona, E. Pemberton ve I McPhee. "Excavations at Büyüktepe Höyük 1991, Second Preliminary Report", *Anatolian Studies 42*: 29-46.
- Sagona/Pemberton/McPhee 1993: A.G. Sagona, E. Pemberton ve I McPhee. "Excavations at Büyüktepe Höyük 1992, Third Preliminary Report", *Anatolian Studies 43*: 69-83.
- Sagona/Sagona 2004: A.G. Sagona ve C. Sagona. *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I. An Historical Geography and A Field Survey of the of the Bayburt Province*. Ancient Near Eastern Studies Supp. 14. Leuven.
- Tezcan 1960 : B. Tezcan. "New Finds from Horoztepe/Yeni Horoztepe Buluntuları", *Anadolu/Anatolia V*: 13-46.
- Yakar 2000 : J. Yakar. *Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*. Jerusalem.
- Yakar/Dinçol 1974 : J. Yakar ve A.M. Dinçol. "Remarks on the Historical Geography of North-Central Anatolia during the Pre-Hittite and Hittite Periods", *Tel Aviv 1/3*: 85-99.

Harita 1 - Kelkit Havzası'nın batı bölümü.

Harita 2 - Kelkit Havzası'nın doğu bölümü.

Şevket Dönmez

Resim 1 - Kelkit Havzası'nın Koyulhisar İlçesindeki görünümü.

Resim 2 - Bafra-Paşaşeyh Höyüğü.

Şevket Dönmez

Resim 3 - Bafra-Şirlek Tepe.

Resim 4 - Samsun-Dündartepe.

Şevket Dönmez

Resim 5 - Samsun-Karasamsun Höyüğü.

Resim 6 - Samsun-Akalan/Pteria.

Şevket Dönmez

Resim 7 - Tekkeköy.

Resim 8 - Vezirköprü-Oymağaç Höyük.

Resim 9 - Vezirköprü-Oymaağaç Höyüğü yüzeyindeki bazalt bir blok.

Resim 10 - Vezirköprü-Oymaağaç Höyüğü yüzeyindeki bazalt bir blok.

Şevket Dönmez

Resim 11 - Vezirköprü-Oymaağaç Höyüğü yüzeyindeki bazalt bir blok.

Resim 12 - Ladik-Köyiçi Tepesi/İkizarı

Şevket Dönmez

Resim 13 - Kavak-Kaledoruğu.

Resim 14 - Kavak-Aytepe.

Şevket Dönmez

Resim 15 - Suluova-Dereâğıl Tepesi.

Resim 16 - Amasya-Oluz Höyük (Yassı Höyük).

Resim 17 - Amasya-Türkmenlik Tepe.

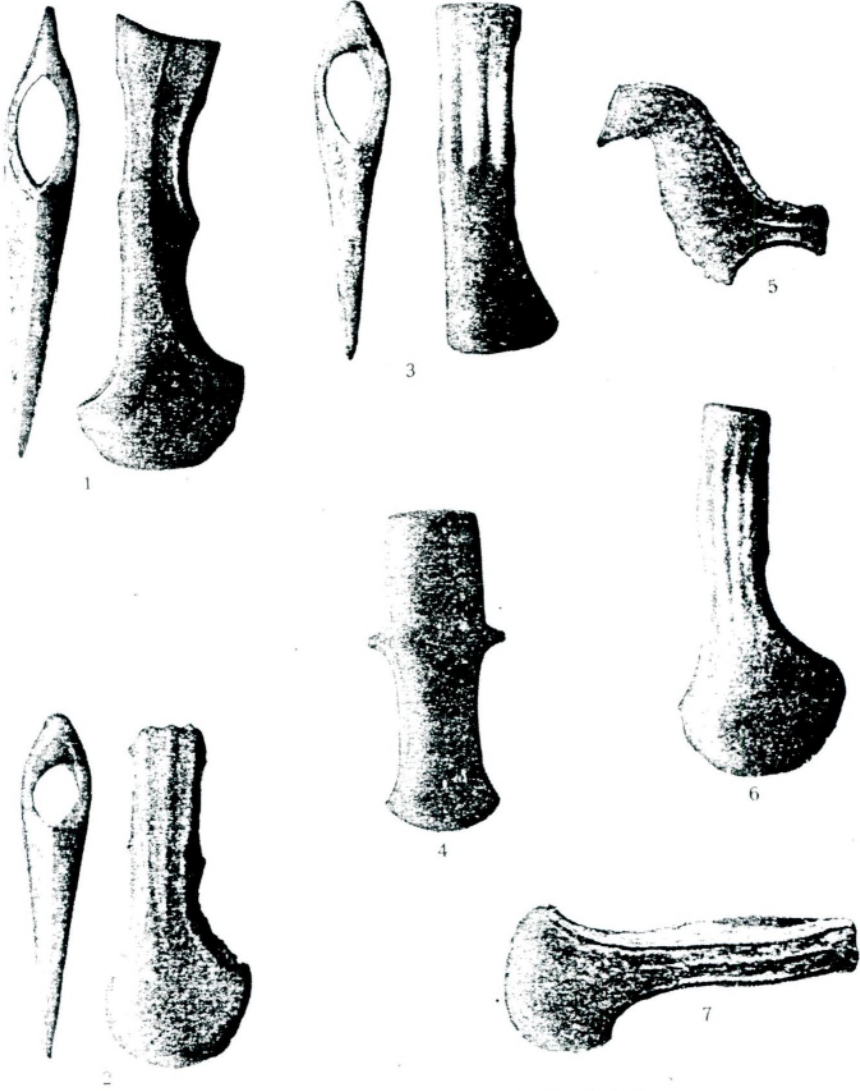

Resim 18 - Taşova-Kale Hızırönü Tepe.

Şevket Dönmez

Resim 19 - Tunç Balta, Erzurum-Pulur Mezarlığı, M.Ö. Geç 2. binyıl.

Resim 20 - Tunç Baltalar, Ordu, M.Ö. 2. binyılı.

Şevket Dönmez

Resim 21 - Tunç Balta, Artvin, M.Ö. 2. binyılı.

Resim 22 - Tunç Balta, Artvin, M.Ö. 2. binyılı.

SÜRGÜNDEN SONRA HAYBER YAHUDİLERİ

NUH ARSLANTAŞ*

Medine'nin kuzeyinde yer alan Hayber, Yahudilerin Arabistan'da yaşamaya başladıkları en eski yerleşim yerlerinden biriydi. İslam kaynaklarında Hayber kelimesinin İbrânîce "kale" anlamına geldiği belirtilir¹. Cahiliye döneminde şehirde yedisi büyük, irili ufaklı kalelerin bulunduğu göz önüne alınırsa bu anlamlandırma oldukça isabetlidir². Charles Torrey, Hayber adının İbrânîce'de "cemaat", "topluluk" anlamına gelen "hever" (חבר) kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir³.

Hayber Yahudilerinin şehirdeki kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Yahudi seyyah Benjamin, Hayber Yahudilerinin Ruben, Gad, Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini ve Asur Kralı Salmaneser zamanında buraya sürüldüklerini söyler⁴. Yahudi araştırmacılardan H. Graetz ve R. Dozy, Hayber Yahudileri'nin Buhtunnasr zamanında gelip şehre yerleştikleri kanaatindedirler. Ancak bunlar Hayber Yahudilerinin ataları hususunda ihtilaf etmektedir. Graetz, Hayber Yahudilerinin atalarının Tevrat'ta zikri geçen (II. Krallar 10/5) Rehav oğlu Yehonadav; Dozy ise Tevrat'ta bahsedilen (Nehemya 11/7) Mahallel oğlu Şefatya olduğunu iddia etmektedir ki⁵, bu bilgi İslâm kaynaklarına da girmiştir. Bekrî, Hayber şehrinin kurucusu-

* Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut [t.y.], II, 409; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe fî Meâlimi Tâbe*, nşr. Hamed Câsir, Riyad 1969, s. 135; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ fî Smâati'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987, IV, 295; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Bahriye Matbaası: Konstantiniye (İstanbul), 1887/1304, II, 1222.

² Yâkût, *Mu'cem*, II, 409; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 135. Hayber'in meşhur kaleleri şunlardı: Nâim, Kamûs (Ebü'l-Hukayk'a aitti), Şikk, Netât, Sclâlim, Vatf ve Ketibe.

³ Charles Cutler Torrey, *The Jewish Foundation of Islam*, New York 1933, s. 13.

⁴ Benjamin, *Tudelahı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 72. Benjamin'in bu ifadesi Yeşu 18/7 vd. ile irtibatlandırılmaktadır.

⁵ H. Graetz, *History of the Jews*, The Jewish Publication Society of America: 1891, III, 55; R. Dozy, *Mekka*, s. 136'dan naklen, Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976-1978, VI, 525-526.

nu Hayber b. Kâniye b. Mehlâl isimli biri olarak verir⁶. Graetz, Hayber Yahudilerinin Musa'nın (a.s) kayınpederi Yetro'nun (İslam kaynaklarında Şuayb -a.s-) soyundan gelen Rehabiler olduğunu; Dozy ise Hayberlilerin Davud'un (a.s) atası olan Perets soyundan geldiğini iddia etmektedir. Bunlardan ilki tam anlamı ile İsrailoğulları'ndan kabul edilmezken, ikincisi Yahuda'ya nispet edilen bir soydur⁷. Geç dönemlere ait bir Yahudi kroniğinde de Hayber Yahudilerinin Rehabilerin soyundan geldiği belirtilmiştir⁸.

Benjamin'in ifadesinden hareketle Yahudilerin Hayber'e ilk olarak Asur sürgünüyle geldiği, daha sonra da Babil sürgününden kaçan Yahudilerin buradaki akrabalarına sığındıkları ve burada müstakil bir cemaat (Hever/Hayber) oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Hayber'le ilgili en eski tarihi bilgilere son Babil kralı Nebonid'in (M.Ö. 556-539) 1956 yılında Harran'da bulunan bir yazıtında rastlanmaktadır. Söz konusu yazıtta adı geçen kralın Teymâ'da ikinci başşehrini kurduktan sonra Hayber'den Medîne'ye geçtiği belirtilmektedir⁹. Bu sırada şehir sakinleri muhtemelen Yahudi olmalıdır. Zira M.Ö. VI. asırda Hayber'de önemli bir Yahudi ticaret kolonisi olduğu bilinmektedir¹⁰.

1. Sürgüne Kadar Hayber'de Yahudiler

Cahiliye döneminde Hayber, kalelerinin sağlamlığı, yerleşik bulunduğu vadinin verimliliği ve su bentlerinin çokluğuyla şöhret bulmuştu. Hayber'de her yıl hac mevsiminden sonra 10-30 Muharrem tarihleri arasında Netât panayırı kurulurdu. Şehir ayrıca Arabistan yarımadasının kuzey-güney ana güzergâhında olması sebebiyle oldukça da zenginleşmişti¹¹.

⁶ Bekrî, *Mu'cem Me'sta'cem min Esmâ'il-Bilâdî'l-Mevâdî*, nşr. Mustafa Sakkâ, Beyrut 1983, II, 523. Aynı bilgi için bkz. Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 136; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 1222.

⁷ Tckvin, 39/29; Nehemya, 11/4; Yeremya, 35/8; Israel Friedlander, "The Jews of Arabia and the Rechabites", *Jewish Quarterly Review, New Series* 1 (1910-1911), s. 252-53.

⁸ Bkz. Sambari, *Divrey Yosef*, nşr. Shimon Shtober, Mahon Ben-Tsivi: Yeruşalayim 1994, s. 97.

⁹ "Tayma", *Ejd (Encyclopedia Judaica)*, XV, 874; Hamidullah, "Hayber", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, XVII, 20.

¹⁰ Torrey, s. 13.

¹¹ Torrey, 13; Grohmann, "Hayber", *İA*, VI/1, 386; Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII, 20; Abdülazîz b. İbrâhim Ömerî, *el-Href ve's-Smâ'at fi'l-Hicâz fi Asrî'r-Resûl*, [y.y.] 1985, s. 164; Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlü'l-Hicâz*, Cidde 1985, s. 200.

Cahiliye döneminde Mekkelilerin Hayber Yahudileriyle çok sıkı ilişkileri vardı. Mekkeliler düğün merasimleri için büyük ziyafet tencerelerini, kadınların düğünlerde kullanacakları takı ve süs eşyalarını Hayber Yahudilerinden kiralarlardı. Hatta bir defasında kiralanana bu mücevherlerden biri kaybolmuş, Mekkeliler Hayberlilere on bin dinar tazminat ödemek zorunda kalmışlardı¹². Hz. Peygamber'in dedesi, zezem kuyusunun açılmasında karşılaştığı muhalefette kendisini yalnız hissettiğinde, Allah'ın kendisine on oğul verdiği takdirde bunlardan birini kurban edeceği şeklinde bir adakta bulunmuştu. Abdülmuttalib'in yaptığı bu adaktan Hayberli bir kâhinenin yol göstericiliği ile çıkış yolu bulduğu rivayet edilir¹³. İbn Habîb'in (ö. 245) *el-Münemmak*'ında verdiği bilgiye göre, Resûlullah'ın büyük dedelerinden Hâşim, Hayberli bir Yahudi hanımla evlenmiş ve bu evlilikten de Sayfî ve Ebû Sayfî adlı iki oğlu dünyaya gelmişti. Aynı hanım (önce mi sonra mı olduğunu tarihinin açıklamadığı) Hâşim'in kardeşi Abdülmuttalib ile de evlenmiş, bundan da Mahrama adlı bir çocuğu dünyaya gelmişti. Mahrama da Dâse adlı Hayberli bir kızla evlenmiş bunların da Kays adlı bir çocukları olmuştu¹⁴.

Hayber gerek Cahiliye gerekse sonraki dönemlerde humması ile meşhur olmuştu¹⁵. Ancak Hayberli Yahudiler humma ile yaşamaya alışmışlardı. Kötü iklimine rağmen onlar sağlıklı kalmalarının sırrını şarap içmek, sarımsak yemek, Hayber'in havadar kısımlarında ikamet etmek ve Süreyya takımyıldızının batıp tekrar doğmasına kadar ki sürede Hayber'den uzaklaşmak olarak açıklardılar¹⁶. Ancak aynı Yahudiler cahil Araplarla eğlenmek için onlara da kendileri gibi sağlıklı olmanın tek yolunun Hayber'e girmekten önce on kere eşek gibi anırmak olduğunu söyler; buna inanan saf bedvilerin düştüğü o komik durumlarıyla da alay ederlerdi. Câhiliye dönemi

¹² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 591.

¹³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [t.y.], I, 155; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1405/1985, I, 88-89.

¹⁴ İbn Habîb, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, nşr. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985, s. 402-403; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 592.

¹⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselam Harun, Beyrut 1969/1388, IV, 135; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1996, s. 167, 311; Yakût, *Mu'cem*, IV, 95. Hz. Peygamber'in, Medine'ye hicret edince yeni şehri kendisine sevdirmesi, Hayber humması gibi herhangi bir hastalığa düşürmeme için Allah'a dua ettiği rivayet edilir. Bkz. *a.g.e.*, III, 315.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ*, nşr. Muhammed Hamidullah-Charles Pellat, Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2001, s. 30-31; a.mlf., *Uyûnü'l-Ahbâr*, nşr. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut 1986, III, 292.

şairlerinden Urve es-Se'âlık ve başka şairlerin eşek gibi anırmak yerine, hummaya tutulmayı yeğlediğine dair bazı şiirleri günümüze ulaştırmıştır.¹⁷

İslamiyet zuhur ettiğinde Arabistan Yahudileri içerisinde en iyi teşkilâtlanmış ve en güçlü Yahudi topluluğu Hayber'de idi.¹⁸

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Medine Yahudileri gibi Hayber Yahudileri de, yeni dine ve Medine'de kurulan yeni devlete cephe almışlardı. Hatta Mekkeli müşriklerle yaptıkları bir anlaşmaya göre taraflardan birine yapılan saldırı diğerine de yapılmış kabul edilmiş; düşmana karşı müşterek savaşılması kararlaştırılmıştı.¹⁹ Diğer taraftan Hayber Yahudileri Medine'den sürülen Nadroğulları'nın gelmesiyle hem maddi hem de nüfus açısından bir hayli güçlenmişlerdi. Bu dönemden itibaren Hayber, Suriye ve Irak'tan gelip Hayber üzerinden Medine'ye ulaşan kervanlar için tehdit oluşturmaya başlamıştı.²⁰

Hayber Yahudilerinin yarattığı tehlike bundan ibaret değildi. Onlar ayrıca Mekkeli müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı düzenleyecekleri bir saldırı için, dönemin en güçlü kabilelerinden olan Gatafanlılar'a, Hayber'in bir yıllık hurma mahsulünü vaat etmişler²¹; Medine çevresindeki Arap kabilelerini de Medine'ye karşı bir cephede toplamışlardı. Bu ittifakın amacı, Müslümanları Medine'den uzakta savaşa zorlayarak az sayıdaki orduyu tamamen ortadan kaldırmaktı. Hayberlilerin bu faaliyetleri sonucunda Hendek savaşı vuku bulmuş (5/627); ancak savaşta Müslümanların galip gelmesiyle Yahudiler amaçlarına ulaşamamışlardı.²²

Savaştan sonra Hz. Peygamber Medine için kalıcı bir tehdit haline gelen Yahudileri bertaraf etmek için önce Mekke müşrikleriyle Hudeybiye anlaşmasını yapmış, hatta bu sebeple onların istedikleri şartları kabul etmişti. Hudeybiye, Hayber Yahudilerinin bertaraf edilmesinde bir dönüm noktasıdır. Mekkelilerle Hayberlilerin yukarıda bahsedilen ittifakını kırmaya

¹⁷ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (Islamic Geography 198)], II, 60-61; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 136.

¹⁸ Samuel b. Yahya el-Mağribî, *İfhamü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dâru'l-Hidâye 1986, s. 144.

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife: Beyrut 1406, X, 86.

²⁰ İsrail Velfenson, *Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Mısır 1927, s. 162.

²¹ Vâkıdî, *Kütübü'l-Megâzi*, nşr. Marsden Jones, Beyrut 1965-1966, II, 640.

²² Velfenson, s. 157; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991, s. 108-109; a.mlf., "Hayber", *DİA*, XVII, 21.

yönelik bu anlaşma ile müşriklerin elleri kolları bağlanmış; Müslümanlarla Yahudilerin hesaplaşmalarında tarafsız kalmaları sağlanmıştı.²³ Hudeybiye'den sonra Hz. Peygamber hicretin yedinci yılında (m. 628) Hayber üzerine yürümüş, yirmi-otuz günlük zorlu bir savaştan sonra şehir fethedilmiştir. Savaşta 93 Yahudi ölürken Müslümanlar da 15 şehit vermişti²⁴.

Fetihten sonra Hayber Yahudilerine beklenenin aksine çok sert muamele edilmemiştir. Savaş sonunda onlara Tevrat'a göre muamele edilmiş olsaydı, erkeklerin kılıçtan geçirilip kadın ve çocukların köle yapılması gerekirdi²⁵. Ancak Yahudilere kendi kutsal kitaplarındaki bu hüküm uygulanmamıştı. Hayberlilerin canları bağışlanmış; taşıyabilecekleri mallarla şehri terk etmelerine müsaade edilmişti. Daha sonra bu karar da yumuşatılarak "Müslümanların istediği bir süreye kadar" yerlerinde kalmaları ve Müslümanlara ait olan topraklarda yetiştirdikleri ürünlerin yarısını alma şartıyla yerlerinde bırakılmışlardı²⁶. Hz. Peygamber Hayber topraklarını otuz altı parçaya taksim etmiş, her parçayı da yüz hisseye ayırmıştı. Toprakların yarısı beklenmeyen hadiseler ve olağanüstü ihtiyaçlar için ayrılmış (bunlar el-Ketibe ve Sülâlim kaleleri idi) diğer yarısı ise Müslümanlar arasında taksim edilmişti²⁷.

Hayber'in fethi, Arabistan'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Yahudilerin savaş gücü, zenginlikleri ve müstahkem kalelerine rağmen mağlup olmaları, Medine aleyhinde faaliyet gösteren müşrik kabilelere gözdağı olmuş;

²³ Velfenson, s. 159; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 186. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. M. Lecker, "The Hudaibiyya Treaty and the Expedition against Khaybar", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 5 (1984), s. 1-11.

²⁴ Abdürczrak, *el-Musanef*, nşr. Habîbürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983, V, 372 (Hadis no: 9738); Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ- Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987, s. 37; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 191.

²⁵ Tevrat'ın konuyla ilgili hükmü şudur: "...Bir şehre cenk etmek için ona yaklaştığın zaman, onu barışlığa çağıracağım. Ve vaki olacak ki, içinde bulunan bütün havm sana angaryacı olacaklar, ve sana kulluk edecekler. Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenketmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin; ve Allah'ın Rab onu senin eline verdiği zaman her erkekini kılıçtan geçireceksin; ancak kadın, çocuk, hayvan ve bütün malları kendin için çapul edeceksin..." (Tesniyc, 20/10-14). Değerlendirme için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 587.

²⁶ Ebû Yûsuf, *Kütübü'l-Harâc*, Beyrut [t.y.], s. 50-51; İbn Şebbe, I, 177; Belâzurî, *Fütûh*, s. 33-34; a.mlf., *Ensâbü'l-Esrâf*, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, I, 352; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, nşr. M. J. Goeje, Leiden 1894 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992 (Islamic Geography 41)], s. 256; Serahsî, *el-Mebsût*, XXIII, 2; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, IV, 219; İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, nşr. Subhi Salih, Beyrut 1983, I, 52.

²⁷ İbn Sa'd, II, 114; İbn Şebbe, *Târihü'l-Medîneti'l-Münevvere*, nşr. Fehim Muhammed Şclut, Cidde 1973, I, 181-182; Belâzurî, *Fütûh*, s. 37.

onları Müslümanlara karşı tavırlarını gözden geçirmeye sevk etmiştir. Fetihden sonra Müslümanlara düşmanlık besleyen Fedek, Vâdi'l-kurâ ve Teymâ'da yaşayan diğer Yahudi kabileleri de Hz. Peygamber'le anlaşma yoluna gitmiştir²⁸.

Hz. Peygamber Hayber'in mahsulleriyle Abdullah b. Revâha'yı görevlendirmişti. İbn Revâha her yıl Hayber'e gider, hurma mahsullerini takdir edip ikiye böldükten sonra Yahudileri istediği bölümü almakta serbest bırakırdı.²⁹ Abdullah b. Revâha'nın Mûte savaşında şehit olmasından sonra Hayber'e Cebbâr b. Sahr tayin edilmişti³⁰. Hayber Yahudileri sürüldüğünde taksimat işi hâlâ Cebbâr b. Sahr tarafından yapılmaktaydı³¹.

2. Yahudilerin Hayber'den Sürülmesi

Yahudilerin Hayber'deki ikâmetleri Hz. Ömer dönemine kadar bu şekilde devam etmiştir. Ancak 20/641 yılında Yahudiler Hz. Ömer tarafından Hayber'den sürülmüşlerdir. Hz. Ömer'in Yahudileri sürme gerekçesi olarak kaynaklarda farklı sebepler zikredilmektedir.

Bunlardan ilki Hayber'de baş gösteren bir veba salgınıdır. Belâzurî Hz. Ömer'in Yahudileri veba salgını dolayısıyla sürdüğünü belirtir. Ancak aynı müellif, veba salgını yanında Yahudilerin Müslümanlara çok kötü muamele ettiklerini de kaydeder³².

Kaynaklarda Yahudilerin Hayber'den çıkarılmasının bir başka sebebi de ekonomik olarak gösterilmektedir. Hayber'in fethi sırasında geniş ziraat arazilerini işleyecek iş gücüne sahip olmayan Müslümanlar, Hz. Ömer zamanına gelince yeterli iş gücüne (*ummâl*) sahip olmuşlar, bu sebeple de Yahudilere ihtiyaç kalmamıştı³³.

Sürgününün bir sebebi de fetihden Hz. Ömer'in sürgününe kadar geçen zaman zarfında Yahudilerin yine tehlike arz etmeğe başlamasıdır. Aslında bu tehlike daha Hz. Peygamber döneminde başlamıştı. Hayber Yahudileri Hz. Peygamberi zehirlemeye teşebbüs etmişler, O'nu olmasa da sahabeden

²⁸ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 41-48; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 258.

²⁹ Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 129 (Hadis no: 7219); Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; İbn Şebbe, I, 177-178; Belâzurî, *Fütûh*, s. 39. Konuyla ilgili diğer rivayetler için bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 123-126 (Hadis no: 7203-7210).

³⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 256; İbn Kesîr, IV, 219.

³¹ İbn Şebbe, I, 185.

³² Belâzurî, *Fütûh*, s. 34.

³³ Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 123 (Hadis no: 7203); *a.g.e.*, V, 372 (Hadis no: 9738); İbn Sa'd, II, 114; İbn Şebbe, I, 188; Belâzurî, *Fütûh*, s. 35.

Bişr b. Berâ'yı şehit etmişlerdi³⁴. Yine Peygamberimiz hayatta iken Hayber'e giden Abdullah b. Sehl, fail-i meçhul bir cinayete kurban gitmiş; Hz. Peygamber Hayber Yahudilerinden bu arkadaşının diyetini istemiş; ancak onlar yemin ederek olaydan haberdar olmadıklarını belirtmişlerdi. Bunun üzerine Abdullah b. Sehl'in diyeti beytül-mâlden ödenmişti³⁵. Belâzurî Hayber Yahudilerinin sonraki dönemlerde de Müslümanlara kötü davranmaya devam ettiklerini belirtir³⁶. Meselâ, Hayber'e gelen Abdullah b. Ömer geceleyin uyurken damdan aşağı atılmış ve iki kolu da kırılmıştı³⁷. Benzer şekilde Muzahhir b. Râfi' isimli bir başka sahabî de Hayber Yahudilerinin tahrikiyle Şam'dan getirilen Hıristiyan işçiler tarafından öldürülmüştü³⁸.

Yukarıda bahsi geçen sebeplerden dolayı Hz. Ömer Hayber Yahudilerini sürmeye karar vermişti³⁹.

Sürgün kararının Yahudiler üzerinde bir şok etkisi yarattığını tahmin etmek zor değildir. Hatta Hayberlilerden birinin Hz. Ömer'e "Ey müminlerin emiri! Sen bizi topraklarımızdan çıkarıyorsun; halbuki Hayber'de kalmanızı (Hz.) Muhammed istemişti" şeklindeki serzenişi karşısında Hz. Ömer: "Vaktiyle Resulullah'ın sana 'ilerde Hayber'den çıkarıldığında güçlü deven seni sürükleyecek', sözünü ne çabuk da unuttun" diye çıkmıştı⁴⁰.

³⁴ Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 66 (Hadis no: 10019); *a.g.e.*, XI, 28 (Hadis no: 19814); Mcs'üdü, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 257-258; Ya'kübî, *Târih*, Beyrut 1960, II, 56-57; Makdisî, *el-Bed ve't-Târih*, Kahire [t.y.], IV, 227. Hz. Peygamber'in bu zehirin etkisini uzun süre hissettiği belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, I, 445; Mcs'üdü, *a.g.e.*, s. 258.

³⁵ Abdürrezzak, *el-Musannef*, X, 30-31 (Hadis no: 18260); Vâkıdî, 713-715; İbn Hişâm, *es-Siretün-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [t.y.], II, 354; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Kahire 1958, s. 39 (16. Vesika).

³⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 34

³⁷ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; Belâzurî, *Fütûh*, s. 36.

³⁸ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; Vâkıdî, II, 716-717.

³⁹ Hayber Yahudilerinin sürülmesi, Arap yarımadasından gayr-ı Müslimlerin çıkarılmasını beyan eden bazı hadislerle de irtibatlandırılmaktadır. Meselâ bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 56 (Hadis no: 9990); Belâzurî, *Fütûh*, s. 39-40. Ancak konuyla ilgili araştırmalarıyla tanınan Mustafa Fayda, Hayber Yahudilerinin çıkarılmasının hadislerle bir ilgisinin bulunmadığını çeşitli tarihî delillerden hareketle ortaya koymaktadır. Detaylar için bkz. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 191-194.

⁴⁰ Buna karşılık Yahudi "O söz bana Ebu'l-Kâsım tarafından yapılmış bir nükte idi", diye cevap verince, Hz. Ömer "Yalan söylüyorsun!" diyerek Yahudiyi azarlamıştı. Bkz. İbn Şebbe, I, 176; Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 56 (Hadis no: 9991).

Hız. Ömer Yahudileri İslâm devleti hududu dışına atmamış, yalnız bir bölgeden başka bir bölgeye yerleştirmiş; topraklarının ve hurmalıklarının kıymetini de tastamam ödemişti⁴¹.

Ancak sürgünde Yahudilerin tamamının sürülmediği anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre sürgünden nasibini alanlar daha çok, yukarıda bahsedildiği üzere, Müslümanlar için tehlike teşkil eden Yahudiler olmalıdır. Çünkü Hz. Ömer'in Teymâ ve Yemen'deki Yahudilere dokunmaması, onların iyi hal ve hareket sahibi olmalarından kaynaklanıyordu⁴². Hayber'de Hz. Peygamber'le özel anlaşmaları olan Yahudi aileler de yerlerinde bırakılmıştı⁴³. Abdürrezzak'ın *el-Musannef*'inde yer alan bilgiye göre Hz. Ömer Yahudileri Hayber'den sürmeye karar verince şöyle bir ilânda bulunmuştur: "Kimin yanında Resûlullah'tan aldığı bir ahit varsa getirsin! Ben, Hz. Peygamber'le anlaşması olmayanları (Hayber'den) süreceğim!"⁴⁴ İslam kaynaklarından fetih sırasında Hz. Peygamber tarafından bazı Yahudilere ahit/eman verildiğini biliyoruz. Meselâ, savaşın sürdüğü bir sırada Simâk isimli bir Yahudi gelerek Hayberlilerin askerî sırları hakkında bilgi vermiş ve buna karşılık kendisi, hanımı ve çocukları için Peygamberimiz'den eman almıştı⁴⁵. Benzer şekilde Netât'ın stratejik kalelerinden olan Kule kalesi de Ğazzâl isimli bir Yahudinin kale ile ilgili verdiği istihbaratla fethedilebilmiş; bu Yahudi ve ailesine de eman verilmişti⁴⁶. Yine Hayber'in en önemli kalelerinden olan es-Sa'b kalesi de bir Yahudinin yardımıyla ele geçirilmişti. Bölge ile irtibatı gizli bir yeraltı geçidi ile sağlanan bu kalenin fethine yardım ettiği için o Yahudiye de eman verilmişti⁴⁷. İbn Kesîr, Hz. Peygamber'le anlaşması olan Yahudilerin Hayber'den sürülmediklerini belirtir⁴⁸.

Hız. Ömer'in bütün Hayberlileri sürmediğinin bir delili de Peygamberimiz'in hanımlarını Hayber'deki hisseleri konusunda muhayyer bırakmasıdır. Halife müminlerin annelerinden isteyenin Hayber'deki arazisini alabi-

⁴¹ Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 184-187. Geç dönemlere ait bir kaynakta Hayber'den eli silah tutan kırk bin erkeğin sürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 1225.

⁴² Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 601.

⁴³ Velfenson, s. 186.

⁴⁴ "...فقال من كان عنده عهد من رسول الله صلى الله عليه وسلم فليات به وإلا فإني مجليكم..." Bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 125 (Hadis no: 7208); *a.g.e.*, VI, 56 (Hadis no: 9990). Ayrıca bkz. İbn Şebbe, I, 184; İbn Kesîr, IV, 219.

⁴⁵ Vâkıdî, II, 646.

⁴⁶ Yahudi kalenin can damarı olan ve kaleyi besleyen su kanalının yerini göstermiş; kale bu kanalın kesilmesiyle fethedilmişti. Bkz. Vâkıdî, II, 666.

⁴⁷ Hamidullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, s. 189.

⁴⁸ İbn Kesîr, IV, 219.

leceğini, isteyenin de eskiden olduğu gibi gelirini almaya devam edebileceğini söylemiştir ki⁴⁹, gelirini almaya devam edenlerin toprakları, eski sahipleri olan Yahudiler tarafından işletilmeye devam edilmiş olmalıdır.

Sürgünden sonra Hayber'de Yahudi varlığının bir başka delili de, Peygamberimiz'in Yahudi kökenli eşi Hz. Safiye'nin evliliğine ve ihtidasına rağmen⁵⁰, sonraki dönemlerde de Hayber'deki ailesi ve akrabalarıyla irtibatını devam ettirmesidir. Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Safiye'nin bir cariyesi halifeye gelerek onun Sebt (Cumartesi/Şabat) gününü hâlâ sevdiğini ve Yahudi akrabalarına da maddi yardımda bulunduğunu söylemişti⁵¹. Hz. Safiye ayrıca daha hayatta iken mallarının bir kısmını Yahudi akrabalarına vasiyet etmişti⁵². Onun yüz bin dirhem kıymetindeki bir arazisinin üçte birini Yahudi olan bir erkek yeğenine (kız kardeşinin oğlu) vasiyet ettiği, 50/670 veya 52/672 yılında Muaviye zamanında vefâtından sonra⁵³ bu vasiyetinin yerine getirildiği rivayet edilmektedir⁵⁴. Bu rivayetten Hayber'de Emevîler döneminde Muaviye zamanında hâlâ Yahudilerin var olduğu anlaşılmaktadır.

Belâzurî'de geçen bir rivayette de ravi Eflah b. Humeyd, Ömer b. Abdülazîz'in, babasını Hayber'deki el-Ketîbe'ye gönderdiğini ve yiyecek alanların varislerine hisselerini tespit edip dağıttığını nakleder. Rivayette Hayber'den yiyecek alanların bir de listesinin olduğu kaydedilmiştir⁵⁵. Emevîler döneminde dağıtımı yapılan bu hisseler, yine Yahudiler tarafından işletilmiş olmalıdır.

⁴⁹ İbn Şebbe, I, 184, 186; Belâzurî, *Fütûh*, s. 40.

⁵⁰ Hz. Safiye Nadîroğulları Yahudilerinin reislerinden Huyey b. Ahtab'ın kızı idi. Önce Sellâm b. Mişkem'le evlenmiş, ancak bir süre sonra ondan boşanmıştı. Daha sonra Kinâne b. Rebî b. Ebû'l-Hukayk'la evlenen Safiye, Hayber kuşatması sırasında kocasını kaybetmişti. Ganimet paylaşımında Dhyc b. Halife'nin sehmine düşen Safiye, Yahudi ileri gelenlerinden önemli birinin kızı olduğunun söylenmesi üzere Hz. Peygamber'in bizzat kendisi tarafından alınmıştır. Bkz. Vâkıdî, II, 673-674; İbn Sa'd, VIII, 120, 123; Scrahsî, *el-Mebûsât*, X, 9; Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, trc. Ahmed Naim- Kâmil Miras, Ankara 1987, II, 307.

⁵¹ Zebîdî, *Tecrîd*, II, 306-307, 3. dipnot. Hz. Ömer durumu Safiye'ye sormuş o da şu cevabı vermişti: "...Sebti, Allah onun yerine Cuma'yı verdiğiinden beri sevmiyorum. Yahudilere yardıma gelince; onlar arasında akrabalarım var. Akralık görevimi yerine getiriyorum." Bkz. a.g.e, II, 307.

⁵² İbn Sa'd, VIII, 128.

⁵³ Hz. Safiye Medine'de Bakî mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 129.

⁵⁴ İbn Sa'd, VIII, 128.

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 40.

3. Sürgün Sonrası Hayber'de Kalan Yahudiler

Yahudilerin Hayber'den sürülmesinden sonra şehir ve şehir sakinleri hakkında çok fazla bilgi yoktur. Girişte Yahudi seyyah Benjamin'den naklen Hayber Yahudilerinin kökeninin Ruben, Gad ve Manasse kabilelerine dayandığını belirtmiştik. IX. asrın ikinci yarısında yaşamış Yahudi seyyah Eldad ha-Dani, seyahatnamesinde, Arabistan Yahudilerinden bahsederken Hayber ifadesini kullanmasa da söz konusu kabilelere dair bazı bilgiler vermiştir. Eldad, Ruben kabilesinin Fârân (Paran)⁵⁶ dağının ardında ikâmet ettiğini, aralarında iyi bir cemaat dayanışması olduğunu nakleder. Bunların savaşa birlikte gittiklerini ve ganimetleri paylaştıklarını belirten seyyah, Rubenilerin Tevrat tomarı (*Sefer Tora*), Mişna, Talmud ve Agada gibi metinlere sahip olduğunu; her Sebt (*Cumartesi*) günü Tevrat'ı İbrânce metninden okuyup, Ârâmîce olarak tercüme (*Targum*) ettiklerini söyler⁵⁷. Eldad, Manasse kabilesi ile ilgili olarak ise Mekke şehrinin ötesinde dağlık arazide yaşadıklarını belirterek savaşçılıklarına vurgu yapar: "...Onlar güçlü bir fiziğe ve demir bir yüreğe sahiptir. Çok iyi ata binerler. Geçim kaynakları çapuldur. Düşmanlarına asla merhamet etmezler. Her biri bin kişiye bedel."⁵⁸ Eldad'ın bu ifadeleri, Hayber Yahudilerini tarif etmektedir.

Sürgün sonrası Hayber hakkında en önemli kaynağımız hadîsçi İbrahim el-Harbî (ö. 285/899)⁵⁹ ile coğrafyacı Bekrî'nin (487/1094) anlatımıdır. Ancak Bekrî'nin anlatımı, ifade değişikliği dışında, Harbî'ninki ile neredeyse aynıdır. Kanaatimize göre ondan iktibas etmiştir.

İfadelerinden şehri bizzat dolaştığı anlaşılan Harbî'nin ziyareti sırasında Hayber'in sınırı Dûme olarak isimlendirilmekteydi. Dûme'den sonra Hayber ve kaleleri gelirdi. Harbî'nin anlatımına göre Hz. Osman zamanında şehre bir çarşı yapılmıştı. Ziyareti sırasında bu çarşı el-Meratta (المرطة) [?]

⁵⁶ Ahd-i Atîk'te Hz. İsmail'in annesi Hacer'le birlikte yaşadığı çöl ve dağ olarak verilen Fârân'ın (Paran) (Tekvin, 17/20; 21/21; Tesniye, 33/2), Müslüman müelliflerce Mekke dağlarını ifade ettiği kabul edilmektedir. Bkz. Makdisî, *el-Bed ve'l-Târih*, V, 32; Yakût, *Mu'cem*, IV, 225. Yahudi kabulünde ise Fârân, Akabe körfezi ile Ölüdeniz ve Sina yarımadasının arasında kalan bölgedir. Bkz. Michael-Avi Yonah, "Paran", *Ejd*, XIII, 88-89. Eldad'ın bu ifadesi, Fârân'ın Mekke dağlarını ve Arabistan çölünü ifade ettiğini de göstermektedir.

⁵⁷ Eldad burada Targum dilini Farsça olarak verir; ancak Ahd-i Atîk'in Ârâmîce tercümelerine "Targum" adı verilmektedir.

⁵⁸ "Eldad the Dani", nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 8.

⁵⁹ Hayatı için bkz. Zchebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd ve dğr., Beyrut 1984/1405, XIII, 356 vd.; İbn Kesîr, XI, 79 vd.; M. Yaşar Kandemir, "Harbî", *DİA*, XVI, 114-115.

olarak isimlendiriliyordu. Hayber kalesinde ise, Hz. Ömer'in soyundan gelen kimseler ikâmet etmekteydi. Daha sonra Vecde kalesi (Hısn-ı vecde) gelirdi. Hurma ve diğer ağaçların bulunduğu bu yer tamamıyla Hz. Peygamber'in tasarrufunda idi. Sonra çoğunluğu Hz. Peygamber'e ait olan Selâlim (veya Süleylim), daha sonra da üzerinde Yahudi burçlarının bulunduğu Ehyel dağı, ardından da tarla ve bahçeleriyle ünlü Vatîh uzanırdı. Hz. Peygamber'in hanımlarının ve Muttaliboğulları'nın geçimi buradan (*Tu'me*) sağlanırdı. Vatîh'ten hemen sonra, ona bitişik olan Ketîbe vadisi gelirdi. Burada, ismini bu vadiden alan Ketîbe kalesi vardı⁶⁰. Hz. Peygamber'in Safiye ile gerdeğe girdiği Sebha mevki de burada idi. Hayber kalelerinin en büyüğü ise Hz. Ali'nin fethettiği Kamûs'tu⁶¹. Hz. Peygamber'in eşi Safiye burada iken esir edilmişti. Burası Yahudi Hukaykoğulları'na aitti⁶². Kalenin hemen altında Hz. Peygamber'in muhasara sırasında namaz kıldığı yere yapılan Mescid-i Nebevî vardı. Kalenin bitişiğinde uzanan iki vadiden biri Netât, diğeri ise Şık'tu⁶³. Hayber'de fethedilen ilk ev, Netât'ta idi. Bu ev, Merhab'ın kardeşi Yâsir'e aitti⁶⁴.

Netât ve Şık vadilerinin arası ise Sebha ve Mehâda (veya Muhâda) olarak isimlendirilmekteydi. Vadi, Hz. Peygamber'in fethinden sonra Hayber'de kaldığı yerde yapılan büyük Mescid-i Nebevî'ye kadar uzanırdı. Bu mescid Abbasî hanedanına mensup vali ve veliaht İsa b. Musa (ö. 167/783) tarafından yaptırılmıştı. Pek çok para harcanarak yaptırılan mescidin önünde geniş bir alan vardı. Bu alanda bulunan bir taşın Hz. Peygamber tarafından sütire olarak kullanıldığı kabul edilmekteydi. Bayram namazları Harbî'nin ziyareti sırasında el-Menzile olarak isimlendirilen bu mescitte edâ edilmekteydi⁶⁵.

Harbî'den sonra Hayber hakkında bilgi veren ilk müellif, Hemdanî'dir (ö. 334/945). Hemdanî, Hayber'de Yahudiler ve Mevâlî ile Araplardan Benî Harb, Müzeyne ve Belîyy kabilelerinin yaşadığını belirtir⁶⁶.

⁶⁰ Ketîbe, Hayber'den 1 berîd uzaklıktaydı. Bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 521. 1 berîd yaklaşık 24 km.dir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 67.

⁶¹ Harbî, *el-Menâsik ve Emâkinü Turukî'l-Hac ve Meâlimül-Cezîre*, nşr. Hamed Câsir, Riyad 1981, s. 539-540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶² Yâkût, *Mu'cem*, IV, 213. Yâkût burayı Ğamûd olarak isimlendirir.

⁶³ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶⁴ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 523.

⁶⁵ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶⁶ Hemdanî, *Sıfatü Cezîretü'l-Arab*, nşr. David Heinrich Müller, Leiden 1884 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993 (Islamic Geography 88)], I, 130.

Sonraki dönemlerde Hayber'le ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) kendi zamanında Hayber'in bitişiğindeki el-'Arad vadisinde Aneze kabilesinin meskun olduğu dışında bir bilgiye değinmez⁶⁷. Kalkaşendî (ö. 821/1418) Hayber'deki bu kabileyi Yahudi olarak verir⁶⁸. Ancak onun bu bilgisini, Anezelerle beraber yaşayan Yahudiler şeklinde anlamak daha uygundur. İdrisî (ö. 560/1165) ve Kazvîni (ö. 682/1283), Hayber'i hurma bahçeleri ve tarlaları olan küçük bir şehir olarak tarif ederler. Her iki Müslüman müellif de Yahudilerle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir⁶⁹. Hayber o dönemde "Bürdî" adı verilen hurmaları ile şöhret bulmuştu⁷⁰.

Sürgün sonrası Hayber'deki Yahudilere doğrudan atıfta bulunan ve ilk detaylı bilgi veren kaynak, Tudelalı Benjamin'in seyahatnamesidir. Haçlılar döneminde 1165-1173 yılları arasında İslam dünyasını gezen Benjamin'in genelde Arabistan özelde ise Hayber Yahudileri ile ilgili bilgileri gezi ve gözleme değil, şifahi bilgiye dayanmaktadır. Benjamin Hayber topraklarını, Kitab-ı Mukaddes'teki adıyla Yemen (Sebe) toprakları içerisinde verir. Benjamin'in ifadelerinden Haçlılar dönemi ile Eyyûbîler dönemi başında Hayber Yahudilerinin Teymâ'daki cemaat idaresine (*Nesiut*) bağlı olduğunu öğreniyoruz. Benjamin cemaat liderinin adını Nasi Hanan olarak verir.⁷¹ Teymâ ve Hayber Yahudilerinin muhkem şehirlerde bağımsız olarak yaşadıklarını, geçimlerini de ziraat ve hayvancılık yanında komşuları bedevî Araplar gibi yağma ve çapulla sağladıklarını nakleden seyyah, Hayber Yahudilerinin Ruben, Gad ve Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini ve buraya Asur Kralı Salmaneser'in sürgünüyle yerleştiklerini belirtir. Bunlar ayrıca çölde yaşamının ayrıcalığından da faydalanmışlardır. İnşâ ettikleri sağlam kalelerin yanı sıra, kuş konmaz-keirvan geçmez bu çöl kasabasına kolay kolay ulaşılamadığı için de bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Benjamin, Hayber Yahudilerini savaşçı olarak tanımlar ve aralarında büyük alimlerin bulunduğunu belirtir. Benjamin'in bu ifadeleri, Eldad hadani'den iktibas edilmiş gibidir. Yine o, bütün Arabistan'da Yahudi nüfusunun üç yüz bin, Hayber'de ise elli bin olduğu şeklinde oldukça mübalağalı bir rakam telafuz eder⁷². Nüfus konusundaki abartısı bir kenara bırakılır-

⁶⁷ Yâkût, *Mu'cem*, IV, 103.

⁶⁸ Kalkaşendî, *Subhül'l-A'sâ*, IV, 295.

⁶⁹ Bkz. İdrisî, *Nüzhetül-Müşâk fî İhtirâkil-Âfâk*, Beyrut 1989, I, 352; Kazvîni, *Âsâr'ul-Bilâd*, II, 60.

⁷⁰ Hicmdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, I, 131.

⁷¹ Benjamin, s. 71.

⁷² Benjamin, s. 72.

sa, o dönemde Hayber'de hatırı sayılır bir Yahudi cemaatinin yaşadığı söylenebilir.

Benjamin'den sonra ne Yahudi ne de Arapça kaynaklarda Hayber'deki Yahudilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaktadır. Bu bilgi yokluğu hemen hemen Memlûkler döneminin sonuna kadar da devam etmektedir.

Memlûkler döneminde Hayber'deki Yahudiler hakkında detaylı bilgi veren ilk Yahudi kaynak, Bertinorolu Ovadya'dır (1450-1516). Mişna şârihi Kuzey İtalyalı bu Yahudi din adamı, 1485'te Roma'dan hareketle Rodos üzerinden İskenderiye'ye, oradan da Kudüs'e geçmiş; ölünceye kadar da Filistin'de dinî hizmetlerde bulunmuştu⁷³. Ovadya, 1488-1490 yılları arasında İtalya'daki dindâşlarını, yazdığı üç ayrı mektupta doğudaki Yahudi cemaatleri hakkında bilgilendirmiştir. Hayber Yahudileri hakkında ise 8 Elül 5248 (1488) tarihinde yazdığı ilk mektubunda bilgi vermiştir. Ancak onun bilgisi de şifahî anlatıma dayanmaktadır. İskenderiye, Kahire, Filistin ve Habeşistan hakkında bilgi verdikten sonra Ovadya Hayber Yahudileri ile ilgili duyduklarını şu sözlerle anlatır:

“...Mısır (veya diğer bölgelerden) Mekke'ye hacca gidenler, uçsuz bucaksız tehlikelerle dolu çölü geçmek zorundadır. Bu sebeple hac seferleri dört bin develik kafilelerle gerçekleştirilir. Bu kervanlar sık sık saldırıya uğrar. Bazen çapulcular bu kervanlara bin kişiden müteşekkil gruplarla saldırırlar. Müslümanlar (Yişmaelim) bu çapulcu grubu “Şeday Arapları”, yani “Allah'ın oğulları” olarak isimlendirmektedir. Bunun da sebebi, bu Yahudilerin yağmaya çıkarken Tanrı'nın adını anmalarındandır. Müslümanlar, bu Yahudilerin omuzunda deveyi taşırken diğer elinde kılıcı ile savaşabilecek kadar güçlü olduğunu söylerler. Bunlar Yahudi olup Rehabilerin soyundan gelmekte imişler.”⁷⁴

İslamî kaynaklarda Hayber Yahudileriyle ilgili olmasa da, Medine Yahudilerinde Ovadya'nın bahsettiği şekilde bir inancın olduğunu biliyoruz. Talmud Yahudiliğine bağlı oldukları için Hayber Yahudilerinin de onlar gibi inandığını söylemek mümkündür. Bir yönüyle Yahudilikteki “seçilmişlik” anlayışı⁷⁵ ile de bağlantılı olan bu kabule göre, Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler, kendilerinin çocuk kadar masum olduklarını; gündüz işle-

⁷³ Abraham David, “Bertinoro Obadiah, Ben Abraham Yarc”, *Ejd*, IV, 698-699; Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 209.

⁷⁴ “The Letters of Obadiah Jaré da Bertinoro (1487-1490)”, nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 239.

⁷⁵ Yahudilikteki seçilmişlik anlayışı için bkz. Salime Leyla Gürkan, “Kur'an'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 13 (2005), s. 25-61.

dikleri günahın gece, gece işledikleri günahın da gündüz silindiğine inanırlardı⁷⁶. Hatta Kur'an'da belirtildiği üzere, Yahudiler kendilerini "Allah'ın oğulları" ve "sevgilileri" olarak tanımlıyorlardı.⁷⁷ Ovadya'nın belirttiği "Şe-Day" (שֵׁדַי) ismi ise "Kâdir-i Mutlak Tanrı" (Her Şeye Gücü Yeten) anlamında olup Yahudilikte Tanrı'ya verilen isimlerden biridir⁷⁸. Tevrat'ta da daha çok Hz. İbrahim, İshak ve Ya'kub peygamberler bağlamında değinilir.⁷⁹ Bu açıdan düşünüldüğünde Sami olmaları hasebiyle Hz. İbrahim geleneğine aşına olan Arapların Tanrı'nın Yahudiler tarafından kullanılan bu ismine pek de yabancı olmadıklarını göstermektedir. Bu aşinalığın Arabistan'da Bertinorolu Ovadya'nın yaşadığı XVI. asra kadar da devam ettiği anlaşılmaktadır.

1503 yılında Memlûkler döneminde Arabistan'a bir yolculuk düzenleyen Bolognalı (İtalya) seyyah Ludovico di Varthema, Arabistan'da yaşayan bir Yahudi cemaati hakkında bilgi vermiştir. Bazı araştırmacılar seyyahın adını vermediği bu cemaatin, Hayber Yahudileri olduğunu kabul etmektedir⁸⁰. Bazı Müslüman müelliflerin Hayber-Medine arasını 3 gün olarak vermesi⁸¹ göz önünde bulundurulduğunda, bu kasabanın Hayber olması kuvvetle muhtemeldir. 8 Nisan 1503'te Dimaşk'tan ayrılan Di Varthema, yolda bir Memlûk garnizonu ile karşılaşmış; Mekke'ye girebilmek için kendisini muhtedî biri olarak tanıtarak adının Yunus olduğunu söylemiştir. Dahil olduğu askerî birlik Dimaşk'tan sekiz, Medîne'den üç günlük mesafede, 10-

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, Beyrut 1404/1983, II, 104.

⁷⁷ Mâide, 5/18. Bu anlayıştan olsa gerek Yahudiler Yılbaşından Kefâret gününe kadar sabah ve akşam ibadetlerinde tövbe içerikli yakarılar olan "Avinu malkenu" duasında Allah'a "Babâmuz..." şeklinde seslenmektedir. Hz. Peygamber zamanında nasıl okunduğu bilinmese de Abbasîler döneminde Amram Gaon (ö. 871) tarafından kaleme alınan dua kitabında bu yakarıya yer verilmiştir. Bkz. Amram Gaon, עמרם גאון, סדר ר' עמרם גאון (*Seder*) [Amram Gaon'un Dua Kitabı], nşr. ve ing. trc. David Hedegard, Motala 1951, I, 41, İng. trc. 104. Duanın günümüzde okunan metni için bkz. *Sidur Kol Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* (הסדר קול יעקב כמנהג ארם צובה) (*Sidur Kol Yaakov according to Minhag of Aleppo*), with English Translation, eds. Rabbi Shimon H. Alouf-Sam Catton-David A. Tawil, Sephardic Heritage Foundation, Inc: USA 1996, s. 143 vd.; Duanın Türkçe tercümesi için bkz. *Sidur Kol Yaakov*, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005, s. 136 vd.

⁷⁸ "Şe-Day" ismi Ahd-i Atık'te bizim tespitimize göre kırk sekiz yerde geçmektedir. Bkz. Behnan Kontgan ve dğr., *Kutsal Kitap Dizini* (Geniş Kapsamlı), İstanbul 2004, s. 862-866 ("Güç" başlığı); <http://www.kutsalkitap.com/kkitap/> ("Her Şeye Gücü Yeten" anahtar kelimesinden) (24 Şubat 2007).

⁷⁹ Meselâ bkz. Tecvin, 17/1; 28/3; 35/11; 43/14; 48/3; Çıkış, 6/3.

⁸⁰ Bkz. Yitshak Ben Tsvi, נדחיי ישראל *Nidhey Yisrael* [*Sürgün İsrailoğulları*], Tel Aviv 1963, s. 188; L. Vecchia Vaglieri, "Khaybar", *EP*, Leiden 1978, II, 1142.

⁸¹ Meselâ bkz. Harbî, *el-Menâsik*, s. 541.

12 mil uzaklıktan görülebilen tepelerin eteklerinde mukim bir Yahudi kasabasına uğramıştı. Develeri sulamak için durulan bu kasabada, seyyahın ifadesine göre, 4-5 bin kadar Yahudi yaşamaktadır. Di Varthema bu Yahudiler hakkında bazı bilgiler de vermiştir. Geçim kaynaklarının ziraat ve hayvancılığa dayandığını ve sünnet olduklarını nakleden seyyah, Yahudilerin dağın eteğinde bir su deposuna da sahip olduklarını belirterek burada yağmur sularını depoladıklarını nakleder.⁸²

Bu asrın (XVI. asır) başlarında yaşayan Avraham Forrisol isimli bir Yahudi seyyah da Hayber'de kulübe veya ahşap evlerde pek çok Yahudinin yaşadığını haber verir⁸³. Aynı asrın ilerleyen yıllarında Osmanlılar'ın Hicaz'a hakimiyetinden sonra kendini doğrudan Hayber Yahudileriyle ilişkilendiren David Rubenî (Rubenli David) (ö. 1538) isimli bir Yahudinin ilginç bir çabası dikkat çekmektedir. Kendinin Hayber (Habor) çölündeki Ruben, Gad ve Menasse kabilesinin yarısını idare eden Kral Şlomo'nun oğlu ve Kral Yosef'in kardeşi olduğunu iddia eden David Rubenî, 1522-1525 yılları arasında Arabistan'ın Cidde limanından hareketle Sudan'a⁸⁴, oradan Kahire, Filistin⁸⁵, Hevron ve Kudüs'ü dolaştıktan sonra⁸⁶ İskenderiye üzerinden Adriyatik'teki Pesaro limanına, oradan da Roma'ya geçmiş; Lizbon ve İspanya'yı dolaşmıştır. Gezdiği yerlerde dindaşlarına kurtuluş günününün yakın olduğunu müjdeleyen Rubenî, bu uzun yolculuğunda kendisini Hayber kralının komutanı ve elçisi olarak tanıtmış; bu sıfatla da Papa VII. Clement'le (1523-1534) ve onun da tavassutuyla Portekiz kralı III. John'la görüşmüştür. Papa'nın onu Portekiz kralına yönlendirmesinin se-

⁸² Ludovico di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema: in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India and Ethiopia A.D. 1502 to 1508*, İtalyancadan İngilizceye trc. John Winter Jones, London 1853 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (The Islamic World in Foreign Travel Accounts 2)], s. 22-24. Bu su, muhtemelen cemaat mikvesinde kullanılmak üzere toplanmaktaydı. Yahudi cemaatlerinde genelde sinagogun bitişiği ya da yakınında inşa edilen mikveler, değişik nedenlerle maddî ve manevî temizliğini kaybeden bir Yahudinin içerisine girip yıkandığı bir havuzdur. Mikveye doldurulacak su da yağmur, kar ve buz gibi tabii kaynaktan olmalıdır. Bilgi, Abbâsiler döneminde yaşamış bir Yahudi din adamının (gaon) responsasında (fetva) yer almaktadır. Responsa için bkz. *Tışuvot ha-Geonim mi-Toh ha-Geniza* (תשובות הגאונים מתוך), nşr. Simha Assaf, Yeruşalayim 1929, s. 11 (36. responsa).

⁸³ Benjamin, s. 143, 146. dipnot (Adler'in notu).

⁸⁴ "David Reubeni (1522-1525)", nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 251-258.

⁸⁵ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 258-260.

⁸⁶ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 261-268.

bebi, Portekizlilerin o dönemde Hind Okyanusu'ndaki faaliyetlerinden dolaydır.⁸⁷

Hayber komutanı Rubenî'nin tek gayesi vardır: Temsil ettiği güçlü Yahudi cemaatleriyle Osmanlılara ve Hind Müslümanlarına karşı Hıristiyanlara (Portekizlilere), özellikle de Hind Okyanusu'nda destek vermek; buna karşılık Hıristiyanların da Yahudilere Filistin'i vermeleri⁸⁸. Bu sebeple Rubenî, Portekiz kralı ile görüşmesi sırasında Müslümanların boyunduruğundan kurtulmaları ve onlara yardım edebilmeleri için kendisine ateşli silahlar ve bu silahları yapmayı bilen ustalar istemiştir. Rubenî Portekiz kralından ayrıca Yahudileri eğitmesi için talim subayları da talep etmiştir.⁸⁹ Kraldan isteklerini koparabilmek için sırf Hayber ve çevresinde üç yüz bin kadar dindaşının bulunduğunu, ayrıca Habeşistan ve Hindistan'da da kalabalık Yahudi cemaatlerinin yaşadığını belirtmiştir.⁹⁰

Kralın başlangıçta Rubenî'nin teklifine sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Hatta kral, Hind bölgesini tanıyan yardımcılarından, o bölgede Rubenî'nin bahsettiği şekilde kalabalık Yahudi cemaatlerinin yaşayıp yaşamadığını sormuş; yardımcıları da başta Singoli (Cranganore) olmak üzere Hindistan'ın değişik yerlerinde pek çok Yahudinin yaşadığını söylemişlerdi⁹¹. Hakikaten de o dönemde Hindistan'ın en önemli ticaret limanı olan Cranganore'de yarı bağımsız bir Yahudi cemaati yaşamaktaydı. Cranganore Yahudileri Hind ricaları tarafından "Mudaliar" adı verilen bir cemaat başkanının idaresi altında idiler. Sayıları o kadar çok idi ki, Yahudiler bağımsız bir krallık statüsü dahi kazanmışlardı⁹².

Kral, Rubenî'ye 1524 yılının Nisan ayında dört bin ateşli silah ve sekiz gemi vereceğini vaat etmiştir⁹³. Kralın bu vadinin Hindistan'daki zengin Yahudilerin desteğini almaya matuf olduğu söylenebilir. Ancak bir süre sonra Rubenî'yi yanına çağıran kral, sebep zikretmeksizin ne Nisan ayında ne de başka bir zaman kendisine yardım etmeyeceğini; ancak memleketine geri dönmesi için gerekli imkânı sağlayacağını belirtmiştir⁹⁴. Kralın sözünden dönmesinin sebebi seyahatnamede açıklanmamaktadır. Ancak kralın,

⁸⁷ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 272.

⁸⁸ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 292.

⁸⁹ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 291.

⁹⁰ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 292-295.

⁹¹ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 299.

⁹² Fischel, "Cranganore", *EJd*, V, 1059.

⁹³ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 303.

⁹⁴ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 304.

Rubenî'nin bahsettiği Hayber ve çevresindeki Yahudileri soruşturduğu ve o kadar güçlü olmadıklarını anladığı tahmin edilebilir. Hatta, bizzat Rubenî'nin ifadesinden Kudüs, Mısır, Irak ve diğer bölgelerdeki Yahudilerin Osmanlı hakimiyetinden memnun olması dolayısıyla Rubenî'ye destek vermedikleri de anlaşılmaktadır. Zira, cesaret açısından İtalyan Yahudilerini aslana benzeten Rubenî, Osmanlı hakimiyetindeki dindaşlarını korkaklıkla itham eder⁹⁵. Bir diğer gelişme de Rubenî'nin Portekiz'de bulunduğu sırada Hıristiyan engizisyonu dolayısıyla zorla Hıristiyanlaştırılan Yahudilerle (Marranos) çok fazla ilgilenmesi, onun bunlara Yahudiliklerini tekrar hatırlatıp eski dinlerine olan rağbeti artırma ve hatta döndüreceği endişesidir ki, bu konuda Rubenî, kralın adamları tarafından birkaç kere de uyarılmıştır⁹⁶. Rubenî'nin Portekiz'de bulunduğu sırada Cranganore, Portekizliler tarafından işgal edilmişti. Bu işgalde pek çok Yahudi ya öldürülmüş ya da başta Cochın olmak üzere Malabar'daki diğer şehirlere sığınmak zorunda kalmışlardı⁹⁷.

Rubenî'nin Yahudilere Kudüs'te bir yurt verme karşılığında Türkler'e karşı Papalık ve Portekiz krallığı gibi Avrupa devletlerine yardım edeceği bilgisi, Venedik Devlet Arşivleri'nde de dile getirilmiştir. 14 Mart 1524 tarihli bir belgede "*Hindistan'dan*^(*) *Papa'ya bir elçi geldiği, Türklerle karşı yapacakları bir savaşta üç yüz bin Yahudi ile yardım edebileceklerini söylediği ve Papa'dan silah ve mühimmat talebinde bulunduğu*" kaydedilmiştir⁹⁸. Bu belge Rubenî'nin Hayberli bir komutan ve elçi sıfatıyla İtalya ve Portekiz'i dolaştığını teyit etmektedir. Şüphesiz o dönemde Hayber ve çevresinde Rubenî'nin bahsettiği kadar Yahudi cemaati yoktu. Hatta Rubenî'nin bölgedeki Yahudi nüfusunu üç yüz bin olarak vermesi, bu bilgiyi Tudelalı

⁹⁵ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 278.

⁹⁶ Mesclâ bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 300, 304.

⁹⁷ E.O. Hoppe, "In Search of the Lost Tribes", *The Jewish Quarterly*, vol. 6 (No: 1), 22 (Autumn 1958), s. 10; Fischel, "Cranganore", *Ejd.*, V, 1059; a.m.f., "Cochin: The Rajahs of Cochın and the Jewish Mudaliar", *Ejd.*, V, 623; Adler, *Jewish Travellers*, XXII. Portekizlilerin Hindistan'a ilk ulaşmaları ve Hindistan'daki Müslüman emirliklerle ilişkileri için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1946, I, 386 vd.; Muhammed Yakub Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hind Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hind Müslümanları Münasebetleri* (1517-1538), İstanbul 1974, s. 25 vd. Portekizlilerin Hind Okyanusu'nda Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadeleler için bkz. Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 31 (1978), s. 66 vd.

^(*) Ortaçağlarda Habeşistan ve Arabistan'dan Orta Hindistan (Middle India) şeklinde bahsedilirdi. Mesclâ Tudelalı Benjamin, Aden'i Hindistan sınırları içerisinde verir. Bkz. s. 83. Ayrıca bkz. s. 144, 148. dipnot (Adler'in notu).

⁹⁸ *Calendar of State Papers (Venetian)*, 1520-26, s. 810'dan naklen Adler, *Jewish Travellers*, s. XXI-XXII.

Benjamin'den⁹⁹ naklettiğini göstermektedir. Ancak Hayber'in bu son komutanı(!) Avrupa'da bulunduğu sırada, Hıristiyan zulmü altında yaşayan sözde Hıristiyan özde Yahudi olan (Marranos) dindaşlarına bir umut kaynağı olmuştur. Başta Portekiz'de olmak üzere, İtalya, Tlemsan ve Fez gibi diğer Yahudi cemaatlerinde Hayber'de müstakil bir Yahudi krallığının olduğu şeklinde bir düşünceye yol açmıştır. Bu seyahatnamede yer alan bilgiler, aynı zamanda Hayber Yahudilerinin Osmanlı döneminde dahi hâlâ güç ve kudret sembolü olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Rubenî'den sonra doğrudan Hayber Yahudilerinden bahsetmese de, Mekke güzergâhında bazı Yahudi cemaatlerinin yaşadığı, David de Rossi isimli Safedli bir Yahudinin yazdığı mektupta dile getirilmiştir. 1535 yılında yazdığı mektupta Arabistan'da yaşayan Yahudileri değişik kimselere sorduğunu, Safed ile Arabistan çölü arasında uzun bir mesafe olduğu için doğruluğunu teyit edemese de, çölde birtakım Yahudi cemaatlerinin yaşadığının herkes tarafından anlatıldığını belirtir: "... Çok değişik kaynaklardan ve kimselerden tespitime göre Mekke yolu üzerinde, çölde kurdukları çadırlarda pek çok Yahudi yaşamaktaymış. Bunların yakınlarda da aynı şartlarda bedevî Araplar yaşamış. Bunlar çölden geçen kervanlara baskın düzenler, yağmaladıkları malları da aralarında paylaşmışlar. Eğer bunlar çölde bir Yahudiye rastlarsa iyi muamele eder, hediyelere boğar ve gideceği yere kadar da götürürlermiş. Bu konuda pek çok olay anlatıldı."¹⁰⁰ De Rossi isim vermese de söz konusu Yahudilerin çapulla geçinmeleri, güçlü ve savaşçı şekilde tanımlanmaları, diğer seyyahların Hayber Yahudileri ile ilgili verdiği bilgilere benzemektedir¹⁰¹.

⁹⁹ Bkz. Benjamin, s. 72.

* Dönüş yolunda Rubenî'nin gemisi batma tehlikesi geçirmiş ve Engizisyon tarafından hapse atılmış, ancak İmparator V. Charles tarafından kurtarılmıştı. Fakat Yahudiliğe sonradan giren talebesi Şlomo Molho ise Mantua'da yakılmıştı (1532). Ancak bir süre sonra Rubenî İspanya'da tekrar hapse atılmış, 1537 veya 1538 yılında hapiste (Badajoz'da) ölmüştür. Bkz. Shmuel Ettinger, "Reuveni, David", *Ejd*, XIV, 114-116; Adler, *Jewish Travellers*, s. XXII.

¹⁰⁰ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 189.

¹⁰¹ Bir sonraki asrın (XVII. asır) ortalarında Arabistan'ı gezen Fransız seyyah Le Blanc Sina Dağı'ndan Mekke'ye giderken güzergâhında sakinlerinin tamamı Yahudi olan bir köyden bahseder: "...Sina Dağı'ndan ayrıldıktan hemen sonra bir tepe üzerinde kurulmuş olan Cezura (ג'זורה) köyüne ulaşılır. Köyün neredeyse tamamı Yahudilerle meskundur. Yahudiler yarı çıplak dolaşırlar. Avret mahallerini dışında çok fazla bir yerlerini kapatmazlar. Bunlar yaratılış itibarıyla kötü tabiatlı aynı zamanda çok kaba insanlardır." Bkz. Yosef Braslavski, עבר ושרידיים לקר ארצנו עבר ושרידיים *Le-Heker Artsenu, Avar uSridim* [Filistin Üzerine Araştırmalar, Geçmiş ve Bakıye], Hotsaot ha-Kibust ha-Meuhad: Tel Aviv 1954, s. 48. Le Blanc'ın bahsettiği köyün coğrafi konumunu tespit edemediğini belirten Ben Tsivi, anlatımın kendi zamanında (1950'lerden önce) Edom vadisinde yaşayan Bedül bedevilerine çok uyduğunu kaydeder. Bkz. Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 189-190.

Bir sonraki asrın başlarında (1703) Hıristiyan seyyah Bartema, Hayber'de bazı Yahudilerin yaşadığını haber verir¹⁰². Aynı asırda Hayber Yahudileri ile ilgili Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr'un (1761-1767) da bir anlatımına sahibiz. Arabistan'ı gezisi sırasında Hayber'de Benî Mezîd, Benî Şahan ve Benî Aneze kabilelerinin yaşadığını belirten Niebuhr, şunları kaydeder: "...Arabistan'ın ücra köşelerinde Müslümanların hakimiyetinde sadece diğer coğrafi bölgelerden tecrit edilmiş Yahudiler değil, Hayber'e komşu Hicaz tepelerinde her biri kendi reisinin idaresinde olan Arap kabileleri de yaşamaktadır... Hayberdekiler hariç, diğerleri hakkında da çok fazla malumatın yoktur...Anlatıldığına göre Hayber'deki Yahudiler de aynen Arap kabileleri gibi kendi idarecilerinin hakimiyetinde varlıklarını sürdürmektedirler. Bunların bir kısmı daha önce Müslümanlar tarafından sürülmüşler. Arabistan'ın kuzeyindeki bütün bölgelerde "Hayberli" kelimesinden daha ağır bir hakaret ifadesi yoktur. Deve kervancılığı, Hayberlilerin elindedir...Hayber Yahudileri, Arap askerî güçlerine de çok az destek vermektedirler. Hayber Yahudilerinin Arap yarımadasındaki diğer Yahudi cemaatleriyle de çok fazla irtibatları yoktur. En azından Halep ve Dimaşk Yahudilerinin Hayber'deki dindaşlarıyla irtibatlarının olmadığını biliyorum. Dimaşk ve Halep Yahudileri onların kanun-kural tanımayan Yahudiler veya Karailer olduğunu düşündükleri için onlardan uzak durmayı yeğledikleri belirtilir."¹⁰³

1822 yılında Misyoner Joseph Wolf, Kudüs'te R. Moşe Sakut ve bazı Karailerle yaptığı görüşmede Hayber Yahudileri ve Yahudilikleri hakkında sormuştur. Sakut, Hayberliler hakkında şunları söylemiştir: "...Allah korusun! Onlar Kudüs'e hiç gelmemişlerdir, inşaallah da gelmezler. Yeşu, İsrailoğulları'nı Filistin'e (Erets Yisrael) getirdiğinde onlar çölde kalmayı tercih etmişlerdir. O zamandan beri de orada, Tevrat bilgisinden mahrum bir biçimde yaşamaktadırlar. İnsanlık düşmanı olan Hayber Yahudileri, haydut misali çölde yaşamaktadırlar ve kendilerini Musaoğulları (Bene Moşe) olarak isimlendirmektedirler."¹⁰⁴ Adler bu anlatımı gerçek dışı bulur¹⁰⁵; ancak anlatımda dikkate alınması gereken bir nokta vardır. O da, Braslavski'nin Wolf'tan naklettiği bölümde yer alan bir bilgidir ki, bu nakilde, orada (Hayber'de) yaşayan Yahudilerin (Hz.) Muhammed'i zehirleyen kadının¹⁰⁶ o bölgede yattığı

¹⁰² Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, London 1855 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995 (*The Islamic World in Foreign Travel Accounts*: 62)], II, 118, dipnot.

¹⁰³ Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, Copenhagen 1772, s. 25'ten naklen Braslavski, *Le-Heker Artsenu*, s. 49; Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 190.

¹⁰⁴ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 190.

¹⁰⁵ Benjamin, s. 142, 145. dipnot (Adler'in notu).

¹⁰⁶ Hz. Peygamber Sellâm b. Mişkem'in hanımı Zeyneb bint-i Hâris tarafından zehirlenmek istenmiş, ancak Peygamberimiz'in durumu erken fark etmesi üzerine başarılı olamamıştı.

şeklinde bir geleneğe sahip oldukları belirtilmiştir. Aynı nakilde bunların nüfusunun altmış bin civarında olduğu; Arapça ve İbrânce konuştukları ve bunların Rehabîlerden oldukları da zikredilmiştir.¹⁰⁷

Tudelalı Benjamin'den sonra İslam dünyası Yahudileri hakkında en detaylı bilgi veren seyyahlardan olan Vilnalı (Litvanya) din adamı David D'Bet Hilel (ö. 1846), seyahatının Dimaşk'la ilgili bölümünde Hayber Yahudilerinden de bahsetmiştir. 1815 yılında Litvanya'dan Safed'e (Filistin) gelen D'Bet Hilel, 1824 yılında çıktığı seyahatinde Filistin, Suriye, Kuzey Irak ve İran içlerine kadar gitmiş; dönüşünde bir yıl Bağdat'ta ikâmet ettikten sonra Hindistan'a geçmişti¹⁰⁸. Yahudi seyyah Dimaşk'tan kalkan kervanların Medine, Mekke ve Yemen'e gitmek için çölü geçmek zorunda olduklarını; çölde ise İsrail soyundan Dan kabilesinin yaşadığını belirtir. Reislerinin Derâ'a (?) adlı kasabada oturduğunu haber verir. Dan kabilesinin çölden hac ya da ticarî maksatla geçen Araplardan belli bir vergi de aldıklarını kaydeden seyyahın ifadesine göre Araplar, bu İsrail kabilesini "Hayber Yahudileri" olarak isimlendirmektedir. Bu Yahudiler zaman zaman Kahire ve İskenderiye'ye giderek oradaki dindaşlarının örf-adet ve yaşantılarını gözlemlemektedirler¹⁰⁹. D'Bet Hilel, Hayber Yahudilerinin Dan kabilesinin soyundan geldiklerini ve Hayber'e de Buhtunnasr'ın Mabed'i yıkmasından yüz elli yıl önce yerleştiklerini kaydeder. D'Bet Hilel burada Dan kabilesine mensup Eldad'ın rivayetine atıfta bulunur¹¹⁰. Yine o, seyahatnamesinde 1830 yılında Bombay'da Ya'kov Taylor isimli bir Yahudi tüccarla arasında geçen konuşmadan bahseder. O konuşmada Ya'kov Taylor, D'Bet Hilel'e 1828 yılında Havran'daki ticaret fuarına giden Afrikalı bir dindaşının, Dan kabilesinden (muhtemelen tüccar) bir Yahudi ile karşılaşmasından bahsetmiştir. İfadesine göre arkadaşı sabah (*şahrit*) ibadetini yaptığı sırada bir bedevî yaklaşmış ve tefilini¹¹¹ öpmüş; ona kendisinin Dan kabilesinden

Ancak aynı zehirden dolayı sahabeden Bişr b. Berâ vefât etmişti. Bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 66 (Hadis no: 10019); *a.g.e.*, XI, 28 (Hadis no: 19814); İbn Sa'd, I, 445; Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 256-257; Zehcîbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 268.

¹⁰⁷ Braslavski, *Le-Heher Artsenu*, s. 49.

¹⁰⁸ Bkz. David D'Beth Hillel, *Unknown Jews in Unknown Lands*, edited with an Introduction and Notes by Walter J. Fischel, New York 1973, Neşreden giriş, s. 12-13.

¹⁰⁹ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 67.

¹¹⁰ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 67-68. Eldad'ın Dan kabilesi hakkındaki anlatımı için bkz. "Eldad the Dani", s. 9 vd.

¹¹¹ Yahudilerin günlük ibadetlerde takmaları zorunlu olan dua kayışı tefilin, parşömen üzerine Tevrat'tan bölümlerin yazıldığı, şeritlerle birbirine bağli siyah deriden mamul iki küçük kutudan oluşur. Tevrat'taki emre binaen bunlardan biri sol pazuya, diğeri ise başa bağlanır. Tefilin takmak Tevrat'ın bir emridir (Tesniye, 6/8). Tefilinde Tevrat'tan dört ayrı

(Hayberli) bir Yahudi olduğunu söyleyerek kendisiyle kabilesinin yaşadığı yere gelmesini rica etmiş ve kendisini misafir etmekten de çok memnun olacaklarını belirtmiş. Tüccar ona nerede oturduklarını sorunca yürüme yoluyla on, hızlı bir deve ile üç günlük bir mesafede oturduklarını söylemiş...Yahudi tüccar, bu Hayberli Yahudiye kendisiyle Safed'e gelmesini, eşini ve çocuklarını aldıktan sonra beraber dönebileceklerinden bahsetmiş; ancak bedevî Yahudi (Tanrı tarafından) tespit edilen zaman gelinceye kadar Ürdün'ü geçemeyeceklerini söyleyerek reddetmiş ve ayrılmışlar¹¹². D'Bet Hilel bütün bu konuşmaların İbrâñice gerçekleştiğini nakleder¹¹³.

1833'lerde Mısır ve civarını gezen Fransız seyyah Baron Bois le Comte, Arabistan hakkında şifahî bilgiye dayanan anlatımında Arabistan halkının Vehhâbî; bazı kabilelerin de Şif olduğunu belirttikten sonra, Hayber Yahudileri hakkında duyduklarını da şu sözlerle anlatır: "...Hayber Yahudileri Rehabilerdenmiş. Diğer bedeviler gibi, ataerkil ve göçebe bir vaziyette çölde dolaşır; çapul ve yağmacılık yaparlarmış."¹¹⁴

1852'lerde Arabistan'ı dolaşan Richard Burton ise, Hz. Peygamber'in çağdaşı Medine, Hayber, Fedek ve Vâdi'l-kurâ Yahudilerinin kökeni ve bölgeye yerleşmeleri hakkında detaylı bilgi vermekte; ancak kendi zamanında Hayber veya bahsettiği diğer yerlerde Yahudilerin yaşayıp yaşamadığına hiç değinmemektedir¹¹⁵.

bölüm (Çıkış, 13/1-10; 13/11-16; Tesniye, 6/4-9; 11/13-21) yazılıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Abraham Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, Ktav Publishing House: New York 1980, s. 78-82.

¹¹² D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 68.

¹¹³ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 68.

¹¹⁴ Ben T'sivi, *Nidhey Yisrael*, s. 191.

¹¹⁵ Verdiği rivayetlerden İslam kaynaklarını da okuduğu anlaşılan Burton'un bahsi geçen Yahudilerle ilgili anlatımı için bkz. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, London 1855 [ed. Fuat Sczgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995 (*The Islamic World in Foreign Travel Accounts* 62)], II, 115-120. Aynı dönemde (1850'ler) Alman Yahudisi R.Yosef Schwarz Kızıldeniz kenarında, Medine'ye yakın Yenbû limanında, hayvancılık yanında demir işleri ve ticaret yapan bir Yahudi cemaatinin yaşadığını ve bunların Arap kabileleriyle ticaret dışında irtibat kurmadıklarını yazar. Bu Yahudilerin etrafta "Şabat Arapları" (*Aravey Şabat/Sebt gününe riayet eden Araplar*) olarak tanındıklarını ve Arapça yanında İbrâñice de konuştuklarını kaydeder. Bkz. Joseph Schwarz, *Das Heilige Land*, Frankfurt am Main 1852'den naklen Braslavski, *Le-Heker Artsenu*, s. 49.

XIX. asrın ikinci yarısında (1862) Arabistan'a yolculuk yapan Yahudi Ya'kov Safir (1822-1885)¹¹⁶, Cidde limanında Hayber ve Yahudileri ile ilgili yaptığı araştırmada kendisine anlatılanları *Even Safir* (אֵבֶן סַפִּיר) isimli günlüğüne almıştır. Söz konusu günlükte Hayber ve Yahudileri ile ilgili olarak şunlar kaydedilmiştir: "...Hayber hurma, üzüm ve diğer meyve bahçeleriyle çevrili yeşillik bir beldedir. Buradaki bahçelerin bir kısmı (şehre yakın) tepede mukim kimselere diğer yarısı ise Fırat Nehri kıyısında yaşayan kimselere aittir. Bu bahçelerde Nübeli siyahî işçiler çalışmaktadır. "Hayber Yahudisi" ifadesi buradaki Müslüman Araplar tarafından biraz aşağılama ve yergi amaçlı kullanılmaktadır. Onların kendi aralarındaki kavga ya da münakaşalarında birbirine hakaret için "Hayber Yahudisi kılıklı" (Hayber Yahudisi kadar kötü) ifadesini çok sık kullandığını görürsünüz. Bunun sebebi de, Hayber Yahudilerinin, Peygamberlerine (Hz. Muhammed) düşmanlık beslemelerindedir. Hayber Yahudileri oldukça kahraman, savaşçı ve güçlü insanlardı. (Hz.) Muhammed'in müslüman olun çağrısını reddetmişler; o da onların kökünü kazımuş...Hayber şimdilerde تنها bir yer."¹¹⁷ Ya'kov Safir, kitabının bir başka yerinde de Hitli bir Karaî'nin kendisine Hayber Yahudisi (olduğunu söyleyen) yetmiş kadar ailenin Aneze Arapları olarak bilinen bir kabile ile yaşadığını, bunların Rabbanî geleneğe bağlı olduklarını ve Fırat kenarındaki yaşayan Hitli Yahudi kabilelerini sık sık ziyaret ettiklerini haber verdiğini nakleder.¹¹⁸ Hayber'de Aneze varlığından İslam kaynakları da bahsetmektedir. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre anayurdu Yemâme olan ve câhiliye devrinde Süayr (veya Saîr)¹¹⁹ putuna tapan Aneze kabilesi, İslâmiyet'ten sonra (bir rivayete göre de önce) otlak bulmak için Fırat kıyılarına göç etmişlerdi. Bazıları Kûfe çevresinde yerleşirken bir kısmı da IX. asırda Musul tarafına gitmişti. XII. asırda Aynü't-Temr veya Tüveyk'ten ayrılan Aneze kabilesi mensubu bir grup da Hayber'e yerleşmişti¹²⁰. Aneze kabilesi Hayber'deki varlığını günümüzde de devam ettirmektedir.¹²¹

¹¹⁶ Vilnalı (Litvanya) bir Yahudi olan Ya'kov Safir, 1836'da Kudüs'e yerleşmiştir. 1857 yılında çıktığı yolculuğunda Yemen, Seylan, Hindistan, Java, Avustralya ve Yeni Zeland'a'yı gezmiş; 1863 yılında Kudüs'e dönmüş ve *Even Safir* adı verilen seyahatnamesini kaleme almıştır. Seyahatname, XIX. asırda bahsi geçen yerlerdeki Yahudi cemaatleri, özellikle de Yemen Yahudilerinin dinî ve sosyo-kültürel tarihleri açısından çok önemli kabul edilmektedir. Bkz. Jehiel Nahshon, "Saphir, Jacob", *Ejd*, XIV, 852-854.

¹¹⁷ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹¹⁸ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹¹⁹ İbnü'l-Kellâbî, *Kitâbü'l-Esnâm: Putlar Kitabı*, trc. ve nşr. Beyza Düşüngen, Ankara 1969, 43. Saîr'le ilgili not için bkz. *a.g.e.*, s. 82, 301. dipnot.

¹²⁰ Firoz Ahmad, "Anaza", *Encyclopedia of the World Muslims*, eds. N.K. Singh-A.M. Khan, Delhi 2002, I, 51; Abdülkerim Özaydın, "Aneze", *DİA*, III, 196.

¹²¹ Bkz. Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlü'l-Hicâz*, s. 201.

Ya'kov Safır, San'a'da bulunduğu sırada da Dan kabilesine mensup olduğunu söyleyen bir Yahudi aile ile tanışmış, aile ona aslen Hayberli olduklarını, kabile üyelerinin hâlâ Arap çölünün içlerinde yaşadığını haber vermiştir.¹²² Yine Safır Yemen'de İsmailî Arap ve bedevilerle barış içerisinde yaşayan Yahudilerin bulunduğunu; bunların dinleri hariç, her şeyleriyle bir Arap gibi olduğunu ve dinî gereklere de dikkat ettiklerini haber verir. Haklarında hiçbir araştırmanın yapılmadığı bu Yahudilere "Hayberliler" denildiğini ve bu ifadenin biraz da aşağılayıcı bir mahiyette kullanıldığını söyler.¹²³ Safır'ın ifadelerinden Hayber Yahudilerinden bazılarının, sonraki dönemlerde Yemen'e de gittikleri anlaşılmaktadır.

XIX. asırda Arabistan'ı gezen Hıristiyan seyyahlar Hayber'de Yahudi varlığına işaret etmemektedirler. Ya'kov Safır'den beş yıl sonra Şubat 1864'te Hayber'i ziyaret eden İtalyan seyyah Carlo Guermani, Hayber sakinlerinin Sudanlılar'ı andıran siyahî insanlar olduğunu; nüfusları yaklaşık 2.500 kişi olan bu insanların yedi ayrı mahallede yaşadığını; Hayber'in de Teymâ gibi etrafının hurma ağaçlarıyla çevrili bir mezra olduğunu kaydeder. Guermani'nin ziyareti esnasında vadiye hakim bir tepede bulunan ve ilk fethi sırasında Hz. Peygamber tarafından alınan Merhab(a) Kasrı, Yahudi Kasrı (*Kasru'l-Yahûd*) olarak isimlendirilmekteydi ve hâlâ da ayakta idi.* Guermani Hayber halkı ile ilgili olarak da şu bilgileri verir: "...Hayber halkı *Veled Süleyman'a satılan Habeşistan ve Mûr (Morisko/Moor)*¹²⁴ kölelerin neslindedir. Köleler efendileri ile beraber kalmışlar; ancak birkaç asır önce burada bir çiçek (hastalığı) salgını yaşanmış. Halk bu hastalığın Hayber'in suyundan kaynaklandığını belirtir...*Veled Süleyman Hayber'i mutat olduğu üzere ziyaret eder; ancak Hayber'in suyunun özellikle beyaz tenli insanlara zararlı olduğu inancından dolayı şehre girmez. Beyaz insanlara ait arazilerin ekim-dikim işleriyle bu siyahî işçiler uğraşır ve bunlar Tallâl b. Reşîd'e 9.320 Frank ya da 2.000 thaler*¹²⁵ kira

¹²² Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192. Yemenli Yahudi tarihçi Hayyim Habşûş (ö. 1899) Negrân Yahudilerinden, Yahudi kabileleri Dan ve Ruben hakkında çok değişik hikayeler dinlediğini ve kendilerinin de o kabilenin torunlarından olduğu iddiasında bulduklarını nakleder. Bkz. Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹²³ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 193.

* Bu kasır günümüzde de ayaktaadır. Bkz. Makalenin sonundaki resimler.

¹²⁴ İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra yerli halktan İslam'a giren kimseler. İspanya'nın Müslümanların elinden çıkmasından sonra (1492) bu kimselerden Müslümanlığa bağlı olanlar "Mudaccenin" (Mudejares); zorla Hıristiyanlaştırılanlar ise "Morisko" olarak isimlendirilmişlerdi. Bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995, III, 862; Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Ankara 1990, s. 349.

¹²⁵ XVI. asırda Almanya'nın Joachimsthal kasabasında darbedilen bir para birimidir. 1873 yılında Alman markının kabulüne kadar tedavülde kalmıştır. "Dolar"ın (dollar) bu kelimedenden

öderler. Yükümlü oldukları başka bir vergi de yoktur. Hayber'de yaşayan kabilelerin reisi ise Habeş kökenli Hâmid b. Şamamî'dir. Bunların hepsi de Müslümandır."¹²⁶ Guermani, Hayber'de herhangi bir Yahudi varlığından bahsetmez; ancak bahsettiği siyahfler Hayber'de varlığını bu gün de devam ettirmektedir.¹²⁷

XIX. asırda Arabistan'ı gezen bir diğer Hıristiyan seyyah Charles M. Doughty ise, Hayber Yahudileri ile ilgili o dönemde ağızdan ağıza dolaşan rivayetlere pek değer vermez. Ancak Doughty'nin gözlemleri, o dönem Hayberi ile ilgili en iyi anlatım olması yönüyle kıymet taşımaktadır. İfade-sine göre halk, Ma'an halkının Yahudi kökenli olduğunu kabul etmektedir.¹²⁸ Doughty, Teymâ şeyhi Ali es-Süveysî'nin Yahudi kökenine işaret eden "el-Yahudi" nisbesi ile çağrıldığını belirtir.¹²⁹ Hayber'deki kale, onun ziyareti esnasında da "Yahudi Kasrı" (ya da Kalesi) olarak isimlendirilmek-teydi.¹³⁰ Doughty'nin ziyareti sırasında Hayber'in banliyösünde şen-şakraklığı ile tanınan Fehyat ya da Hetîm (veya Hüteym) adlı bedevî Arap kabilesi oturmaktaydı. Hetîm kabilesi günümüzde de Hayber'in sakinlerin-dendir.¹³¹ Doughty bunları Hayber reisi Merhab'la irtibatlandırır ve bunla-rın Hayber'in en eski sakinleri, atalarının ise Hayber Yahudileri olduğunu nakleder.¹³² Doughty, Hayber'de mukim Veled Ali kabilesine mensup bazı ailelerin Hayber Yahudilerinin soyundan geldiklerini söyler.¹³³

Doughty, seyahatnamesinin bir başka yerinde de Bağdat'ta asaletiyle ün-lü bazı Yahudi aileler ile Hindistan'da ticaret yapan bir tüccarın kendisine, kendilerinin Hayber Yahudilerinden olduklarını söylediğini nakleder.¹³⁴ Hıristiyan seyyah, o dönemde Yahudilerin, Hayberli dindaşları ile ilgili efsanevî pek çok bilgiye sahip olduklarını belirterek onların, Hayberlileri İsrailoğulları'nın Rehab soyundan geldiklerine inandığını söyler.¹³⁵ Doughty Hayber'i de detaylarıyla anlatır.¹³⁶

türetildiği kabul edilmektedir. Bkz. <http://www.infoplease.com/cc6/world/A0825791.html>; <http://www.britannica.com/eb/article-9030828/dollar> (25.Mart.2007).

¹²⁶ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 193.

¹²⁷ Bkz. Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, s. 201.

¹²⁸ Charles Montagu Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, London 1923, I, 34.

¹²⁹ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 285.

¹³⁰ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 13.

¹³¹ Bkz. Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, s. 201.

¹³² Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 318.

¹³³ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 389-390.

¹³⁴ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 127.

¹³⁵ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 127.

¹³⁶ Bkz. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 77 vd.

Ben-Tsivi kesin olmasa da genelde Arabistan, özelde ise Hayber'deki Yahudi varlığının XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Vehhâbî hareketi ile beraber yavaş yavaş son bulduğu kanaatindedir¹³⁷.

4. Sürgün Sonrası İslâm Dünyasının Değişik Yerlerinde Hayber Yahudileri

Hız. Ömer Hayber Yahudilerini Erîha ve Teymâ'ya sürmüştü¹³⁸. Hayberlilerin buraya sürülmelerinin sebebi, eskiden beri bu iki şehirde de Yahudi cemaatlerinin yaşaması olmalıdır. Hayber Yahudilerin Erîha ve Teymâ'ya sürgünlerinden sonraki hayatlarına dair bilgiler yok denecek kadar azdır.

Yerleşim birimi olarak tarihi çok eski dönemlere dayanan Erîha, Hz. Musa'dan sonra yapılan toprak dağıtımında Bünyamin kabilesine verilmişti¹³⁹. Daha sonraki dönemlerde İlyâs ve Elyesa' (Eliyahü ve Elişa) peygamberlerin burada yaşadığı dışında¹⁴⁰ Erîha ile ilgili başka bilgi yoktur. Bâbilliler'in Filistin'e saldırısından sonra tahrip olan şehir, sürgün sonrasında tekrar inşâ edilmiş ve 345 Yahudi (aile) iskân edilmişti¹⁴¹. Erîha Helen döneminden itibaren yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Roma'ya karşı yapılan birinci Yahudi savaşında (66-70) tahrip edilen şehir, sonraki dönemlerde Roma'nın askerî bir üssü olarak kullanılmıştı¹⁴².

Yahudi kaynaklarda Hz. Peygamber zamanında Medine'den sürülen Nadîroğulları'nın bir kısmının Erîha'ya yerleştiği şeklinde bir bilgi yer almaktadır¹⁴³. İlk halifeler döneminde burası Filistin ordugâhına (Cüdü Filistin) bağlıydı¹⁴⁴. Emevîler döneminde 724 yılında Halife Hişâm tarafından bir yazlık yaptırılan Erîha'nın¹⁴⁵ İslâmî dönemdeki en önemli geçim

¹³⁷ Bkz. Ben-Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 196-197. Bunların bir kısmının başka yerlere göç ettiği, bir kısmının da Doughty'nin bahsettiği gibi, İslâm'a girdiği tahmin edilebilir. Ben-Tsivi 1929 ve 1930 yıllarında değişik Araplardan Hayber ve Hayber Yahudileri ile ilgili sorular sormuş ve anlatılanları da kaydetmiştir. Ben-Tsivi'nin kayıtları için bkz. *a.g.e.*, s. 197-202.

¹³⁸ Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 55 (Hadis no: 9989).

¹³⁹ Yeşu, 18/21.

¹⁴⁰ II. Krallar, 2/4, 18.

¹⁴¹ Nehemya, 7/36.

¹⁴² Nachman Avigad, "Jericho", *EJd*, IX, 1367-1368. Savaşla ilgili olarak bkz. Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yerusâlayim 1981, s. 74-75.

¹⁴³ "Jericho", *EJd*, IX, 1369.

¹⁴⁴ Gil, (634-1099) *ארץ-ישראל בתקופת המוסלמים הראשונה* - *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslîmit ha-Rişona* [İslâmî Dönemde Filistin], Yerusâlayim 1983, I, 91-92.

¹⁴⁵ Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, I, 88.

kaynağı, kumaş boyası yapılan çivit ve hurma yetiştiriciliği idi¹⁴⁶. Şehirde masoretik çalışmaların da yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Gil, burada istinsah edilen “Sefer Yeriho” (ספר יריחו) isimli bir Tevrat nüshasından bahseder¹⁴⁸. Erîha ile ilgili Geniza dokümanlarına da nerdeyse hiç bilgi yansımamıştır. 1042-1043 tarihli bir Geniza dokümanında Fustat’ta Filistinliler cemaatine vakfedilen bir evde Erîhali bir Yahudinin (אלריחאני/el-Rihanî) ikamet ettiği kaydedilmiştir¹⁴⁹. Erîha 1099 yılında Haçlılar tarafından işgal edilmiş ve bu işgal Salahaddîn Eyyûbî’nin istirdadına kadar (1187) devam etmiştir¹⁵⁰.

Hayber Yahudilerinin gittiği bir diğer şehir Teymâ da Yahudilerin Arabistan’da yerleştikleri ilk yerleşim birimlerinden biriydi. Kalkaşendî’de yer alan bir rivayette Yahudilerin, Arabistan’a düzenledikleri ilk seferlerden birisinin Teymâ üzerine olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre Hz. Musa Hicaz Bölgesi’nde taşkınlık yapan Âmâlikalılar’a karşı bir ordu gönderir ve askerlerine muzaffer olmaları halinde düşmanın hepsini kılıçtan geçirmelerini emreder. Gönderdiği ordu muzaffer olur; Âmâlika Kralı dahil herkes öldürülür; ancak kralın oğlu çok küçük olduğu için merhamet edilir ve serbest bırakılır. Ordu Şam’a (Filistin) döndüğünde Hz. Musa vefât etmiştir. Savaştan dönenler İsrailoğulları’na durumu anlatırlar. Ancak İsrailoğulları onları, Âmâlikalılar’ın hepsini öldürmedikleri için emre karşı geldiklerini söyleyerek cemaate kabul etmezler. Bunun üzerine onlar da mağlup ettikleri Âmâlikalılar’ın topraklarına dönerek yaşamaya başlarlar¹⁵¹.

¹⁴⁶ Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü’l-Tekâsım fî Ma’rifetü’l-Ekâlîm*, nşr. M.J.de Goeje, E.J.Brill: Leiden 1906, s. 175; İbnü’l-Fakîh, *Kütübü’l-Büldân*, s. 515.

¹⁴⁷ Bugün Yahudilerce muteber Ahd-i Atîk metni, “masoretler” (masoretik metin tedvin eden kişiler) tarafından önceki metinlerden faydalanılarak İslâmî dönemde X. asra kadar yapılan çalışmalar neticesinde tespit edilmiş ve bu günkü şeklini almıştır. Ahd-i Atîk’le ilgili bu çalışmalar, “Kâtipler” adı verilen “Masoret” (Ba’aley masora) ya da “Soferim” tarafından yapılmıştır. Yahudi literatüründe bunların çalışmalarına “gelenek” anlamında “Masora” (מסורה) adı verilmiştir. Bkz. Samuel Poznanski, “ענינים שונים הניגעים לתקופת הגאונים”, [Inyanim Şonim ha-Noga’im li’Tkufat ha-Geonim” [Gaonluk Dönemine Dair Değişik Konular], *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 134; Graetz, III, 111-112; Masoretlerin çalışma usulü hakkında bkz. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, VI, 249 vd. Bugünkü Tevrat’ın tespit süreci için bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklara Göre Tevrat*, Ankara 1997, s. 86 vd.

¹⁴⁸ Gil, *Erets Yisrael*, I, 151.

¹⁴⁹ Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: Brill 1976, s. 194-195.

¹⁵⁰ “Jericho”, *Ejd*, IX, 1369.

¹⁵¹ Kalkaşendî, *Subhü’l-Aşâ*, IV, 294. Aynı rivayet, Teymâ bahsedilmeksizin Ebu’l-Ferec el-İsfahânî tarafından da nakledilmektedir. Bkz. *Kütüb’ül-Eğâni*, nşr. Semîr Câbir, Beyrut 1986, III, 110.

Rivayet doğru kabul edilirse, Yahudilerin Teymâ'daki kökenlerinin Hz. Musa dönemine kadar dayandığı söylenebilir. Müsteşrik A. Müller Kalde Kralı Nabonidus'un (M.Ö. 559-539) Teymâ şehrine düzenlediği bir seferde askerleri arasında Yahudilerin de bulunduğunu ve Teymâ'da kalıp zamanla Teymâ ile Yesrib arasındaki bazı yerleşim birimleri ile Vâdilkurâ gibi yerlere yayıldıklarını belirtir¹⁵². Müller'in bu izahı makul görünmektedir. Kitabı Mukaddes'teki "Tema" şeklindeki atıflar bir yana¹⁵³, Teymâ Yahudilerine Talmud'ta da atıfta bulunmaktadır. Talmud'ta (Zebahim, 32b) zikri geçen Rabbi Şimon'un Teymâlı olduğu belirtilir¹⁵⁴. Teymâ aynı zamanda sadaka-
tiyle meşhur olmuş cahiliye dönemi şairi Samavel b. 'Âdiyâ'nın da memleketi idi¹⁵⁵. Teymâ Yahudilerinden bir Arap kabilesinin Yahudileşmesi bağlamında da bahsedilir. Bekrî'nin rivayetine göre, Belîy kabilesinin bir kolu olan Benî Hışne, cahiliye döneminde Teymâ'ya sığınmak istemiş, ama buradaki Yahudiler dini farklı olduğu için onları kabul etmek istememişler, bunun üzerine kabilenin tamamı Yahudi dinini benimsemişti¹⁵⁶.

Hız. Peygamber zamanında Teymâ Yahudileri Hayber Yahudilerinin mağlubiyetinden ve Vâdi'l-kurâ'nın teslimiyetinden sonra Hız. Peygamber'le anlaşmış; cizye ödemeleri şartıyla topraklarında bırakılmışlardı¹⁵⁷.

Teymâ Yahudilerinin sonraki dönemlerdeki durumuyla ilgili İslâm kaynaklarına yansıyan yegâne bilgi, Sümeyr adlı Teymâlı bir Yahudinin Abdümelik tarafından para basımında görevlendirilmesidir¹⁵⁸. Gümüşten bastırılan paralara ona nispetle *Sümeyrîye* adı verilmişti¹⁵⁹. Sonraki dönem-

¹⁵² A. Müller, *Der Islam*, I, 36'dan naklen, Torrey, s. 17-18; Cevâd Ali, VI, 513, 527. Ayrıca bkz. "Tayma", *Ejd*, XV, 874; Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII, 20. Teymâ şehrine Asur İmparator'u III. Tiglat-Pilasar (m.ö. 745-727) zamanında da bir sefer düzenlenmişti. Bkz. Hitti, I, 63; Günaltay, *Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 557.

¹⁵³ Bkz. İşaya, 21/14, Yeremya, 25/23.

¹⁵⁴ Joseph Horovitz, "Judæo-Arabîc Relations in pre-Islamic Times", *Islamic Culture* (1929), s. 172.

¹⁵⁵ Hemdânî, *Sıfatu Cezîretü'l-Arab*, I, 131; Mes'ûdî, *et-Tenbüh ve'l-İşrâf*, s. 258.

¹⁵⁶ Horovitz, s. 177.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 48.

¹⁵⁸ Makrizî, *en-Nukûdü'l-Kadîmetü'l-İslâmiyye*, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul 1946, s. 36.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 656. İbnü'l-Esîr ise, kendisinden başkasının para bastırmasını yasaklamasına rağmen Yahudi Sümeyr'in idareden habersiz dirhem bastırıldığını öğrenen Haccâc'ın onu öldürmek üzere tutukladığını, ancak Sümeyr'in halkın alışverişlerinde birbirini kandırmasını önlemek için bir terazi hazırladığını, o zamana kadar terazisi olmayan ve bu sebeple paraları birbiriyle tartan halkın, terazinin hazırlanmasından sonra birbirini aldatma ihtimalinin ortadan kalktığını belirtir İbnü'l-Esîr, *el-Kâmül fi'l-Târîh*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1965, IV, 417.

lerde Teymâ Yahudileri ile alakalı en erken bilgi ise, XII. asır Yahudi seyahatlarından Tudelalı Benjamin tarafından verilmiştir. Benjamin, Teymâ'nın o bölgede yaşayan Yahudilerin idare merkezi olduğunu belirtir.¹⁶⁰ Hayber Yahudileri de bu sırada muhtemelen buraya bağlı olmalıdırlar. Teymâ'daki Yahudi cemaatinin R. Hanan ha-Nasi tarafından idare edildiğini belirten seyyah şehir hakkında şu bilgileri verir:

"...Burası on altı günlük genişliği olan bir şehirdir. Şehrin kuzey tarafı dağlarla çevrilmiştir. (Bu civarda) Çok sayıda geniş ve muhkem şehirlere (yerleşim birimlerine) sahip olan Yahudiler yabancıların (gentiles) boyunduruğu altında değildir. Ganimet elde etmek için komşu ve müttefikleri olan Araplarla birlikte uzak memleketlere yağma seferlerine çıkarlar... Bu amaçla Şinar (Irak) ve Yemen topraklarına sefer düzenlerler. Burada yaşayan Yahudilerden bütün komşuları korkar. Yahudilerden çiftçilik ve hayvancılık yapan kimseler de vardır. Arazileri geniştir. Aralarında dindar, alim ve akıllı kimseler yaşamaktadır. Yahudiler sahip oldukları şeylerin onda birini akademide çalışmalar yapan ilim adamlarına, Sion ve Kudüs'ün yaşlılarına ve fakirlerine, dünyadan el-etek çekmiş münzevi bir hayat yaşayan zâhidlere verirler."¹⁶¹

Sürülen Hayber Yahudilerine sonraki dönemlerde daha çok cizye vergisi ve müslüman idarecilerin gayr-ı Müslimlerle ilgili yaptığı düzenlemeler bağlamında değinilmektedir. Hayberliler veya Hayberli olduğunu iddia eden bazı Yahudiler, Hz. Peygamber döneminde kendilerinden cizye alınmadığını belirterek tarihî belge süsü verdikleri bazı düzmece belgelerle dönemin idarecilerinden kendilerini cizyeden muaf tutma talebinde bulunmuşlardır. Cizyeden muafiyet taleplerinin dile getirildiği rivayetlerden, onların İslam dünyasının değişik şehirlerine dağıldıklarını da anlıyoruz. İslâm hukukuna göre gayr-ı müslimlerin seyahat etme, taşınma ve istedikleri yerde ikâmetleri konusunda herhangi bir engel bulunmadığı için¹⁶² Hayber Yahudileri sonraki dönemlerde Eriha ve Teymâ'dan ayrılarak değişik şehirlere yerleşmişlerdir. Hem Yahudi hem de İslam kaynaklarından Hayber Yahudilerinin yerleştikleri bazı şehirleri tespit etmek mümkündür.

¹⁶⁰ Benjamin, s. 71.

¹⁶¹ Benjamin, s. 71. Benjamin'in burada bahsettiği zahitler *Siyon Ağuçları*'dır (Avele T'sion). Yine onun anlatımına göre bu kimseler mağaralarda veya yercaltındaki evlerde yaşar, sebt (şabat) ve bayram günleri hariç bütün seneyi oruçla geçirir, kendilerine, Yahudi kardeşlerine, Teymâlîlar'a rahmet ve merhamet etmesi için Büyük Bir'e (Rab) dua ederlerdi. Bkz. a.g.e., s. 71.

¹⁶² Bkz. Ebû Yûsuf, s. 127.

Kaynaklara geçen bilgilerden Hayberlilerden bazılarının Mısır'a yerleştiğini anlıyoruz. XI. asra ait bir Geniza dokümanında [British Museum. Or. 5544, Fol. 9] Mübarek b. Vehb isimli Taberiyeli bir Yahudinin, Fustat'ta mukim akrabası Halfe b. İbrahim'e yazdığı bir mektubunda yer verilmektedir. Dokümanda Halfe b. İbrahim'den, Tabip (ha-Rofe) İbnü'l-Hayberî* olarak bahsedilmektedir. Braslavski, söz konusu tabibin Fustat'ta mukim Hayberli bir Yahudi olduğunu belirtir¹⁶³. Dokümanda özetle Mübarek b. Vehb, tabip İbnü'l-Hayberî'yi Filistin'de ikamet etmeye davet eder. Eğer Filistin'e gelme niyeti varsa, Remle (ya da Kudüs) gibi yaşam şartlarının zor olduğu şehirlere değil, ekmeğin en ucuz olduğu Taberiye'yi tercih etmesini tavsiye eder¹⁶⁴.

XII. asra ait bir dokümanda da Yahîn isimli bir Yahudi şairin Mısır'ın el-Mahalle isimli Yahudilerle meskun semtinde otururken, kendisinden cizye ödemesi istendiği; ancak onun Hayber Yahudilerinden olduğunu belirterek bunu reddettiği belirtilmektedir¹⁶⁵.

Braslavski'nin neşrettiği Cambridge Üniversitesi'nde kayıtlı [T.S. 18.2, Fol.3] bir başka dokümanda, Askalân'da mukim Avraham bar Halfon ben Nahum tarafından (Fustat) bet din(in)de parnaslık yapan Eli ha-Kohen'e ait bir mektup yer almaktadır. Söz konusu mektupta Hayber Yahudilerine tesadüfen bir atuf yapılmaktadır. Braslavski'nin muhteva olarak bahsettiği mektubun sonunda Avraham bar Halfon, Eli'ye, Mervân b. Hasan'a selam söylemesini ve ona arkadaşı Salih b. Müslim'in getirdiği "Hayberlilerin mektubunun (*Kitâbü'l-Hayâbir*) henüz ulaştığını" haber vermesini rica eder¹⁶⁶.

* Hayberli, Hayberlinin oğlu.

¹⁶³ Aynı dokümanı bazı çalışmalarında kullanan Gil ve Goitein ise, bu görüşte değildir. Goitein, Braslavski'nin "אלכבר" (el-Hayber) şeklinde okuduğu kelimeyi "אלכביר" (el-Kebîr) şeklinde okumuştur. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 589, 8 dipnot. Yahudice-Arapça doküman, İbranice tercümesiyle beraber Gil tarafından da neşredilmiştir. Bkz. *Erets Yisrael*, II, 450-452.

¹⁶⁴ Bkz. Braslavski, "יהודי כיבר בארץ-ישראל בסוף התקופה הערבית" [Yahudey Hayber be-Erets-Yisrael be-sof ha-Tkufa ha-'Aravit] [İslâmî Dönemin Sonunda Filistin'de Hayber Yahudileri], *Yediot ha-Hevra ha-'Ivrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikoteha (BJPES)*, 7 (1940), s. 79-80. Dokümanın Yahudice-Arapça metni ve İbrânicce tercümesi için bkz. s. 81-83. Dokümanda Taberiye'de ekmeğin 1 ritlının 1 dirhem olduğu belirtilir. O dönemde Filistin bölgesinde 1 ritl 2.5 kg'a denk bir ağırlık birimi idi. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 36-37.

¹⁶⁵ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 386.

¹⁶⁶ Braslavski, "Yahudey Hayber be-Erets-Yisrael be-sof ha-Tkufa ha-'Aravit", s. 80-81.

Geniza dokümanlarında yer alan başka dokümanlardan Hayberlilerden bazısının da Taberiye'ye yerleştiğini öğreniyoruz. Şehirde mukim Hayberlilere 1030 tarihli bir dokümanda atf yapılmıştır. Dokümanın baş tarafı günümüze ulaşmamıştır. Ancak içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Sibâ b. Ferec isimli cemaat lideri, bölgeye yeni atanan Fâtımî valisinin vergilerini artırma talebine karşı Fâtımî sarayından olaya müdahale etmesini arz etmektedir. Cemaat lideri, Taberiye'de Yahudi cemaatinden malî durumuna göre bazılarının 5, bazılarının ise 10 dirhem ödediğini; Hayberli olduğunu iddia edenlerin (*Hayberîyye*) ise cizyeden muaf olduklarını söyleyerek vermediklerini belirtmektedir¹⁶⁷. Dokümanın baş ve son tarafı olmadığı için Fâtımî sarayının yeni valinin icraatına karşı tasarrufunu bilemiyoruz¹⁶⁸.

Filistin ve Mısır'daki Hayber Yahudilerine, Fâtımî halifesi Hâkim'in gayr-ı Müslimlere yönelik bazı düzenlemeleri bağlamında da değinilmektedir. 395/1004 yılının Muharrem ayının on üçünde Fâtımî halifesi idaresindeki gayr-ı Müslimlerin siyah giymeleri ve siyah sarık sarmaları konusunda bir emir çıkarmıştı. Ancak halifenin Hayber Yahudilerini bu uygulamadan muaf tuttuğu belirtilir¹⁶⁹. Aynı halife 403/1012-1013 yılında da benzer bir emir çıkarmış, Yahudi ve Hıristiyanların siyah taylasan ve sarık sarmalarını emrederek ata binmelerini yasaklamasına rağmen bundan Hayberlileri yine muaf tutmuştu¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Gil, "[638-1099] המסים בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099)" "ha-Masim be-Erets Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (634-1099)" [İlk İslâmî Dönemde (638-1099) Filistin'de Vergi], *Tsiyon* 45 (1980), s. 275. Dokümanın Arapça metni ve İbrâniceye tercümesi için bkz. 284-285. Doküman, Gil'in bir başka çalışmasında tekrar neşredilmiştir. Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 453-454 (249. Doküman).

¹⁶⁸ Dokümandan anlaşıldığı kadarıyla Fâtımîler döneminde Taberiye Yahudileri cizyelerini "adam başı" değil de, "müşterek" olarak ödemekte idiler. Yahudilerden cizye vergisi bazı yerlerde devlet tarafından toplansa da çoğunlukla bu işle cemaat temsilcileri görevlendirilirdi. Filistin bölgesinde müşterek cizye konan Kudüs ve Taberiye gibi yerlerde vergiler genelde cemaat liderleri tarafından toplanırdı. Ancak bunun dışında şahıs başı takdir edilen cizyeleri ise her Yahudi bizzat şehir kadısına öderdi. Bkz. Moshe Gil, "The Exilarchate", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, s. 46.

¹⁶⁹ Yahya b. Said el-Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Trablus 1990, s. 256; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, nşr. İhsan Abbas, Dârü's-sikâfe: Beyrut 1968, V, 293: "وفي هذه السنة أمر النصارى واليهود إلا الخيابة بلبس العمامم السود" Halife Hâkim'in gayr-ı Müslimlerle ilgili düzenlemelerinin detayları için bkz. Makrizî, *el-Huatu'l-Makrizîyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Huatu ve'l-Âsâr)*, Kahire [t.y.], II, 495; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır [t.y.], IV, 177-178.

¹⁷⁰ Yahya b. Said el-Antakî, s. 295.

Hayber Yahudilerine Abbasilerin başkenti Bağdat'ta da rastlanmaktadır. XI. asırda Hayber Yahudisi olduğunu ileri süren bir topluluk, ellerinde bulunan, Hz. Peygamber'in kendileri için Hz. Ali'ye yazdırdığı ve bir grup sahabînin de şahit olarak isimlerinin geçtiği bir belgeyi (*Kitâbü Resûlillâh*) göstererek cizyeden muafiyet talebinde bulunmuşlardı. Halife Kâim'in veziri reîsü'r-rüesâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen¹⁷¹, belgeyi Hatîb el-Bağdadî'ye (392-463/1001-1070) göndererek gerçek olup olmadığını sormuştu. Belgeyi inceleyen Hatîb el-Bağdadî şahit olarak gösterilen Muaviye'nin Mekke fethinde (Hayber fethinden sonra) Müslüman olduğunu, Sa'd b. Muâz'ın ise Kureyzaoğulları savaşında (Hayber'den iki sene önce) şehit olduğunu belirterek belgenin tamamen sahte/düzmece (*müzevver*) olduğunu rapor etmişti¹⁷².

Bağdat'taki Hayber Yahudileri ile bir bilgi de *Kitâbü'l-Havâdis* isimli yıllık tarzında yazılan bir eserde¹⁷³ yer almaktadır. 654/1205 yılı hadiseleri arasında o yıl Dicle'nin taşıdığı ve halkın çoğunun büyük zarar gördüğü kaydedilmiştir. Su taşkınyından korunmak için Yahudilerle Müslümanlar bir araya gelerek bentler yapmışlar; ancak bu bentlerden bazı insanların arazileri zarar görmüş ve Yahudilerle tartışmışlardı. Tartışma büyüyünce Yahudiler silahlarını çekip "Ey Hayberliler!" (Yâ Âl-i Hayber) diyerek dindaşlarını yardıma çağırmışlardı. Bunun üzerine olaya müdahale eden güvenlik güçleri Yahudilerden bazılarını gözaltına almış, bazılarını ise dayak atarak cezalandırmışlardı. Güvenlik güçlerinin daha sonra Yahudileri "...Silah çekip Hayberlileri yardıma çağırmanın cezası" budur diyerek bir daha yapmalarını konusunda uyardıkları belirtilir¹⁷⁴.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hayberlilerin cizyeden muafiyet talebi Mısır, Filistin ve Bağdat'la sınırlı değildi. Cizyeden muaf olduklarına dair ellerinde bir belge olduğu iddiası Dimaşk'ta yaşayan Hayberliler tarafından da dile getirilmiştir. Hz. Ali, Sa'd b. Muâz ve bazı sahabenin şahit

¹⁷¹ 397/1006 yılında doğan Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen, "Reîsü'r-rüesâ" olarak anılırdı. Abbasî sarayında uzun müddet kâtiplik yaptıktan sonra Halife Kâim zamanında vezirliğe getirilmişti. Bkz. Yâkût, *Mu'cemül-Udebâ*, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs [t.y.], III, 18; Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 216-217.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem*, Dâru Sâdir: Beyrut 1358, VIII, 265; Yâkût, *Mu'cemül-Udebâ*, III, 1819; Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 280; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*, nşr. Abdülfetâh Muhammed el-Hulvî-M. Mahmud et-Tannâhî, el-Cize 1992, IV, 35; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter, Wiesbaden 1962, I, 44-45.

¹⁷³ Eserde 626-700/1228-1301 tarihleri arasındaki olaylar anlatılmıştır.

¹⁷⁴ *Kitâbü'l-Havâdis: el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fî'l-Mietî's-Sâbia*, nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf-İmâd Abdüsselam Raûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997, s. 334.

olarak kaydedildiği belgeyi gösteren bir grup Yahudi, kendilerinin cizyeden muaf tutulmasını talep etmişlerdi. Belge, İbn Teymiyye'ye (ö. 652/1254) gösterilmiş, İbn Teymiyye de belgenin sahteliğini on ayrı gerekçe ile ortaya koymuştu¹⁷⁵. Benzer şekilde 701/1301 yılında yine Dimaşk'ta Hayberli olduğunu iddia eden bazı Yahudilerin de Hz. Ali tarafından yazıldığını iddia ettikleri düzmece bir belge ile cizyeden muafiyet talebinde buldukları belirtilir¹⁷⁶.

Hayber, cizye ayetinin nazil olmasından önce fethedildiği (7/628) için Yahudilere cizye konmamıştı. İki yıl sonra inen (9/630) cizye ayeti ile belki cizye de konabilirdi; ancak Hz. Peygamber'in böyle bir takdirde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Belki de Hz. Peygamber yaptıkları hizmetleri karşılığı (toprakları yarıcılık usûlü ile ekme) kendilerine cizye takdir etmemişti. Hz. Peygamber'in bu uygulaması sonraki iki halefi (Hz. Ebû Bekir ve Ömer) tarafından da devam ettirilmiştir. Ancak Hz. Ömer'in hilafetinde yerlerinden çıkarılınca kendilerine yeni bir statü tanındığı; o güne kadar cizyeden muaf tutulan bu Yahudilerden cizye alınmaya başladığı anlaşılmaktadır. Değişik şehirlerde yaşayan Hayber Yahudilerinin ellerindeki düzmece belgeleri göstererek bu tür istekleri artmış olmalı ki, bunların cizye ile ilgili durumuna hukuk kitaplarında özellikle yer verilmiştir. Mâverdi ve İbn Kayyım'ın eserlerinde Hayber Yahudilerinin (*Hayâbire*) cizyeci ile ilgili kesin hükmün şu olduğu belirtilmiştir: *Hayber Yahudileri de diğer (gayr-ı Müslim yahut Yahudi)ler(i) gibidirler. Diğerleri gibi onlar da cizye ile mükelleftir. Her iki müellif de bu konuda hukukçuların görüş birliğinde olduklarını belirtir*¹⁷⁷. Ancak uygulamada Abbasiler döneminde Hayberli olduklarını söyleyen Yahudilerden cizye alındığı, Fâtımîler tarafından ise cizyeden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Yukarıda Halife Hâkim'in Hayberlileri gayr-ı Müslimlerle ilgili bazı düzenlemelerden muaf tutması, Taberiye'de Hayberli Yahudilerin müşterek cizyeye iştirak etmemeleri bunu göstermektedir. Bu durum geç dönemlere ait bir Yahudi kroniğinde de dile getirilmiştir. Mısırlı Yahudi tarihçi Sambari (1640-1703) *Divrey Yosef* isimli kroniğinde Rehabilerin soyundan gelen ve Hz. Ömer zamanında sürülen Hayberlilerin cizyeden muaf tutulduğunu ve bunun Müslüman hukukçular tarafından da bu şekilde değerlendirildiğini belirtir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ İbn Kayyım, *Zâdül-Mead*, nşr. Şuayb Arnavud-Abdülkadir Arnavud, Beyrut 1981, III, 152-153.

¹⁷⁶ Bkz. İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 53.

¹⁷⁷ Bkz. Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s. 183; İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 51-54.

¹⁷⁸ Sambari, *Divrey Yosef*, s. 97.

5. Hayber Yahudileriyle Yapıldığı İddia Edilen Anlaşma Metni

İbn Kesîr, Hayberli Yahudilerin 300/912'lü yıllardan itibaren ellerindeki düzmece bir belgeyi göstererek Hz. Peygamber'in kendilerini cizyeden ebedî olarak muaf tuttuğunu iddia etmeye başladıklarını; hatta bazı ulemanın bu belgeyi gerçek zannettiğini belirtir¹⁷⁹. Aynı müellif Şafîi ulemasından Ebû Ali Hayrûn'un belgenin tamamen düzmece olduğunu ortaya koyduğunu; İbnü'l-Müslime'nin (425/1033) de¹⁸⁰ belgenin sahteliğine dair müstakil bir risale yazdığını kaydeder¹⁸¹.

İslâm kaynaklarında Yahudilerin düzmece bazı belgelere sahip oldukları belirtilmekte ise de bu belgelerin metinleri verilmemektedir. Ancak Hz. Peygamber'in Yahudileri cizye ve bazı yükümlülüklerden muaf tuttuğuna dair bir belge Geniza dokümanları vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Cambridge Üniversitesi'ndeki Geniza tasnifinde [T.S. 8 Ka. I] kayıtlı Yahudice-Arapça bu belge, ilk kez Hirschfeld tarafından bir süreli yayında neşredilmiştir. Belge 3 kısımdan oluşmaktadır:

I. Hayber'e sürülen Benî Nadîr Yahudilerinin reisi Huyey (belgede Hunay) b. Ahtab'ın torunlarından olan, ancak ihtida ettiğini söyleyen bir Yahudinin, dedeleri Hayber Yahudilerine Peygamberimizin emriyle Hz. Ali tarafından bir anlaşma metni yazıldığı belirtilmiştir (hutbe).

II. Maknâ ve Hayber Yahudilerine yazılan ve Hanînâ'ya tevdi edilen; Yahudilere tanınan hakların yer aldığı asıl kısım.

III. Hz. Peygamber'in şeceresi.

Girişte (I. kısım) Huyey b. Ahtab'ın torunlarından, ihtida ettiğini söyleyen bir Yahudi, önce kendinin Yahudilerden berî (uzak) olduğunu belirttikten sonra, Müslümanlara Hz. Peygamber'in Hayberlilere yazdığı sözde anlaşmayı hatırlatmakta ve Müslüman bir dindaşları olarak anlaşmada taahhüt edilen hususlara uyulmasını tavsiye etmektedir. Bu kısımda Huyey b. Ahtab'ın isminin Hunay şeklinde yanlış verilmesinden başka, büyük bir tarihî bilgi hatası da yapılmıştır. O da Peygamberimiz'in eşi Hz. Safiye'nin, Huyey b. Ahtab'ın annesi olarak verilmesidir. Oysa Hz. Safiye, Huyey b. Ahtab'ın annesi değil, kızıdır¹⁸².

¹⁷⁹ İbn Kesîr, IV, 219.

¹⁸⁰ Adı, Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed olan bu alim, döneminde Bağdat'ın en iyi hadisçilerinden biri olup 425/1033 yılında yetmiş yaşında iken vefât etmiştir. Bkz. Zehcî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 215.

¹⁸¹ İbn Kesîr, IV, 220.

¹⁸² Bkz. Vâkıdî, II, 673-674; İbn Sa'd, VIII, 120, 123.

Belgenin esasını oluşturan II. Kısımda, Maknâ ve Hayber Yahudilerinin bu anlaşma ile can, mal ve dinlerinin garanti altına alındığı ve anlaşmanın dünya ayakta durdukça yürürlükte olacağı ifade edilmiştir. Bu kısımda Yahudilere verilen imtiyazların sebebi, Peygamberimiz'in eşi Hz. Safiye olarak gösterilmektedir. Buna göre Hayberliler cizye ve toprak vergisi (öşür) dahil her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır. Onlar her ne sebeple olursa olsun savaşa gitmeye zorlanmayacak; yardıma ihtiyaç duyduklarında kendilerine yardım edilecektir. Hayberliler ya kendilerinden bir idareciyle ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri tarafından yönetilecektir. Anlaşma ile Yahudilerin saçları ve ayakkabılarının kesilmemesi, renkli elbiseler giymelerine, ata binmelerine ve silah taşımalarına engel olunmaması ve cenazelerinin defnedilmesine imkân tanınması teminat altına alınmıştır. Hayberliler diğer gayr-ı Müslim tebaadan farklı ve onlardan da üstün bir konumda kabul edilmiştir: "(Diğer) zimmet ehlinin konumuna düşürülmeyeceksiniz." Hayberli bir Yahudi kasten bir Müslümanı öldürmesi halinde, Müslümanla eşit hukukî muamele görecektir; kendileriyle yapılan savaş sırasında öldürdükleri Müslümanlar için kendilerine ne kısas uygulanacak ne de onlar diyet ödeyeceklerdir. Vesikanın bu kısmı, içinde barındırdığı şartlara riayet etmeyenlerin üzerine Allah'ın, meleklerin ve insanların lânetinin olması bedduası ve cehennem azabı tehdidi ile bitmektedir.

Belgenin son kısmında ise Hz. Peygamber'in Adem'e (a.s) kadar bir şeceresi verilmiştir. Hz. Peygamber'in Adnân'a kadar varan nesep zinciri, İslâm kaynaklarındaki rivayetlerle de örtüşmektedir. Adnân'dan sonra Âd'la başlayıp İsmail ve İbrahim peygamberlere kadar verilen zincir, bazı isimler hariç, İslâm kaynaklarında da verilmektedir. Ancak İslâm kaynaklarında Hz. Peygamber'in Âd'la İbrahim arasındaki dedelerine dair bilginin, ehl-i kitap kaynaklı olduğunu belirtmek gerekir¹⁸³. Çünkü Hz. Peygamber kendi nesebi ile ilgili Adnân'dan sonrasına dair herhangi bilgi vermemiştir¹⁸⁴. Bu sebeple İslâm kaynaklarında soy kütüğünün Adnân'a kadar uzanan kısmı güvenilir bulunarak kaydedilmiş, ondan sonrası Hz. Peygamber'in de işaretleriyle yaygınlık kazanmamıştır¹⁸⁵. Belgede Hz. Peygamber'in İbrahim'den (a.s) Adem'e (a.s) kadar ki nesep zincirinde ise tama-

¹⁸³ İbn Sa'd'ın konuyla ilgili verdiği bilgi için bkz. I, 57-58.

¹⁸⁴ Ensâb kitaplarında Hz. Peygamber'in nescbini Adnân veya Uded'e kadar saydığı; daha sonra ise sustuğu rivayet edilir. Urve b. Zübeyr, Hz. Peygamber'in Ma'ad'tan sonraki dedelerini bilen herhangi bir nesep aliminin olmadığını söyler. Bkz. İbn Sa'd, I, 58; Belâzurî, *Ensâb*, I, 12; Müberred, *Nesebü Adnân ve Kahtân*, nşr. Abdülazîz el-Meymenî, Kahire 1936, s. 1. Hz. Peygamber de nescbini Adnân'dan sonrasına çıkaran neseplerinin bilgisinin doğru olmadığını belirtmiştir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 12; Müberred, *Nesebü Adnân ve Kahtân*, s. 1.

¹⁸⁵ Bkz. Mustafa Fayda, "Adnân", *DİA*, I, 391-392. Adnânîler menşeciler olarak Arap olmayıp sonradan Araplaştıkları için *Arab-ı Müsta'ribe* adıyla anılmışlardır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Arap: Tarih", *DİA*, III, 273.

men Tevrat esas alınmıştır. Ancak belgedeki nesep zincirinde Tevrat'taki sıralamadan iki kişi, Peleg'le Arbahşad arasındaki Şelah ve Eber atlanmıştır.¹⁸⁶ Hz. Adem'den de, topraktan yaratıldığına işaret için, "İbnü't-Türâb" şeklinde bahsedilmiştir.

Hamidullah, Geniza'daki bu metnin Hayberliler tarafından uydurulduğu, Maknâ Yahudilerinin ise sonraki zamanlarda metne dahil edildiği görüşündedir.¹⁸⁷ Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Hayber Yahudileriyle anlaşma metnindeki hükümleri ihtiva eden herhangi bir anlaşmasından bahsedilmemektedir.¹⁸⁸ Ancak bu belgedeki bazı hükümler, İslâm kaynaklarında Maknâ Yahudileriyle yapıldığı belirtilen anlaşma metinlerinde de yer almaktadır. Anlaşma metninde Yahudilerin cizye ve toprak vergisi (*öşür*) dahil her türlü vergiden muaf tutulduğu bilgisi ile "Yahudilerin ya kendilerinden bir idareci ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri tarafından yönetileceği" maddesi İbn Sa'd ve Belâzurî'de de yer almaktadır.¹⁸⁹ Bunların haricinde Yahudilerin Allah'ın ve Resûlünün zimmetinde olduğu, kendilerine zulüm ve haksızlık yapılmayacağı ifadeleri ise hem İslam kaynaklarında hem de Geniza'daki bu dokümanda dile getirilen müşterek hususlardır.

Genizadaki belgeyi neşreden Hirschfeld, hicretin ilk ayında Hz. Peygamber için "salât ve selâm" ifadelerinin kullanılması, belgede sahabenin önde gelenlerinden üçünün isminin olması ve ilk dönem kaynaklarda Hz. Ali'nin "Ali b. Ebî Tâlib" şeklinde değil de daha çok "Ali b. Ebû Tâlib" şeklinde telafuz edilmesinden hareketle belgenin uydurma değil gerçek olduğu ve her türlü sıhhati de taşıdığı görüşündedir.¹⁹⁰

Ancak tarih, dil ve muhteva açısından düşünüldüğünde, belgenin uydurma olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Vesikanın sahte olduğunu her şeyden önce tarihi göstermektedir. Belgede anlaşmanın hicretin 5. yılında (626) Ramazan'ın üçünde yazıldığı belirtilmektedir. Oysa Hayber hicrî 7 (628), Maknâ ise hicrî 9. yılda (630) fethedilmiştir.¹⁹¹ Sözde anlaşma met-

¹⁸⁶ Bkz. I. Tarihler, 1/24.

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 608.

¹⁸⁸ Hamidullah Hz. Peygamber'in Hayberlilere yazdığı iki mektubu *el-Vesâik*'inde neşretmiştir. Bunlardan biri, Hz. Peygamber'in Hayberlileri kendisine inanmaya ve tâbi olmaya çağırduğu davet mektubudur. Bkz. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 37-38 (15. Vesika). Hz. Peygamber mektubunda kendi kitaplarında Hz. Peygamber'in sıfatlarını ve özelliklerini bilen Yahudilere (Bu bilgi İbn Sa'd'da geçmektedir: I, 159-160) bunu hatırlatmıştır. Hayberlilere gönderilen diğer mektup ise Hayber'de şehit edilen Abdullah b. Seh'l'in diyeti ile ilgilidir. Bkz. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 39 (16. Vesika).

¹⁸⁹ Bkz. İbn Sa'd, I, 277; Belâzurî, *Fütûh*, s. 81.

¹⁹⁰ Bkz. Hirschfeld, "The Arabic Portion of the Cairo Geniza at Cambridge", *JQR, Old Series* XV (1903), s. 174.

¹⁹¹ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 33 (Hayber); s. 81 (Maknâ).

ninde Hayber ya da Maknâ Yahudilerinden İslam'a tabi olanlara verilecek atânın, Hz. Peygamber'in ailesine verilen atânın dörtte biri kadar olacağı ifade edilmiş ve bunun da Kureyş'e ödendiği sırada verilmesi belirtilmiştir. Oysa atıyye uygulaması İslâm tarihinde ilk kez Hulefâ-yı Râşidîn zamanında Hz. Ömer'in divan teşkilâtını kurmasından sonra başlamıştır¹⁹². Hayberlilerin saç, elbise, ayakkabı gibi giyim-kuşamları ile ata binme ve silah taşımaları gibi konular ise, ilk dönemlerin değil, sonraki dönemlerin bir konusudur. Çünkü Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn zamanında gayr-ı Müslimlerin elbiseleriyle ilgili herhangi bir sınırlama ve düzenlemeye rastlanmaz. Hatta kendilerine zimme verilen gayr-ı Müslimler, dinî ya da kültürel olarak benimsedikleri elbiselerden istediklerini giyme özgürlüğüne sahiptiler¹⁹³. Gayr-ı Müslimlerin elbiseleri ve sosyal hayatlarıyla ilgili ilk düzenleme Halife Hârûnürreşîd tarafından yapılmıştır. 191/806 yılında gayr-ı Müslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmeleri ve başka binitlere binmeleri konusunda bir emir çıkarılmıştı¹⁹⁴. Abbasî halifesi Mutevekkil dönemine kadar gayr-ı Müslimlerin ata binmeleri ve Abbasîler gibi siyah renkli elbiseler giymelerine herhangi bir sınırlama yoktu¹⁹⁵. Halife Mutevekkil 235/849 yılında gayr-ı Müslimlerin giydikleri dürrâ'a ve kabâ üzerine taktıkları taylasanların bal renkli olmasını emretmişti¹⁹⁶. Sonraki dönemlerde kılık kıyafetle ilgili benzer düzenlemeler Halife Muktedir (296/908) ve Halife Kâim (429/1037) tarafından tekrar duyurulmuştur¹⁹⁷. Bu tür uygulamaların son örneği ise Fatımî halifesi Hâkim bi-Emrillâh tarafından yürürlüğe konmuştur¹⁹⁸. Zimmilerin Müslümanlardan farklı elbiseler giymesi meselesine Kur'ân ve sünnette hiç değinilmemiştir. Gayr-ı Müslimlerin elbise meselesi sosyal, siyasî ve zamana bağlı bir durum olup sonraki dönemlerde ortaya çıkmış ve zaman zaman bir takım gerekçelerle yürürlüğe konmuştur¹⁹⁹. İlk dönemlerde gayr-ı Müslimlerin kılık kıyafeti ile ilgili herhangi bir düzenlemeden bahsedilmez; ancak sonraki dönemlerde ihdas

¹⁹² Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtını kurması ve atıyyeleri dağıtması için bkz. Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, İstanbul 1992, II, 140-176.

¹⁹³ İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, II, 756.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1967, VIII, 324; İbnü'l-Esrîr, I, 206. Ancak halifenin bu emri, kısa bir süre sonra özel tabibi Cebrail b. Buhtîşû'nin teşebbüsüyle geri aldığı belirtilir. Bkz. M.M. Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, London 1979, s. 61-61.

¹⁹⁵ Bkz. Saîd b. Batrîk, *et-Tarihü'l-Mecmû' ale't-Tahkîk ve't-Tasdik*, nşr. L. Cheikho, Beyrut 1909, s. 59.

¹⁹⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 487; Taberî, VIII, 324; İbnü'l-Esrîr, VII, 52.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 96-97, 171.

¹⁹⁸ Hâkim'in uygulamaları için bkz. Makrizî, *Hutat*, II, 495.

¹⁹⁹ Hamidullah, "İslâm'da Devletler Hukuku", trc. Abdülkadir Şener, *(AÜİF) İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 3 (1977), s. 299.

edilen kılık kıyafet düzenlemeleri de ya Hz. Ömer'e ya da Ömer b. Abdülâziz'e irca edilmiştir²⁰⁰.

Hamidullah, Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd zamanında yapılan düzenlemelerin İbn Sa'd'da (ö. 230/884) yer alan sözde anlaşma metninin; Müt-evkîl zamanında yapılan düzenlemelerin ise Belâzurî'deki (ö. 279/892) metnin uydurulmasına sebep olduğu kanaatindedir²⁰¹. Hakikaten de Belâzurî, kitabına aldığı anlaşma metninin Yahudilerin elinde bulunan bir nüshadan istinsah edildiğini belirtir²⁰². Hamidullah Hirschfeld'in neşrettiği Geniza metninin ise Fatımî halifesi Hâkim'in gayr-ı Müslimlerle ilgili düzenlemelerinden sonra tertip edildiği düşüncesindedir. Uydurmanın asıl maksadı Şîîlerin Yahudilere karşı fanatik duygularını ortadan kaldırmaya yöneliktir²⁰³. Geniza'daki metinde yer alan şahitlerin Ammâr b. Yâsir, Selmân-ı Fârisî ve Ebû Zer el-Ğîfârî gibi Şîîlerce farklı bir konuma oturtulan sahabîlerden seçilmesi de dikkat çekicidir²⁰⁴.

Hirschfeld'in neşrettiği bu dokümanın Hayber (ve Maknâ) Yahudilerinin cizyeden ve gayr-ı müslimlerle ilgili diğer düzenlemelerden muaf tutulduğunun bahsedildiği II. kısmı merhum M. Hamidullah tarafından neşredilmiştir. Hamidullah sadece vesikaları neşrettiği için belgenin ilk kısmı (giriş/hutbe) ile belgenin sonundaki Hz. Peygamber'in nesebinin Adem'e (a.s.) kadar çıkarılan bölümü (III. kısım) *el-Vesâik*'a almamıştır. Biz Hamidullah'ın eserine aldığı (II.) kısım da dahil Hirschfeld'in neşrettiği belgenin Yahudice-Arapça (İbranî harfleri ile yazılmış Arapça) tam metnini²⁰⁵, bunun Arap harfleriyle yazılışı ile Türkçe tercümesinin tamamını burada vermek istiyoruz*.

²⁰⁰ Ebû Yûsuf, gayr-ı Müslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmeleri konusunu Hz. Ömer'e irca eder. Bkz. *Kütübü'l-Harâc* s. 127. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. A.S. Tritton, *The Caliphs and their non-Muslim Subjects*, London 1930, s. 116 vd.; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 174-175; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 244-246.

²⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 608.

²⁰² "Bir Mısırlı bana, Maknâ halkına yazılmış vesikayı, kırmızı deri üzerinde ve yazısı bozuk bir halde bizzat gördüğünü ve aynen istinsah ettiğini haber verdi ve o nüshayı bana aynen yazdırdı." Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 80.

²⁰³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 608.

²⁰⁴ Söz konusu sahabîlerin ehl-i beyten sayılması ile ilgili değerlendirmeler için bkz. M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt-Kavramsal Boyut*, Konya 2002, s. 87 vd.

²⁰⁵ Yahudice-Arapça metinde transkripsiyon işaretleri şu şekilde kullanılmıştır: خ = 'ç'; 'צ' = 'ז'; 'ט' = 'ד'; 'ת' = 'ט'; 'פ' = 'פ'; 'צ' = 'ז'.

* Dokümandaki Yahudice-Arapça (İbranî harfleri ile yazılmış Arapça) ve Arapça metni inceleyerek değerli tenkit, teklif ve tavsiyelerini esirgemeyen Hayfa Üniversitesi (İsrail) Beşerî Bilimler Fakültesi (Faculty of Humanities) İbranî Dili Bölümü (Department of Hebrew Language) öğretim üyesi Dr. Tamar Zewi Hanım'a teşekkür ederim.

<p style="text-align: center;">بسم الله الرحمن الرحيم</p> <p>يا معاشر²⁰⁶ المسلمين، والمهاجرين، والانصار، يا أمة النبي (عالمس)، يا حملة القرآن، يا أمة النبي (عالمس)، يا صوام شهر رمضان، أنا رجل لبري²⁰⁷ من بني حني بن أخطب بن حنيثنا الذي من خير الذين أتينا وقوينا وقتلت رجلنا وحملت أفراسنا وأبدلتنا نفوسنا وزادنا ستة أيام. في الجمعة الزهراء (ع) فخرجت إلينا أمانا، وهي أم الحني بن أخطب، فقالت قد أدركت السبت، ووقت الصلوة، فقلنا لها لا سبت لنا ولا عيد ولا قرار ولا نوم حتى يأتي رسول الله صلى الله عليه وسلم بما أوحى الله إليه، فقبل ذلك منا رسول الله صلى الله عليه، ولم يحل علينا سبتنا وتزوج بصفية ابنة عمنا، وجعل عتاقها صداقها، وكتب لنا عهدا وميثاقا، فرحم الله عبد(ا) ورحم والديه، حضر وأحضر، وسمع واستمع، وأتبا، وترفق، لينظر عهد رسول الله صلى الله عليه برطب علي بن أبو طالب صلى الله عليه، ويخرج الكتاب ويقبله ويمسح به علي وجهه ويقراه:</p>	<p style="text-align: center;">بسم الله الارحمان الارحيم</p> <p>يا معاشر العلمسلمين واللمهاجرين والانانصار، يا امه الانبي (عالمس)، يا حملة الكران، يا امه الانبي (عالمس)، يا صوام شهر رمضان، انا رگل لبري من بني حني بن اخطب بن حنيثنا اذلي من كيدر اذلي اتيانا وكويانا وكاتلت رگلنا وحملت افراسنا وابدلنا نفوسنا وزادنا ستة ايام في اللمعة الزهراء، فكرغت ايلنا امنا، وهي ام احننا بن اخطب، فكالت قد ادركت اللمت، ووقت الالضلاه، فكلنا له لا سمنا ولا عيد ولا قرار ولا نوم حتى يفي رسول الله ضلا الله عليه وسلم بما اوحا الله ايله، فقبل ذلك منا رسول الله ضلا الله عليه، ولم يحلل علينا سبتنا وتزوج بصفية ابنت عمنا، وعل عتاقها ضداقها، وكتب لنا عهدا وميثاقا، فرحم الله عبد ورحم والديه، حضر واخضر، واسمع، وانبا، وترفق، لينظر عهد رسول الله ضلا الله عليه برطب علي ابن ابو طالب ضلا الله عليه، ويكرغ اللمتاب ويكله ويمسح به علي ومله ويكراه:</p>	(I)
<p style="text-align: center;">بسم الله الرحمن الرحيم</p> <p>هذا كتاب من محمد رسول الله لحنيثنا، ولاهل خير والمقتا ولذرائهم،²⁰⁸ ما دامت السموات علي الارض. سلام اتم، ابي احمد اليكم الله الذي لا اله الا هو... اما بعد؛ فانه انزل علي الوحي، انكم راجعون الي قراكم وسكتنا²⁰⁹ داركم،²¹⁰ فرجعوا(ا) امنين بامان الله وامان رسوله، ولكم نمة الله ونمة رسوله علي انفسكم، ودينكم، واموالكم، ورقيقكم، وكل ما ملكت ايمانكم. وليس عليكم اذ(ا) جزية، ولا تجز لكم ناصية، ولا يطا ارضكم جيش، ولا تحشدون ولا تحشرون ولا تعشرون ولا تظلمون،²¹¹ ولا يجعل أحد عليكم رسما، ولا تمنعون من لباس المشققات والملونات، ولا من ركوب الخيل ولباس اصناف السلاح. ومن قاتلكم فقتلوه، ومن قتل في حربكم فلا يقاد به أحد منكم ولا له</p>	<p style="text-align: center;">بسم الله الارحمان الارحيم</p> <p>هذا كتاب من محمد رسول الله لحنيثنا، ولاهل كيدر وال مكنا ولذرائهم، ما دامت السموات علي الارض. سلام انتم، ابي احمد اليكم الله الذي لا اله الا هو... اما بعد، فانه انزل علي الوحي، انكم راجعون الي قراكم وسكتنا داركم، فرجعوا(ا) امنين بامان الله وامان رسوله، ولكم نمة الله ونمة رسوله علي انفسكم، ودينكم، واموالكم، وريقكم، وكل ما ملكنا ايمانكم. وليس عليكم اذ(ا) جزية، ولا تجز لكم ناصية، ولا يطا ارضكم جيش، ولا تحشدون ولا تحشرون ولا تعشرون ولا تظلمون. ولا يعل أحد عليكم رسما، ولا تمنعون من لباس اللمشققات واللملونات، ولا من ركوب اللمليل ولباس اصناف اللمسلاح. ومن قاتلكم فقاتلوه، ومن قتل في حربكم فلا يقاد به أحد منكم ولا له دية. ومن قتل منكم أحد العلمسلمين وعمدا</p>	(II)

²⁰⁶ Hirschfeld'in de "معاشر" şeklinde okuduğu bu kelime dokümanda Yahudice-Arapça asıl metninde "معاشر" şeklinde yer almaktadır.

²⁰⁷ لبري.

²⁰⁸ Burada yazmanın diğer varığı (Verso) başlamaktadır.

²⁰⁹ Metinde "ي" değil, "ي" ile yazılmıştır. Hamidullah'ta ise "ي" ile yazılmıştır.

²¹⁰ Metinde burası "داركم" şeklinde. Hamidullah'ın el-Vesâik'inde ise burası "ديركم" şeklinde okunmuştur.

²¹¹ ولا تحللمون

<p>دية. ومن قتل منكم أحد المسلمين تمعدا فحكمه حكم المسلمين. ولا يفتر²¹² عليكم بالفحشا(ع)، ولا تنزلون منزلة أهل الذمة، وإن استعنتم تعانوا، وإن استرفدتم ترفدوا. ولا تطلبون ببيضا(ع) ولا صفرا(ع) ولا سمرا(ع) ولا كراع ولا حلقة ولا شد البشتين²¹³ ولا لباس المشهدات،²¹⁴ ولا يقطع لكم شسع نعل، ولا تمنعون دخول المساجد، ولا تحجبون عن ولاة المسلمين، ولا يولى عليكم وإلى إلا منكم أو من أهل بيت رسول الله. ويوسع لجناتكم إلا (إلى) أن تصير إلى موضع الحق اليقين. وتكرموا لكراماتكم ولكرامة صفة ابنة عمكم. وعلى أهل بيت رسول الله وعلى²¹⁵ المسلمين أن تكرم كريمكم ويعفوا عن مسيئكم. ومن سافر منكم وهو في أمان الله وأمان رسوله. ولا إكراه في الدين، ومن منكم اتبع ملة رسول الله ووصيته، كان له ربع ما أمر به رسول الله لأهل بيته، تعطون عند عظة(ع) قريش وهو خمسون دينارا، ذلك بفضل منى عليكم. وعلى أهل بيت رسول الله وعلى المسلمين الوفاء بجميع²¹⁶ ما في هذا الكتاب. فمن أطلع لحنينا وأهل خير والمقتنا بخير فهو أخير له، ومن أطلع لهم ب[شر] فهو شر له. ومن قرأ كتابي هذا، أو قرئ عليه وغيره أو خالف شيئا مما به، فقلعه لعة الله ولعة اللاعنين من [...] والناس أجمعين، وهو برئ من ذمى وشفاعتى يوم القيامة وأنا خصمه، ومن خصمنى فقد خصم الله، ومن خصم الله فهو فى النار، وال... [ه] وبنس المصير. شهد [أل] الذى لا إله إلا هو وكف[بال] شهيدا وملانكته [...] رشه²¹⁸ ومن حضر من المسلمين.</p> <p>وكتب على ابن أبو طالب بخطه؛ و رسول الله يملى عليه حرفا حرفا، يوم الجمعة لثالث ليل خلت من رمضان سنة خمس مضت من الهجرة. شهد [عم] ار ابن يسر وسلمان²¹⁹</p>	<p>فحكما حکم אלמסלמין. ולא יפטר עליכם באלפחשא, ולא תנולון מנולה אהל אלד'מה, ואן אסתענתם תעאנון, ואן אסטרפדתם תרפדון. ולא תסאלבון בב'יצא ולא צפרא ולא סמרא ולא כראע ולא חלקה ולא שד אלבשתין ולא לבאס אלמשהדאת, ולא יקטע לכם שסע נעל, ולא תמנעון דכ'ול אלמסאגד, ולא תחגבון ען ולאה אלמסלמין, ולא יולא עליכם ואלי אלא מנכם או מן אהל בית רסול אללה. ויוסע לגנאיזכם אלא אן תציר אלי מוצ'ע אלחק אליקין. ותכרמוא לכרמאתכם ולכראמה צפ'יה עמכם. ועלי אהל בית רסול אללה ועלי אלמסלמין אן תכרם כרימכם ויעפוא ען מסיכם. ומן סאפר מנכם, והו פי אמאן אללה ואמאן רסולה. ולא אכראה פי אלדיון, ומן מנכם אתבע מלה רסול אללה ווצ'ייתה, כאן לה רבע מא אמר בה רסול אללה לאהל ביתה. תעטון ענד עטא קריש, והו ח'מסון דינארא. ד'לך בפצ'ל מני עליכם. ועלי אהל בית רסול אללה ועלי אלמסלמין אלופא בגמ'יע מא פי הד'א אלכתאב. פמן אטלע לחנינא ואהל כ'יבר ואלמקנא בכ'יר, פהו אכ'יר לה, ומן אטלע להם ב[שר] פהו שר לה. ומן קרא כתאבי הד'א, או קרי עליה, וג'ייר או כ'אלף שי ממא בה, פעליה לענה אללה ולענה אללאענין מן [...] ואלנאס אגמעין. והו ברי מן ד'מתי ושפאעתי יום אלקיאמה, ואנא כ'צמה, ומן כ'צמני פקד כ'צם אללה, ומן כ'צם אללה פהו פי אלנאר, ואל... [] ה וב'יס אלמצ'יר. שהד אל[לה] אלד'י לא אלאה אלא הו וכפ[א באלל] שהיוד ומלאיכתה [] רשה ומן חצ'ר מן אלמסלמין. וכתב עלי אבן אבו טאלב בכ'שה, ורסול אללה ימלי עליה חרפא חרפא יום אלגמעה לת'לת ליאל כ'לת מן רמצ'אן סנה כ'מס מצ'ת מן אלהגרה.</p> <p>שהד [עמ] אר אבן יאסר וסלמאן</p> <p>אלפרארסי מולא רסול אללה ואבו ד'ר</p>
---	---

²¹² Metinde "ي" değil, "پ" ile yazılmıştır. Hamidullah'ta ise "ي" ile yazılmıştır.

²¹³ Yahudice-Arapça metinde burada "אלבשתין" kelimesi kullanılmıştır. Hamidullah'ta bu kelime "اللبشتين" şeklinde okunmuştur; ancak Yahudice-Arapça metinde yer alan kelimenin başındaki ve sonundaki harfler "kaf (כ) ve zayın (ז)" değil "bet (ב) ve nun (נ)"dur; bu sebeple kelime "البشتين" şeklinde okunmalıdır. Yakın zamanlarda Yahudice-Arapça metinlerdeki kelimelerin okunmasına yönelik hazırlanan bir sözlükte "בשת" kelimesinin "kaftan", "abâ" anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. J. Blau, *A Dictionary of Mediaeval Judaeo-Arabic Texts*, The Academy of the Hebrew Language and The Israel Academy of Sciences and Humanities: Jerusalem 2006, p. 42. Bilgiyi veren Dr. Tamar Zewi'ye teşekkür ederim.

²¹⁴ Hamidullah'ta bu kelime "المشهرات" şeklinde okunmuştur; ancak kelimenin Yahudice-Arapçası "אלמש(א)דאת" olduğundan bu kelimenin "المشهدات" şeklinde olması daha uygundur.

²¹⁵ Burada yazmanın diğer varığı (Fol. 2 Recto) başlamaktadır.

²¹⁶ Metinde "بجمع" "بجمع" şeklindedir. Hamidullah'ta ise "بجمع" şeklinde verilmiştir.

²¹⁷ Metnin aslında verilmeyen ve boş bırakılan bu yer Hamidullah'ta "ولعة اللاعنين من (الملائكة)..." şeklinde verilmiştir.

²¹⁸ Hamidullah, metinde verilmeyen bu yeri "(حملة عرشه)" şeklinde tamamlamaktadır.

²¹⁹ Burada yazmanın diğer varığı (Verso) başlamaktadır.

الفرارسی مولا رسول الله وأبو نر الغفاری.	אלג'פארי.	
محمد ابن عبد الله ابن عبد المطلب ابن هاشم ابن عبد مناف ابن قصي ابن كلاب ابن كعب ابن لؤي ابن غالب ابن فهر ابن مالك ابن النضر ابن كنانة ابن خزيمة ²²⁰ ابن مدركة ابن الياس ابن مضر ابن نزار ابن معد ابن عدنان ابن أود ²²¹ ابن أدد ابن الهيمسع ابن بيت ²²² ابن الجمل ²²³ ابن قيذر ²²⁴ ابن اسمعيل ابن ابراهيم خليل الله صلي الله عليه وسلم ابن ترخ ابن نحور ابن سروغ ابن رعو ابن فلغ ابن ارفخشذ ابن شم ابن نوح ابن لمخ ابن متوشلخ ابن حنوخ وهو ادريس صلي الله (عليه وسلم) ابن يرد ²²⁵ ابن مهلل ²²⁶ ابن قين ²²⁷ ابن اتوش ابن ش[ث] ابن ادم ابو ال[...صلي] الله عليه ابن التراب ²²⁸	محمّد ابن عبد الله ابن عبد المطلب ابن هاشم ابن عبد مناف ابن قصي ابن كلاب ابن كعب ابن لؤي ابن غالب ابن فهر ابن مالك ابن النضر ابن كنانة ابن خزيمة ابن مدركة ابن الياس ابن مضر ابن نزار ابن معد ابن عدنان ابن أود ابن أدد ابن الهيمسع ابن بيت ابن الجمل ابن قيذر ابن اسمعيل ابن ابراهيم خليل الله صلي الله عليه وسلم ابن ترخ ابن نحور ابن سروغ ابن رعو ابن فلغ ابن ارفخشذ ابن شم ابن نوح ابن لمخ ابن متوشلخ ابن حنوخ وهو ادريس صلي الله (عليه وسلم) ابن يرد ابن مهلل ابن قين ابن اتوش ابن ش[ث] ابن ادم ابو ال[...صلي] الله عليه ابن التراب	(III)

²²⁰ İslam kaynaklarında "خزيمة" olarak geçmektedir. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, nşr. E. Levi Provençal, Kahire 1982, s. 7; Belâzurî, *Ensâb*, I, 35.

²²¹ Veya "أودا". Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 22.

²²² Belâzurî de Hemeysa'dan sonra Kayder'e atlanmakta ve "بيت" ismi "بيت" şeklinde verilmektedir. Bkz. *Ensâb*, I, 12. Zübeyrî'de ise "تبت" şeklinde geçmektedir. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 3.

²²³ İbn Sa'd'da "حمّل بن قيذر". Bkz. I, 57.

²²⁴ Bu isim Zübeyrî'de "قيذار" (*Nesebü Kureyş*, s. 3); İbn Sa'd'da ise "قيذر" (I, 56) şeklinde verilmiştir.

²²⁵ Zübeyrî'de "يادر" ve "الرائد". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁶ Zübeyrî'de "هليل" ve "مهليل". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁷ Zübeyrî'de "قنان". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁸ İbn Sa'd'da meşhur nesep alimi İbnü'l-Kelbî'den nakledilen, Tevrat'ın Tekvin (5. bap) ve I. Tarihipler kitaplarında (I. bap) verilen nesep zinciri ile de örtüşen bir rivayette Hz. İbrahim'in (a.s.) soyu Âdem'e (a.s.) kadar şu şekilde verilmiştir:

أخبرنا هشام بن محمد بن السائب عن أبيه وغيره قال: هو إبراهيم بن أزر، وكذلك في القرآن، وفي التوراة إبراهيم بن ترخ، وبعضهم يقول أزر بن ترخ بن ناحور بن ساروغ، يقال شروغ بن أرعوا، يقال أرعوا بن فلق، ويقال فلق بن عليل بن شلخ، ويقال سلخ بن ارفخشذ ابن سام بن نوح النبي، عليه السلام، ابن لمك بن متوشلخ، ويقال متوشلخ ابن حنوخ، وهو إدريس النبي، عليه السلام، بن يرد، وهو البارذ، ويقال البارذ بن مهلائيل بن قينان بن أنوش بن شوث، ويقال شوث وهو هبة الله بن آدم، صلي الله عليه وسلم كثيرا.

Bkz. İbn Sa'd, I, 59. İbn Sa'd'taki bu rivayette belgedeki zincirden farklı, ancak Tevrat'taki bilgiye uygun olarak Peleg'le Arbaşad arasındaki Şelah (شلخ veya سلخ) ve Eber (عابر) de verilmiştir. Aynı nesep zinciri Zübeyrî'nin kitabına aldığı bir rivayette de yer almaktadır. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 4.

(I) Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla:

Ey Müslüman, Muhacir ve Ensâr topluluğu! Ey Nebî [a.s] ümmeti! Ey Kur'ân hafızları (Hamele-yi Kur'ân)! Ey Nebî [a.s] ümmeti! Ey Ramazan orucunu tutanlar! Ben, Hayberli Hunay b. Ahtab b. Hanîna'dan uzak olan bir adamım. Onların üzerine yürüdük ve haklarından geldik. Ayaklarımız savaştı; atlarımız götürdü. Haftanın altı gününde kendimizi ve aızığımızı bu yola seferber ettik. Parlak bir Cuma günü annemiz bize geldi. O, Hunay b. Ahtab'ın annesidir. (Annemiz) şöyle dedi: Sebt ve ibadet vakti geldi. Ona şunu söyledik: Resûlullah (s.a.v.) Allah'ın vahyettiğini yerine getirip bizden kabul edinceye ve bize sebti haram kılmayınca kadar, bizim için ne sebt ne bayram ne dinlenme ne de uyku vardır. (Resûlullah) amcamızın kızı Safiye ile evlenmiştir. Onu azat etmiş; azatlığını da mehrine saymıştır²²⁹; ve bize bir de ahit ve anlaşma yazmıştır. Ali b. Ebû²³⁰ Tâlib'in (sallallâhu aleyh) yazdığı, eline alıp öptüğü ve yüzünü sürüp okuduğu, Resûlullah'ın (s.a.v) bu anlaşmasına bakmak için gelen-getiren, duyan-dinleyen, haber veren ve şefkat gösteren kula ve ebeveynine Allah merhamet etsin.

(II) Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla:

Bu, Resûlullah Muhammed'ten Hanîna'ya²³¹, Hayber ve Maknâ halkı ile onların nesillerine gökler yerin üzerinde durduğu müddetçe²³² geçerli olacak bir anlaşmadır. Sizler selamette olasınız. Sizin adınıza kendinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'a hamd ederim. Meselenize gelince:

Bu konuda bana bir vahiy indirildi; buna göre sizler köylerinize geri dönecek ve ev[er]inizde oturacaksınız. Allah ve Resûlünün emânıyla güvenlik içerisinde dönün. Size, dininize, mallarınıza, kölelerinize ve ellerinizin altındakilere (cariyelerinize) Allah ve Resûlünün zimmeti verilmiştir. Cizye verme yükümlülüğünüz yoktur. Zülûfleriniz kesilmeyecektir. Toprağınza hiçbir ordu girmeyecektir. Orduya sevk edilmeyecek, (savaşmak için) toplanmayacak ve öşür (onda birlik vergi) vermeyeceksiniz. Size asla zulmedilmeyecektir. Sizden kimseye herhangi bir vergi yükü (resm) yoktur. Sizler yırtık ve renkli elbiseler giyebilecek, atlara binebilecek ve her türlü silâhi taşıyabileceksiniz. Kim sizinle savaşır, siz de onunla savaşın. Böyle

²²⁹ Bu ifade Mes'ûdi'de de geçmektedir: ... فأعتقها وجعل عتقها صداقها ... Bkz. Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 256.

²³⁰ Yahudice-Arapça metinde aynen bu şekildedir.

²³¹ Hamidullah bu ismi Huneyna şeklinde okumuştur. Bkz. *el-Vesâ'iku's-Siyâsiyye*, s. 59. Ancak biz tipik bir Yahudi ismi olduğu için bunu "Hanîna" olarak okumayı tercih ettik.

²³² Yani kıyamete kadar.

bir savaş sırasında öldürülenlerden dolayı size kısas cezası uygulanmayacak; sizden diyet de alınmayacaktır. Sizden, bir Müslümanı teammüden öldüren kimse, Müslümanla aynı hükme tabi olacaktır. Size fuhuş iftirasında bulunmayacaktır. Sizler (diğer) zimmet ehlinin konumuna düşürülmeyeceksiniz. Yardım isterseniz, yardım olunacak; desteğe ihtiyaç duyarsanız destek göreceksiniz. Beyaz, sarı ve esmer(leriniz); yetiştirdiğiniz hayvanlar, zırhlarınız²³³ ve (dokuduğunuz) kaftanlar sizden istenmeyecektir. Özel alametli elbiseler giymeyeceksiniz. Ayakkabılarınız ön kısmından kesilmeyecektir. Mescitlere girmekten men edilmeyeceksiniz. Müslüman idarecilerin huzuruna çıkmanıza da engel olunmayacaktır. Sizi, ya içinizden biri ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri yönetecektir. Gideceği yere (mezarlığa) varıncaya kadar cenazeleriniz için geniş yer ayrılacaktır. Kendi şerefiniz ve amcanızın kızı Safiyye'den dolayı ihsan göreceksiniz. Sizin şerefliğinizi şereflelendirmesi ve kötülük yapanlarınızı bağışlaması Resûlullah'ın ehl-i beytine ve Müslümanlara bir vecbedir. Sizden yolculuğa çıkan biri Allah ve Resûlünün emanındadır. Dinde zorlama yoktur²³⁴. Sizden Resûlullah'ın dinine ve vasiyetine uyana, Resûlullah'ın ehl-i beytine verilmesini emrettiğinin çeyreği vardır. Bu da Kureyş'in atâsının ödendiği sırada size verilir ki, miktarı elli dinardır. Bu, benden size bir ihsandır. Resûlullah'ın ehl-i beytinin ve Müslümanların bu anlaşmada yazılı olan her şeye uyması üzerlerine bir vecbedir. Kim Hanînâ'ya, Hayber ve Maknâ halkına iyi davranırsa, bu onun için en iyisidir. Kim de onlara [kötü] davranırsa bu onun için en kötüsüdür. Bu anlaşmayı biri okuduğunda ya da bu anlaşma kendisine okunduğunda, anlaşmadaki bir şeyi değiştirir veya muhalefet ederse, Allah'ın lâneti ve lânetçi [...]in²³⁵ ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. O benim zimmetimden ve kıyâmet günü şefaattimden uzaktır²³⁶. Ben onun

²³³ Burada "esmer" hariç, "beyaz", "sarı", "yetiştirdiğiniz hayvanlar" ve "zırhlarınız" ibaresi İslâm kaynaklarında da bu şekilde geçmektedir: ...الصفراء والبيضاء...Bkz. İbn Sa'd, II, 110; Belâzurî, *Fütûh*, s. 34; a. mlf., *Ensâb*, I, 352. ...وكرامهم وحلقتهم...Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 80. "Beyaz" ve "sarı"dan kasıt, Hayber Yahudilerine teslim şartları sırasında vermeleri şart koşulan "gümüş" ve "altın"lardır. Ancak "esmer" in neyi ifade ettiğini anlayamadık. "Esmer"le Hayber'de bol yetişen "hurma"lar kastedilmiş olabilir mi bilmiyoruz. Bilindiği üzere Hayber hurması ile meşhurdur ve hurma en önemli ihraç maddesi idi. Bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kütübü'l-Büldân*, 515; Hemdânî, *Sıfatü Cezîretü'l-Arab*, I, 131; Abdülazîz b. İbrâhîm Ömerî, *el-Href ve's-Sinâ'ât*, s. 32, 164.

²³⁴ Bakara, 2/256.

²³⁵ Metnin aslında verilmeyen ve boş bırakılan bu yeri Hamidullah "Lânetçi meleklerinin..." şeklinde tamamlamıştır. Bkz. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 61.

²³⁶ Hamidullah, bu ifadenin aslında "Ben onun zimmetinden ve şefaattinden uzağım" şeklinde olması gerektiğini belirterek bunun bile anlaşmanın sahteliğini gösterdiğini belirtir. Bkz. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 61.

hasmıyım. Kim bana hasım olursa, Allah'a hasım olmuştur. Allah'a hasım olanın yeri ise Cehennem'dir. Ve [...]ve orası ne kötü bir dönüş yeridir. Kendinden başka ilâh olmayan [Alla]h şahit olsun. O, melekleri [ve arşını] [taşıyan melekler] ve hazır bulunan Müslümanlar şahit olarak yeter.

(Bu anlaşmayı) Ali b. Ebû Tâlib kendi yazısıyla yazdı. Resûlullah harf harf yazdırdı. (Anlaşma) Hicretin beşinci yılında Ramazan'ın üçüncü gece-sinden sonraki Cuma günü yazılmıştır. [Amm]âr b. Yâsir, Selmân el-Ferârisî²³⁷ ve Ebû Zerr el-Ğifârî şahittir.

(III) Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim²³⁸ b. Abdü Menâf²³⁹ b. Kusayy²⁴⁰ b. Kilâb b. Ka'b²⁴¹ b. Lüeyy b. Ğâlib b. Fihri²⁴² b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzâme²⁴³ b. Müdrîke b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Me'add²⁴⁴ b. Adnân²⁴⁵ b. Üd b. Üded b. Hemeysa' b. Beyt²⁴⁶ b. Cemel²⁴⁷ b. Kayder b. İsmail b. İbrahim Halîlullah²⁴⁸ (sallâhu aleyhi ve sellem) b.

²³⁷ Metinde Selmân el-Fârisî bu şekilde yazılmıştır.

²³⁸ Kur'an'da Kureyş süresinde de belirtildiği üzere Peygamberimiz'in bu dedesinin Bizans imparatoru ve Habeş Necaşi ile yaptığı anlaşma neticesinde (ilâf) Kureyş, yazın kuzey bölgele-rine (Suriye-Anadolu), kışın ise Yemen ve Habeşistan'a rahatlıkla gidip gelmeye başlamıştır. Bu, Kureyş'in hem tanınmasını sağlamış hem de saygınlığını artırmıştı. Bkz. İbn Sa'd, I, 75 vd.; Hamidullah, "İlâf", *DİA*, XXII, 63-64.

²³⁹ Mekke'nin yabancılarla olan siyasi ve iktisadi münasebetlerini geliştirerek şehrin itibar ve nüfuzunu sağlam esaslara oturtan ilk kimsedir. Bkz. İbn Sa'd, I, 75; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

²⁴⁰ Kusayy'ın Arap tarihinde önemli bir yeri vardır. Mekke şehrini yeniden inşâ etmiş, Kureyş kabilesini Ka'be etrafına yerleştirmiş, Dâru'n-Nedve'yi kurmuş, Mekke'nin idaresi ve hac işlerinin düzenlenmesi için vazifeler ihdas etmişti. Bkz. İbn Hişâm, I, 117-119; İbn Sa'd, I, 70-71; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

²⁴¹ Ka'b'ın Araplar arasında büyük bir saygınlığı vardı. Cuma günlerinde, içinde hutbe olan haftalık bir ibadet (*Yevmü'l-Arûbâ*) ihdas etmişti. Ölümü Araplar için takvim başlangıcı kabul edilmiş, Ebrehe'nin Ka'be'ye saldırdığı yıla kadar da bu takvim kullanılmıştı. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 31.

²⁴² Kureyş kabilesinin kurucusu kabul edilen Fihri, Kureyş'i birleştirdiğinden dolayı "Cemmâu Kureyş" olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 39.

²⁴³ Huzeyme.

²⁴⁴ Me'add'ın Buhtunnasr zamanında (M.Ö. 604-551'ler) yaşadığı belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, I, 58; Belâzurî, *Ensâb*, I, 22.

²⁴⁵ Adnân'ın Buhtunnasr zamanında yaşadığı rivayet edilir. Ka'be'yi deri bir örtü ile örten-lerin ilki Adnân'dır. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 15. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Ad-nân", *DİA*, I, 391-392.

²⁴⁶ Nebet.

²⁴⁷ Hamel?.

²⁴⁸ Neseb zincirinde bundan sonra yer alan isimlerde Ahd-i Atik (Tevrat) esas alınmıştır. Ahd-i Cedid'te (İncil) Hz. İsa'nın soyu verilirken de Ever ve Şelah hariç, aynı neseb zinciri

Terah²⁴⁹ b. Nahûr²⁵⁰ b. Serûğ²⁵¹ b. Reû²⁵² b. Feleğ²⁵³ b. Arfahşad²⁵⁴ b. Şem²⁵⁵ b. Nûh²⁵⁶ b. Lameh²⁵⁷ b. Metüşelah²⁵⁸ b. Hanûh²⁵⁹ (ki o, İdrîs s.a.v.'dir) b. Yared²⁶⁰ b. Mehelelil²⁶¹ b. Kaynen²⁶² b. Enûş²⁶³ b. Şi[s]²⁶⁴ b. Âdem Ebû el[...salla]llâhu ibnü'-t-Türâb.

verilmiştir. Bkz. Luka 3/23. Tevrat'taki bilgiye göre Hz. İbrahim, babası yetmiş yaşında iken dünyaya gelmiştir. Bkz. Tekvin, 11/26.

²⁴⁹ Nahor yirmi dokuz yaşında iken oğlu Terah (תרר) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/24; 11/27; 11/31; I. Tarihler, 1/24. İslâm kaynaklarında Hz. İbrahim'in babasının adı Âzer'dir. Bkz. En'âm, 6/74; Buharî, "Enbiyâ" 8; İbn Sa'd, I, 59. Âzerle ilgili detaylar için bkz. A.J. Wensinck, "Âzer", *İA*, II, 91; Murray Linchtein, "Terah", *EJd*, XV, 1013-1014; Günay Tümer, "Âzer", *DİA*, IV, 316-317; J. Eisenberg, "İbrahim", *İA*, V/2, 878.

²⁵⁰ Serug otuz yaşında iken oğlu Nahor (נחור) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/22; I. Tarihler, 1/24.

²⁵¹ Re'u otuz iki yaşında iken oğlu Serug (שרוג) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/20; I. Tarihler, 1/24.

²⁵² Peleg otuz yaşında iken oğlu Re'u (רעו) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/18; I. Tarihler, 1/24.

²⁵³ Tevrat'ta Peleg'le (פלג) Arpahşad arasında Şelah ve Eber isimli iki kişi daha vardır. Bkz. I. Tarihler, 1/24. Ancak bu isimler yukarıdaki belgeye alınmamıştır.

²⁵⁴ Sam'ın oğulları: Elam, Asur, *Arpahşad* (ארפכשד), Lut ve Aram. Bkz. Tekvin, 10/22.

²⁵⁵ Nuh beş yüz yaşında iken oğlu Sam (שם) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/32; 6/10.

²⁵⁶ Lameh yüz seksen iki yaşında iken oğlu Nuh (נוח) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/28. Tevrat'taki bilgiye göre Âdem'den Nuh'a on nesil vardır: Âdem (yaratılışın 930. yılında ölmüştür), Şit (130-1042), Enoş (235-1140), Keynan (325-1235), Mahalal-El (395-1290), Yared (460-1422), Hanoh (622-987), Metüşelah (687-1656), Lameh (874-1651), Nuh (1056-2006). Bkz. *Tora, Bereşit*, trc. ve düzenleme Moşe Farsi, İstanbul 2002, s. 32, 35.

²⁵⁷ Metüşelah yüz seksen yedi yaşında iken Lameh (למך) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/25.

²⁵⁸ Hanoh altmış beş yaşında iken oğlu Metüşelah (מתושלח) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/21.

²⁵⁹ Yared yüz altmış iki yaşında iken oğlu Hanoh (חנוך) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/18.

²⁶⁰ Mahalal-El altmış beş yaşında iken oğlu Yared (יָרֵד) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/15.

²⁶¹ Keynan yetmiş yaşında iken oğlu Mahalal-El (מחללאל) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/12.

²⁶² Enoş doksan yaşında iken oğlu Keynan (קנין) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/9.

²⁶³ Şit yüz beş yaşında iken oğlu Enoş (שֵׁן) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/6.

²⁶⁴ Hz. Âdem'e, Kâbil (Kayın) tarafından öldürülen oğlu Evel'in (Hâbil) yerine hediye olarak verilen Şit, Âdem yüz otuz yaşında iken dünyaya gelmiştir. "Şit", kelime olarak "Tanrı'nın bahşi" anlamına gelmektedir. Bkz. Tekvin, 4/25. Bilgi kaynağı ehl-i kitap, dolayısıyla Tevrat olduğu anlaşılan İbn Sa'd ve Zübeyrî de Şit için aynı anlama gelen "Hibetullah" ifadesini kullanmışlardır. Bkz. İbn Sa'd, I, 59; Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 4.

Resim 1 - Merhab Kasrı

Resim 2 - Merhab Kasrı'na çıkılan yol

Nuh Arslantaş

Resim 3 - Hayber'de tarihî Yahudi Mezarlığı.

Resim 4 - Eski Hayber'in yukarıdan görünüşü.

Resim 5 - Eski Hayder'de bulunan hurma bahçeleri.

ARTUKLU - DÂNİŞMENDLİ İLİŞKİLERİ HAKKINDA*

HÜSEYİN KAYHAN**

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi dünya tarihi açısından önemli bir olaydır. Bu yeni coğrafyaya hâkim olan Türkler, burada ilk anlardan itibaren irili ufaklı bir çok devletler kurmuşlardır. Artuklular, ilk kurulan devletlerden olup, en uzun ömürlülerinden birisidir. Bu Türk devleti, doğu ve güney-doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetini yerleştirerek, bölgenin Türkleşmesinde çok önemli bir görev üstlenmiştir. Yine Anadolu'da bu devletle eş zamanlı olarak kurulan Türk devletlerinden birisi de Dânişmendlilerdir. Bu Türk hanedanı da fetihle birlikte yaklaşık bir asır boyunca Karadeniz'den doğu ve güney-doğu Anadolu'ya kadar yayılarak, bu alanlarda hâkimiyet kurup, bölgenin Türkleşmesini sağlamıştır. Anadolu'nun Türklüğü açısından önemli her iki Türk devletinin bu tarihi rolleri sebebiyle birbirleriyle ilişkileri önem kazanmaktadır. Zira bu ilişkiler Anadolu'nun siyasi kaderini etkilemiştir.

Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin, kurucuları Artuk Bey ve Dânişmend Gâzî zamanında başlamış olması tahmin edilebilir. Anadolu'nun fethinde önemli görevler üstlenen bu iki Türk komutanının fiiliyatta İç Anadolu, Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde birbirlerini tamamlayan fetih hareketlerinde buldukları bilinmektedir. Bununla birlikte, Artuk Bey ile Dânişmend Gâzî'nin ilişkileri hakkında yerli Hıristiyan Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarında sarîh bir bilgiye rastlanmamaktadır. İslâmî kaynaklarda da durum farklı değildir. Konuyla ilgili olarak sadece Dânişmend-nâme'de bilgi bulmak mümkündür. Bu bilgilerin çoğu da tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Buna rağmen, destanda, bahsi geçen bölgelerde Bizanslılara karşı yürütülen fetih hareketleri hakkında bazı bilgiler bulunmakta ve özellikle de ikisinin birlikte mücadele yürüttükleri konusu ön plana çıkmaktadır¹. Fakat, devrin kaynaklarında bunu doğrulayacak bilgilere rastlamak pek mümkün olmamıştır.

* Bu yazı Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından 1-2 Ekim 2002 tarihinde Elazığ'da düzenlenen *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu*'nda tıbbî olarak sunulmuş ve basılmamıştır.

** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ *Dânişmend-nâme*, Haz. N. Demir, Niksar, 1999, 58 vdd.; *Metin*, 13b vdd.

Haçlı Seferlerinin başlaması Anadolu'daki Türk devletlerinin birleşerek ortak düşmana karşı harekete geçmelerini sağlamıştı. Artuklu ve Dânişmendli devletleri bu dönemde ittifak kurarak, Türkiye Selçukluları Devleti ile birlikte Avrupalı Hıristiyan güçlere karşı mücadele etmişlerdi. Birinci Haçlı seferi ile Müslüman Doğu'da Urfa, Antakya ve Kudüs gibi kutsal şehirlerin ele geçirilmesi, burada bulunan Haçlı hâkimiyetinin devamı ve yakın doğudaki diğer bölgelerin de ele geçirilerek başarının katmerleşmesi açısından Avrupa'dan yeni insan kitlelerinin bölgeye ulaştırılması gerekmektedir. Bu amaçla harekete geçen Papa II. Pascalis (1099-1118)'in girişimleri sonucu 1100 yılı içerisinde Anse'de, Valence'de ve Poitiers'de konsiller toplanarak Avrupa Hıristiyan dünyasının İslâm dünyasına yeni bir Haçlı seferi düzenlemesi kararı alındı. Bu kararın sonucunda kontlar, dukeler ve kilise ileri gelenlerinin komutasında birbirinden ayrı üç ordu toplandı: Birinci orduyu Milano başpiskoposu Anselm de Buis komutasında Lombardlar, kont Etienne de Blois komutasında Fransızlar ve mareşal Konrad komutasında Almanlar; ikinci orduyu Nevers konru II. Guillaume komutasında Fransızlar; üçüncü orduyu ise Aquitania dükü ve Poitou kontu IX. Guillaume komutasındaki Fransızlar ile Bayern Herzogu IV. Welf komutasındaki Almanlar oluşturmaktaydı.

Birinci ordu üç ayrı grup olarak yola çıkmış ve 1101 ilkbaharında İstanbul'a ulaşmış; oradan da İmparator Aleksis tarafından hemen Anadolu'ya geçirilmek suretiyle İzmit ve çevresi ile Yalova yakınındaki Kivetot'daki karargâhına yerleşmişti. Bunlar Haziran başlarında yanlarında Bizans komutanı Tzitas olduğu halde Dânişmendli Devleti'nin önemli merkezlerinden birisi olan ve esir Antakya prensi Bohemond'un hapsedilmiş olduğu Niksar'a doğru harekete geçtiler. Onların bu hareketini İstanbul yakınlarına ulaştıkları andan itibaren yakından takip ettiği anlaşılan Sultan Kılıç Arslan, tek başına mücadele edemeyeceği kadar büyük olan bu yeni Haçlı ordusunun varlığını Dânişmendli hükümdarı Gümüş Tegin'e bildirmişti. Zira, her ikisi için de büyük bir tehdit oluşturan bu yeni düşmanla ancak birlikte hareket edebilirlerse baş edebileceklerinin farkındaydı. Ülkesine doğru yönelen bu büyük tehdit Gümüş Tegin'i endişelendirmiş, bunun üzerine ordusuyla harekete geçerek ortak düşmana karşı Kılıç Arslan ile ittifak kurmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla, tehdidin büyüklüğü karşısında başta Artuklular olmak üzere, Anadolu'daki diğer Türk beylerinin büyük kısmı da bu ittifaka katılmışlardı.

Haçlı ordusu Türkler tarafından boşaltılmış Ankara'ya varıp burayı yıkmış, buradan kuzeye yönelerek Çankırı yolunu tutmuştu. Daha önceden

burada konuşlanmış olan Türk kuvvetleri, onların geçtiği yerleri tahrip ederek, kendileri ve hayvanları için yiyecek ve su bulmalarını engellediler. Haçlılar Çankırı'da durmaksızın Amasya'ya doğru yollarına devam ettiler. Gerilla taktiği ile yaptıkları saldırılarla Haçlı ordusunu durmadan yıpratılan Türkler, 5 Ağustos 1101 tarihinde Merzifon yakınlarında akşama kadar süren kanlı bir savaştan sonra yenilgiye uğratmayı başarmışlar, Haçlı şefleri karanlıktan faydalanarak en yakındaki Bizans kalesine ulaşabilmek için firar etmişlerdi. Ertesi sabah Haçlı ordusunun peşine düşen Kılıç Arslan, Gümüş Tegin ve Artuklu Belek Gâzî kaçan düşman askerlerini iki gün boyunca takip etmişler ve yakaladıklarını kılıçtan geçirmişlerdi².

Bu büyük zaferin hemen sonunda Fransızların oluşturduğu ikinci büyük Haçlı ordusunun Ankara'dan Konya istikametine doğru ilerlediğinin haberi gelmesi üzerine, savaş artıklarının takibini bırakarak güneye yönelmişlerdi. Bu yeni Haçlı ordusu 6-7 Haziran 1101 tarihinde İstanbul'a varmış, Anadolu yakasına geçerek Kitvetot'ta karargâhını kurmuştu. Tam bu sıralarda üçüncü Haçlı ordusunun da İstanbul'a vardığı ve imparator tarafından Anadolu yakasına geçirildiği anlaşılmaktadır. Her iki ordu birbirlerinden bağımsız olarak hareket etmişlerdi. İkinci Haçlı ordusu birincisinin gittiği yolu takip ederek Ankara'ya varmış, buradan Konya'ya yönelmişti. Bu ordu Konya'ya varmadan önce süratli bir yürüyüşle bölgeye ulaşan Türk güçleri hemen saldırıya geçmişler ve üç gün süren kanlı bir savaş sonunda oldukça zayıf verdirmelerine rağmen sayılarının kalabalık olmasından dolayı yenilgiye uğratmayı başaramamışlardı. Yoluna devam eden Haçlılar, aralıksız Türk saldırılarına uğrayarak kayıplar vermeğe devam etmiş ve nihayet Konya'ya ulaşmayı başarmıştı. Burayı bir gün uğraşmalarına rağmen düşürmeyi başaramayınca fazla oyalanmadan yollarına devam etmişlerdi. Yol boyunca özellikle su kuyularının Türkler tarafından tahrip edilmesi ve yaz mevsiminin dehşetli sıcaklığı altında bunalarak iyice kuvvetten

² Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione*, RHC Occ., IV, 559-573; Anna Komnena, *Alexiad*, Trk. tr. B. Umar, *Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul, 1996, 346-348; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Trk. tr. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, 216-218; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, Trk. tr. A. Özyaydn, İstanbul, 1987, X, 248; Anonim Süryani Vekayi-nâmesi, İng. tr. A. S. Triton, "The first and second Crusades, from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, Part I, 74; Azimî, *Târihu'l-Azimî*, Trk. tr. A. Sevim, *Azimî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Ankara, 1988, 33; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Trk. tr. F. Işıltan, Ankara, 1987, II, 15-20; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, 105; I. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul, 1995, 23-42.; H. Kayhan, "Dânişmendli Devletinin İlk Devirleri (1072-1104) Hakkında", *Erciyes Üniversitesi, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2003, 344-346.

düşen Haçlılar, Konya'dan yaklaşık 3-4 günlük mesafede bir yerde Türklerin ani bir saldırısıyla bozguna uğradılar (Ağustos 1101). Nevers kontu ve maiyeti kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarıırken, kalanların tamamına yakını Türkler tarafından yok edildiler³.

Bu iki büyük zafere rağmen Haçlı tehlikesi henüz ortadan kalkmış değildi. Zira üçüncü Haçlı ordusu Haziran başlarında ulaştığı İstanbul'da beş haftalık bir duraklamadan sonra İzmit üzerinden Konya'ya doğru harekete geçmişti. Kılıç Arslan, Gümüş Tegin ve Belek, daha Selçuklu topraklarına girmeden bu Haçlı ordusunun varlığından haberdar olmuşlar ve bu ordunun ilerleyişini zorlaştırmak için ilk iki orduya karşı yürütülen taktiğin aynıını uygulayarak, onların geçtikleri güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerini boşaltmış, bütün yiyecek ve suları tahrip ettirmişlerdi. İkinci Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Konya'dan Ereğli'ye doğru geri çekilen Kılıç Arslan ve Gümüş Tegin, burada diğer Türk birliklerinin de katılımı ile güçlenerek, yolda epeyce yıpranmış ve susuzluktan bitkin düşmüş olarak Ereğli yakınlarına kadar gelen üçüncü Haçlı ordusunu Ereğli çayının kenarında Akgöl denilen muntıkada yenilgiye uğratmayı başardılar (1101 Eylül başları)⁴. Başta liderleri olmak üzere Hıristiyanlardan çok az kişi dağlara kaçmak suretiyle izlerini kaybettirip kurtulmayı başarabildi. Haçlı ordusunun neredeyse tamamına yakını imha edildi.

Artuklu-Dânişmendli ilişkileri sonraki dönemlerde de çeşitli şekillerde devam etti. Harput ve çevresinde hâkim olarak burada bir beylik kuran Belek Gâzî, kısa süre içerisinde hâkimiyet alanlarını oldukça genişletmişti. O, bunu yaparken çevresindeki siyasi gelişmeleri de çok yakından takip etmiş ve kendi emelleri için uygun bulduğu siyasî, askerî adımları atmaktan çekinmemişti. Bu cümleden olarak, I. Kılıç Arslan'ın ölümü ile dul kalan ve oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'yı idare eden karısı ile evlenerek, Haçlı saldırılarına karşı savunmasız kalan bölgeyi hâkimiyet sahası içerisine almıştı. Bununla da kalmayarak Mengüçiklere ait Dersim'i işgal edip topraklarını genişletmişti. Bunları yaparken bir yandan da Haçlılarla mücadelesini devam ettirmekteydi. Onun, amcası İlgâzî ile birlikte Haçlılara karşı sefere çıkmasını fırsat bilen Mengüçik oğlu İshak, Belek'in topraklarına girerek Dersim'i geri almayı başardı (1118). Haçlılara karşı yürüttüğü seferden dönen Belek, ertesi yıl bu saldırının intikamını alarak Mengüçik ülkesinin

³ Albertus Aquensis, 574-578; Urfalı Mateos, a.g.y.; S. Runcıman, II, 21-22; I. Demirkent, a.g.m., 43-46.

⁴ Albertus Aquensis, 578-581; Urfalı Mateos, a.g.y.; *Anonim Süryani Vekayi-nâmesi*, a.g.y.; S. Runcıman, II, 22-24; I. Demirkent, a.g.m., 48-53.

büyük bir kısmını işgal etti. Belek'e karşı direnemeyen İshak, Trabzon Rum dükası Konstantin Gabras ile müttefik oldu. Bunun üzerine, karşı harekete geçen Belek, Trabzon Rumları ile mücadele halinde olan Dânişmendli Melik Gâzî ile ittifak kurdu. Taraflar arasında Gümüşhane yakınlarında 1120 yılında meydana gelen savaşta Belek Gâzî ve müttefikleri Melik Gâzî muzaffer oldular. İshak Bey ve Konstantin Gabras esir düştüler. Gabras 30.000 dinar kurtuluş parası ödeyerek serbest bırakılırken, İshak Bey, Melik Gâzî'nin damadı olduğu için karşılıksız serbest bırakıldı. Melik Gâzî'nin müttefikliği sıfatıyla kendisine danışmadan böyle bir harekete kalkışması Belek'i kızdırmış, sonuçta ikisinin arası açılmıştı. Bu da Artuklu-Dânişmendli ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmıştı⁵.

Dânişmendli devletinin yıkılma aşamasına girdiği dönemde Artuklu-Dânişmendli ilişkilerinde gerginlik ve savaşların yaşandığı görülmektedir. Harput ve Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Fahreddin Kara Arslan ile Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpı'nın hâcibi ve Sümeysat hâkimi Artuklu Şemseddin Sevinç'in Mayıs-Haziran 1163 tarihinde Âmid'i kuşatmaları üzerine, buranın hâkimi İnallı Cemâleddin Şemsülmülûk Mahmûd ile veziri Nisânoglu Kemâleddin Ebû'l-Kâsım Ali bu tehlikeden kurtulmak için çevrede bulunan hükümdarlardan yardım istemişlerdi. Zengin hediyelerle birlikte Âmid'in kendisine tâbi olacağına dair verilen teminat üzerine harekete geçen Yağıbasan, kısa bir süre içerisinde Harput ve Çemişgezek başta olmak üzere, Fahreddin Kara Arslan'ın topraklarının büyük kısmını yağmaladı. Hesapta olmayan bu olay Kara Arslan'ın muhasarayı kaldırıp Harput'a geri dönmesine sebep oldu (13 Eylül 1163). Yaptıklarını kabul ettirmek için barış teklif eden Yağıbasan, Kara Arslan'ın buna red cevabı vermesi üzerine öfkelenerek Hizan, Karsen ve Telli Patirik'i yağmalayıp, Şumuşki kalesini de zaptettikten sonra ganimetleri ve esirleriyle birlikte Sivas'a geri döndü.

Bu durum üzerine Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpı ile Bitlis ve Erzen hâkimi Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ordularıyla Kara Arslan'ın yardımına geldiler ve Harput'tan Yağıbasan'a bir mektup gönderip, kendisini muharebeye davet ettiler. Yağıbasan'ın onlarla tek başına savaşan çekinmesi üzerine müttefikler ülkelerine geri döndüler. Ertesi yıl 7 Mayıs 1164 tarihinde Fahreddin Kara Arslan Mardin'e gelerek Necmeddin

⁵ Süryani Mihail, 67; Azîmî, 43; İbnu'l-Esîr, X, 464; İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhi Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 202; Urfalı Mateos, 254; Ebû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Trk. Tr. Ö. R. Doğru, Ankara, 1987, II, 356; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, 58-59, 151; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, 470.

Alp ile görüşüp birlikte Yağıbasan'ın üzerine sefer yapmağa karar verdiler. Fahreddin Devletşah'ın da kendilerine katılmasıyla birlikte daha da güçlenerek Malatya'ya doğru hareket ettiler. Yollarının üzerinde bulunan Malatya'ya ait bazı kaleleri tahrip edip Sivas'a doğru ilerlemeleri üzerine onları durduramayacağını gören Yağıbasan, şehrini terk ederek, ülkesinin ücra köşelerine çekilmek zorunda kaldı. Mütteliklerin Sivas'a iyice yaklaşmaları Nûreddin Mahmûd'u harekete geçirerek, duruma müdahale etmesine sebep oldu. Elçisini gönderip, savaşı bırakmaları ve saldırıya geçen Frankları durdurmak üzere yardımına gelmeleri için tarafları ikna ettikten sonra aralarında barış yapılmasını sağladı. Ele geçirdiği bütün ganimetleri, esirleri ve kaleleri tekrar Fahreddin Kara Arslan'a iade etmek zorunda kalan Yağıbasan, Nûreddin Mahmûd sayesinde bu mühim tehlikeden kurtulmayı başardı⁶.

Sonraki yıllarda, iki hanedan arasındaki ilişkiler düzelmiş ve bunun sonucunda Kara Arslan'ın kızlarından birisi Dânişmendlilerin Malatya kolunun başında bulunan 15 yaşındaki Ebû'l-Kâsım ile evlendirilmişti (Mayıs 1172). Damat, düğün sırasında attan düşerek ölüncce, yerine geçirilen küçük kardeşi Feridun, yarım kalan evliliği tamamlamış ve dul kalan gelin ile evlenmişti⁷.

İlişkilerin düzelmesi sonucu, aynı yıl içerisinde, Selçuklu hâkimiyetinden kurtulması için Dânişmendli meliklerinin imdadına koşulan sefere Hısn Keyfâ Artukluları da katılmışlardı. Nûreddin Mahmûd, Türkiye Selçuklularının güçlenerek, kendisi için tehlike oluşturmasını önlemek amacıyla, 1172 yılında Mûsul Atabegliği, Hısn Keyfâ ve Mardin Artuklu hükümdarları ile Doğu ve Güney-doğu Anadolu'daki diğer Türk hükümdarlarını da yanına alıp II. Kılıç Arslan'a karşı Dânişmendli meliki Zünnûn'un ülkesine iadesini ve melik Şehinşah'ın hâpiste bulunan oğullarının serbest bırakılmasını sağlamak üzere sefere çıkmıştı. Nûreddin Mahmûd ve müttelikleri ile baş edemeyeceğini gören Kılıç Arslan, onların ortaya koydukları isteklerinin bir kısmı yerine getirmek şartıyla barış yapmıştı. Bu sırada Nûreddin Mahmûd'un hastalanması ve kış mevsiminin başlaması üzerine, müttelik

⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Nşr. A. Savran, Erzurum, 1987, 137-138, 142-143, 149-150; Mihail, 193-194, 195; Ebû'l-Farac, II, 400; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 162-163; M. H. Yınanç, "Danişmendliler", *İA*, III, 473; H. Kayhan, "Melik Muhammed'in Ölümünden (1143) sonra Danişmendli Tarihine Bir Bakış". *Erciyes Üniversitesi III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2000, 306 vd.

⁷ Süryani Mihail, 220; Ebû'l-Farac, II, 410.

Türk hükümdarları ordularıyla ülkelerine geri döndüler⁸. Bu sefere Hısn Keyfâ Artuklularını temsilen Kara Arslan veya oğullarından birisi katılmıştı.

Sonuç olarak, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesinde önemli rol üstlenen Artuklu ve Dânişmendli devletlerinin bir asır boyunca birbirleriyle genelde dostça ilişkiler yürüttükleri, bunun özellikle son dönemlerde olduğu gibi bazen düşmanca şekillere büründüğü anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, her iki Türk devleti, çevrelerindeki düşman unsurlarla mücadelelerinde bir çok defalar birbirleri ile ittifak içerisine girmişlerdir. Bu cümleden olarak, Anadolu Türklüğü için büyük bir tehdit olan Haçlı saldırılarının önlenmesinde bu iki devlet, bölgedeki diğer Türk devletleri gibi kader birliği etmişler, Belek Gâzî ve Gümüş Tegin Ahmet Gâzî, Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ile birlikte, birkaç yıl ara ile üzerlerine gelen Haçlı saldırılarını göğüsleyerek, başarısızlığa uğratmışlardır. Bu mücadele, Haçlıların Kudüs'ten Urfa'ya kadar uzayan bölgeleri ellerine geçirecek, burada siyasi ve askerî bir güç haline gelmelerinden sonra da devam etmiştir. Hıristiyan düşman unsurlardan Bizans'ın Karadeniz'deki uzantısı Trabzon Rum Dükalığı'na karşı da birlikte mücadele etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, çıkarların çatıştığı dönemlerde birbirleriyle mücadeleden de çekinmemişlerdir.

⁸ Süryani Mihail, 223-224, 225-226; Ebû'l-Farac, II, 410; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 203-204; H. Kayhan, a.g.m., 308.

BİR MEMLÛK KAYNAĞINDA YER ALAN OĞUZ/TÜRKMEN BOYLARI VE DAMGALARINA DÂİR BİR DEĞERLENDİRME

ALTAN ÇETİN*

Giriş

Memlûk müelliflerinin en önde gelen simalarından birisi, tarihçiliğinin yanı sıra İslâmî ilimlerde de yed-i tûlâ sahibi, Türk asıllı müverrih el-‘Aynî (1361/ 1451)’dir. el-‘Aynî, Ferec, el-Müeyyed Şeyh, Tatar, Barsbay ve Çakmak devirlerinde, muhtelif resmî görevlerde bulunmuş ve çok sayıda eser telif etmiştir. el-‘Aynî Türk asıllı olması ve Türkçeyi fevkalâde iyi bilmesi sebebiyle sultânlar ve ümerâ katında yüksek bir mevki ihraz etmişti. Kendisinden önce hiçbir kimsenin nail olamadığı bu istisnai konumu dolayısıyla el-‘Aynî çağdaşı yazarların ulaşamayacağı belge ve bilgiye ulaşıyor; olayları birinci elden yaşayanlardan sorup öğrenebiliyordu. Geceleri sarayda uyuyor, kendi yazdığı tarihini sultanlara okuyarak Türkçeye tercüme ediyor; resmen elçilik görevini deruhte ediyor; dolayısıyla olayları çok yakından takip ediyor ve biliyordu. Yazdığı eserlerden birisi de Sultan el-Müeyyed Şeyh’in hayatını ve devrini anlattığı *es-Seyf el-Mühenned fi Siret el-Melik el-Mü’eyyed “Şeyh el-Mahmûdi”*’dir. Memlûk tarihi bakımından taşıdığı önem yanında bu eser, Oğuzlar’ın yirmi dört boyundan yirmi ikisinin isim ve damgalarından bahsetmesi ve damgaları eserinde göstermiş olması bakımından da Memlûk tarihleri arasında müstesna bir yer işgal eder¹. el-‘Aynî’nin eserinde bu bilginin var olduğu başta bunu ilk olarak zikreden Prof. Dr. Faruk Sümer olmak üzere bazı mütehasıslar tarafından bilinmekle birlikte, henüz ilim âleminde tam olarak değerlendirilmemiştir.

* Doç. Dr., Gazi Üniv., Fen-Ed. Fak., Tarih Bölümü.

¹ el-‘Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fi Siret el-Melik el-Mü’eyyed “Şeyh el-Mahmûdi”*, (Tah. Fehîm Muhammed Şeltût-Muhammed Mustafa Ziyâde), Kahire, 1966–1967; K. Yaşar Koprıman, *el-‘Aynî’nin “İkdu’l-Cumanı”nda 15. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1971; M. Mustafa Ziyâde, *el-Mü’errihûn fi Misr fi el-Hâmis ‘Aşar el-Milâdi (el-Karn el-Tâsi’ el-Hicri)*, Kahire, 1949, s. 20–21; Muhammed Mustafa Ziyâde, “Makrîzi ve Çağdaşları”, çev. Cüncyt Kanat, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VIII, (1993), 219–232; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul, 1991, s. 349–350; Donald P. Little, “Historiography of the Ayyubid and Mamluk Epochs”, *Cambridge History of Egypt*, Vol. I, (Ed. Carl F. Petry), U.K., 1998, s.437; Marçais/Mükrimin Halil Yanıç, “Aynî”, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.1, İstanbul, 1993, s.70-72.

Biz bu çalışmada Fehim Muhammed Şeltût tarafından yayınlanan ve Muhammed Mustafa Ziyade tarafından kontrol edilen neşri esas aldık. Bu çalışmaya esas olan eserin tek yazma nüshası Fransız Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır². Bu makalede el-‘Aynî'nin Oğuzlar'a dâir verdiği bilgilerle ilgili kısım dilimize aktarılıp buradaki bilginin bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır.

el-‘Aynî, Mısır Sultânı el-Melik el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî için yazdığı eserini on bölüme ayırmıştır. “Bil ki Allah 18 bin âlem yaratmıştır...” sözleriyle başladığı ilk bölümde el-‘Aynî Mısır'a getirilen Türklerin çıkardığı hükümdarlardan olduğunu ifade ettiği sultânın aslı ve milliyeti ile ilgili bölümde Türk b. Yâfes'ten bahsettikten sonra Türklerin 20 büyük kabile-den ve bu kabilelerin ise sayısız boydan meydana geldiğini yazmıştır. İşte Oğuzlar el-‘Aynî'nin listesindeki 20 büyük Türk kabilesinden birisi olarak zikredilmiştir. Daha sonra el-‘Aynî Türkmenlerin içinden çıktığını ifade ettiği Oğuzlar'a dâir bilgiler vermektedir.

***es-Seyf el-Mühenned*'deki Oğuzlar/Türkmenler'e Dâir Bilgiler**

Burada önce eserdeki Oğuzlar'a dâir bilgilerin tercümesini vermek istiyoruz. Metinde, bu bilgilerin yanında, Oğuz boylarına dâir damgaların yer almış olması da son derece önemlidir. Rahmetli Faruk Sümer eserinde Oğuzlar'ın damgalarına dâir Kaşgarlı³, Reşidüddin⁴, ve Yazıcıoğlu'nda bulunan bilgiler ve damgaları kullanmıştı. *es-Seyf el-Mühenned*'deki bilgiler şu şekildedir:

“Oğuzlar'dan Türkmenler çıkar. Bunlar yirmi iki boydur. Her boyun hayvanlarında ve kapkacaklarında bulunan ve birbirlerinden ayrılmasını sağlayan bir damgası (alâmeti) vardır⁵. 1-En büyükleri Kınık (قنق) 'dir.

² el-‘Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fî Siret el-Melik el-Mü'eyyed “Şeyh el-Mahmûdî”*, neşr. F. M. Şeltût, s. k.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-ü-Türk*, (Çeviren Besim Atalay), Ankara, 1985, s.55-58.

⁴ Reşidüddin, *Câmi' et-Tevarih*, (Tah. Behmen Kerimî), Tahran, 1374, s. 38-43.

⁵ el-‘Aynî'nin bu giriş cümlelerinin Kaşgarlı'dan alıntı olduğunu düşündürecek kadar benzerlik bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud Oğuzlar'a dâir verdiği bilgilerin başında şunları söylemektedir; “Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir damgası ve hayvanlarına vurulan alâmeti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar.”, Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-ü-Türk*, s. 55. Kaşgarlı Mahmud ve el-‘Aynî'nin Arapça metinleri karşılaştırıldığında bazı ufak farklar dışında söylerken el-‘Aynî buna kapkaçağı da ilave etmiştir. (Karşılaştırma için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-ü-Türk Tıpkıbasım*, Ankara, 1990, s.20-21 ve el-‘Aynî, *es-Seyf el-Mühenned*, s. 20-21). Faruk Sümer'in de ifade ettiği üzere, tercüme ve üslup farkından kaynaklanan ayrılık bir tarafa bırakıldığında

Bunlardan sultanlar ve melikler çıkmıştır⁶. Damgaları 'dır. 2-Sonra Kayıg (Kaba) (قبع) (قبن) da denilmektedir. Damgaları 'dır. 3-Onlardan sonra Bayındır (بايندر) gelir ve damgaları 'dır. 4-Sonra Ava? (İva) (أوا) veya Yıva (یوا) denilen boy gelir. Damgaları 'dır. 5-Sonra Salur (سلر) da denilen Salgur (سلغر) boyu gelir. Damgaları 'dır. 6-Sonra Avşar (اوشار) da denilen Afşar (أفشار) boyu gelmektedir. Damgaları 'dır. 7-Sonra Beğ-Tili (بكتلي) gelir. Buna Begdili (بكتلي) de derler. Damgaları 'dır. 8-Sonra Bügzür (Bügdüz) (بكنر) gelir. Damgası 'dır. 9-Sonra Bayat (بيات) boyu gelir. Damgası 'dır. 10-Sonra Yazgır (يزغر) boyu gelir. Yazır (يزر) da denilir. Damgaları 'dır. 11-Sonra Eymür (ایمر) gelir. Damgaları 'dır. 12-Sonra Kara-Bölük/İllik/Üylük (Kara-evli) (قرابلك) gelir. Damgaları 'dır. 13-Sonra Alka-Bölük/İllik/Üylük (Alka-evli) (القابلك) gelir. Damgaları 'dır. 14-Sonra İğdir (اكر) gelir. Yıgdür (يكنر) de denilir. Damgaları 'dır. 15-Sonra Üregir (أرگر) gelir. Yüregir (برگر) de denilir. Damgaları 'dır. 16-Sonra Totur (Dodurga) (توتر) boyu gelir. Damgaları 'dır. 17-Sonra Yundlug (بندلغ) boyu gelir. Damgaları 'dır. 18-Sonra Töger (توگر)(Döğer) boyu gelir. Döger (دگر) de denilir. Damgaları 'dır. 19-Sonra Becenek (Peçenek) (بچنگ) boyu gelir. Damgaları 'dır. 20-Sonra Çavulduz (Çavuldur) (جولدر) gelir. Damgaları 'dır. 21-Sonra Habeti (Çepni) (حبتي) gelir. Damgaları 'dır. 22-Sonra Çaruklu' (جرقلع) gelir. Çaruklu (جرقلو) da denilir. Bunları sayıları az ve damgası görünmemektedir⁷. Bunlar yirmi iki adamdır. Bunların her birisi bir boyun atası olmuşlardır⁸.

Ortaçağlarda modern anlamda bir milliyet düşüncesinin varlığını düşünmek şüphesiz zordur. Ancak bu devir insanların, asılları ve milliyetlerinden tamamen habersiz olduklarını da söyleyemeyiz. Zira Memlûk kaynaklarında rastladığımız pek çok ibâre ve ifâde bunun ispatıdır. el-'Aynî'nin yukarıda zikredilen Türklere dâir verdiği bilgiler ve onun altında konumuz olan Oğuzları/Türkmenleri ele alışı da bunu göstermektedir. Bunun da ötesinde el-'Aynî'nin Oğuzlar'a (Türkmenler'e) dâir verdiği bilgi-

aynı şeylerden bahsedildiği hemen görülecektir. Bu benzerlik bize el-'Aynî'nin kaynağının Kaşgarlı olduğunu düşündüren önemli bir husus olmuştur.

⁶ Kaşgarlı Mahmud'un "Zamanımızın Hakanları bunlardandır" (Bkz. s. 55) şeklinde verdiği bilgiyi el-'Aynî değiştirerek yukarıdaki ifâdelerle yazmıştır.

⁷ Buradaki bilgi de aynıyla Kaşgarlı Mahmud'dun cümleleridir (Bkz. s. 58) Bu da bize el-'Aynî'nin kaynağının Kaşgarlı Mahmud olduğunu gösteren diğer bir husustur.

⁸ el-'Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fî Siret el-Melik el-Mü'eyyed "Şeyh el-Mahmûdî"*, Tah. Fchim Muhammed Şeltût-Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 1966-1967, s. 20-21.

ler cümlesinden olarak Bilâd eş-Şam ve'l-Ermen'de yerleşik hâlde taifelerin bulunduğu ve bunların iki ana bölüğe ayrıldığı, bunlardan birine **Bozok** (بزاق) diğerine ise **Üçok** (اوج اق) denildiğini kaydetmesi dikkat çekicidir⁹. Bu bilgi bize ata yurttaki Bozok-Üçok ayrımının yakın doğuya taşındığını göstermektedir. Ayrıca el-^cAynî kendi zamanında Anadolu ve Suriye'de yaşayan Türkmenlerin aslının Selçuklu hükümdarı Alp Arslan zamanında Anadolu'ya gelen gruplardan olduğunu da kaydetmektedir¹⁰. el-^cAynî Oğuzlardan bahsederken Türkmen kelimesini bilinçli ve neyi kast ettiğini bilerek kullanmaktadır. Dolayısıyla onun devrinde Türkmen isminin ve işaret ettiği grupların belirginleşmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

el-^cAynî'nin Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi

Oğuzlar'a dâir verdiği bilgiler incelenirken ilk olarak el-^cAynî'nin bu bilgiyi nereden aldığı meselesi gündeme gelmektedir. Bilindiği üzere Oğuzlar'a dâir bilgi veren belli başlı kaynaklar Kaşgarlı Mahmud'un *Divân Lügât it-Türk* ve Reşüddin'in *Câmi' et-Tevârih* adlı eseridir. Diğer kaynakların genellikle bu iki kaynaktan yararlandığı görülmektedir¹¹. Gerek boyların sayısı gerekse isimlerdeki benzerlik bize el-^cAynî'nin kaynağının Kaşgarlı Mahmud olduğunu düşündürmüştür. *Divânü Lügâti't-Türk* girişinde el-^cAynî'nin Kaşgarlı Mahmud'dan yararlandığı yazılmıştır. Ancak bu girişte bahsedilen eser bizim yararlandığımız eseri değildir¹². Faruk Sümer de eserinde "Kaşgarlı Mahmud'un kaynak listesinden yalnız Memlûk devri müelliflerinden el-Aynî faydalanmıştır"¹³ demek suretiyle bu konuya işaret etmiş ancak ayrıntıya girmemiştir¹⁴. Merhum Faruk Sümer'in işaret ettiği

⁹ el-^cAynî, *es-Seyf el-Mühenned*, s. 26; Bozok Üçok meselesine dâir bkz. O. Üçler Bulduk, "Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış-Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.1, S.3, 1997, s. 109-116; Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, c.2, Ankara, 2002, s. 272; Erdal Aksoy, "Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilâtına Bir Bakış", *Türkler*, c.2, Ankara, 2002, s.320.

¹⁰ el-^cAynî, *es-Seyf el-Mühenned*, s. 26

¹¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s.169.

¹² Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügât- it-Türk*, Giriş, s. XX.

¹³ Sümer, *Oğuzlar*, s. 164.

¹⁴ Burada el-^cAynî'nin akrabaları arasında Türkçe bilen bulunmadığı, Türkçe bir kaynaktan (*Divân*) sadece el-^cAynî'nin faydalanabileceği ifade edilmelidir. Memlûkler devrinde Mısır'ın Türkçenin yaygın olarak konuşulduğu bir ülke olduğu hatırlanırsa Türkçe öğretmek için yazılan eserlerin ana kaynağının da *Divân* olması kuvvetle muhtemeldir. Bu konuda yazılan eserler cümlesinden olarak Ebu Hayyân, *Kitabu'l-İdrâk li-Lisân el-Etrâk*, (Haz. Ahmet Caferoğlu), İstanbul, 1931; Besim Atalay, *et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi Lugat-ü-Türkiyye*, İstanbul, 1945; Recep Toparlı- Nevzat Yanık, *Kütâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*, Ankara, 2000; Recep Toparlı- Nevzat Yanık *el-Kavaninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, Ankara, 1999 en başta zikredilebilir.

eser el-^cAynî'nin tarihe dâir diğer önemli ve büyük eseri olan *'İkd el-Cumân'*a aittir. Faruk Sümer'in eserinde *es-Seyf el-Mühenned'*e ve buradaki malumata dâir bir bilgiye tesadüf olunmamaktadır. el-^cAynî'de geçen Oğuz boylarının isimlerini ele aldığımızda listenin başında kaba' (قبع) olarak görülen isim muhtemelen bir yazım hatasıdır. Kaşgarlı'daki Kayığ (قبع) yazılışı muhtemelen ya müellif, ya müstensih ya da eseri neşreden tarafından yanlış okunmuş ve yazılmıştır. Zira Kaşgarlı'daki damga ile el-^cAynî'de verilen damganın karşılaştırması da¹⁵ bu boyun Kayı olduğunu göstermektedir. Dodurga'nın yazılışı Kaşgarlı Mahmud'unki ile aynıdır. Kaşgarlı'nın Tourka (توترا) olarak yazdığı isim el-^cAynî'de Totur (توتر) olarak yazılmıştır ki "ka" hecesinin düştüğüne delalet eder. Çepni isminin de yine el-^cAynî'nin eserinde yanlış yazıldığı görülmektedir. Metinde Habeti (حبتى) şeklinde yazılan Çepnileri damga karşılaştırmasıyla tespit ettik. el-^cAynî'nin verdiği boy isimleri arasında, muhtemel bir müstensih ya da modern zamana ait bir dizgi hatasından kaynaklı, en bozuk yazılmış isim Çepnilerinki olarak görülmüştür. Bügdüz isminin ise yine bir yazım yanlış olduğunu tahmin ettiğimiz Bügzür hâlinde yazıldığı görülmektedir. Zira Kaşgarlı'daki damga ile el-^cAynî'deki damganın karşılaştırılması sonucu damgaların aynı olduğu görülmüştür. Alka-Evli ve Kara-Evli Boyları el-^cAynî'de muhtemel bir yazım yanlışlığı ile Kaşgarlı'daki "bölük" olarak yazılan kısım "yölük" olarak yazılmıştır. Yine bu boyların damgalarını karşılaştırdığımızda Kaşgarlı ile el-^cAynî'nin aynı olduğunu gördük. Buradaki "Bölük" ve "Yölük" şeklindeki "b" ve "y" farkının müstensih veya nâşir hatası olması muhtemeldir. Buradaki yazılışa kelimenin İllik ve Üylük okunma ihtimali de vardır¹⁶. Kaşgarlı'dan başka kaynaklarda görülmeyen Çaruklug boyunun el-^cAynî'de yer alması da el-^cAynî'nin Kaşgarlı'dan faydalandığı görüşünü desteklemektedir. Ayrıca Çaruklulara dâir düşülen "sayıları az ve damgaları belli değil" ifadesinin el-^cAynî tarafından tekrar edilmesi görüşümüzü teyid eden diğer bir husustur. Yaparlı, Kızık ve Karkın'ın el-^cAynî'nin de listesinde yer alması bilgilerin (Kaşgarlı'dan alındığı) görüşümüzü destekleyen diğer bir veridir. el-^cAynî'de dikkat çeken bir husus bazı boy isimleri-

¹⁵ Kayı Damgası için bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 169.

¹⁶ İslam müellifleri (tarihçiler, coğrafyacılar, seyyâhlar) Türkçe isimlerin yazılışında bu dili bilmediklerinden zaman zaman hatalara düşmüşlerdir. Zaman içindeki istinsahlar sırasında nüshalardaki isimlerin aslında uzaklaşarak doğru okunup anlaşılabilir bir hale geldiği de görülmektedir. Modern zamanlarda bu eserleri neşredenlerin Türkçe'yi bilmemeleri ve itinalı bir araştırmaya girişmemeleri sebebiyle Türkçe kelimeler konusunda yetersiz kaldıkları da görülmektedir. Dolayısıyla burada Alka-evli ve Kara-evli kelimesinin okunuşunda "evli" kelimesinin incelediğimiz metinde Üylük, İllik veya Bölük okunmak ihtimali vardır. Biz tarihçi ve filologları müştereken ilgilendiren ve üzerinde henüz mutabakata varılmamış bu konuda şimdilik yukarıdaki okunuşları veriyoruz.

nin Kaşgarlı'daki telaffuzundan farklı olarak sonraki dönemdeki telaffuzlarının da verilmiş olmasıdır. Mesela, Yazgır boyu ayrıca Yazır olarak da verilmiştir. Yıvalar yine aynı şekilde sonraki dönem kullanılışıyla da zikredilmiştir. Salurlar için Salgur olan kullanım yanında el-^cAynî Salur da denildiğine işaret etmiştir. Begdili için de benzer bir durum görülmektedir. Lisitemizde Faruk Sümer'in tercihine uyarak Çaruklu boyunu Yaparlı'nın karşısına koyduk. Ancak Çarukluların damgası verilmediğinden bu tayinimizin bir tahminden ibaret olduğunu ifade etmeliyiz. Burada eseri neşredenlerin Oğuz boylarını yazarken okumadaki zorluk veya anlaşılammama sebebiyle eserin yayını sırasında yeni dizgisinde de hatalar olabileceğini ifade etmek istiyoruz. Zira Arap müelliflerince kadim olsun modern olsun Türkçe isimlerin yazımı ve okunması bir sıkıntı teşkil etmektedir. Biz yazımlardaki bu sıkıntıyı damgaları karşılaştırmak suretiyle aşmaya çalıştık ve gereken yerde boy isimlerini buna göre tayin ettik. Bütün bu ortaya koyduğumuz bilgiler el-^cAynî'nin kaynağının Kaşgarlı Mahmud olduğunu göstermektedir. Böylece bu çalışmayla daha önce merhum Faruk Sümer tarafından bir cümle ile işaret edilip geçilmiş olan ve ilim âlemince daha sonra üzerinde durulmayan bir Memlûk kaynağındaki Oğuzlar'a dâir bilgiler ve kaynağı konusu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Memlûkler devrinde Türkçe ordu'nun ve saray'ın dili idi. Devrin bazı devlet ve ilim adamlarınca da bilindiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Türk asıllı olması hasebiyle el-^cAynî de Türkçe bilen zevât arasında idi. Kendisinin Kaşgarlı Mahmud'a muttali olması, *Divân'ı* doğrudan görmüş ya da dolaylı olarak ondaki bilgileri kullanmış olması dikkat çekicidir. Yazılı kaynakların çok fazla olmadığı devirlere ait muahhar kaynaklarda rastlanan bilgiler kendilerinden önceki devirlere dâir önemli ipuçları verirler. Memlûk dönemi tarihçileri, kendilerinden çok önce kaleme alınan eserlerdeki çok ehemmiyetli ve artık elde bulunmayan bu eserlerdeki bilgileri zamanımıza kadar ulaştırmakla temâyüz ederler: Daha önce Prof. Dr. Fuat Köprülü Oğuz Menkıbesi'yle ilgili malûmâtı bize ulaştıran bir müellif ve eserinden söz ederken Aybek ed-Devâdârî'nin *Dürer et-Ticân ve Guraru Tevârîh ez-Zamân* adlı eserinde bu eserden bahsedip içindeki önemli malumatı aktardığını yazmıştı¹⁷. Daha sonra Prof. Dr. Faruk Sümer, Dede Korkut Destanları hakkında en eski bilginin Memlûk devri müelliflerinden Aybek ed-Devâdârî'nin eserinde bulunduğundan bahsetmiş idi¹⁸. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ise konumuz bakımından son derece ilgi çekici bir bilgi

¹⁷ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1991, s.25-26.

¹⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s. 274.

vermektedir. el-‘Aynî’ye kaynaklık teşkil ettiğini ortaya koyduğumuz Kaşgarlı Mahmud’un bugün elimizde bulunan tek nüshası Sâveli Muhammed b. Ebi Bekr İbni Ebi’l-Feth tarafından 1266’da -Memlûkler devrinde- Şam’da istinsah edilmiştir¹⁹. Memlûk devrinin önemine bir kere daha dikkat çekmesi yanında bu bilgi, bizim el-‘Aynî’nin Kaşgarlı Mahmud’un eserini aslından görebekle kullandığına dâir olan görüşümüzü de güçlendirmektedir. Unutulur ki bundan sonra Oğuz boyları ile ilgilenen mütehasşislar Memlûk devri kaynaklarını yeni bir yaklaşımla kullanırlar.

OĞUZ/TÜRKMEN BOYLARININ KARŞILAŞTIRMA TABLOSU

	Reşidüddine Göre Oğuzlar (24 Boy)	Kaşgarlı’ya Göre Oğuzlar (22 Boy)	el-‘Aynî’ye Göre Oğuzlar (22 Boy)	Yazıcıoğlu’na Göre Oğuzlar (24 Boy)
Bozok	Kayı	Kayığ	Kayığ	Kayı
Bozok	Bayat	Bayat	Bayat	Bayat
Bozok	Karaevli	Alka-Bölük	Alka-Üylük/İllik/Bölük	Alka-Evli
Bozok	Alkaevli	Kara-Bölük	Kara- Üylük/İllik/Bölük	Kara-Evli
Bozok	Yazır	Yazgır	Yazgır/Yazır	Yazır
Bozok	Döger	Töker	Töker/Döger	Döger
Bozok	Dodurga	Totrka	Totr	Dodurga
Bozok	Yaparlı	Çaruklu	Çaruklu/Çaruklu	Yaparlı
Bozok	Avşar	Alşar	Alşar/Avşar	Avşar
Bozok	Kızık	-	-	Kızık
Bozok	Beğdili	Beg-Tili	Beg-Tili/Begdili	Begdili
Bozok	Karkın	-	-	Karkın
Üçok	Bayındır	Bayındır	Bayındır	Bayındır
Üçok	Beçene	Beçenek	Becenek	Biçene
Üçok	Çavuldur	Çuvaldur	Çavuldur (Çavuldur)	Çavındır
Üçok	Çepni	Çepni	İhabeti (Çepni)	Çebni
Üçok	Salur	Salgur	Salgur/Salur	Salur
Üçok	Eymür	Eymür	Eymür	Eymür
Üçok	Alayuntlu	Ala-Yundluğ	Yundluğ	Alayundlu
Üçok	Üregir	Üregir-Yüregir	Üregir/Yüregir	Üregir
Üçok	Yığdır	İğdir	İğdir/Yığdır	İğdir
Üçok	Bügdüz	Bügdüz	Bügzür	Bügdüz
Üçok	Yıva	İva, Yıva	İva/Yıva	Yıva
Üçok	Kınık	Kınık	Kınık	Kınık

¹⁹ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s.322; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-ü-Türk*, s.XX-XXI.

SURURİ (MUSTAFA MUSLİHİDDİN B. ŞABAN)

ESİN KAHYA*

Sururî (Mustafa Muslihiddin B. Şaban) XVI. yüzyılda yaşamış olan düşünürlerimizdendir. Onun hayatı hakkında pek fazla şey bilmiyoruz. Ancak, onun Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaşamış olduğunu biliyoruz. Bilindiği gibi, XV. ve XVI. yüzyılda bazı hekimler Arapça yazılan eserleri Türkçe'ye çevirmişlerdir. Bunlar arasında Şerefeddin Sabuncuoğlu'nu örnek olarak verebiliriz. XII. yüzyılda yaşamış olan Ebu İsmail b. Muhammed b. Muhammed Ahmed Sahni el-Cürcanî'nin meşhur eseri *Zahire-i Muradiye* adlı eserinin farmakoloji kısmının Farsça'dan Türkçe'ye çevirisini yapmış ve ona *Tercüme-i Akrabadin* adını vermiştir.

Sururî'nin tıp başta olmak üzere muhtelif konularda çevirileri vardır. Tıp dışında yaptığı çevirilerden birisi, 'İslam dini kurallarına göre mükemmel bir idare nasıl olmalıdır' sorusuna cevap niteliğinde bir eser olan *Tercüme-i Zahire-i Muluk'tur*¹. Eser 10 bابتan meydana gelmiştir.

1. Bab İbadet sebebi necat-i gazab idi.
2. Bab Adab-ı hukuku-u ubudiyettir.
3. Bab Mükarem ahlak ve siyret, hulefa-i eşeddiye, selatin ve hükamın vücubu temessüklerindendir.
4. Bab Validin ve zevc ve zevce ve evlad ve abid ve akrabalar ve arkadaşlar ve yakınlar hakkındadır.
5. Bab Saltanat ve imaret ve vilayet ve hukuk-u riayet ve şerayit-i hükümet hakkındadır.
6. Bab Fazail ve şerayit ve adab-ı emr-i ma'ruf ve nehi münkirdir.
7. Bab Hakaik-i şükr-ü nimete ve zikir-i asaf-ı enam ve afdal hazret-i seniyye hakkındadır.
8. Bab Levazım-ı umur-u vilayet hakkındadır.

* Prof. Dr.

¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3472.

9. Bab Levazim-i umur-u Saltanat olan mehare ve mesayib dünyaya sabır hakkındadır.

10. Bab Hakikat ve medmiger ve gazab ve gazal ve hatm-i kitabdadır.

Eser, genel olarak değerlendirildiğinde, Farabi'nin meşhur eseri *Medinetü'l- Fadla*'sını anımsatmaktadır. Çeviride, çeşitli insan grupları arasındaki karşılıklı ilişkiler tartışılmaktadır. Yukarıda verilen içindekiler tablosundan da anlaşılacağı gibi, ilki küçük birimler, yani, aile ve arkadaşlık içindeki ilişkiler, daha sonra da şehir ve ülke genelinde bu ilişkiler tartışılmıştır.

Sururi'nin eserleri arasında, sadece bir çeviri olmayıp, onun yorumlarını da içeren *Kanunname-i Hita ve Hitan-ı Çin ve Maçin*² adlı eser, bir coğrafya eseridir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Onaltıncı yüzyıldaki bazı coğrafyacılar Uzakdoğu ile ilgili bilgi vermişlerse de, onların eserleri daha çok deniz coğrafyası bağlamında değerlendirilebilir. Halbuki Sururi'nin adı geçen eseri Orta Asya, Çin, Hindüçin, Turan, İran gibi hemen bütün Asya ülkeleri ve bu ülkelerin dağları, nehirleri, denizle ilgisi olanların kıyı şeritleri, şehirleri ve o şehirde yaşayan halkları hakkında bilgi vermektedir. Bu eser, Sururi'nin diğer eserleri gibi, Türkçe kaleme alınmıştır. 20 babdan meydana gelmiş olan eserin sekizinci babı Çin'le ilgilidir. Ayrıca eserde, ele alınan ülkelerin enlem ve boylamlarının hesapları da verilmektedir. Bütün bu açıklamalar değerlendirildiğinde, biz Sururi'nin bu eseriyle, sadece o ülkenin coğrafik konumu ve fiziki coğrafyası hakkında bilgi edinmiyor, aynı zamanda, beşeri coğrafyası hakkında da bilgileniyoruz.

Sururi'nin çevirilerinden bir diğeri, nispeten daha tanınan bir kitaptır. XIII. yüzyılda yaşamış ve küçük kan dolaşımını keşfetmiş olan İbn Nefis'in, kapsamlı eseri *el-Mucez* adlı eserinin şerh ve çevirisidir. Esere Sururi *Şerh-i Mucez fi'l-Tıbb* adını vermiştir. Metinde diğer çeviri eserlerinden farklı olarak, Sururi, eserin adından da anlaşılacağı gibi, İbn Nefis'in eserini Arapça'dan Türkçe'ye hem çevirmiş hem de şerh etmiştir. Bundan dolayıdır ki, şerhlerde rastlandığı gibi, ilkin İbn Nefis'in görüşlerini Arapça olarak vermiş, daha sonra kendi görüşlerini Türkçe olarak sunmuştur. Bu şekilde şerh pek rastlanan bir sunuş şekli değildir. Genellikle şerh yapan kişiler eserin diline bağlı kalırlar. Sururi kendi metni ile İbn Nefis'in metnini ayırdetmek için de farklı bir yöntem uygulamıştır.

² Süleymaniye, Esat Efendi 1852.

Sururî'nin bu eseri, 4 fen olarak tertiplenmiştir. Kendi kayıtlarına göre, eseri Şaban 959 H. tarihinde kaleme almıştır.

1. Fen: (Kavaid-i cüz-ü tıbb). Bu fen iki cüzden meydana gelir; tıbbın amelisinin (uygulamasının) kaidelerini verir. Bu kısım tıbbın teorik kısmını meydana getirir. Burada tıbbın uygulamasındaki temel kurallar ele alınıp açıklanır. Bu kısımda doğal yapı, yani 4 unsur, 4 hılt, 4 mizaç teorisi, organların her birinin mizacı ve hangi hastalığa eğilimli oldukları gibi genel tedavi prensipleri içinde ele alınan konular hakkında açıklamalar verilir. Bu kısım *teorik tıp kısmı* da denilebilir.

2. Fen: Basit ve karmaşık ilaçları anlatır. Ayrıca insanların hastalık halinde ve sağlıklı durumda alması gereken besin maddeleri ile ilgili bilgi verilir. Burada söz konusu edilen besinler arasında çeşitli hayvanların etleri ve özellikleri yer alır. Basit ilaçlar arasında da özellikle bitkisel kökenli olanlar hakimdir. Bunlardan biri de zencefildir.

3. Fen: Vücut organlarının hastalıkları hakkında bilgi verir. Vücudun sistemlerinde görülen hastalıkların arazları, sebepleri, tedavileri açıklanır.

4. Fen: Bir organa ait olmayıp bütün vücudu ilgilendiren hastalıklarla ilgilidir. Bunlar arasında en tipik olanları ateşli hastalıklardır (hummalar). Yine burada ele alınan hastalıklar arasında cerrahi müdahale gerektiren hastalıklar da vardır. Örneğin şişler, çeşitli ırlar vb. hastalıklar burada ele alınmaktadır.

Bu fende ele alınan hastalıklarda, üçüncü fende ele alınan hastalıklarda da görüldüğü gibi, onların sebepleri, arazları, tedavileri ve hastanın sağlığına kavuşana kadarki dönemdeki bakımı (beslenme) hakkında bilgi verilmektedir. Ona göre tedavide verilen nesnelere yani besinler, ilaçlar ve alınması gereken maddeler ve nesnelere çok önemlidir. Bunların her birini Sururî, ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Burada hata yapmamak gerekir.

Sururî, burada, sadece İbn Nefis'in eserindeki bilgilerden yararlanmadığını, eseri hazırlarken diğer yazarların eserlerinden de yararlandığını ifade etmektedir. O diyor ki "*Allah'ın izniyle 'Allah hatayı affeder' sözüne de güvenerek, bütün sorunları çözmeye çalıştım*"³.

Sururî'nin bu çevirisi çok önemlidir. Eser, İbn Nefis'in Osmanlı hekimleri tarafından daha iyi tanınmasında etkin olmuştur, denilebilir. Zaten

³ Aynı eser, s.3b.

Sururi ve onun çevirileri dendiğinde de ilk akla gelen eser, onun bu çeviri-yorumudur.

Sururi sadece tıpla değil, doğa bilimleri ve o konuda kaleme alınmış eserlerle de ilgilenmiştir. Nitekim onun çevirilerinden biri de Onüçüncü yüzyılda yaşamış olan Kazvini'nin (öl. 1287) *Acaib el-Mahlukât* adıyla bilinen eseridir. Bu eseri Sururi, *Şerh-i Kitab-ı Acaib ve Garaib* adıyla çevirmiştir. Bu çeviriyi hekimimiz, Kanuni'nin büyük oğlu Şehzade Mustafa adına yapmıştır. Ancak, Kanuni'nin oğlunu öldürtmesine üzülen Sururi, çevirisini tamamlamamıştır. Eserin aslıyla Sururi'nin çevirisi karşılaştırıldığında, diğer çeviri eserlerinde de görüldüğü gibi, tam bir çeviri olmadığı gözlenir. Sururi çevirisinde, fazlalık olarak düşündüğü kısımları çıkarmış ve konuyla ilgili düşüncelerini ve yorumlarını çevirisine ilave etmiştir.

Eserde evren, yaratılış teorisi gibi, günümüzde daha çok kozmoloji ile ilgili bilgilerin yanı sıra, iklimler, yer yüzündeki cansız ve canlı varlıklar ve onların hayat şekilleri, özellikleri ile ilgili açıklamalara rastlanmaktadır.

Sururi'nin belli başlı eserlerinden biri de *Şerhül-Mucez li'l-Sururi*'dir⁴. Eser Onüçüncü yüzyılda yaşamış olan İbn Nefis'in meşhur eseri *Mucez*'in çeviri-şerhi niteliğindedir. Yazar, onun Arapça'dan Türkçe'ye çevirisini yaparken, ilkin Arapça cümleyi vermiş; daha sonra o cümlenin Türkçe çevirisi ve kendi yorumunu vermiştir. Böylece biz bu eserde, aslında sadece İbn Nefis'in *Mucez*'inin bir nüshasını bulmuyoruz, aynı zamanda Sururi'nin o cümle ile ilgili çeviri-yorumunu da öğreniyoruz.

Şerhül-Mucez dört fenden meydana gelmiştir. Birinci fenin başında şöyle bir açıklama yer almaktadır:

'Mucez adlı eser Türk Dili ile tercüme kılınsa ve ruşen ibaretle şerh ve beyan olsa nefi am ve keremi tam olurdu deyu ve ol nur-u hadaka-i saltanat ve nur-u hadika-i devlet bu ilimden muteriz ve hatu-u atırından bu'min-i melhuz idiğün fehm edib bu emre şuruh ve ibtida kıldım. Amma evvela bilkil ki, her ilmin mahiyetin ve hudu'dun bilmek gerektir. İmdi ilm-i tibbn mahiyetin ve mevzuun ve gayetin bilmek lazımdır. Pes tib lugatinde sihre ve adet ve ıslaha ve maharete ulak olunur. İstilahda ilmin be kavanin yuarrihu minha ahval-i bedeni'l-insan min cihet-i sıhhat ve'l-marad li hıfz-ı sıhhati'l-hasılat ve istirdad-ı zaili, yani tib bir ilimdir ki bunun kaidelerinden bilinir. Beden-i insanın ahvali sıhhat-i hasılanın hıfzı ve keyden sıhhatin götürmesi için. Pes bundan malum oldu ki, ilm-i tibbn mevzuu beden-i insandır. Sıhhat ve maraz cihetinden ve gayeti hıfz-ı sıhhat-i hasıla ve istirdad-ı sıh-

⁴ Eserin bir nüshası Süleymaniye, Ayasofya 3662'de bulunmaktadır.

hat-i zailedir. Çünkü bunlar malum oldu. Şimdi gerü minnete şuru' edelim. Kale Seyhü'l-İmam avılan kimesne dedi ki el-haberü'l-hanın fethi ve kesri lugattir. Manası alem-i kişi el-hamam olur. Kişi kudretü'l-ulema-i alemrek öydiği kimesne reis el-hükema-i ferid-i dehr, zamanın burd-u insanı ve vahid-i asra evvelki gibidir. Ebu Hasan Musnafın kunyeti'dir. Alaaddin Ali Musannafın adıdır. Ibn Ebi'lHazm babasının künyetidir. El-Kureşi sıfatı nisbetisidir. El-Mutatabbib mübalaga ile tıp bilicidir. Kuddus Allah Ruhü'l-lah anın ruhunu pak kulsın. Eksir nüshada dibace bu vechile bulundu. Zahir budur ki, şakirdlerinden vaki olmuştu. Musannaf kendi nef-sine hizmet etmiş değildir, ve bazı nüshada dibace bula vaki olmuş. Ba'de hamdullah, azze ve celle ve's-salat ala enbiya-i hususen ala ekmelehüm Muhammed ve al ve eshabihi el-tahirin.

Burada metindeki alıntudan da anlaşılacağı gibi Sururi ilki İbn Nefis'in adı ile ilgili bilgi vermektedir. Daha sonra eserin kısımları hakkında kısa bir açıklama yapmaktadır:

Bu nüshada hamd ve tasliye sarih mezkur olmuştur. Fekad tebbetu haze'l-kitabe tahkiken. Bu kitabı ale'l-erbaa funun dört fen üzredir:

1. *El-fenni'l-evvel fi kavaidil-cüz'it-tıbb. Evvelki fen tıbbın iki cüzlerinin kaideleri beyanındadır, agni ilmiyye ve ameliyye iki cüzden dilren (delren?) tıbbın ilmisi-nin ki ilm-i mücerred murad olur ve ilmisin ki keyfiyet-i ilmi müteallik olan ilmidir. Bi kavli kulli, yani ol kaideler mutlak ve şamil olanca kaideleri;*

2. *El-Fenn-i sani fi'l-edviyye ve'l-agdiyye el-müfredde ve'l-mürekkebe. İkinci fen devalar ve gıdalar beyanındadır ki ol devalar ve gıdalar müfred olalar. Yalnız zencebil ve yalnız etmek (ekmek) gibi ya mürekkeb olalar. Zencebil ile karanfil ve etmek ile et gibi.*

3. *El-Fenn-i salis fi'l-emrazi'l-muhtasat bi uzvin ve uzvin ve esbabiha ve alametiha ve mualecatiha. Üçüncü fen her bir uzu-u muhattas olan marazlar ve sebepleri ve alametleri ve mualeceleri beyanındadır.*

4. *El-Fenn-i rabi' fi emraz illeti la tahaffus bi uzven dun-u ahir ve esbabiha ve alametiha ve mualecatiha. Dördüncü fen bir uzva muhaddes olmayan marazlar beyanındadır. Gerek cem'i azaya am olan humma gibi ya her bir uzuvda hadis olmak caiz ola, şiş gibi ve teferruk-u iltisale gibi ve bu marazların sebepleri ve alametleri ve mualeceleri beyanındadır ve iltezemtu fihi. Ben iltizam eyledim⁵.*

Eserin birinci kısmında tıp bilimi ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birincisi nazarı tıp, diğer ameli tıptır (uygulamalı tıp). Birinci kısımda 4 unsur (top-

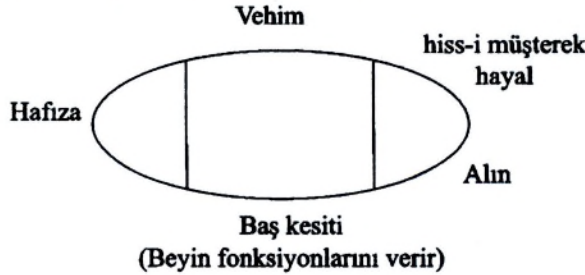
⁵ Aynı eser, 1b-3b.

rak, su, hava ve ateş) ve bunun terkipleri ele alınmaktadır. Buna *ilm bil-ahval-i beden* adını veriyor. Bunların işlerini ya da fonksiyonlarını da kısımlarına ayırarak inceliyor. Bu unsurları açıklarken, hava ve hava şartları, insanın yapısı ve sağlığı ile insanın ilişkisini ayrıntularıyla anlatılmaktadır.

Genellikle tıp eserlerinde klasik iklimler açıklaması (7 iklim) pek ele alınmaz. Halbuki burada sınıflama ve her biri hakkında kısa kısa açıklamalar verilmektedir.

Yine bu kısımda basit organlar, yani kemikler, kaslar, sinirlerle ilgili bilgi verilmektedir; her birinin mizacı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Sinirlerle ilgili açıklamalar verilirken, kafa çiftleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu arada her birinin fonksiyonu hakkında bilgi verilmektedir.

Bu açıklamalardan sonra, ruh teorisine dayalı olarak fonksiyonlar ele alınmaktadır. Yazar bu arada verdiği bir şemada beynin hangi bölgesinin ne gibi fonksiyonu olduğuna işaret etmektedir.

Beynin fonksiyonlarını anlatırken klasik ruh şemasına dayalı olarak anlatılmaktadır⁶. Bu şemaya uygun olarak her bir organın fonksiyonunu yaparken etkin olan ruhlardan, ya da güçlerden söz edilmiştir. Örneğin yutma gücü nefsanî kuvvetlerdendir.

Daha sonra eserde, mürekkep organlar, onların özellikleri, mizaçları, itidalli oldukları durumlar belirtilir. Ancak daha önce, dengeli organ ne demek onun belirlemesi verilmiştir. Burada organları tutan hastalıkların genel özellikleri de verilmektedir.

Bu eserde, benzerlerinden farklı olarak, hastalıkları meydana getiren sebeplerle ilgili açıklamalar verirken, özellikle hava şartları, güneşin etkisi vb. üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Daha sonra, hastalıklarla hıtlar ve onların hastalıklarla olan ilgisi açıklanmıştır.

⁶ Aynı eser, 12b.

Eserde, daha sonra, nabız, idrar, gibi hastalığın teşhisinde etkin olan öğeler ve özellikleri hakkında bilgi verilmekte ve bunlarla hıtlar arasında ve de hava şartları arasındaki münasebet kurulmaktadır.

Eserin ikinci kısmı, genel şemada da verilmiş olduğu gibi, basit ilaçlarla ilgili olarak, ele alınan ilaçların her birinin özellikleri, hangi hastalıklarda, hangi dozda kullanılması gerektiği ve uygulanmasında dikkat edilecek hususlar hakkında genel bir bilgi verilmektedir. Daha sonra, alfabetik sıraya göre droglar ele alınmıştır. Ancak burada takip edilen alfabetik sıranın çok muntazam olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin fe, kaf gibi harfle başlayan droglar sırasında ele alınmamışlardır. Burada ele alınan droglar arasında akasya, soğan, bakla, kereviz, kimyon, dut, zeytin, helile, nilüfer, nesrin ve fülfulü sayabiliriz. Bunlardan *babunc* (papatya) hakkında aşağıdaki açıklama verilmektedir:

Babuñ har yabes fi'l-ula müteltef ve müleyyin ve harr-u yabestir. Derece-i ulada açıcıdır. Teltif inceldir, telyin ve teltif eder, erha eder. Muhallil bila cezb-i tahlil eder. Mevadi amma uzvu aherden gayri madde-i keyden mevadın yerine cezb etmez. Serin ve zalike hasiyeti bu tahlil cezbesini babuncun hasiyetidir ve yahud-dima' ve'l-aza el-asabiyye. Nafi min e's-suda' ve istifrag mevadü'r-re's ve yestehil el-nefs ve kuva eder. Dimag ve aza-i asabiyyeye nafi'dir. Suda'daki baş mevaddın istifragına ve asan eder. Nefsi ve yübri el-garb el-münferice maden öğledir. Akr-ı garbi taşradan sarmak ile ve yüzhebü'l-yerkan giderir. Sarılığı ve yüderrir el-bevl ve'l-hayd şereben ve cülusen fi tabihi, idrar eder bevl ve hayzi içmek ile ve kaynamışda oturmak ile. Ve yuharricu'l-cenin ve'l-meşimiyye ve yensau min ilaus ve çıkarır cenini ve meşimeyi ve faide eder ilausa⁷.

Eserde üçüncü fen baş ağrılarıyla başlayarak, vücut organlarında görülen hastalıkları ele alıp, anlatır. Örneğin başla ilgili olarak *suda* (baş ağrısı), şakak hastalıkları vb. ele alınmıştır. Başla ilgili olarak ele alınan hastalıklar arasında sırasıyla göz, kulak, ağız hastalıkları da vardır.

Sistem hastalıkları arasında da vardır. Göğüs hastalıkları soluk borusu, hançere, akciğerlerin hastalıkları ayrıntılı olarak anlatılır. Ayrıca, meme hastalıkları sütün az ya da fazla olması gibi hastalıklar da göğüs hastalıkları arasında ele alınmıştır.

Daha sonra, mide, karaciğer, dalak, bağırsak hastalıkları ile makaddaki hastalıklar hakkında bilgi verilmektedir. Bundan sonra, uriner sistem has-

⁷ Aynı eser, 102b.

talıkları ele alınır. Bunlar arasında böbrek ve mesane hastalıkları bulunmaktadır.

Kitabın bu kısmında son olarak, bah ile bilgiler verilir ve kadın hastalıkları ele alınır, açıklanır. Örneğin menapoz bir kadın hastalığı olarak belirlenmektedir.

Bundan sonra, eserin dördüncü fenn'i bütün vücudu ilgilendiren hastalıklarla ilgilidir. Burada mafsalsal hastalıkları ve bazı bulaşıcı hastalıklar hakkında bilgi verilir. Bunlar arasında çeşitli hummalar (nar-Farisi, erysipelas ya da Türkçe adıyla fecek), veba, cüzam ve uyuz vardır.

Sururi bulaşıcı hastalıkların vücuttaki zararlı hıtlardan meydana geldiğini kabul ederek, kusturucu (emetik), müşhil özellikteki ilaçları önermektedir. Bunların dışında haricen uygulanmak üzere kafuru, cıva ve kükürtlü bazı ilaçlarla gül suyu, gül yağı, ma-i şahtereciye de önermektedir. Ona göre bu ilaçların uygulamasıyla birlikte uygulanacak olan hamam tedavisi fazlalıkların dökülmesini sağlayacaktır.⁸

Daha sonra eserde saçlar ve onların özellikleri, kıl döken ya da kılları artıran ilaçlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu arada kılların dökülmesine sebep olan bazı hastalıklardan da söz edilmektedir. Yine bu kısımda deri, derinin rengi ve deri renginin nelere işaret ettiği konusunda da bilgi verilmektedir.

Bu kısımda ele alınan konulardan biri de genel olarak vücut zaafının neden kaynaklandığı ile ilgilidir. Bunlar arasında kan azlığı (anemi), ilk sebep olarak verilir. Bunun ile ilgili olarak dalak, karaciğer, beslenme bozukluğu, gibi sebepler gösterilir.⁹

Eserin bu kısmında son olarak muhtelif zehirler ele alınmaktadır. Bunlar hakkında bilgi verilirken, hayvansal ve bitkisel olarak değerlendirilir ve zehirlenmelere karşı neler yapılması gerektiği anlatılır. Sururi ne gibi bir zehir alınmış olursa olsun zeytin yağı ve kusmanın yararlı olacağını söylemektedir.¹⁰

Her ne kadar bugün bulaşıcı hastalıklar arasında ele alınıyorsa da, kuduz, Sururi'de hayvansal zehirle zehirlenme olarak düşünülmüştür. Hayvanın ısırması sonucu ona geçen zehir, onu zehirlemektedir.¹¹

⁸ Aynı eser 498b.

⁹ Aynı eser, 521a-524a.

¹⁰ Aynı eser, s. 527b.

¹¹ Aynı eser, 533b-534a.

Eser şöyle bir şiirle sonuçlanmaktadır:

*Ey cümle emraza deva halk eden Allah,
Kanun ile hikmette şifa eden Allah,
Kılgıl bu kitabım kamu maraziyye mübarek,
Dendince sana şifa ve afi tebarek,
Vir dahi benim şahıma sen ömr-ü derazi,
Küstürme an naz-ı etbbaya niyazi ¹².*

¹² Aynı eser 537 a.

1545 YILI OSMANLI SARAY SANATKÂRLARI

BAHATTİN YAMAN*

Giriş

Ehl-i huref Osmanlı Devleti'nin sanat faaliyetlerini yürüten en önemli kurumudur. Bu kurumda devletten maaş alarak padişah ve saray eşrafı gibi devletin önemli şahsiyetleri için eserler üretilmiştir. Hal böyle olunca üretilen eserlere büyük önem verilmiş, çalışmalardaki titiz işçilik nedeniyle, bu eserler serbest olarak çalışan sanatlar için de model oluşturmuştur.

Osmanlı sarayında çalışan ehl-i huref teşkilatına ait birçok defter vardır. Ehl-i hurefle ilgili defterler Türkiye'de iki kurumda bulunmaktadır. Bunlardan biri İstanbul Sultanahmet'de bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi diğeri ise Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'dir. Defterlerin bir kısmı da Bulgaristan'da muhafaza edilmekte olup buradaki belgelerin bir kısmının mikrofilmleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne getirilmiştir. Birkaç istisna dışında ehl-i hurefle ilgili defterlerin tamamı siyakat yazı ve rakamlarla kaleme alınmıştır ve bu defterlerin bilinen en eski tarihli Uzunçarşılı'nın da bir makale olarak yayınladığı 932/1526 tarihli defterdir.

Ehl-i hurefin çalışma sistemi ile ilgili araştırmalar olduğundan konu burada tekrar edilmeyecektir. Sanatkâr grupları hakkında ayrıntılı bilgileri bu konudaki diğer çalışmalarda bulmak mümkündür.

1546 Tarihli Ehl-i Huref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları

Ehl-i hurefle ilgili bilinen erken tarihliler arasında ikinci sırada olan incelediğimiz defter (*Belge I-11*) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (T SMA) D 9706/4 numaraya kayıtlıdır. Çoğunlukla siyakat yazı türü ile yazılan ehl-i huref kayıtlarının nesih yazı şekli ile yazılan nadir defterlerdendir. 12 varak (22 sayfa) halindeki defter "*Mevâcib-i mezkûrîn-i an cemâat-i ehl-i huref vâcib-i muharrem ve safer ve rebîül'l-evvel sene 952*" şeklindeki kayıtlarla başlamaktadır. Bu ifade külah yapıcılar, nakkaşlar ve nakkaşların Acem bölüğünden önce olmak üzere üç ayrı yerde tekrar edilmektedir. Defterin üç aylık süreyi

* Yrd.Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: bahattin@sdu.edu.tr, faks: 0 246 2371058

kapsadığını göz önüne aldığımızda 1 Muharrem 952 - 30 Rebiülevvel 952 hicri tarihleri 15 Mart 1545- 11 Haziran 1545 tarihlerine denk gelmektedir*. Sayısal değerleri ifade eden rakam yerine sözcüklerin kullanıldığı defter nesih yazı türü ile yazılmıştır.

1- Hattat ve Müstensihler: “Cemâat-i Kâtibân-ı Kütüb”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Mevlana Kâdı Mahmud	20 akçe
2	Kasım Arnavud	18 akçe
3	Abdurrahim bin Abdullah	12 akçe
4	Hacı Mehmed bin Melik Ahmed	28 akçe
5	Muharrem Can bin Ahmed	20 akçe
6	Ahmed Karahisârî	14 akçe
7	Derviş Mehmed Selânik	15 akçe
8	Abdulvâhid Tebrîzî	11 akçe
9	Mahfî Geylânî	12 akçe
10	Mehmed Zerd	8,5 akçe
11	Mehmed bin Şükrollah	7 akçe
12	Hasan İbrahim Paşa	6 akçe
13	Hürrem Salih Çelebi	4,5 akçe
14	Ferhad Bosna	4 akçe
15	Muhammed nâm-ı diğeri Livâyî	5 akçe
16	Yusuf Tebrîzî (ilave edilmiş)	15 akçe

* Metinde geçen ٩٥٢ rakamı normalde günümüzde Arap dünyasında matbuatta da kullanılan karakterler gibi 952 şeklinde okunmaktadır. Ancak el yazmalarındaki ٢ şeklinde rakam çoğunlukla 3'e karşılık gelmektedir. 2 rakamı, yazma eserlerde daha çok ٢ şeklinde yazılmaktadır. Bu durumda rakamı 952 değil, 953 olarak değerlendirmek gerekecektir. Üç aylık süreci kapsadığı da göz önüne alındığında defterin 1 Muharrem- 30 Rebiülevvel 953 hicri tarihleri 4 Mart - 31 Mayıs 1546 miladi tarihlerine denk gelmektedir. Defterde diğer sayısal değerler sözcüklerle ifade edildiği için karşılaştırma yapmak için örnek bulunmamaktadır. İncelediğimiz deftere yakın tarihli ve aynı şekilde nesih yazı türü ile yazılmış TSMA D. 9306/2 numaralı 932/1526 tarihli ve TSMA D. 9612 numaralı 965/1558 tarihli defterlerde de sayısal değerler sözcüklerle ifade edildiği için karşılaştırma yapmada örnek rakamlar tespit edemedik.

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Mahmud Macar	2 akçe
2	Muhammed bin Hüsam	1,5 akçe
3	Ali Birâdereş	1,5 akçe
4	İbrahim Ferhad	1 akçe
5	Osman Nemçe	1 akçe

2- Mücellidler : “Cemâat-i Mücellidân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Muhammed bin Ahmed	16 akçe
2	Hüseyin Biraderes	10 akçe
3	Hasan Biraderes	4,5 akçe
4	Mustafa Biraderes	6,5 akçe
5	Ahmed bin Kamil	5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Hüseyin Nemçe	Mehmed	2 akçe
2	Osman	Mehmed	1 akçe
3	Yusuf Rum	Mehmed	1 akçe
4	Mahmud Rum	Hüseyin	1 akçe
5	Hurrem Rum	Hasan	1 akçe
6	Cafer Rum	Mustafa	1 akçe
7	Hasan bin Taşzâde	Ahmed	1,5 akçe

3- Kûlah Yapanlar: “Cemâat-i Kûlâhdüzân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Yunus Pervâdi, <i>Ser bölük</i>	19,5 akçe
2	Pervâne Enkerus	20 akçe
3	Hasan bin Mustafa	12 akçe
4	Mahmud Kul	13 akçe
5	Kasım Eğriboz	6,5 akçe
6	Nasuh Bosna	9,5 akçe
7	Hızır Bosna	8 akçe
8	Ahmed Bosna	3 akçe

9	Mehmed bin Yunus	4 akçe
10	Kasım Kînger	9,5 akçe
11	Ferhad Bosna	1,5 akçe
12	Yusuf Bosna	3,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Fâyık Bosna	Nasuh	1,5 akçe
2	Hüseyin Bosna	Pervane	1,5 akçe
3	İbrahim	Hayreddin	1 akçe
4	İlyas Bosna	Nasuh	2 akçe
5	Kasım Nemçe	Yunus	1 akçe
6	Mustafa Frenk	Yunus	1 akçe
7	Karagöz Macar	Pervane	1 akçe
8	Hasan Seref	Pervane	1 akçe
9	Mahmud Nemçe	Nasuh	1 akçe
10	Kâsım Frenk	Hızır	1 akçe
11	Mehmed Nemçe	Ahmed	1 akçe
12	Ahmed Kînger		1 akçe

4- Sırma İşleyenler: “Cemâat-i Zerdûzân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Kâsım Enkerus	16,5 akçe
2	Hemdem Bosna	9 akçe
3	Murad bin Ali	12,5 akçe
4	Gözcü Beşâret	9,5 akçe
5	Kâsım Bosna	8 akçe
6	Beşâret Bosna	8 akçe
7	Behzad Bosna	6 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Hasan Macar	Beşâret	1 akçe
2	İlyas Bosna	Kasım	1 akçe
3	Yusuf Bosna	Beşâret	2 akçe

5-Nakkaşlar: “Cemâat-i Nakkâşân”**Rumeli Bölüğü: “Bölük Rûmiyân”**

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Şahkulu Bağdâdî, ser bölük	25 akçe
2	Hasan bin Muhammed	22 akçe
3	Durmuş bin Hayreddin	16,5 akçe
4	Ahmed Firûz Bey	16 akçe
5	Üveys bin Ahmed	13 akçe
6	Evernos Hüveyş Yahya	11 akçe
7	Bayram bin Derviş	17 akçe
8	İbrahim bin Ahmed	12,5 akçe
9	Muhammed Siyah	16,5 akçe
10	Mustafa Boğdan	11 akçe
11	Ali birader-i Muhammed	8 akçe
12	Muhammed bin Melik Ahmed	9 akçe
13	Ali Birâdereş	9 akçe
14	Muhammed Abdurrahman	5,5 akçe
15	Hasan bin Hızır	6,5 akçe
15	Mustafa bin Yusuf	5,5 akçe
17	Hızır bin Ali	8,5 akçe
18	Yusuf Rum	7 akçe
19	Ahmed bin Kasım	6 akçe
20	Ferhad Bosna	5,5 akçe
21	Ali Çerkes	2,5 akçe
22	Mehmed bin Hasan	3 akçe
23	Kasım Arnavud	5 akçe
24	Yusuf Çerkes	7 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Abdulkerim bin Hasan Çelebi		2 akçe
2	Ali Birâdereş		1 akçe
3	Pîrî bin Abdülevvel		2 akçe
4	Mustafa bin Yusuf	Karamemi	2 akçe
5	Nebi bin Bâli	Karamemi	1 akçe
6	Hasan bin Kemal	Karamemi	2 akçe
7	Ali	Hüseyin	1 akçe
8	Muhammed Bosna	Hüseyin	1 akçe
9	Kasım Bosna	Hüseyin	1 akçe
10	Ca'fer bir Ali	Hüseyin	1 akçe
11	Hüseyin Bosna	Yusuf	1 akçe
12	Ahmed bin Ferruh	Yusuf	1 akçe
13	Muhammed	Şah Hüseyin	1 akçe
14	Pîrî bin Ahmed	Rûmî Çırak	1,5 akçe
15	Mustafa	Mîr Ağa	1 akçe
16	Yusuf	Mîr Ağa	1 akçe
17	Hamza Nemçe	Kara Memi	1 akçe
18	Hurrem Nemçe	Kara Memi	1 akçe
19	Ali Nemçe	Kara Memi	1 akçe
20	Mustafa	Mehmed	1 akçe

Acem Bölüğü: “Bölük Acemân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Abdul'âlî Tebrîzi	20 akçe
2	Sultan Ali Basmacı	12,5 akçe
3	Abdulhamid Tebrîzi	15,5 akçe
4	Muhammed Şah Tebrîzi	19 akçe
5	Aliyyüddin Tebrizi	15 akçe
6	Ali Bey Tebrizi	11 akçe
7	Abdulfettah Tebrizi	12 akçe
8	Abdülhâlık Tebrizi	12 akçe
9	Ahi Bey Tebrizi	10 akçe
10	Ali Kulu Tebrîzi	10,5 akçe
11	Emir Ağa Tebrîzi	5 akçe

Talebeler: “Şâkirdân”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Pervane	Abdul’âlî	2 akçe
2	Kıbtâs	Abdulhamid	2 akçe
3	Hızır	Sultan Ali	1 akçe
4	Derviş Muhammed Isfahan		1 akçe

6- İpek Terzileri: “Cemâat-i Gazzâzîn”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Muhammed Bosna, nâm-ı diğer Fâik	17 akçe
2	Muhammed bin Haydar	16 akçe
3	Ahmed bin Hasan	18 akçe
4	Yusuf Rus	13,5 akçe
5	Hasan Bosna	6,5 akçe
6	Pervâne Bosna	5 akçe
7	Ahmed Frenk	4,5 akçe
8	Hüseyin Arnavud	4,5 akçe
9	Hurrem Macar	4 akçe
10	Maksud bin Abdullah	3,5 akçe
11	Ebu Bekir Sadık	1,5 akçe
12	Ali Hersek	2 akçe
13	Ali Bosna	3,5 akçe

Talebeler: “Şâkirdân”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Hasan bin İskender		1,5 akçe
2	Mustafa Macar	Hüseyin	1 akçe
3	Hamza Bosna	Ahmed,	2 akçe

7- Kuyumcular: "Cemâat-i Zergerân"

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMİYESİ
1	Ahmed Gürcü, ser bölük	25 akçe
2	Emir Hasan Şerif	14,5 akçe
3	Murad bin Hasan, ser oda	24 akçe
4	Kasım Bosna, gulâm-ı Sultan Mahmud	12,5 akçe
5	Nasuh Üveys	12 akçe
6	Hasan bin Yusuf	10 akçe
7	Mustafa Bosna	10 akçe
8	Ahmed Çerkes	5 akçe
9	Hacı Yahya Rum	17 akçe
10	Muhammed bin Kasım	16 akçe
11	Kasım Bosna	7,5 akçe
12	Mustafa bin Yusuf	10,5 akçe
13	Recem Enkerus	11,5 akçe
14	Mahmud Hırvat	9 akçe
15	Hüseyin Arnavud	9,5 akçe
15	Nasuh Arnavud	8,5 akçe
17	Murad Bosna	10 akçe
18	Mustafa Frenk	8 akçe
19	Yusuf bin Abdulaziz	7,5 akçe
20	Muhammed bin Yusuf	10 akçe
21	Hasan bin Hüseyin	6,5 akçe
22	İskender Macar	6,5 akçe
23	Kıbtâs Frenk	4 akçe
24	Hacı Müslihuddin Nefri	11 akçe
24	Hüsrev Bosna	3 akçe
25	Mustafa bin Murad	4 akçe
26	Ca'fer Hırvat	3 akçe
27	Yusuf Arnavud	7,5 akçe
28	Yahya bin Abdullah Zencîrî	12,5 akçe
29	Hüseyin Çerkes	10,5 akçe
30	Mustafa Nevmüslim	5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şâkirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Muhammed bin Ahmed	Ser zergerân	3 akçe
2	Behram Macar	Ser zergerân	5,5 akçe
3	İsmail	Ser zergerân	3,5 akçe
4	Ya'kub	Ser zergerân	2,5 akçe
5	Mustafa Macar	Ser zergerân	3 akçe
6	Lütfi bin Yusuf	Ser zergerân	3 akçe
7	Hamza Bosna	Ser zergerân	1,5 akçe
8	Hasan Arnavud	Ser oda	4,5 akçe
9	Hüsrev Abaz	Ser oda	4 akçe
10	Hasan Bosna	Ser oda	2,5 akçe
11	Süleyman Bosna	Ser oda	2,5 akçe
12	Yusuf Macar	Yahya	1 akçe
13	Mustafa Bosna	Hasan	1,5 akçe
14	Haydar Rus	Hüseyn	1,5 akçe
15	Pervane Rus	Receb	1 akçe
15	Yusuf Bosna	Nefrî	1,5 akçe
17	Ya'kub Nemçe	Ahmed	1,5 akçe
18	Mustafa Frenk	Abdulaziz	1 akçe
19	Cafer Frenk	Receb	1 akçe
20	Yahya Nemçe	Hasan	1,5 akçe
21	Ferhad Nemçe	Zencîrî	1 akçe
22	Ca'fer Nemçe	Murad ser oda	1 akçe
23	Ali Nemçe	Muhyiddin	1 akçe
24	Mustafa Frenk	Yusuf Arnavud	1 akçe
25	Haydar Nemçe	İskender	1 akçe
26	Ahmed	Hasan	1 akçe
27	Kasım Frenk Murad		1 akçe
28	İsmail Frenk	Murad	1 akçe
29	Hüsrev Frenk	Mustafa	1 akçe

Acem Grubu: “Cemâat-i Acemân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Maksud Ali Tebrîzi	28 akçe
2	Şah Hüseyin bin Şah Hasan	26 akçe
3	Derviş Muhammed Tebrîzi	15 akçe
4	Muzaffer bin Mercân	17,5 akçe
5	Ahmed Birâdereş	10 akçe
6	Muhammed Biraderes	3 akçe
7	Sultan Kulu	9,5 akçe
8	Sultan Kulu Çerkes	5,5 akçe
9	Süleyman Arnavud	6 akçe
10	Mahmud Enkerus	2 akçe
11	Burhan bin Maksud Ali	3 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDİ	YEVMIYESİ
1	Ahmed	Maksud Ali	1,5 akçe
2	Şah Mehmed Şîrum	Maksud Ali	1,5 akçe
3	Şehsuvar	Maksud Ali	2 akçe
4	Mahmud	Hüseyin	1,5 akçe
5	Haydar Rus	Mesud	1,5 akçe
6	Murad Frenk	Mesud	1,5 akçe
7	Behram Rum	Maksud	1 akçe
8	Haydar Rus	Maksud	1 akçe
9	Ahmed Frenk	Maksud	1 akçe
10	Behram Nemçe	Maksud	1 akçe

8- Hakkaklar: “Cemâat-i Hakkâkin”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hüseyin Arnavud	17,5 akçe
2	Kâsım İmam Kulu	8,5 akçe
3	İlyas Bosna	4 akçe
4	Tahir Muhammed Şîrum	3,5 akçe
5	Ca'fer bin Kasım	2,5 akçe
6	Bastiyân Efrenç	10 akçe
7	Jânî Frenç	10 akçe

9- Sikkeciler: “Cemâat-i Sikke Künân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Seferşah Şeş İngušet	20 akçe
2	Muhyiddin bin Müslihuddin	17 akçe
3	İskender Abdullah	9,5 akçe
4	Ali Geylâni	10 akçe
5	Ahmed Hırvat	5,5 akçe
6	Kâsım bin Ali	4 akçe

10- Zernişânlar: “Cemâat-i Zernişânî”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	İsmail bin Abdullah	28 akçe
2	Hüseyin bin Cemaeddin	23 akçe
3	Ali Bey Tebrîzi	14,5 akçe
4	Mes'ud Şîrâzi	15,5 akçe
5	Ayas Çerkes	13 akçe
6	Muhammed bin Kasım	14,5 akçe
7	Karagöz Çerkes	12 akçe
8	Behram Arnavud	9,5 akçe
9	Veli Çerkes	7,5 akçe
10	Hüsrev Çerkes	4 akçe
11	Yahya Hersek	3 akçe
12	Pîrî bin Muhammed Giriftgir	8,5 akçe
13	Mustafa Hırvat Girift	8,5 akçe
14	Mîr Hüseyin Tebrîzî Giriftgir	8 akçe

Grubun Talebeleri: “Şâkirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Ali Macar	Ayâs	1 akçe
2	Hüsrev Rum	Muhammed	1,5 akçe
3	Ca'fer Frenk	Muhammed	1 akçe
4	Davud Nemçe	Mesud	1 akçe
5	Hasan Nemçe	Veli	1 akçe
6	Muhammed Nemçe	Pîrî	1 akçe

11-Kündekârlar: “Cemâat-i Kündekârî”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hasan gulâm-ı İbrahim Paşa	18 akçe
2	Gaybî Arnavud gulâm-ı Hüseyin Ağa	20,5 akçe
3	Musa Yanya	13,5 akçe
4	Ali Bosna	11 akçe
5	Yusuf Mihaliç	14,5 akçe
6	Hüseyin Mora	12,5 akçe
7	Haydar Hersek	11 akçe
8	Ahmed Enkerus	10,5 akçe
9	Ali Bosna	4,5 akçe
10	Yusuf Frenk	4 akçe
11	Mahmud Macar	3 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Piyale-i Rum	Gaybî	1 akçe
2	Hasan Rum	Ahmed	2 akçe
3	Behram Rum	Ahmed	2 akçe
4	Ca'fer bin Nasuh	Haydar	1 akçe
5	Haydar Bosna	Haydar	1 akçe

12-Kürkçüler: “Cemâat-i Postin Duzân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hasan Rus	20,5 akçe
2	Üveys bin Şirmerd	13 akçe
3	Ali gulâm-ı Çerkes	13 akçe
4	Ya'kub Bosna	13 akçe
5	Mustafa Bosna	9,5 akçe
6	Hüseyin Arnavud	7 akçe
7	Hürrem Hırvat	6,5 akçe
8	Hasan Çerkes	7 akçe
9	Hüseyin Bosna	9 akçe
10	Murad Bosna	7,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Mahmud Bosna	Ser bölük	5 akçe
2	Mustafa Trabzon		4 akçe
3	Yusuf Trabzon	Ser bölük	3 akçe
4	Fayık Bosna	Ser bölük	3 akçe
5	Kasım Hırvat	Ser bölük	3 akçe
6	Yusuf Karahisârî	Yakub	4 akçe
7	Yusuf Macar	Murad	3 akçe
8	Hasan Bosna	Üveys	1,5 akçe
9	Hasan Nemçe	Süleyman	1 akçe
10	Ca'fer Nemçe	Süleyman	1 akçe
11	Hüsrev	Süleyman	1 akçe
12	Davud	Süleyman	1 akçe
13	Hüseyn	Süleyman	1 akçe
14	Ali Frenk	Yakub	1 akçe
15	Ferhat Nemçe	Yakub	1 akçe
15	Kasım Frenk	Mustafa	1 akçe

13- Kılıççılar: “Cemâat-i Şimşirgerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hacı Sinan, Ser Bölük	23 akçe
2	Celal Nûr u Zâvin	7 akçe
3	Halil bin Şeyh Hasan	14,5 akçe
4	Hasan Leh	13,5 akçe
5	Yusuf Rus	12 akçe
6	Yusuf bin Siyah	8,5 akçe
7	Yusuf Rus	6,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Yakub	Hacı Sinan	2,5 akçe
2	Mahmud Bosna	Hacı Sinan	1 akçe
3	Pervâne Bosna	Hacı Sinan	1 akçe
4	Muhammed bin Nasuh	Hacı Sinan	1 akçe
5	Ferhad Nemçe	Halil	1 akçe

14- Bıçakçılar: “Cemâat-i Kardgerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	İbrahim Bosna	11,5 akçe
2	Mustafa Kul	11,5 akçe
3	İlyas Dîvâne	16 akçe
4	Şîr Muhammed Tebrîzî	8 akçe
5	Hamza Bosna	13 akçe
6	Hasan Bosna	9,5 akçe
7	Hasan Rus	4,5 akçe
8	Yusuf Sevhenger	6,5 akçe
9	Mustafa bin Ahmed	4,5 akçe
10	Mustafa Bosna	2 akçe
11	Yusuf Mora	3 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDİ	YEVMIYESİ
1	Hasan bin Ahmed	İbrahim	1 akçe
2	Ca'fer	İbrahim	3 akçe
3	Mustafa bin Bâlî		3,5 akçe
4	Osman	Ali	2 akçe
5	Kivân Rum	Mustafa	1,5 akçe
6	Hamza Bosna	Sevhenger	1,5 akçe
7	Ahmed Nemçe	Hasan	1,5 akçe
8	Fîrûz Nemçe	İbrahim	1 akçe
9	Mahmud Frenk	Bâlî	1 akçe

15- Gürz Yapanlar: “Cemâat-i Bozdoganyân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Mustafa Çelebi bin Kemal, ser bölük	33 akçe
2	Muhammed Çelebi bin Karagöz	17 akçe
3	Hayreddin Üsküb	17,5 akçe
4	Hüsrev Hırvat	6 akçe
5	Mustafa Rum	5,5 akçe
6	Hamza Bosna	6,5 akçe
7	Ali Çerkes	7 akçe
8	Hasan Bosna	8,5 akçe
9	Nasuh Hayreddin	6,5 akçe
10	Mahmud Çerkes	4 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Süleyman Rum	Mustafa Çelebi	3,5 akçe
2	Kasım Rum	Mustafa Çelebi	1,5 akçe
3	Mahmud Rum	Mustafa Çelebi	1,5 akçe
4	Ali Rum	Mustafa Çelebi	1,5 akçe
5	Pîrî Frenk	Muhammed Çelebi	1 akçe
6	Hasan Rum	Hayreddin	2 akçe
7	Davud Mora	Mahmud	1 akçe
8	Ferhad Bosna	Mahmud	1 akçe
9	Mustafa bin Yusuf	Mahmud	1 akçe
10	Muhammed Biradereş	Mahmud	1 akçe
11	Ferhad Bosna	Mahmud	2 akçe

16- Kıncılar: “Cemâat-i Niyamgerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Müslihuddin Mihâliç	20 akçe
2	Ahmed Çerkes	11 akçe
3	Muhammed bin Müslihuddin	3,5 akçe
4	Haydar Macar	6 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Dâvud Bosna	Müslihuddin	2 akçe
2	Behram	Müslihuddin	1,5 akçe
3	Kâsım Bosna	Müslihuddin	1 akçe
4	Ali Bosna	Müslihuddin	1 akçe
5	Yahya Rum	Ahmed	3 akçe
6	Davud	Ahmed	1,5 akçe
7	Hasan Bosna	Ahmed	1,5 akçe
8	Muhanmed Nemçe	Ahmed	1,5 akçe

17- Yayıncılar: “Cemâat-i Kemangerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hacı İskender, ser bölük	23 akçe
2	Hacı Ferhad	23 akçe
3	Ali bin Kul	12 akçe
4	Muhammed bin Hacı Sinan	13 akçe
5	Hızır Mustafa, gulâm-ı Paşa	7 akçe
6	Hamza Şehâbeddin	7,5 akçe
7	Yusuf Frenk	8 akçe
8	Hasan bin Ferhad	11,5 akçe
9	Hamza Turhal	5 akçe
10	Hüseyin Rus	9 akçe
11	Ali Bosna	6 akçe
12	Behram Frenk	5 akçe
13	Nurullah bin Mahmud	4 akçe
14	Hamza bin Karagöz	9,5 akçe
15	Piyâle, gulâm-ı Abdullâm	6 akçe
15	Kurd bin İlyas	3,5 akçe
17	Hüseyin Bosna	7 akçe
18	İbrahim bin İskender, ser bölük	5 akçe
19	Yusuf Mora	7 akçe
20	Kâsım Rum	2 akçe
21	Hasan Hüseyin (ilave edilmiş)	6 akçe
22	Yusuf Abdullah (ilave edilmiş)	5 akçe
23	Mehmed Avlonya (ilave edilmiş)	7 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	İbrahim Nemçe	Ser bölük	3 akçe
2	Rüstem	Ser bölük	1,5 akçe
3	Ferhad Rum	Ser bölük	1,5 akçe
4	Ahmed Frenk	Müslihuddin	1,5 akçe
5	Muhammed bin Ahmed	Muhammed	1 akçe
6	Süleyman Bosna	Yusuf	1 akçe
7	Mahmud bin Ahmed	Ali	1 akçe
8	Yusuf Nemçe	Hüseyin Rus	1 akçe
9	Ferhad Nemçe	İskender	1 akçe

10	Murad Nemçe	İskender	1 akçe
11	Ca'fer Frenk	Muhammed	1 akçe
12	Yusuf Nemçe	Hüseyin	1 akçe
13	Hüdâverdi Nemçe (ilave edilmiş)	Hüseyin	1 akçe
14	Davud Nemçe (ilave edilmiş)	Piyâle	1 akçe
15	Haydar Nemçe (ilave edilmiş)	Hamza	1 akçe

18- Okçular: “*Cemâat-i Tirgerân*”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Alâaddin Bahtiyar, ser bölük	20 akçe
2	Hasan Birâdereş	21,5 akçe
3	Nasuh bin Taceddin	25,5 akçe
4	Hüseyin bin Şahin	17,5 akçe
5	Mustafa Çiroz	16 akçe
6	Kasım Eğriboz	7 akçe
7	Ferruh Çerkes	10,5 akçe
8	Hüseyin bin Abdullah	12,5 akçe
9	Muhammed bin Nasuh	4,5 akçe
10	Hamza Nurküb	7 akçe
11	Musa Frenk	6 akçe
12	Ahmed Bosna	2,5 akçe
13	Mesih Bosna	5 akçe
14	Muhammed bin Nasuh	11 akçe
15	Mustafa bin Nasuh	2 akçe
15	Behram Abdullah	3 akçe

Grubun Talebeleri: “*Şakirdân-ı Mezkûrin*”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Yusuf	Nasuh	4 akçe
2	Yahya Bosna	Nasuh	1 akçe
3	Ahmed Bosna	Hasan	1 akçe
4	Hasan Bosna	Hasan	1 akçe
5	Nasuh Bosna	Hüseyin	1 akçe
6	Mahmud Bosna	Mustafa	1 akçe
7	Ca'fer Bosna	Hamza	1 akçe
8	Muhammed bin Ferruh	Hamza	1 akçe
9	Muhammed Frenk	Alâaddin	1 akçe

19- Kalkancılar: “Cemâat-i Siperdüzân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Carullah Perende	12,5 akçe
2	Derviş Mehmed Tebrîzi	15 akçe
3	Abdurrahim Horasânî	7,5 akçe
4	Hacı Muhammed Horasâni	8 akçe
5	Şah Hüseyin Horasâni	5 akçe
6	İlyas Arnavud	6 akçe
7	İmam Kulu	3,5 akçe
8	Behram Rum	1 akçe

20- Bakırcılar: “Cemâat-i Kazgâniyân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	İbrahim bin Hayreddin, ser bölük	35 akçe
2	Mubarek Eğriboz	14,5 akçe
3	Hasan Rus	14 akçe
4	Ahmed bin Hızır	11,5 akçe
5	Mustafa bin Ali	10 akçe
6	Ca'fer Macar	5 akçe
7	Muhammed Nişangir	8,5 akçe
8	Hacekî Tebrîzî	8,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDİ	YEVMIYESİ
1	Ali bin Çerkes		4 akçe
2	Hasan Çeh		3 akçe
3	Hasan Rus		1,5 akçe
4	Hasan Yanya		3 akçe
5	Mahmud Rum		1,5 akçe
6	Ferruh Rus		1,5 akçe
7	Durmuş Macar		1 akçe
8	Pîrî Muhammed bin Muhyiddin		2 akçe
9	Mustafa Bosna		1 akçe
10	Ali Bosna		1,5 akçe
11	Hamza Bosna		1,5 akçe
12	İskender Nemçe		1 akçe
13	Ferhad Nemçe		1 akçe
14	Davud Nemçe		1 akçe
15	Murad Frenk	Ahmed	1 akçe
16	Yusuf Frenk	Muhammed	1 akçe

21- Çilingirler: “Cemâat-i Çilingirân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Gaybî bin Davud	13 akçe
2	Yusuf Mihâlic	14,5 akçe
3	Muhammed bin Gaybi	14,5 akçe
4	Süleyman Bosna	11,5 akçe
5	Mahmud Çerkes	7,5 akçe
6	Muhammed Yusuf Niâl	13,5 akçe
7	İsa Gürcü	9 akçe
8	Rüstem Arnavud	4,5 akçe
9	Ca'fer Mikrâzî	2 akçe
10	Mahmud Trabzon Mikrâzî	2 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Hızır Hırvat	Muhammed	1,5 akçe
2	Yusuf Demirhisar Nikâl		4,5 akçe
3	Lütfî Bosna	Muhammed	1 akçe
4	Mustafa Mihr-i Nişân	Rüstem	1 akçe
5	Ahmed Rum (ilave edilmiş)	camger	1 akçe

22-Şamişi Yapanlar: “Cemâat-i Dimeşkigerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Üstad Mûsa fi yevm	12 akçe
2	Ahmed Akkirman	8 akçe
3	Ferhad Hırvat	9,5 akçe
4	Yusuf Rus	8 akçe
5	Mahmud Mora	5,5 akçe
6	Hüseyin Gördüs	6,5 akçe
7	Üveys Avlonya	9 akçe
8	Ferruh Bosna	6,5 akçe
9	Malkoç Bosna	6 akçe
10	Mahmud Bosna	3,5 akçe
11	Kurd bin İlyas	2,5 akçe
12	Hasan Arnavud	3 akçe

Usta Hüsâm'ın Grubu: "Bölük Usta Hüsâm"

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Usta Hüsâm	14,5 akçe
2	Murad bin Hızır	10 akçe
3	Mustafa Kayseriyye	6 akçe
4	Ahmed Manastır	5 akçe
5	Hasan Sumâku	3 akçe
6	Murad Rus	2,5 akçe
7	Muhammed Bosna	2 akçe
8	Hasan Bosna	1,5 akçe
9	İskender Frenk	1 akçe

23-Çalgı Aleti Yapanlar: "Cemâat-i Saztırâşan"

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Rüstem Bosna	7,5 akçe
2	Kâsım Bosna	5,5 akçe
3	Ferhad Bosna	6,5 akçe
4	Hamza Abdullah	5 akçe

Grubun Talebeleri: "Şakirdân-ı Mezkûrin"

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Ali Çerkes		2 akçe
2	Muhammed Taşzâde		1 akçe
3	Yusuf Bosna (ilave edilmiş)		3 akçe

24-Marangozlar: "Cemâat-i Neccârân"

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Kasım Frenk	13,5 akçe
2	Hüseyin bin Ali	10 akçe
3	Muhammed bin Mustafa	14 akçe
4	Haydar Çerkes	10,5 akçe
5	Mustafa bin Yunus	8 akçe
6	Mahmud Frenk	7 akçe
7	Hasan Bosna, gulâm-ı Aliyyüddin	4,5 akçe
8	Ferhad Çerkes	5,5 akçe
9	Mustafa Macar	4,5 akçe
10	Hacı Muhammed Camger	10 akçe
11	Muhammed Camger	9 akçe
12	Mustafa bin Mahmud	6,5 akçe

13	Hüseyin Camger	6,5 akçe
14	Ali Trabzon	1,5 akçe
15	Hasan bin Ahmed	12 akçe
15	Behram Bosna	5 akçe
17	Derviş Mustafa Camger (ilave edilmiş)	2 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDİ	YEVMIYESİ
1	Hüseyin Macar	Ser bölük	1,5 akçe
2	Hüseyin Frenk	Mehmed	2,5 akçe
3	Yunus Bosna	Mehmed	1,5 akçe
4	İskender Eflak	Hüsrev	1,5 akçe
5	Hasan Bosna	Hüsrev	2 akçe
6	Muhammed bin Mustafa	Muhammed	2,5 akçe
7	Muhammed Bosna	Mahmud	1,5 akçe
8	Ali Nemçe	Mustafa	1 akçe
9	Yusuf Nemçe	Haydar	1 akçe

25-Çıkrıkçılar: “Cemâat-i Hurrâtin”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hasan Kırcah	13 akçe
2	Hızır Bosna	8,5 akçe
3	Ahmed Bosna	8 akçe
4	Muhammed Neytrâş	9,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ		YEVMIYESİ
1	Yusuf Bosna	Ahmed	1 akçe

26-Çizmeciler: “Cemâat-i Müzedûzân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Hasan Bosna	14,5 akçe
2	Hüseyin bin Davud	16,5 akçe
3	Ali Bosna	9,5 akçe
4	Bâlî bin Mahmud	6,5 akçe
5	Muhammed bin Ahmed	8 akçe
6	Ahmed Hırvat	7 akçe
7	İlyas Macar	3,5 akçe
8	Hasan Hırvat	3 akçe
9	Ahmed Abdullah	3 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Yusuf Macar	Davud	4,5 akçe
2	Yusuf Macar	Davud	2,5 akçe
3	Ahmed Bosna	Davud	1,5 akçe
4	Hüsrev Bosna	Davud	1,5 akçe
5	Nasuh Bosna	Davud	2 akçe
6	Süleyman Bosna	Davud	1,5 akçe
7	Yusuf Macar	Muhyiddin	2 akçe
8	Kasım Hırvat	Muhyiddin	2,5 akçe
9	İlyas Bosna	Ahmed	1 akçe
10	Ca'fer Bosna	Ahmed	1 akçe
11	Hamza Nemçe	Hürrem	3,5 akçe
12	Hüseyin Hırvat	Hürrem	2 akçe
13	Mustafa Bosna	Hürrem	1 akçe
14	Mahmud Bosna	Hürrem	1 akçe
15	Ali Bosna	Muhammed	1,5 akçe
15	Hasan Bosna	Muhammed	1 akçe
17	Yusuf Bosna	Ahmed	2,5 akçe
18	Nasuh	Ahmed	2,5 akçe
19	Mustafa Hırvat	Ahmed	1,5 akçe
20	Hasan Bosna	İlyas	1 akçe
21	Ca'fer Bosna	İlyas	1 akçe

27- Kemha Dokuyanlar: “Cemâat-i Kemhabâfân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Maksud Ermeni, ser oda	15,5 akçe
2	Kâsım Rus, ser oda	12,5 akçe
3	Yusuf Bosna, ser oda	10 akçe
4	Hüsrev bin Üveys	9,5 akçe
5	Kâsım Bosna,	8 akçe
6	Ferruh Rus	8 akçe
7	Mustafa Selânik	7,5 akçe
8	Kasım Bosna	6 akçe
9	Ali Bosna	6 akçe
10	Mustafa Bosna	7 akçe
11	Süleyman Bosna	6 akçe
12	Yusuf Çeh	3,5 akçe

13	Pervâne Bosna	5 akçe
14	Hüsrev Arnavud	4,5 akçe
15	Hüseyin Bosna	4 akçe
16	Üveys Avlonya	5,5 akçe
17	Kasım Rus	6 akçe
18	Haydar Çerkes	4,5 akçe
19	Hamza Nemçe	4,5 akçe
20	Yusuf Bosna	5 akçe
21	Ferruh Bosna	5 akçe
22	Murad Trabzon	4 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Behram Frenk		4 akçe
2	Yusuf Macar	Pervâne	3 akçe
3	Süleyman Çerkes	Kasım	4 akçe
4	Rüstem Hersek	Ferruh	3,5 akçe
5	Muhammed Bosna	Kasım	4,5 akçe
6	Ahmed Mekvîl	Mustafa	3,5 akçe
7	Yusuf Sivas	Hüsrev	3,5 akçe
8	Ahmed Turhal	Kasım	3 akçe
9	Hüsrev Bosna	Süleyman	3,5 akçe
10	Hüseyin Bosna	Maksud	2 akçe
11	Hüseyin Bosna	Üveys	2 akçe
12	Behram Bosna	Ali	2 akçe
13	Muhammed Bosna	Hamza	2 akçe
14	Yusuf Bosna	Maksud	2,5 akçe
15	Ahmed Macar	Maksud	2,5 akçe
15	Nasuh Bosna	Mustafa	1,5 akçe
17	Musa Bosna	Kasım	1,5 akçe
18	Yusuf Bosna	Kasım	1,5 akçe
19	Timur Bosna	Kasım	1 akçe
20	Pîri Bosna	Murad	1,5 akçe
21	Ca'fer Nemçe	Sinan	1 akçe
22	Hasan Frenk	Ser oda	1 akçe
23	Hasan Frenk	Hüsrev	1 akçe
24	Mahmud Frenk	Ferruh	1 akçe
25	Hasan Frenk	Müslihuddin	1 akçe

26	Hızır Niğbolu	Haydar	1 akçe
27	Süleyman Niğbolu	Üveys	1 akçe
28	Hamza Niğbolu	Süleyman	1 akçe
29	Ahmed Niğbolu	Kâsım	1 akçe
30	Ali Niğbolu	Hüseyin	1 akçe
31	Hasan Niğbolu	Yusuf	1 akçe
32	Ahmed Niğbolu	Pervâne	1 akçe
33	Hasan Yunus (ilave edilmiş)	Yusuf	3 akçe
34	Pervâne (ilave edilmiş)	Hürrem	2 akçe

28-Kadiefe Dokuyanlar: “Cemâat-i Kadifebâfân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Şirmerd Rus	11,5 akçe
2	Süleyman Bosna	7 akçe
3	Kasım Bosna	7 akçe
4	Hüsrev Bosna	5,5 akçe
5	Hasan Macar	5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şâkirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDİ	YEVMIYESİ
1	Süleyman Trabzon	Kasım	4 akçe
2	Mehmed Avlonya	Kasım	3,5 akçe
3	Kivân Bosna	Kasım	4 akçe
4	Kâsım Frenk	Şirmerd	3,5 akçe
5	Hasan Sivas	Sirmerd	3 akçe
6	Süleyman Bosna	Hüsrev	4 akçe
7	Hüseyin Ürgüb	Süleyman	3 akçe
8	Hüseyin Nemçe	Hüsrev	1 akçe
9	Hamza Şehirköy	Süleyman	1 akçe
10	İskender Niğbolu	Hasan	1 akçe

Kemha Dokuyanlarla İlgili Çeşitli Sanatkarlar: “Cemâat-i Müteferrika Tâbi’ Kemhabâfân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	SANATI	YEVMIYESİ
1	Muhammed bin İlyas	Kâtib-i anbar	17,5 akçe
2	İskender Ermeni	Simkeş	12,5 akçe
3	Ahmed Trabzon	Nakışbend	9 akçe
4	Ca’fer Çerkes	Nakışbend	7 akçe
5	Mustafa Trabzon	Nakışbend	4 akçe
6	İlyas Ermeni	Nakışbend	8 akçe
7	Mahmud Bosna	Nakışbend	6,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Ali Bosna	Nakışbend	4 akçe
2	Mahmud Bosna	Nakışbend	4 akçe
3	Mustafa Bosna	Simkeş	3 akçe
4	Behram Macar	Simkeş	3 akçe
5	Hamza Bosna	Simkeş	1,5 akçe
6	Yusuf Bosna Dolâbi		2 akçe
7	Hasan Nemçe	Ahmed	1 akçe
8	Yusuf Nemçe	Ca’fer	1 akçe
9	Murad Frenk	İskender	1 akçe
10	Hasan Frenk	İskender	1 akçe
11	Mustafa Niğbolu	Memi Çelebi Çelebi	1 akçe
12	Hüseyin Frenk (ilave edilmiş)	İskender	1 akçe

29- Aba Dokuyanlar: “Cemâat-i Abâyibâfân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Mir Hasan Tebrîzî	7 akçe
2	Ferhad Boğdan	4 akçe
3	Mustafa Nurküb	5,5 akçe
4	Hüseyin Kırçuh	2,5 akçe
5	Mustafa Selânik	3 akçe
6	İskender Bosna	5 akçe
7	İsmâil Rum	2,5 akçe
8	İskender Çerkes	2 akçe
9	Hüsrev Rum	2 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Mahmud Hersek	Mir Hüseyin	1 akçe
2	Yusuf Rum	Mustafa	2 akçe
3	Haydar Frenk	Hüseyin	1 akçe
4	Muhammed Rum	İskender	1 akçe
5	Ahmed Frenk	Mustafa	1 akçe
6	Mustafa Rum	İsmail	1 akçe

30-Halî Dokuyanlar: “Cemâat-i Kâliçebâfân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Muhammed bin Nasuh, ser bölük	12 akçe
2	Kasım Mora	8,5 akçe
3	Hasan Çerkes	5,5 akçe
4	Ferhad Çerkes	4 akçe
5	Ferhad Sûrîn	7 akçe
6	Mustafa Bosna	7 akçe
7	Muhammed bin Mustafa	4 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrin”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Osman Frenk		1,5 akçe
2	Yusuf Avlonya		1 akçe
3	Hızır bin Hamza		1 akçe
4	Mustafa bin Muhammed		1 akçe

31- Çamaşırcılar: “Cemâat-i Câmeşurân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Yusuf Eğirdir, ser bölük	19,5 akçe
2	Ahmed Eğirdir	12,5 akçe
3	Nasuh, gulâm-ı Hüseyin Ağa	10,5 akçe
4	Ahmed Siroz	3,5 akçe
5	Kasım Bosna	12 akçe
6	Hızır bin İlyas	8 akçe
7	Muhammed Rum	11,5 akçe
8	Muhammed Üsküb	10,5 akçe
9	Hüseyin Bosna	8,5 akçe
10	Ahmed Mora	4,5 akçe
11	Sandal Siyah	6,5 akçe
12	Yusuf Macar	6 akçe
13	Muhammed Mora	4 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Mahmud Mora		4 akçe
2	Muhammed bin Mahmud		4,5 akçe
3	İbrahim bin Evrenus		3 akçe
4	Ali Biraderzâde-i Mahmud		4 akçe
5	Murad birader-i Ahmed		2,5 akçe
6	Mustafa birader-i Mahmud		2,5 akçe
7	Muhammed bin Ahmed		1,5 akçe
8	Mustafa birader-i Muhammed		1,5 akçe
9	Mehmed Avranya		1 akçe
10	Hızır Avranya		1,5 akçe
11	Ali Vidin		1 akçe
12	Ahmed (ilave edilmiş)		3

32- ÇİNİCİLER: “Cemâat-i Kâşigerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Ail Perzerîn	9,5 akçe
2	Timurhan Bosna	5,5 akçe
3	Hasan Trabzon	3,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Ali Karavîrye		1,5 akçe
2	Mustafa Bâdire		1,5 akçe
3	Mahmud Mora		1,5 akçe

33- CERRAHLAR: “Cemâat-i Cerrahîn”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Mustafa Edirne	12,5 akçe
2	Yusuf Midilli	13,5 akçe
3	Mustafa Selânik	13,5 akçe
4	Hüseyin Arnavud	12 akçe
5	Mustafa Yanya	10,5 akçe
6	Hamza Girne	8,5 akçe
7	Ahmed Bâdire	10 akçe
8	Hacı Mahmud	11,5 akçe
9	Ali Bosna	10 akçe

10	Hamza Hersek	10,5 akçe
11	Ali Kesriye	12,5 akçe
12	Mustafa bin Ebu'l-Kâsım	10 akçe
13	Hamza Karaviye	11 akçe
14	Ahmed Belgrad	10,5 akçe
15	Muhammed Mora	10,5 akçe
15	Hüseyin Henkâmegir	15 akçe
17	Ferhad Bosna	11 akçe
18	Ali Arslan	7 akçe
19	Hamsa Gördüs	7 akçe
20	İskender Frenk	6,5 akçe
21	Mustafa Küçük	7 akçe
22	Mustafa bin Hızır	8 akçe
23	Gaybi Doğan	5 akçe
24	Aydın Bosna	7 akçe
25	Muhammed Bosna	6 akçe
26	Hacı Ivâz	5 akçe
27	Süleyman Bosna	6 akçe
28	Rüstem Alasunya	5 akçe
29	Kasım Abdullah	6 akçe
30	Yakub bin Abdullah	6 akçe
31	Seyyidî Samsun	5,5 akçe
32	Nasuh Macar	5 akçe
33	Derviş bin Ahmed	6,5 akçe
34	Muhammed Arab	9 akçe
35	Hasan Leh	3 akçe
36	Ferruh Bosna	6 akçe
37	Mustafa Bosna	3,5 akçe
38	Ca'fer Macar	3,5 akçe
39	Emrullah bin Yusuf	2 akçe
40	Muhammed bin İskender	3,5 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Üveys Avlonya		5 akçe
2	Hüseyin Bosna		3,5 akçe
3	Ali Macar		4 akçe
4	Kâsım Nemçe		1 akçe

34- Tüfekçiler: “Cemâat-i Tüfengerân”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Nasuh bin Taceddin	9,5 akçe
2	Yevân Ali Rus	10 akçe
3	Resul bin Osman	8,5 akçe
4	Mustafa Rus	8,5 akçe
5	Bektaş bin Mahmud	5 akçe
6	Haydar bin Abdullah	5,5 akçe
7	Rüstem Çerkes	2 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	Hamza	Resul	1 akçe
2	Ferhad Bosna	Nasuh	2 akçe

35- Çeşitli Sanatkârlar: “Cemâat-i Müteferrika-i Ehl-i Hıref”

SIRA NO	SANATKÂRIN İSMİ	SANATI	YEVMIYESİ
1	Ahmed Karagöz	Muvakkit	13,5 akçe
2	Hamza	Vezni	9,5 akçe
3	Hasan	Helvâyî	10,5 akçe
4	Muhammed bin Ahmed,	Anberîne	4,5 akçe
5	Pîrî	Buhûrî	4,5 akçe
6	Muhammed bin Hüseyin	Yongârî	8,5 akçe
7	Muhammed bin Ali	Yapûkî-Sipahi tezyinatçısı	14,5 akçe
8	Kasım Şerif	Çerâğî	6 akçe
9	Yusuf Çerâğî	Saraç	4 akçe
10	Ali Rum	Saraç	4 akçe

Grubun Talebeleri: “Şakirdân-ı Mezkûrîn”

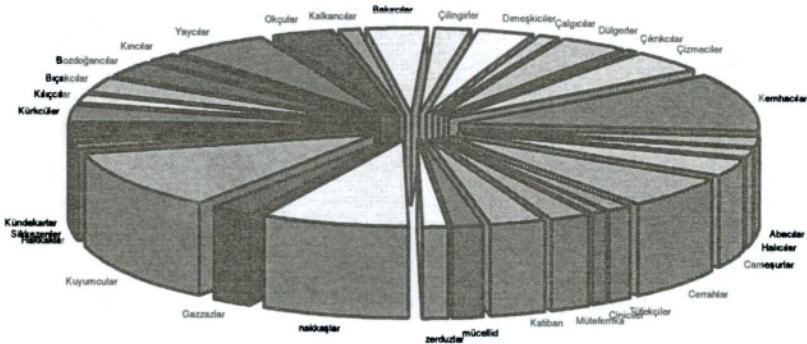
SIRA NO	TALEBENİN İSMİ	ÜSTÂDI	YEVMIYESİ
1	İskender	Muvakkit	1,5 akçe
2	Mahmud Rum	Muvakkit	1 akçe
3	Hüseyin bin Muhammed	Yongârî	1 akçe
4	Ali Rum	Yongârî	1 akçe
5	Ali bin Hasan	Camger	1 akçe
6	Yusuf (ilave edilmiş)	Serraç	4 akçe

Hilâf (?)

SIRA NO	ÇALIŞANIN İSMİ	YEVMIYESİ
1	Krus Rus	14 akçe
2	Şuaye Yahûdî	6 akçe
3	Lohna Yahûdî	6 akçe
4	İsah Yahûdî	6 akçe
5	Lohna diğer Yahûdî	6 akçe

C. Gruplara Göre Sanatkarlar

Defterde, mesleğe yeni başlayan talebeler, yani şakirdler dahil 776 çalışan tespit edilmiştir. Bunların 452'si sanatkarlar grubunda iken 324'si talebeler grubunda yer almaktadır. Teşkilatta en çok çalışını olan grup 80 sanatkar ve talebesi ile kuyumcular olurken onları 75 çalışını ile kemhacılar ve 59 çalışını ile nakkaşlar takip etmektedir. Teşkilatta en az çalışını olan grup 5 kişi ile çıkırıkçılardır. Grupların yüzdelerik olarak dağılımı şu şekildedir: (Şekil 1)

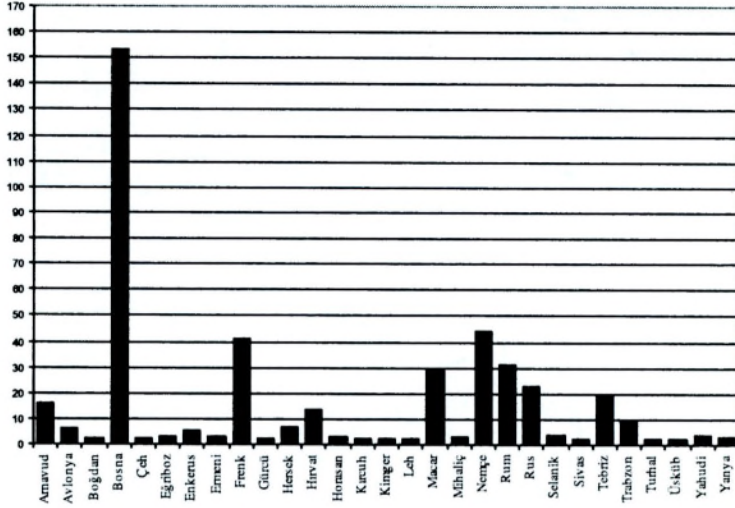
Şekil 1: Grupların yüzdelerik dilime göre dağılımı

D. Sanatkârların Şehirleri/Milliyetleri

Sanatkârların önemli bir kısmında şahsın milliyeti ya da şehri hakkında bilgi verilmektedir. Künye daha çok kişinin isminden sonra hangi milliyetten ya da hangi şehirden olduğu belirten kelime şeklinde olmaktadır. 776 çalışının bulunduğu teşkilatta milliyeti/shehri bilinenlerin sayısı 510 civarında olup milliyeti/shehri bilinenler tüm çalışınların 2/3'sini oluşturmaktadır.

Milliyeti/şehri bilinenler arasında en kalabalık nüfusu 153 sayı ile Bosna'lılar oluşturmaktadır. Onları 44 çalışanla Nemçeliler, 41 sanatkârla Frenkler, 31 çalışanlar Rumlar, 29 çalışanla Macarlar takip etmektedir. Ehl-i huref çalışanlarının kimliksel dağılımı ise şu şekildedir: (Şekil 2)

ŞEHİR/MİLLİYET	SAYISI	ŞEHİR/ MİLLİYET	SAYISI	ŞEHİR/ MİLLİYET	SAYISI
Abaz	1	Hersek	7	Selânik	4
Akkirman	1	Hırvat	14	Siroz	1
Arnavud	16	Horasan	3	Sivas	2
Avlonya	6	Gürcü	2	Sumâku	1
Avranya	2	Kayseri	1	Şiraz	1
Belgrad	1	Kırcuh	2	Tebriz	20
Boğdan	2	Kimger	2	Trabzon	9
Bosna	153	Gördüs	2	Turhal	2
Çeh	2	Leh	2	Ürgüb	1
Çerkes	26	Macar	29	Üsküb	2
Edirne	1	Manastır	1	Vidin	1
Eflak	1	Midilli	1	Yahudi	4
Efrenc	1	Mihaliç	3	Yanya	3
Eğirdir	2	Mora	11		
Eğriboz	3	Nemçe	44		
Enkerus	5	Niğbolu	9		
Ermeni	3	Nurküb	2		
Frenc	1	Rum	31		
Frenk	41	Rus	23		
Girne	1	Samsun	1		

Şekil 2: Milliyeti/şehri belli olanların dağılımı

E. Grupların Bütçeleri

Maaşların günlük yevmiye üzerinden üç ayda bir verildiği göz önüne alındığında teşkilatın günlük bütçesi 4682 akçedir. Bu bütçeden en büyük payı 506,5 akçe ile kuyumcular alırken onları 421,5 akçe ile nakkaşlar, 335,5 akçe ile cerrahlar, 305 akçe ile kemhacılar, 210,5 akçe ile yaycılar takip etmektedir. En düşük bütçeli gruplar ise 23 akçe ile çiniciler, 20,5 akçe ile çalgı aleti yapanlar ve 40 akçe ile çıkırıkcılardır. Teşkilatta en yüksek ücreti alan 35 akçe ile bakırcıbaşı İbrahim bin Hayreddin'dir. Günlük 33 akçe alan gürcü başı Mustafa Çelebi bin Kemal, 28 akçe alan kuyumcu Maksud Ali Tebrîzi, zernişan İsmail bin Abdullah, hattat Hacı Mehmed bin Melik diğer yüksek ücretli sanatkarlardır. Teşkilatta günlük en düşük ücret olan 1 akçe, büyük ölçüde talebelere verilmiştir.

Gruplarla ilgili sayısal değerlendirmeleri içeren tablo şu şekildedir:

GRUPLAR	SANATKÂR SAYISI	TALEBE SAYISI	TOPLAM SAYI	SANATKÂR BÜTÇESİ	TALEBE BÜTÇESİ	TOPLAM BÜTÇE	EN YÜKSEK ÜCRET
Kâtıban	16	5	21	200	7	207	28
Mücellidler	5	7	12	42	8,5	50,5	16
Külâhdûzlar	12	12	24	110	14	124	20
Zerduzlar	7	3	10	69,5	4	73,5	16,5
Nakkaşlar	35	24	59	391	30,5	421,5	25
İpek Terzileri	13	3	16	99,5	4,5	104	18
Kuyumcular	41	39	80	437	69,5	506,5	28
Hakkaklar	7	-	7	56	-	56	17,5
Sikkezenler	6	-	6	66	-	66	20
Zerrişanlar	14	6	20	169,5	6,5	176	28
Kündekârlar	11	5	16	123	7	130	20,5
Kürkcüler	10	15	25	106	34,5	140,5	20,5
Kılıççılar	7	5	12	85	6,5	91,5	23
Bıçakçılar	11	9	20	90	16	106	16
Gürzcüler	10	11	21	111,5	17	128,5	33
Kıncılar	4	8	12	40,5	13	53,5	20
Yaycılar	23	15	38	192	18,5	210,5	23
Okçular	15	9	24	171,5	12	183,5	25,5
Kalkancılar	8	-	8	58,5	-	58,5	15
Bakırcılar	8	16	24	107	26,5	133,5	35
Çilingirler	10	5	15	92	9	101	14,5
Dımeşkiğerler	21	-	21	125,5	-	125,5	14,5
Saztırâşân	4	3	7	24,5	6	30,5	7,5
Marangozlar	17	9	26	130	15	145	14
Çıkrıkçılar	4	1	5	39	1	40	13
Çizmeciler	9	21	30	71,5	38,5	110	16,5
Kemhacılar	29	46	75	212	93	305	17,5
Kadifeciler	5	10	15	36	28	64	11,5
Abacılar	9	6	15	33,5	7	40,5	7
Halicılar	7	4	11	48	4,5	52,5	12
Çamaşırcılar	13	12	25	117,5	30	147,5	19,5
Çiniciler	3	3	6	18,5	4,5	23	9,5
Cerrahlar	40	4	44	322	13,5	335,5	13,5
Tüfekçiler	7	2	9	49	3	52	10
Müteferrika	10	6	16	79,5	9,5	89	14,5
GENEL TOPLAM	452	324	776	4124	558	4682	35

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde D 9706/4 numaraya kayıtlı olan 15 Mart 1545-11 Haziran 1545 tarihlerini kapsayan 12 varaklık bu defter ehli-i hıfz ile ilgili erken tarihli kayıtlardan biri olması bakımından sanat tarihi araştırmalarında önemli bir kaynaktır. Ayrıca defterde yer alan sanatkarların önemli bir kısmının yer ya da milliyetinin belirtilmesi, Osmanlı sanat üslubunun oluşmasına katkıda bulunan bölgelerin saptanmasına da yardımcı olacak belge olma özelliğini de taşımaktadır.

مواحدین
کتابخانه

خزیر روم ناکره جعفر روم ناکره حسن بن طاقان
حسن برلیغه مصطفی برلیغه زاده ناکره احمد
برلیغه

مولانا قاسم حسنی قاسم اردود عبد القیوم سعید حاجی محمد نیک
بکرلیغه اون بکرلیغه الله اوان کجلیغه احمد بکرلیغه

مواحدین
کتابخانه

غزیربان زاحد احمد ذوق حسنی درویش محمد علی
بکرلیغه اون ذوقلیغه اون برلیغه اون برلیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد علی کجلیغی محمد زور دیکر محمد بن سکالنه حسن ابراهیم پاشا
اون اکیلیغه بوجو لیغه بدی لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

خزیر صالح علی زهرا حسنی عثمان بکرلیغی
دورت لیغه دورت لیغه برلیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد آخسر محمد بن ضام علی برادرش ابراهیم زهراء
اکیلیغه برلیغه برلیغه برلیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مواحدین
کتابخانه

محمد بن احمد حسین برادرش حسن برادرش مصطفی برادرش
اون التلیغه اون لیغه دورت لیغه التی لیغه

مذکورین
 اکردان
 عبدالمکریم یمن علی برادرش بره بن مدالاول مصطفی بن مصطفی
 جلیو کالجیہ برلیفہ آکالجیہ تاکرد و دیگر بلجیہ

نویزالی کالجیہ حسن بن کمال علی تاکرد حسین محمد یوسف
 دیگر بلجیہ تاکرد دیگر کالجیہ برلیفہ تاکرد دیگر بلجیہ

فاسم یوسف جعفر بن علی حسین یوسف احمد بن فرخ
 تاکرد دیگر بلجیہ تاکرد دیگر بلجیہ تاکرد دیگر بلجیہ

محمد شاکرد پوری بن احمد مصطفی شاکرد یوسف
 شاکرد دیگر بلجیہ روح شاکرد یوسف آغا بلجیہ تاکرد دیگر بلجیہ

حمز بن محمد حرم بن محمد علی بن محمد یوسف
 تاکرد و دیگر بلجیہ تاکرد دیگر بلجیہ دیگر بلجیہ

ملاحمت اهل عرف واجب محرم و سفر درج الاول سنه ۱۰۲۲
 بکره
 بجات

مدالعلی تبریز شعلان طبعی عبدالمکریم تبریز محمد تبریز
 کبر بلجیہ اوان کبر بلجیہ اوان بلجیہ اوان بلجیہ

علی بن تبریز علی کبر تبریز عبدالصالح تبریز عبدالمکریم تبریز
 اوان بلجیہ اوان بلجیہ اوان بلجیہ اوان بلجیہ

احمد کبر تبریز علی بن تبریز امیرا علی تبریز
 اوان بلجیہ اوان بلجیہ اوان بلجیہ

فاسم یوسف بشارت یوسف برادر یوسف
 کبر بلجیہ کبر بلجیہ الو کالجیہ

مذکورین
 اکردان

حسین مایو الباس یوسف یوسف یوسف
 تاکرد بشارت تاکرد فاسم تاکرد بشارت
 بلجیہ بلجیہ بلجیہ

ملاحمت اهل عرف واجب محرم و سفر درج الاول سنه ۱۰۲۲
 جماعه
 نعتشان
 بکره
 روتیان

ناغولی بن مایو حسن محمد لطف بن یوسف احمد بن دیگر
 سر بکره کبر بلجیہ کبر بلجیہ اوان الو بلجیہ اوان الو بلجیہ

اویس بن احمد اور نور یوسف پیام برادر یوسف ابراهیم بن احمد
 اوان بلجیہ بجات بلجیہ اوان بلجیہ اوان کبر بلجیہ

محمد شاکرد مصطفی بن کمال علی برادر محمد محمد بن کمال احمد
 بلجیہ اوان بلجیہ کبر بلجیہ طوفان بلجیہ

علی برادر یمن محمد بن ارض حسن بن مصطفی بن یوسف
 طوفان بلجیہ بلجیہ اوان بلجیہ بلجیہ

حسین بن علی یوسف روم احمد بن قائم فرهاد یوسف
 کبر بلجیہ بلجیہ اوان بلجیہ بلجیہ

علی بن کبر علی بن یمن فاسم ارض یوسف کبر
 اوان بلجیہ اوان بلجیہ بلجیہ

آرژان

بروآنه شاکره قبطان شاکره عبد
عبدالله کمالیجه الهید کمالیجه
در ویش محمد خضر سلطان
اصهان برلیجه برلیجه

جامان

محمد یوسنه نام محمد رشید
دیکر قاناون اونا ایلیجه
بدیله لجه اونا سکالجه
یوسف دوس اونا سکالجه

حسن یوسنه بروآنه یوسنه
ایلیجه شریفه
حسن ارون احمد نوک
دورن یوسنه لجه

عقرب مساس مقصود یوسنه
دورن لجه اوج یوسنه
علی نوک اوج یوسنه

علی یوسنه

اوج یوسنه

آرژان

حسن برلیکدر مصطفی یوسنه
بریحان لجه شاکره حسین
برلیجه برلیجه

درکوان

احمد کوری یولی ابریم یوسف
بکره نزلجه اونا دورن یوسنه
لجه بکره دورن لجه
لجه سلطان محمد اوزن
اوج یوسنه

نصوح اویس حسن یوسف
اونا لجه اونا لجه
احمد چرکس مصطفی یوسنه
برلیجه اونا لجه

حاجی روم محمدن ناسیم اوان
اونا لجه ناسیم یوسنه
اونا لجه بدی یوسنه
مصطفی یوسنه اونا لجه

رب اکونس رجب خوزان
اونا لجه حیدر خوزان
حیدر ارون حسین ارون
اونا لجه خوزان لجه
نصوح ارون سکال لجه

برآه یوسنه مصطفی نوک
اونا لجه بدی یوسنه
عبدن یوسف اونا لجه

حسن زینب اسکندر شاجر
ایلیجه قبطان نوک
ایلیجه دورن لجه
حاجی علی اوزن
نوریه اونا لجه

خرو یوسنه مصطفی یوسنه
اوج لجه دورن لجه
یوسف ارون حیدر نوک
بدی یوسنه لجه

یحیی بن عبدالله حسین نوک
زینب یوسنه اونا لجه
یحیی لجه اونا لجه
مصطفی یوسنه
برلیجه

شاکره ارون

عزیز اسید جهام ناسیم ارون
شاکره سردار لجه دیکر یوسنه
اوج لجه اونا لجه

مصطفی یوسنه لغوی یوسف
دیکر اوج لجه شاکره دیکر یوسنه
اونا لجه اونا لجه

خسرو ایلان شاکره
دیکر دورن لجه شاکره دیکر یوسنه
اونا لجه اونا لجه

مصطفی یوسنه حیدر یوسنه
شاکره حسین یوسنه شاکره یوسنه
اونا لجه اونا لجه اونا لجه

محمود یوسنه مصطفی نوک
شاکره اونا لجه عبد العزیز یوسنه
یوسف یوسنه حیدر نوک
شاکره یوسنه اونا لجه

Bahattin Yaman

محمد دینچه ناکره زنجیر برانجه	جمعه ناکره راد مراد برانجه	علیجه ناکره الیز نایفه	مصطفی زکریا ناکره پیمانده برانجه
محمد دینچه ناکره اسکدر برانجه	احمد اسنه ناکره حسن برانجه	نایم زکریا مراد برانجه	احمد زکریا ناکره مراد برانجه
جمعه ناکره			
سرتیاز شش انگوت کبر انجه	محمد ابن سن مصطفی ابن زکریا یزید انجه	اسکدر عبدالله طوفان زکریا انجه	علی کلاب اون انجه
احمد سرتیاز بشیر انجه	نایم زکریا دورن انجه		
جمعه ناکره			
احمد برادرش اون انجه	محمد برادرش اون انجه	سلطان قوی طوفان زکریا انجه	سلطان قوی بکر کلاب انجه
سلیمان اوفد انجه	محمد انگریز انجه		
جمعه ناکره			
احمد ناکره مصطفی برانجه	شاه محمد نبیوم ناکره دگر برانجه	غیسر ناکره دگر انجه	محمد ناکره حسن برانجه
خیدر و سرتیاز مسعود برانجه	مراد زکریا ناکره دگر برانجه	بهرام روم ناکره مصطفی برانجه	خیدر و سرتیاز ناکره دگر برانجه
جمعه ناکره			
احمد ناکره دگر برانجه	بهرام نایفه ناکره دگر برانجه		
جمعه ناکره			
حسن ارون اون دینچه انجه	نایم امام قوی سرتیاز انجه	ایاس و سینه دورن انجه	طاهر محمد نبیوم اون انجه

حسن یحییٰ ناکره
سیدان برانجه
جمعه ناکره
دکبر برانجه
خسرو ناکره
دکبر برانجه
آورد ناکره
دکبر برانجه

حسن ناکره
دکبر برانجه
علی ناکره
بنوب برانجه
فرهاد ناکره
ناکره دکبر برانجه
فاسم ناکره
ناکره خطوب برانجه

جامعہ
خسرو گزات

جانان
حسن علام اراهم
باشا اون سکر
کند کاروب
عربی شیبیا اون
ایچ عوالمغه
علی و سونه اون
برانجه

یوسف پانچ این
دورت عوالمغه
حسین سوزاون
ایک یحییٰ ناکره
خیدر هرک
اون برانجه
احمد انکروس
اون عوالمغه

ماویسان سولک
یکره ایچ لجه
جلال نوروزلاند
دیک لجه
خلیل بن شیخ
حسن اوده دیرت
ایچ عوالمغه
بنا لجه

یوسف روس
اون کمالجه
یوسف زینبیه
سکر عوالمغه
ایچ عوالمغه
اکرد آن

مدکوربت

علی و سونه
دوربت لجه
یوسف نیک
دوربت لجه
عمود ماجس
ایچ لجه

ش
اکرد آن
مدکوربت

بنوب ناکره
ماویسان ناکره
عمود و سونه
ناکره دکبر برانجه
بروآله و سونه
ناکره دکبر برانجه
عمود بن ضوح
ناکره دکبر برانجه
لجه

جامعہ
کارد گزات
اراهیم و سونه
مصطفی قولادون
یوسف ناکره
ایچ لجه
حسن و سونه
ناکره دکبر برانجه
حسن روس
دوربت عوالمغه
یوسف سوکر
ایچ عوالمغه

مصطفی بن احمد
دوربت عوالمغه
مصطفی و سونه
ایچ لجه
یوسف و سونه
ایچ لجه
اکرد آن

بیایله دوربت ناکره
عیس برانجه
حسن دوربت ناکره
احمد اکلجه
بهرام دوربت ناکره
نیکو اکلجه
جعفر بن ضوح
ناکره دکبر برانجه

خیدر و سونه
ناکره دکبر برانجه

جامعہ
بوستین دو زان
حسن روس
یکره عوالمغه
اویس ریتوربر
اون ایچ لجه
علی ناکره سوکر
اون ایچ لجه
یوسف و سونه
اون ایچ لجه

مصطفی و سونه
خوف زینب لجه
حسن ارون
دیک لجه
خرم سروآند
ایچ عوالمغه
حسن سوکر
دیک لجه

حسین و سونه
خوف زینب لجه
مراد و سونه
دیک لجه
اکرد آن
مدکوربت

حسن بن احمد
ناکره دکبر برانجه
چمبر ناکره
اراهیم و سونه
ایچ لجه
مصطفی بن ابلی
ایچ عوالمغه
علی اکلجه
لجه

عمود و سونه ناکره
سر لیک ناکره
مصفی نوروزت
دوربت لجه
یوسف و سونه
ناکره دکبر برانجه
فان و سونه
ناکره دکبر برانجه

فاسم نوروزت
ناکره دکبر برانجه
یوسف و سونه
نیکو اکلجه
یوسف ماجس
نیکو اکلجه
حسن و سونه
نیکو اکلجه

کبریاں روم ناکار
مصطفیٰ برحق
حزرو سوسه ناکار
محمد کریم رانجه
فیدوز بجه ناکار
حسن برحق رانجه
ابراهیم رانجه

عمود کنگ ناکار
بانی رانجه

حاجه
سلفی و سلفی
سرفیوت اوتوزج
ورد و ما بانیات
عده علی ز کوز
اون بده لجه

خرد و سورت
جوالهرا کوب
اون بده لجه

مصطفی روم
برحق رانجه
حزرو سوسه
انج رانجه
علی کریم رانجه
سکر رانجه

منهج جلاله
انج رانجه
محمود بر کس
دورت رانجه

شاد کورین

سلیمان روم ناکار
مصطفی برحق
فاسم روم ناکار
دکر برحق رانجه
علی روم ناکار
دکر برحق رانجه

پیه رانجه ناکار
عده لجه رانجه
خسته روم ناکار
شیرالذرا کابجه
فهادوسه ناکار
محمود رانجه ناکار
دکر برحق رانجه

مصطفی سوسه
ناکار دکر برحق رانجه
عده رانجه ناکار
دکر برحق رانجه

جساعت

سلفی برحق
بکر رانجه
احمد بر کس
اون رانجه
عده برحق
انج رانجه

شاد کورین

دانه سوسه
ناکار سلفی
کابجه
هرام ناکار دکر
برحق رانجه
فاسم روم ناکار
ناکار دکر برحق رانجه
علی سوسه ناکار
دکر برحق رانجه

عبد روم ناکار
احمد اوج لجه
دآرد ناکار احمد
برحق رانجه
حسن سوسه
ناکار دکر برحق
دکر برحق رانجه

جساعت

حاجی سکدر سلفی
بکر رانجه
ساجی فهاد
بکر رانجه
علی بن قلاب
اون بکر رانجه

حضرت سلفی
بانادته لجه
حزق نیا بانیات
بده لجه
سوسف نیک
سکر رانجه
حسن روم ناکار
اون برحق رانجه

حزق نجال
بکر رانجه
حسین روس
غور رانجه
علی سوسه
انج رانجه
هرام ناکار
بکر رانجه

وزان الله بن محم
دورت رانجه
حزق بن کوز
غور رانجه
بانه علامه
انج رانجه
فهد بن الباس
اون برحق رانجه

حسین سوسه
بده لجه
ابراهیم نیک
سرفیوت رانجه
سوسف سور بجه
انج رانجه
فاسم روم ناکار
انج رانجه

شاد کورین

ابراهیم بجه ناکار
سرفیوت اوج لجه
رستم ناکار
دکر برحق رانجه
فهاد روم ناکار
دکر برحق رانجه
احمد نیک ناکار
سلفی برحق رانجه

عده برحق ناکار
عده رانجه
سلیمان سوسه ناکار
سوسف رانجه
محمود ناکار
علی رانجه
سوسف بجه ناکار
حسین روس رانجه

فهاد بجه ناکار
سکدر رانجه
هرام بجه ناکار
دکر برحق رانجه
چسوز ناکار
عده رانجه
سوسف بجه ناکار
حسین رانجه

شاد کورین بجه
ناکار حسین بجه
دآرد بجه ناکار
بانه رانجه
سوسف
بکر رانجه

جماعت		بیرکان	
علاء الدین چلباز	حسن یادش	صنوع نوح الدیز	حسین بنعلین
سرلویک کورلیج	یکم برنجلیجه	بکدرش بخولجه	اون بکرا بخولجه
حظوف چورد	فاسم افریو	نوح بچکس	حسین بن عبدالله
اون قالیجه	بدب اجه	اون اجه	اون اجه
محمد نوح	حزرا نور زوب	موسی نیک	احدوسنه
دو بنعلجه	بدب اجه	الخالجه	اکبر بخولجه
سبع وسه	محمد نوح	مصطفی نوح	بهرام عبدالله
نخالجه	اون اجه	اکبر اجه	اون اجه
ش مکورت			
یوسف شاکرد	محمد وسه شاکرد	احدوسه شاکرد	حسن وسه
نصوح دورناجه	دکبر اجه	حسن اجه	شاکرد دکبر اجه
جماعت			
نصوح وسه شاکرد	محمد وسه شاکرد	جغروسه شاکرد	محمد نوح شاکرد
حسین اجه	مصطفی اجه	حزرا اجه	دکبر اجه
ش مکورت			
باراهه برسته	دورین محمد بیزلی	عبدالرحیم زانی	سایو محمد زانی
اون اجه	اون اجه	بدب بخولجه	سکر اجه
شاه حسین برلستا	الباسر رود	اسام قوف	بهرام روم
بش اجه	الخالجه	اون اجه	راجه
جماعت			
ابراهیم بر خیر	مبارک افروز	حسروس	احد بر حصرون
الدین سرلویک	اون دورست	اون دورست	برنج اجه
اون برنج اجه	عجل اجه		
جماعت			
خضر شروان	یوسف جومرداد	لطف وسه شاکرد	مصطفی بن هوننا
شاکرد خدری	نقال درنجن	دکبر اجه	شاکرد دستم اجه
ش مکورت			
استاد موسی	احمد آق کومان	فهاد خروان	یوسف روس
قیوم اودانکی	سکر اجه	طوفان بخولجه	سکر اجه

Bahattin Yaman

حدیو یامکر
انی بخوالغه
علی مرزبان
ریخوالغه
حسن زاهد
اون کمالغه
بهرام یوسه
بشخالغه
مذکورین
اگردان

حسین مایسور
ناکره دیکرک
ریخوالغه
حیدر ویک
ناکره دیکرک
بجوالغه
چتر یوسه
ناکره دیکرک
بجوالغه
اکسدر اطلاق
ناکره خروبر
بجوالغه

حسن یوسه
ناکره دیکرک
بجوالغه
عبدین صطفی
عمره ریخوالغه
عبد یوسه ناکره
علی بجه ساکره
صطفی ریخوالغه
یوسف بجه ساکره
حیدر ریخوالغه

جامه تراطین

حسن زین
اون انج لجه
خسرو یوسه
سکر ریخوالغه
احمد یوسه
سکر ریخوالغه
مغز نای تراش
مغز ریخوالغه

مذکورین اگردان

یوسف یوسه
ناکره احمد ریخوالغه

جامه موزه دوزان

حسن یوسه
اون دورت
بجوالغه
حسین دآود
اون انج ریخوالغه
علی یوسه
طوقزین
انی بخوالغه

عبدین احمد
سکر ریخوالغه
احمد عروان
یدک ریخوالغه
ابن مایسور
بجوالغه
حسن عروان
اون ریخوالغه

احمد عبدالله

اون ریخوالغه
مذکورین
اگردان

یوسف مایسور
ناکره دیکرک
بجوالغه
یوسف مایسور
ناکره دیکرک
دیکر ریخوالغه
احمد یوسه ناکره
دیکر ریخوالغه
خسرو یوسه
ناکره دیکر ریخوالغه

صبح یوسه
ناکره دیکرک
بجوالغه
سایان یوسه
ناکره دیکر ریخوالغه
یوسف مایسور
ناکره دیکر ریخوالغه
فاسیم خروبر
ناکره دیکرک
بجوالغه

آب یوسه
ناکره احمد
بجوالغه
حضر یوسه
ناکره دیکرک
بجوالغه

عمره
بشخالغه
خسین کوره ویر
انی بخوالغه
ادبر اولوبه
طوقزین
قح یوسه
انی بخوالغه

مالغوج یوسه
اون ریخوالغه
محمد یوسه
اون ریخوالغه
فریدین آبان
ک ریخوالغه
حسن ارفود
اون ریخوالغه

بوکک اوسنه حاتم

مذکورین یوم
اون دورت
بجوالغه
مراد نصیر
اون ریخوالغه
مصطفی نصیر
انی بخوالغه
احمد ناسور
بشخالغه

حسن صاف
اون ریخوالغه
برآردور
اون ریخوالغه
محمد یوسه
اون ریخوالغه
حسن یوسه
بشخالغه

اکسدر ویک
بر ریخوالغه

جامه ساز تراشان

دستم یوسه
بدی بخوالغه
فاسیم یوسه
بشخالغه
زهاد یوسه
بشخالغه
حسن عبدالله
بشخالغه

مذکورین اگردان

علی کرکس
اون ریخوالغه
محمد طائر آواد
بجوالغه

تربیع

جامه عتارن

فاسیم ویک
اون ریخوالغه
حسین ریعلی
اون ریخوالغه
عبدین صطفی
اون دورت
حیدر کرکس
اون ریخوالغه

مصطفی ریوز
سکر ریخوالغه
محمد ویک
بدی ریخوالغه
حسن یوسه فلام
طوقزین دورت
زهاد کرکس
بشخالغه

مصطفی مایسور
دورین بخوالغه
حاجی محمد مایسور
اون ریخوالغه
عبد مایسور
طوقزین
مصطفی ریوز
انی بخوالغه

یوسف
بجوالغه

عبدین نوح ناسیم پورہ حسن پورکس
سولیک دن کرخانچہ بڑخانچہ
کا گجھ

زعاہ سوہن مصطفیٰ پوسنہ
دیگہ لچھ دیگہ لچھہ
دورن لچھہ دورن لچھہ

اکردان

مذکورین

عماد زکک یوسف اولوبنہ خضرین حسزہ
برخانچہ برانچہ
جامانہ جامہ خوزان

یوسف اکوہر احد اکوہر مارون
سولیک دن اکخانچہ افانج خانچہ
عوزونچہ لادہ

فاسیم پوسنہ خضرین لباس
اون لگا لچھہ سکرانچہ
عقدروم اون برخانچہ

حسین سق احد مورہ دوت صدال سیاه
کرخانچہ جی لچھہ ایخانچہ

عقد مورہ

اکردان

مذکورین

عمو مورہ عقدین محمود ابراہیم پورکس
دورن لچھہ دورن لچھہ اوج لچھہ
عمو دورن لچھہ

مراد برادر احمد حطی برادر محمد
اکخانچہ اکخانچہ
مصطفیٰ برادر عقدین لچھہ

عدا اورانیہ خضر اورانیہ علی و بون
چرا لچھہ چرا لچھہ
پوسنہ

جامانہ

علی برزدرین تیموستان پوسنہ حسن پورکس
طوروزین لچھہ بڑخانچہ اصح بخانچہ

حسزہ پورکس اسکندر کجھو
ناکر سدہا ہر ناکر حسین
لچھہ لچھہ

جامانہ مظفریہ تاج خانچہ افان

عقد زالیاس اسکندارین احمد طرزون جمفر پورکس
کاتب انبارک سیم کش و ناگ نقش بد مورز نقش بد
دی بخانچہ بخانچہ لچھہ لچھہ

مصطفیٰ طرزون لیاں ارمو کجھ محمد پوسنہ
نقش بد دورت بند سکرانچہ نقش بد ای جوت
لچھہ لچھہ

اکردان

مذکورین

علی پوسنہ محمد پوسنہ یوسف پوسنہ
نقش بد دورت نقش بد دورت یوسف پوسنہ
لچھہ لچھہ لچھہ

حسزہ پوسنہ یوسف پوسنہ حیدر محمد ناگ
ناکر دگر بر دولای اکخانچہ ناکر محمد ناگ
بخانچہ لچھہ لچھہ

مراد زکک حسن زکک ناگ مصطفیٰ کجھو
ناکر اسکندر اسکندر ناگ لچھہ
لچھہ ملی رانچہ

عصای بانان

میر حسن پورکس زعاہ بندان مصطفیٰ زوروب حسین پورکس
دیگہ لچھہ دورن لچھہ بڑخانچہ اکخانچہ

مصطفیٰ لایک اسکندر پوسنہ اسماعیل روم لکندر کجھ
اوج لچھہ بڑخانچہ اکخانچہ ایگانچہ

خسر پورک

اکخانچہ

اکردان

مذکورین

محمد پورک یوسف دوم خیدر زکک محمد دوم
ناکر حسین ناکر مصطفیٰ ناکر حسین بر ناکر اسکندر
برانچہ ایگانچہ لچھہ برانچہ

احمد زکک مصطفیٰ روم

ناکر مصطفیٰ ناکر سبل بر

برانچہ لچھہ

جامانہ تاج خانچہ بانان

حسن بن محمد شاکر حاتم بن خلفه	حسین شروان شاکر دیگرک بن خلفه	مصطفی یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	عمرو یوسه شاکر دیگرک بن خلفه
علی یوسه شاکر جدر بن بن خلفه	حسن یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	یوسف یوسه شاکر احمد کیک بن خلفه	نصوح شاکر احمد کیک بن خلفه
مصطفی شروان شاکر دیگرک بن خلفه	حسین یوسه شاکر الباس بن خلفه	جعفر یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	
حاله باغات			
مقصود ارمی سروده اونی بن خلفه	قاسم دور سروده اونت بن خلفه	یوسف یوسه طوق زین بن خلفه	خسرو بن اوس طوق زین بن خلفه
قاسم یوسه شاکر بن خلفه	فتح زین شاکر بن خلفه	مصطفی بلانک بن خلفه	قاسم یوسه بن خلفه
علی یوسه بن خلفه	مصطفی یوسه بن خلفه	سلیمان یوسه بن خلفه	یوسف یوسه بن خلفه
پروانه یوسه بن خلفه	خسرو یوسه دورت بن خلفه	حسین یوسه دورت بن خلفه	اوس اولوبه بن خلفه
جماعت			
شیر دور اون بن خلفه	سلیمان یوسه بن خلفه	قاسم یوسه بن خلفه	خسرو یوسه بن خلفه
حسین مایوس بن خلفه			
شماره			
سلیمان طریزون شاکر قاسم دور بن خلفه	عماد اونیسه شاکر دیگرک بن خلفه	یوسه یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	قاسم دیگرک شاکر دیگرک بن خلفه
حسن سوس شاکر دیگرک بن خلفه	سلیمان یوسه شاکر خرو و بن خلفه	حسین دیگرک شاکر سلیمان بن خلفه	حسین دیگرک شاکر خرو و بن خلفه
مختصر یوسه شاکر قاسم دور بن خلفه			

جد کربلا شاکر مصطفی بن خلفه	یوسف سوس شاکر خرو و بن خلفه	احمد نضاله شاکر قاسم دور بن خلفه	خسرو یوسه شاکر سلیمان بن خلفه
حسین یوسه شاکر منصوره بن خلفه	حسین یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	عماد اونیسه شاکر دیگرک بن خلفه	عبد یوسه شاکر دیگرک بن خلفه
یوسف یوسه شاکر منصوره بن خلفه	احمد مایوس شاکر دیگرک بن خلفه	نصوح یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	یوسه یوسه شاکر قاسم دور بن خلفه
حاله باغات			
حسن دیگرک شاکر سروده بن خلفه	حسین دیگرک شاکر خرو و بن خلفه	عماد دیگرک شاکر خرو و بن خلفه	حسین دیگرک شاکر خرو و بن خلفه
حسین دیگرک بن خلفه	سلیمان دیگرک بن خلفه	احمد دیگرک بن خلفه	یوسف دیگرک بن خلفه
جماعت			
شیر دور اون بن خلفه	سلیمان یوسه بن خلفه	قاسم یوسه بن خلفه	خسرو یوسه بن خلفه
حسین مایوس بن خلفه			
شماره			
سلیمان طریزون شاکر قاسم دور بن خلفه	عماد اونیسه شاکر دیگرک بن خلفه	یوسه یوسه شاکر دیگرک بن خلفه	قاسم دیگرک شاکر دیگرک بن خلفه
حسن سوس شاکر دیگرک بن خلفه	سلیمان یوسه شاکر خرو و بن خلفه	حسین دیگرک شاکر سلیمان بن خلفه	حسین دیگرک شاکر خرو و بن خلفه
مختصر یوسه شاکر قاسم دور بن خلفه			

کردان

مذکورین
 اوسا وونیه حسین بوسنه علی مایسر ناسیم نجیه
 بنزاجه اوج بوجاقه دورسانجه برانجه

جماعت
 نصیح برناج بان علی روس رسون عثمان مصطفی روس
 الذری بو فوجی اوج بوجاقه کربنجاقه کربنجاقه

بکدش بن محمد خیدرن صیقله رسم چرکس
 بنزاجه بنزاجه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

کردان

مذکورین
 حوزن ناکه فهاده بوسه
 رسول رانجه ناکه نفع کل
 اجه

حاصل

مصرفه اصل صرف

احمد بن کوکله حوزن ورسنه حسن طوایف محمد بن احمد بوقی بوقی
 موت اوان اوج طوایف اوج بوجاقه اوج بوجاقه عثمانیه دوت دورست
 بنزاجه بنزاجه بنزاجه بنزاجه

محمد حسین محمد علی باجوچه ناسیم شریف بوسفی باجوچه علی باجوچه
 بوغاری کیک اوج دورست برانی اوج دورسانجه دورسانجه
 بنزاجه بنزاجه اجه

کردان

مذکورین

اسکدر روس محمد روم حسین بن محمد علی روم
 ناکه سونف ناکه دیکر ناکه و نفاکجه ناکه دیکر
 بنزاجه بنزاجه برانجه برانجه

علی بن حسن
 ناکه دیکر
 برانجه

خلاصه

کروس روس شهاده بوجاقه لوسده بوجاقه اساده بوجاقه لوسده بوجاقه
 اوج دورست اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

کردان

مذکورین
 علی قزو ربه مصطفی ادره محمود مرده
 بنزاجه بنزاجه بنزاجه

حاصل

بزرگین

مصطفی ادره بوسف مدالو مصطفی بلا کیک حسین ارغون
 اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

مصطفی ادره حوزن کرسنه احمد بادره حاجی محمود اوج
 اوج بوجاقه کربنجاقه اوج بوجاقه بنزاجه

علی بوسنه حوزن هر یک علی کرسنه مصطفی اوان اوج
 اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

حوزن قزو ربه احمد بلز اوج محمد مرده اوج حسین کیک اوج
 اوج بوجاقه بنزاجه بنزاجه بنزاجه اوج بنزاجه

فهاد بوسنه طیار لانت حوزن کوردوس اسکدر کیک
 اوج بوجاقه بوجاقه بوجاقه اوج بوجاقه

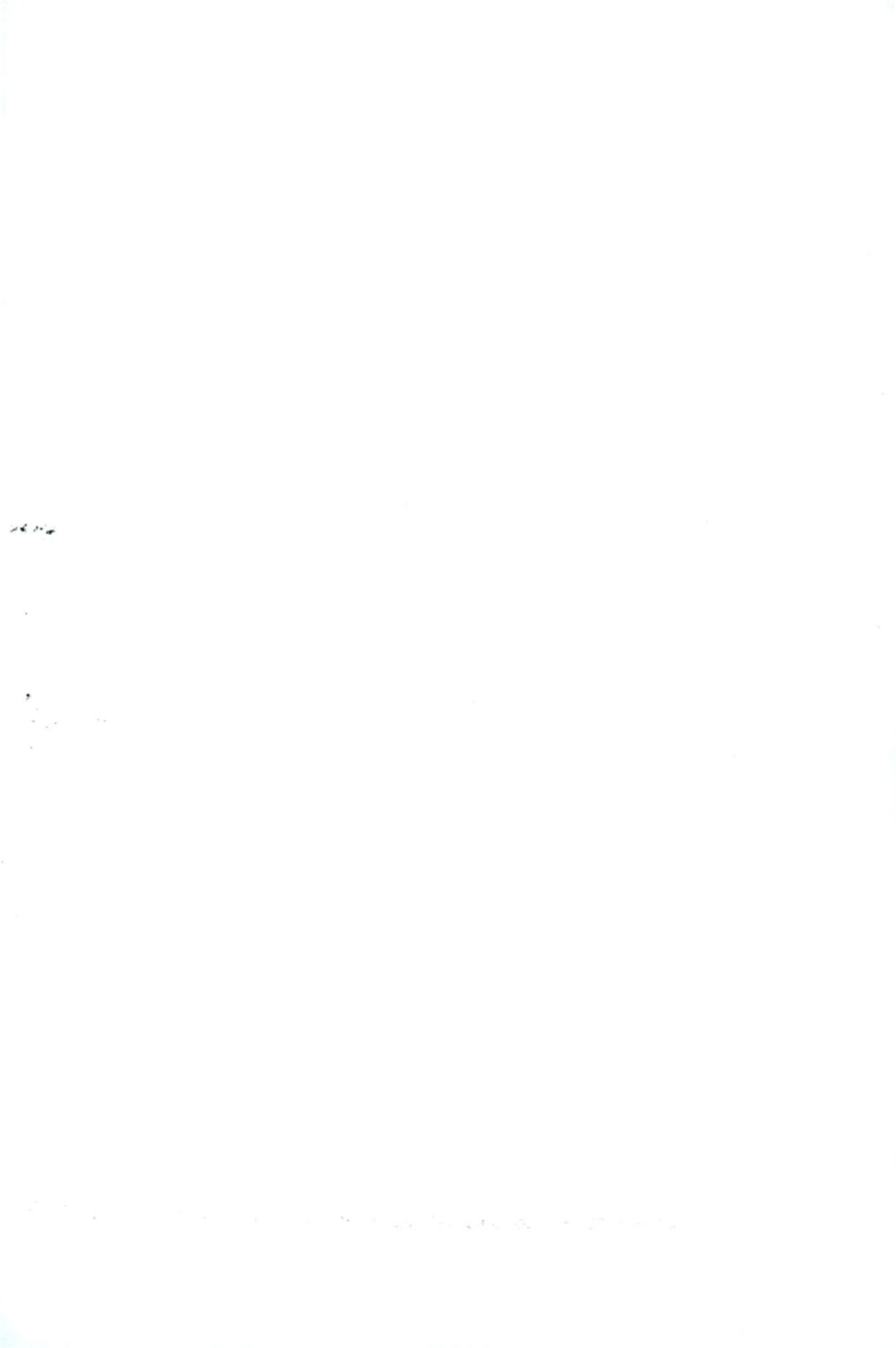
مصطفی کیک مصطفی خیر غیری طیمان ایدن بوسنه
 بوجاقه کربنجاقه بنزاجه بوجاقه

محمد بوسنه حاجی عوآش سلیمان بوسنه رسم الامونیه
 اوج بوجاقه بنزاجه اوج بوجاقه بنزاجه

ناسیم عبدالله یغوبین عبدالله سیدوما ضوح مایسر
 اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه بنزاجه

دردوش بن احمد محمد عرب حسن اوج و خ بوسنه مصطفی بوسنه
 اوج بوجاقه طوایف اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

جعفر مایسر امرالله بن بوسه محمد اسکدر
 اوج بوجاقه اوج بوجاقه اوج بوجاقه

İDEOLOJİNİN İNŞASI: 15-16. YÜZYIL OSMANLI SELATİN CAMİLERİ

YILDIRAY ÖZBEK*

Türkiye’de Türk sanatı ve mimarisi üzerine yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, var olan eserlerin biçimsel özelliklerini tanımlamak ve eğer üzerinde tarih verebilecek kitabeleri yoksa karşılaştırmalar yaparak belirli bir döneme yerleştirmek ekseninde yoğunlaşmaktadır. Eserlerin hangi şartlarda üretilmiş olduğu, üretim aşamasında patron ve sanatçı arasında ne gibi diyalogların yaşandığı, eserin dönemi içinde toplum tarafından nasıl algılandığı çok irdelenmiş konu başlıklarından değildir. Bu makalede, 15-16. yüzyılda Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilmiş camilerin yapılış amaçları, parasal kaynakları ve dinî nitelikli hayır kurumlarından ziyade, Osmanlı saltanat ideolojisini kamuoyuna anlatan birer anıt olup olmadıkları ve dönemi içinde nasıl algılandıkları sorgulanacaktır.

14. yüzyılın başlarında kuzeybatı Anadolu’da bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı devleti, Hıristiyan bir devlet olan Bizans’la yaptığı mücadeleyi, İslâmın emrettiği kutsal bir savaş olan “gazâ” ile tanımlar¹. Bu savaşlar sonucunda elde edilen ganimetler ve topraklarla, kendilerini Anadolu Selçuklu devletinin yasal mirasçısı gibi gören ve neredeyse dört bir yandan diğer Müslüman Anadolu beylikleriyle komşu olan Karamanoğulları gibi

* Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri.

¹ Osmanlı devletinin uçlarda kurulmuş bir gaza devleti olduğunu ve kısa sürede sağladığı genişlemeyi gaza-cihat kavramlarıyla izah eden P.Witteck’in yaklaşımına çeşitli açılardan yapılan eleştiriler için bkz. G.Kaldy-Nagy, “The Holy War (Jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire”, *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-80), s.467-473. ; R.C.Jennings, “Some Thoughts on the Gazi Thesis”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), s.151-161. ; R.P.Lindner, “Stimulus and Justification in Early Ottoman History”, *The Greek Orthodox Theological Review*, 27/2 (1987), s.207-224. Öte yandan P.Witteck ve H.İnalçık’ın gaza teorisine yaklaşımlarını kabul edip yukarıdaki eleştirilere yapılmış bir tenkit için bkz. F.Emecen, “Gazâ’ya Dair 14. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti”, *Prof.Dr.Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s.191-197. Konuyla ilgili son bir çalışma M.Öz tarafından yapılmıştır. H.W.Lowry’nin *The Nature of the Early Ottoman State* (New York, 2003) adlı eserinin de değerlendirmesinin yer aldığı makale için bkz. M.Öz, “Kimlik Tartışmalarına Osmanlı Kimliği Vasıtasıyla Bir Katkı: Osmanlı Devleti Kimler Tarafından Kuruldu?”, *Türkiye Günlüğü*, 83 (2005), s. 57-64.

beyliklere nazaran daha hızlı bir büyüme göstermiştir. Gazâ veya cihat Osmanlı devletinin resmî ideolojisi olarak kabul edilmekte ve sultanlar tarafından inşa ettirilmiş anıtsal camilerin birer hayır eseri olarak benimsenmelerinin yanı sıra, haklı olarak bu ideolojinin önderleri olan Osmanlı sultanlarının meşruiyetini de vurgulayan anıtlar olduğu ileri sürülmektedir². Suraiya Faroqhi, Osmanlı'nın Ankara Savaşı (1402) sonrasındaki buhran döneminden çıkışında, ganimet elde etme amacıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden kendilerine sığınmış gazilerin büyük rolü olduğuna dikkat çekerken³, Osmanlı tarihinin yayılma döneminde gazâ ideolojisinin, edebî metinlerin en önemli konularından biri olarak işlendiği belirtilir⁴. Örneğin XV. yüzyılda Yazıcızade Ahmed Bican'ın yazdığı *Envârü'l-Âşikin* adlı eserde gazâ ve gazilik aşağıdaki satırlarla⁵ methedilmiştir.

"Cennet gazilerin kılıçları altındadır. Kılıç cennetin anahtarıdır. Gaziye, Tanrı yolunda canını feda etmek, yahut kafirleri öldürmek vaciptir, vazifedir. Bir defa Hac etmek, hac etmeyene on gazadan üstündür. Hacca gitmiş kimseye bir kere gaza etmek, on hacdan üstündür. Nakledildiğine göre mahşer yerine ilk önce bayrakları ellerinde gaziler geleceklendir. Onlara (gazilere) mahşer yerinde dünyada ne yaptıklarını sorulduklarında: "Biz, halka zulüm eden zalim hükümdar değil idik, malımın hesabını verecek zengin de değildik. Bizim dünyada işte bu kılıçtan başka bir şeyimiz yoktu. Her zaman gaza yolunda Allah için cenk ederdik. Kafirleri öldürdük. Kafirler de bizi şehid ettiler" derler."

Coğrafi olarak genişleyen sınırlara ve elde edilen ganimetlere paralel olarak imar hareketlerinde de bir artış olduğu gözlenmektedir. Osmanlı sultanları kendilerini bu kutsal savaşın önderleri olarak görmüş⁶, bazıları "gazi" unvanını kullanmıştır. Yürüttükleri bu kutsal savaşa binaen Orhan

² A.Y.Ocak, "Osmanlı 'Resmî (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi' Meselesi", *Doğu Batı*, 29 (2004), s.79.

³ S.Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev: E.Kılıç), İstanbul 1997, s.40-41.

⁴ Gazâ ideolojisinin edebî metinlerdeki yansımaları için bkz. Ş.Tekin, "XIV.Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası "Gâziliğin Yolları" Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında", *Journal of Turkish Studies*, 13 (1989), s.139-204; O.Ş.Gökay, "Ideology and Literature During the Expansion of the Ottoman Empire", *Süleyman the Magnificent and His Time*, (Ed.H.İnalçık-C.Kafadar), İstanbul 1993, s.381-394; M.İsen, "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları", *Türkiye Günlüğü*, 49 (1998), s.80-86.

⁵ Yazıcızade Ahmed Bican, *Âşıkların Nurları Envârü'l-Âşikin*, (Baskıya Haz: A.Kahraman), Basım yeri ve tarihi yok, c.3, s.667, 673, 781, 914.

⁶ C.İmber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (1987), s.8-9.

Bey “gazi” unvanını kullanırken⁷, I. Bayezid zaferle sonuçlandırdığı bu savaşların sağladığı şöhretle Mısır’daki halifeden kendisinin Anadolu sultanı (sultanü'l-Rum) olarak tanınmasını istemiştir⁸. İnalçık gazânın Osmanlılar sayesinde İslâm dünyasında siyasi güç ve otorite kaynağı olarak dikkate alınmasıyla birlikte İran şahlarının da “gazi” ve “mücahidin” unvanlarını kullandıklarını ileri sürer⁹.

Gazâ yoluyla elde edilen Hıristiyan topraklarındaki gayrimüslim nüfustan alınan kelle vergisi, Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kalemlerinden birini oluştururken, bu bölgelerde mirî arazi dışında kalan ve çoğu vakıf arazisine dönüştürülen topraklardan elde edilen gelirler de kentlerde inşa edilen anıtların idamesini sağlıyordu¹⁰.

Aynı zamanda bir mal ve zenginlik edinme biçimi olan gazâdan¹¹ sağlanan ganimetlerin XIV-XV. yüzyıl Osmanlı mimarisine yansıma biçimi daha çok zaviyeli cami denilen ve dinî kimliği kadar sosyal nitelikleri de bulunan yapılarda olmuştur¹². Örneğin Aşıkpaşaoğlu, Yıldırım Bayezid’im, Osmanlı devletinin Edirne, Bursa, Bergama gibi farklı merkezlerine inşa ettirdiği yapıların kaynağı olarak Niğbolu zaferini ve elde edilen ganimet-

⁷ Orhan Bey’in Bursa Kalesinin içinde yaptırdığı ve depremden dolayı yıkıldığı için yeri tam olarak bilinmeyen camisinin bugün Şhadet Camisinin doğu kapısı üzerinde bulunan H.738/M.1337-38 tarihli kitabesinde, kendisini gazi ve mücahitlerin önderi olarak vasıflandırdığı görülür. Aynı unvanlar 1417 yılında Çelebi Mehmed döneminde onarılan 1339 tarihli Bursa Orhan Gazi İmaretinin 1417 tarihli tamir kitabesinde de zikredilir. Kitabeler için bkz. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mi’marisinin İlk Devri (630-805/1230-1402) I*, İstanbul 1989 (2.Baskı), s.59 ve 80.

⁸ N.Vatin, “Osmanlıların Yükselişi 1392-1451”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (Çev.: S.Tanilli), İstanbul 1995, s.55.

⁹ H.İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, *A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4 (1958), s.69.

¹⁰ Halil İnalçık, Osmanlı ekonomisiyle ilgili çalışmalarında Osmanlı mali kaynaklarının tahlil vergisi (a’şar), cizye (kelle vergisi), maden, tuz, gümrük iltizamları, darphaneler, pazar resimleri ve vasal devletlerden alınan haraçlardan meydana geldiğini, örneğin 1475 yılında cizye, madenler ve darphane gelirlerinin toplam gelirin yüzde seksenini karşıladığını ileri sürer. Bkz. H.İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.1, (Çev: H.Berktaş), İstanbul 2000, s.93; aynı yazar, “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Doğu Batı*, 17 (2001), s.14-15.

¹¹ C.İmber, *Şeriatın Hukuka Ebussuud ve Osmanlı’da İslamî Hukuk* (Çev: M.Bedir), İstanbul 2004, s.77.

¹² Zaviyeler ve zaviyeli camilerle ilgili olarak bkz. S.Eyice, “İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İhtimaf Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”, *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1963), s.1-80; A.Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara 1964; A.İşık-Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları. Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul 1977.

leri gösterir¹³. İnşa edildiği yıllarda şehir merkezlerinin dışında bulunan bu yapılar¹⁴, birbirleriyle kaynaşmamış mekanlardan oluşan, ibadetle birlikte barınma mekanlarını da içeren, orijinal minberleri olmamasına bakılırsa cuma namazları kılınmayan ve Kanunî dönemiyle birlikte Sünnileşmiş toplum içinde inşalarından vazgeçilmiş örneklerdir.

İnşa edildiği yıllarda kent varoşlarında bulunan bu yapıların pek çok örneği, sınır boylarında yarı dinî yarı askerî kimlikli derviş ve abdallar tarafından kurulmuş ve bir süre sonra çevresindeki köy ya da kasabanın çekirdeğini oluşturmuştur¹⁵.

Kutsal savaşın önderleri olarak ordunun başında bu seferlere iştirak eden Osmanlı sultanlarının II. Mehmet'e kadar hükümdarlık yapanlarının hepsinin bu tür camiler inşa ettirdikleri bilinmektedir. Örneğin Orhan Gazi'nin Bilecik, Bursa ve İznik'te, I. Mehmet'in Bursa'da, II. Murad'ın Bursa ve Edirne'de kendi adlarına bu türden inşa ettirdikleri camileri¹⁶ vardır.

En azından 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar kutsal savaş gazânın komutanları ve her türden yapının banisi olarak Osmanlı padişahının saltanat makamını her ne şekilde olursa olsun ele geçirmesi, Tanrı'nın ona bir lütfu olarak kabul edilmektedir. Tahta geçişte veliahtlık müessesesinin olmadığı, saltanatın hangi şehzade tarafından ele geçirilmişse onun hakkı olduğu ve bu süreçte kardeş katlinin de şeriata uygunluğu 15. yüzyılda kanunlaşmış düsturlardır. Ancak Anadolu'nun Beylikler dönemi (14. yy) içinde Osmanlı hanedanının meşruiyetini, kimi zaman son Anadolu Selçuklu sultanının haleflğine veya mensup oldukları Kayı boyunun Oğuz Han'a dayandırılmasıyla sağlamaya çalıştıkları¹⁷ dikkati çekmektedir. Tursun Beğ, 15. yüzyılın

¹³ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (Haz: A.N.Atsız), Ankara 1985, s.66-70.

¹⁴ U.Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziki Yapının Evrim Süreci (11-14. Yüzyıl)*, İstanbul 1987, s.179-180. U.Tanyeli bu tür yapıların kent varoşlarına inşasının, şehir merkezlerinde oturmaları istenmeyen yarı kentli yarı göçebe gelenekli kitlelerden kaynaklandığını ve bilinçli bir tercih olduğunu ileri sürer.

¹⁵ Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s.290; A.İşık-Doğan, *a.g.e.*, s.39.

¹⁶ Adı geçen sultanların camileri için bkz. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri (630-805/1230-1402) I*, İstanbul 1989.; aynı yazar, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri (806-855/1403-1451) II*, İstanbul 1989.

¹⁷ H.İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14 (1959), s.77-78.

sonlarında yazdığı eserinde, hükümdarda bulunması gereken vasıfları adaleti olmak, hizmet erbabının hakkını bilmek, reayanın emlakına el uzatmamak, zulme uğrayanlara yardım, acze düşmeyecek kadar yumuşak olmak, hazineyi dolu tutup halkın dostluğunu kazanmak için harcamak şeklinde belirtirken¹⁸, kendisinden dört asır önce yaşamış olan Nizamü'l-Mülk hükümdarların görevleri arasında kanallar açmak, surlar inşa etmek, köprüler yapmak, yeni şehirler kurmak, ana yollar üzerine ribatlar ve ilim isteyenler için medreseler inşa etmeyi sayar¹⁹.

İstanbul'un fethi, imparatorluğa dönüşen Osmanlı devletinin bürokratik ve siyasal yapısında olduğu kadar, mimarisinde de ileride ortaya çıkacak değişimlerin başlangıcını oluşturacak yapılanmalar meydana getirdi. Fetih günü II. Mehmed'in "Şu andan itibaren İstanbul benim tahtımdır" beyanı²⁰ şehrin imparatorluk yıkılıncaya kadar saltanat merkezi olacağına ifadesidir. İstanbul, imparatorluğun şehirleri arasında çok önemli bir konuma yükselecek, örneğin 16. yüzyıl sonlarında şehnameci olan Talikizâde Osmanlı hanedanlığının meşruiyetini savunurken, İstanbul gibi bir şehre sahip olmanın meşruiyet kaynaklarından biri olduğunu ileri sürecektir²¹. 19. yüzyıl Osmanlı aydınlarından Cevdet Paşa'da (1822-1895) II. Abdülhamid'e sunduğu bir layihada, Osmanlı hilafetinin mevkiini anlatırken dört temel direktan bahsederek, bunların Osmanlı hükümdarı, Türkiye hükümeti, İslâm dini ve payitaht İstanbul olduğunu vurgular²². İstanbul'un saltanat merkezi olması imparatorluktaki tüm kesimlerin arzusu değildir. Öteden beri devlet içinde var olan gazilerle bürokratlar arasındaki mücadele bu fetihle gün yüzüne çıkmıştır. Gazilere göre Edirne merkez tutularak, merkezi bürokrasi ve denetimden uzak bir şekilde Balkanlarda fetihlere devam edilmelidir²³. II. Mehmed neticede hem gazileri merkezden uzaklaştırıp, elde ettikleri kazanımları sıkı bir denetime almış, hem de Çandarlı'nın şahsında bir asırdır devam eden Türk kökenli bürokrasiyi kaldırıp yerine devşirme kökenli kapıkullarından oluşan merkezi bir bürok-

¹⁸ H.İnalçık, "Osmanlı Padişahı... s.75.

¹⁹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Haz: M.A.Köymen), Ankara 1982, s.12.

²⁰ H.İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", (Çev: İ.Kalın), *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), s.253.

²¹ G.Necipoglu-Kafadar, *The Age of Sinan. Architectural Culture in Ottoman Empire*, London 2005, s.30.

²² H.Yavuz, "Sadrazam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilâfeti", *X. Türk Tarih Kongresi*, c.5, Ankara 1994, s.2104.

²³ C.Kafadar, *Between Two World. The Construction of the Ottoman State*, Los Angeles 1995, s.152.

rasi yaratmıştır²⁴. Gazilerin bu uygulamalardan hoşnutsuzluğu, İstanbul'un fethinden 20 yıl sonra yazılmış olan *Saltuk-nâme*'de çok iyi anlatılmıştır. Ebü'l-Hayr-ı Rumî'nin derlediği eserde, "kim Rumu zaft etmek isterse Edirne'de dursun, zira gaziler ocağıdır" şeklinde ifadelerle Edirne övülürken, İstanbul'la Edirne'nin karşılaştırıldığı bölümde "Bu şehir (İstanbul) akıbet Müslümanların elinde harab olur. Sebeb-i harab fışk ve fücür, fesad ve zina ve livatadan ve zulm ve cevrden ve bed efalleri çok ola, dahi Hak Teala kaht ve ta'unlar vire ve zelzele çok ola, en son bu şehir harab ve hasf olup yire geçe, gide, anma bir tarafı kala, ol yir umaram Ayasofya tarafıdır. Zira anun-çün dua olunmuştur. Edirne harab olmaz. Meğer gazadan Müslümanlar vazgeçeler, ol şehir nazargâh-ı Hak'tur. Onun halin Allah Teala bilir."²⁵ denilerek adeta Edirne İstanbul karşısında yüceltilmiştir. Edirne ile İstanbul arasında yapılan ve Edirne'nin methiyle sonuçlanan kıyaslamalar esasen iki şehrin coğrafi yapısından, birikiminden ziyade II. Mehmed'in (1451-1481) politikalarına duyulan gizli muhalefetten kaynaklanmaktadır. II. Mehmet zamanında İstanbul'un iskân ve yeniden inşası, fethedilen bölgelerdeki kalelerin sağlamlaştırılması ve ordunun sayısının artırılması masraflara yol açmıştır. İstanbul'un iskanı için Anadolu'dan yapılan sürgünler, başlangıçta İstanbul'a göçü teşvik için her gelene parasız olarak verilen mülklerden daha sonra alınmaya başlanan kira bedelleri, neredeyse beşer yıllık dönemler içinde uygulanan % 20'lik develüasyonlar ve en önemlisi vakıf ve mülklerin (Tursun Beğ'e göre bunların sayısı 20.000'den fazladır) tımarlı sipahilere dağıtılması geniş halk kitlelerinde ve özellikle ulema sınıfı, şeyhler ve Türk-Müslüman bey ailelerinde Fatih ve yönetimine karşı bir memnuniyetsizlik meydana getirmiştir²⁶. Fatih'in politikalarına duyulan hoşnutsuzluk, Velâyetnâme-i Sultan Otman²⁷ ve Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli²⁸ gibi çağdaş yazmalarda da yansıtılmaya çalışılmıştır.

Fatih'e ve politikalarına karşı ne kadar muhalefet veya hoşnutsuzluk olursa olsun 15. yüzyıldan sonra biçimlenmeye başlayan Osmanlı saltanat ideolojisinin yansıtılmaya çalışıldığı merkez İstanbul, yani payitaht olmuş-

²⁴ F.T. Yaşar, Çiğdem Kafescioğlu, "The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/6 (2005), s.764.

²⁵ Ebü'l-Hayr-ı Rumî, *Saltuk-Name II*, (Haz: Ş.H.Akalın), İstanbul 1988, s.241, 244.

²⁶ H.İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s.404.

²⁷ H.İnalçık, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Doğu Batı*, 26 (2004), s.11-28.

²⁸ İ.Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuoyunun Oluşumuna Bir Örnek: Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İhtisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2000, s.37-56.

tur. İstanbul'un biri Doğu Roma, diğeri Osmanlılar zamanında olmak üzere iki defa böyle bir ideolojinin merkezi olduğu kabul edilir. Böyle bir merkez oluşturmada dikkate alınan noktaları S.Vryonis şöyle belirler²⁹:

- a) İmparatorun şahsında merkezileşen bir saltanat,
- b) Şehri korumak için kente ait kutsal kişilerce mukaddesleştirme,
- c) Karmaşık ve güçlü bir bürokrasi ve arşiv teşkilatı kurma,
- d) Bürokratik bir dil oluşturma,
- e) Sultan ve devletin korunması için askerî bir sistem geliştirme,
- f) Fizikî çevreyi anıtsallaştırma,
- g) Geliri biriktirme ve merkezileştirme,
- h) Nüfus yoğunluğunun toplanması,
- ı) İmparatorluğa bağlı tören geleneklerinin oluşturulması.

Şüphesiz ki bu ideolojinin fermanlar, minyatürleşmiş edebi yazmalarla iletildiği daha dar, seçkin ve bürokrat bir çevrenin yanı sıra, sünnet düğünleri veya Cuma selamlığı gibi törenlerle daha geniş yığınlara yansıtıldığı bilinmektedir. Ancak bunların hiç biri süreklilik açısından bu ideolojiyi sokaktaki insana mimarî kadar anlatabilecek güçte değildir. Mimarî eserler hükümdarın kendi halkının ve üst tabakasının nazarında meşrulaşmasının en büyük göstergesidir. Mekke'de yapılacak binalar ise diğer Müslüman halkların gözünde meşruluğunu sağlayan unsurlardır³⁰.

Fatih'in kendi adına İstanbul'da inşa ettirdiği külliye³¹, kendinden önce Bursa ve Edirne'de inşa edilen örneklerden hem yapı sayısı ve tasarımı hem de yüklendiği anlamlar bakımından farklılık gösterir. İstanbul'un tepelerinden birine, fetihten önce harap olan Havariyyun Kilisesi'nin kalıntılarının üzerine³², 120.000 metre karelik bir alana yerleştirilen külliye merkezde cami, caminin doğu ve batısında sekizer tane olmak üzere toplam 16 med-

²⁹ S. Vryonis'in görüşü için şu yayına bkz. F.Çalışlar-Yenişchirlioğlu, "Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı", *Osmanlı*, (Ed.G.Eren), c.9 (1999), s.18-19.

³⁰ S. Faroqhi, *a.g.e.*, s.156-157.

³¹ Fatih Külliyesinin tarihi süreç içinde işleyişi ile ilgili olarak bkz. F.Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.

³² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c.1, (Türkçeleştiren: Z.Danışman), İstanbul 1969, s.141-142.; Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi İstanbul Camileri ve Diğer Dinî ve Sivil Mi'mârî Yapılar*, (Haz: A.N.Galitekin), İstanbul 2001, s.48.

rese, güneyde dartüşşifa ve tabhane ile kervansaray, caminin kuzey tarafına inşa edilmiş mektep ve kütüphaneden oluşmaktadır (Plân-1; Res.-1). 1463-1470 yılları arasında inşa edilen külliyyede, erken örneklerden farklı olarak merkeze cami yerleştirilmiş, eğitim yapıları ise simetrik olarak doğu ve batıya, sosyal işlevli yapılar ise güneye inşa edilerek geometrik bir plânlama yapılmıştır³³. Külliyyenin merkezinde, İstanbul'un her yerinden görünecek tarzda, sultanın merkezi otoritesini simgeleyen cami, bir tam ve onun güneyine eklenmiş yarım kubbesiyle Ayasofyadan ilham alınarak inşa edilmiştir. Ayasofyaya benzer olarak inşa edilmesi baninin isteği olarak yorumlanır³⁴. Ayrıca G.Necipoglu, Murat Paşa, Mahmut Paşa gibi vezirlerin külliyelerinin küçük ölçekli olarak yapılmalarının da sultanın isteği olduğunu ileri sürer³⁵. Bu vezirlerin inşa ettirdiği külliyelerin camileri, Bursa'daki zaviyeli camilerin plânlarını devam ettirirler. Külliyyenin plânlanışında, bir ölçüde ulema sınıfını simgelediğini düşündüğüm eğitim yapılarının caminin yaklaşık 70 m. doğu ve batısına inşa edilerek sultanın siyasi otoritesinin simgesi durumundaki caminin gösterimi pekiştirilmiştir. Böylece bir ölçüde sultanın biricikliği vurgulanırken, Fatih'in "*Cenab-ı şerifimle kimesne taam yemek kanunum değildir, meğer ehl-i ryâlden ola. Ecdâd-ı izamım vüzerasile yerleriniş, ben ref etmişim*"³⁶ şeklindeki sultanî hukukuna da riayet edilerek, güç hiyerarşisindeki sıralamanın mimarî plânlamaya aktarılmış olduğu dikkati çekmektedir³⁷. Kurulduğu yıllarda 350 gibi oldukça yüksek sayıda personeli³⁸ olduğunu öğrendiğimiz külliyyenin vakfiyesinde Fatih'in kendisini "Emir'ül-Mü'minin ve İmâm'ül-Müslimin" şeklinde tanımladığı görülürken, caminin kitabesinde³⁹ devletin kurucusu Osman Gazi'ye kadar bütün atalarının isimlerinin zikredilmiş olması⁴⁰ saltanatın şahsında toplanmış devamlılığına da işaret etmektedir.

³³ H.Cranc, "The Ottoman Sultan's Mosques Icons of Imperial Legitimacy", *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, (Ed. I. Bierman, R.Aboul el-Haj, D.Preziosi), New York 1991, s.180-181.

³⁴ G.Necipoglu, "Anatolia and The Ottoman Legacy", *The Mosque: History Architectural Development and Regional Diversity*, (Ed.Frischman and H.Khan), New York 1994, s.154.

³⁵ G.Necipoglu-Kafadar, *The Age of Sinan...* s.84.

³⁶ H.İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş. Orfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13 (1958), s.114.

³⁷ F.T.Yaşar, a.g.m., s.768.

³⁸ F.Unan, a.g.e., s.135.

³⁹ Kitabe için bkz. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mi'nârisinde Fâtih Devri (855-886/1451-1481) III*, İstanbul 1989 (2.Baskı), s.385-386.

⁴⁰ T.Öz, *İstanbul Camileri, I-II*, Ankara 1997 (3. Baskı), s.58.

17. yüzyılda Evliya Çelebi Fatih Camisi'ni, inşaatında başka milletlerden amele çalıştırılmamış, içine Yahudi girmemiş ve hizmet edenlerin guslederek çalıştıklarından hareketle duaların kabul edileceği ruhanîyetli bir cami olarak tanımlarken⁴¹, külliye'nin inşasından kısa süre sonra II. Bayezid döneminde (1490) yazılmış bir Anonim Tevârih-i Âli Osman'da Fatih Camisi'nin banisi ile Ayasofya'nın banisinin dönemi karşılaştırılır. Anonim Tevârih-i Âli Osman'ın müellifine göre, Jüstinyen zamanında binaların mimarları ödüllendirilir, tüm işçilerin ücretleri eksiksiz ödenirken, Fatih döneminde külliye'nin mimarının öldürüldüğünden, külliye inşaatında çalışan işçilerin memleketlerinden sürgün getirilip, üç gün çalıştırılıp bir gün ücret verildiğinden, inşaatta kullanılan malzemenin elde edilmiş kaynaklarının belirsizliğinden ve inşaatın halka yüklenen ağır vergilerle yürütüldüğünden bahsedilerek, bu şartlarda inşa edilmiş bir caminin banisine sevap kazandırmayacağı⁴² belirtilmektedir. Sultanın tebasının gözündeki meşruiyetini pekiştiren anıtların nasıl yapıldığının sorgulanarak meşruiyet probleminde dönüşmesini yansıtmaya bakımından yukarıdaki satırlar oldukça ilginçtir. Fatih'in politikalarına duyulan hoşnutsuzluğun daha sonraki Osmanlı hükümdarlarının politikalarında ve sanatsal tavırlarında da etkili olmuş olabileceği ileri sürülebilir. Örneğin Hünername gibi resimlenmiş Osmanlı tarihlerinin hiçbirinde İstanbul'un fethinin konu olarak seçilmemiş olması, 16-17. yüzyılda yazılmış Osmanlı tarihlerinde bu önemli fethin sadece birkaç sayfada anlatılması yukarıdaki yaklaşımımızı destekler niteliktedir.

II. Bayezid döneminde (1481-1512), Fatih'in yönetim politikalarından ve resim, mimarî gibi alanlardaki sanatsal tavırlarından vazgeçildiğini gösteren uygulamalar söz konusudur. II. Bayezid babasının ölümü üzerine, yenicilerin bazı tavırları yüzünden babası Fatih'e benzettikleri Cem yerine kendisini desteklemeleriyle padişah olmuştur. Bayezid'ın, babasının sağlığında, Amasya şehzadesi iken, vakıf ve mülklere yönelik kısıtlamaları uygulamada yavaş kalması ve İstanbul'a gönderilmesi istenen bir tüccarı teslim etmemesi gibi bazı olaylardan dolayı babasıyla arasının açık olduğu belirtilir⁴³. Hattâ II. Bayezid'a devleti yönetmede babasını değil, dedesi II.

⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c.1, (Türkçeleştiren: Z. Danişman), İstanbul 1969, s.142

⁴² Ç.Kafescioğlu, "Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in Istanbul in the Eyes of Its Contemporaries", *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, (Ed. Ç.Kafescioğlu-L.T.Şenocak), İstanbul 1999, s.217 vd.

⁴³ Ş.Turan, "Bayezid II", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5 (1992), s.234, 237.

Murad'ı örnek alması tavsiye edilir⁴⁴. II. Bayezid'in padişah olduktan sonra ilk işi, babasının zamanında vakıf ve mülkleri ellerinden alınanlara bunları iade etmek olmuştur⁴⁵.

II. Bayezid'in hükümdar olduktan sonra Topkapı Sarayı'nda babası zamanında yaptırılmış bir takım freskleri söktürüp pazarda sattığı ileri sürülmektedir⁴⁶. Ancak onun zamanında baniliğini yaptığı üç büyük külliye'nin inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bunlardan biri 27 yıl şehzadelik yaptığı Amasya şehrine armağanı (1486), diğeri Kili ve Akkerman kalelerinin fethinden önce ordunun konakladığı Edirne'de halkın darüşşifa yaptırmasını istemesine binaen yaptırılan külliye (1484-1488) ve İstanbul'da bulunduğu semte adını veren külliyesidir (1501-1505). II. Bayezid'in bir medrese ve imaretle camiden oluşan Amasya külliyesinin (1486) camisi, erken dönem Bursa örneklerinden ilhanla inşa edilmiş bir yapı olup tabhanelerin ortadan kaldırıldığı bir plânlamaya sahiptir. Amasya'daki külliye, yaklaşık olarak Edirne'deki külliyeyle aynı tarihlerde inşa ediliyor olmasına karşılık, özellikle camilerdeki plân farklılığı, Osmanlı öncesinde Danışmendli, Selçuklu ve Beylikler döneminin de önemli merkezlerinden biri olan Amasya'ya Osmanlı'ya özgü bir plânda cami yaptırılmak istenmesi olarak yorumlanabilir.

II. Bayezid'in Kili ve Akkerman kalelerinin fethinden sonra tamamlanan ve bir ölçüde bu fethi anıtsallaştıran Edirne'deki külliyesi (Plân- 2-3; Res. 2), Amasya'ya oranla daha çok yapıyı içermekte ve cami, tabhane, medrese, darüşşifa, mutfak, fırın, depo, yemek salonu, ahır, köprü, çifte hamam, su değirmeni, dolaplar, tuvaletler, dükkanlar ve meskenlerden oluşmaktadır⁴⁷. Sayıları değişmekle birlikte ortalama 165 personeli olan külliye, vakıf kaynaklarının çoğunun kırsal alan gelirlerinden ziyade şehir emlakına dayalı olmasıyla farklılık arz eder⁴⁸. Külliye'nin merkezi yapısı konumundaki camisi tek mekanlı ve avlulu bir plânlamaya sahiptir. Ancak daha önceki plânlamalardan farklı olarak caminin doğu ve batı kanatlarına birer tabhane yapılmıştır. Tabhaneler, merkezdeki bir kubbenin dört yönüne açılmış eyvanlar ve köşelerdeki kubbelerle dokuz birimli olarak düzenlenmiştir. Tabhanelerin caminin doğu ve batı duvarına açılan pencerelerden

⁴⁴ H. İnalçık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1987) (4. Baskı), s.614.

⁴⁵ H. İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s.404.

⁴⁶ H. İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler. Devlet-Toplum-Ekonomi", *Osmanlı Uygarlığı*, (Ed. H. İnalçık-G.Renda), İstanbul 2002, c.1, s.97.

⁴⁷ F.Müdderrisoğlu, "Edirne II.Bayezid Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 22 (1991), s.152.

⁴⁸ F.Müdderrisoğlu, a.g.m., s.153.

bazılarını kapattıkları gözlenerek, sonradan yapılmış olabilecekleri akla yakın görünmekle birlikte, külliye vakfiye nüshalarında bu mekanlarda kullanılacak halı, bir yüzü deriden döşek, yastık, kandil ve hasır gibi kullanım eşyalarından bahsedilmiş olması⁴⁹ bu ihtimali çürütmektedir. Ancak vakfiye nüshalarında doğrudan tabhanelerde çalışan görevlilerden bahsedilmemektedir. Külliye inşaa edildiği yıllarda Edirne şehrinin varoşunda bulunması ve dolayısıyla yerleşim ve arazi açısından bir sıkıntı olmamasına rağmen tabhanelerin camiye bitişik inşaa edilmesi tartışılmış ve çözümlenmiş bir konu değildir. Külliye mimarının hafızasında İstanbul Eski Fatih Camii gibi bir örnek varken böyle bir plâna yönelmesi muhtemelen II. Bayezid'in politikalarıyla ilişkilendirilebilir. II. Bayezid'in İstanbul'daki külliyesinde de caminin doğu ve batı duvarlarına bitişik olarak inşaa edilmiş tabhane mekanları görülmektedir (Plân- 4; Res.-3). Orijinalinde merkezi bir kubbenin dört köşesine inşaa edilmiş kubbeli birer odadan oluşan bu mekanların ocakları daha sonraki onarımlarda kapatılmış ancak merkezi kubbenin kasnağında bacaların yerlerini görmek mümkündür⁵⁰. Evliya Çelebi, bu mekanların misafirler için yapılmış kış odası medreseler olduğunu, sonradan binaya katılarak camiye genişlettiklerini ileri sürer⁵¹. Camisinin plânlaması, Edirne'deki külliye camisinden farklı olarak İstanbul Eski Fatih Camii'ne daha doğrusu Ayasofya'nın plânına daha çok benzeyen İstanbul II. Bayezid külliyesinde de tabhanelerin camiye bitştirilmesi, Bayezid'in babasının ölümünden sonra kardeşi Cem'le giriştiği saltanat mücadelesinde kendisini destekleyen yeniçeriler, gazi ve dervişlerden oluşan uç kültürünün temsilcilerine sunulmuş bir şükran ifadesi olarak yorumlanır⁵².

Osmanlı tarihinin en kahraman hükümdarlarından biri olarak kabul edilen I. Selim'in saltanat yıllarında (1512-1520) kendi adına İstanbul'a bir cami yaptırmamış olması oldukça ilginçtir. Kanaatimce böyle bir sonuç İstanbul'un yapısal olarak doygunlukla, külliye inşaa edilecek arazi yokluğuyla veya ekonomik yetersizlikle açıklanamaz. I. Selim hükümdarlığı zamanında Safevî hükümdarı Şah İsmail'le 1514 yılında Çaldıran'da yaptığı savaşı kazanıp Tebriz'i Osmanlı topraklarına dahil etmiş, 1517 yılında da Memlûklü devletini ortadan kaldırmıştır. Özellikle Tebriz'in fethiyle birlikte Osmanlı nakkaşhanesinde klâsik dönem üslûbunu oluşturacak pek çok

⁴⁹ F.Müderrişoğlu, a.g.m., s.157.

⁵⁰ İ.A.Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 1983, s.198-200.

⁵¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.I, İstanbul 1969 (Türkçeleştiren:Z.Danışman), s.146-147.

⁵² G.Necipoğlu-Kafadar, *The Age of Sinan*. ... s.89.

sanatçının İstanbul'a gönderildiği bilinmektedir⁵³. Mısır ve Kahire'nin fetihle birlikte bu bölgeden yapı malzemeleriyle sanatçıların İstanbul'a gönderilmiş olduğu zikredilir. Osmanlı kaynakları bu bilgileri kaydetmeseler de, Mısırlı tarihçilerin ve o tarihlerde Mısır'da bulunan bazı elçilerin notlarından bir takım bilgilere ulaşılmaktadır. Mısırlı tarihçi İbn-i İyas, Yavuz Sultan Selim'in, Kahire Kalesi'ndeki yıkılmış saraylardan, özellikle Baysariyya, Duhaysa ve Bahra saraylarının kabul salonlarındaki (qa'as) mermerlerin alınmasını emrettiğini, özel konaklara zorla girildiğini ve bütün mermerlerin alındığını ileri sürerek, bu mermerlerin türlerini tanımlamakta ve Selim'in Kahire'deki Kansu Gavri Medresesi modelinde bir medrese inşa ettirmek için bu mermerleri gemilere yükleyip İstanbul'a gönderdiğinden ve hattâ malzemelere benna, mühendis, neccar, hakkar, haddad gibi sanatçıların da eklendiğinden bahseder. M.Meinecke, Kahire Gavriyye Medresesi'nin (1504-1505) mimarı, Memlûkluların son muallim el-muallimi mimar el-Şihabi Ahmed b. el-Bedri Hasan b. el-Tulunî'nin de İstanbul'a gittiğini ileri sürer⁵⁴. H.İnalçık da, kutsal emanetlerle birlikte gemilere yüklenen ganimetlerin İstanbul'a gönderildiğini belirtir. Fakat bu ganimetlerin içinde yukarıda bahsedilen inşaat malzemelerinin olup olmadığını bildirmez⁵⁵. Ancak bu malzemelerle Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı zamanında ne Kansu'nun medresesine benzer bir medrese ne de bir külliye yapılmıştır.

Tarihî kaynaklar Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ın fethinden sonra dönüşte beş ay kadar Şam'da kaldığını bu esnada ünlü mutasavvıf Muhyiddin-i Arabî'nin mezarının üzerine bir türbe ve çevresine de bir cami ve imaret yaptırdığını belirtmektedir⁵⁶. Bu külliyenin dışında Yavuz Sultan Selim'in

⁵³ Tebriz'den gelen sanatçıların da dahil olduğu chl-i hiref teşkilatı için bkz. İ.H.Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defteri", *Belgeler*, XI/15 (1986), s.23-76.; Tebriz'den gelen sanatçıların sonraki yıllardaki faaliyetleri için bkz. G.Necipoglu, "A Kânûn for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Veinstein), Paris 1992, s.197.

⁵⁴ M.Rogers, "The State and the Arts in Ottoman Turkey", *Atken Des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst München vom 3. bis 7. September 1979*, München 1987, s.77.

⁵⁵ H.İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev: R.Sczer), İstanbul 2003, s.39.

⁵⁶ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, (Haz: A.Uğur-M.Çuhadar), Ankara 1990, s.439; Celibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü'l-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, (Haz: A.Uğur-A.Gül-M.Çuhadar-İ.H.Çuhadar), Kayseri 2006, s.629; Şam'daki bu külliyenin mimari düzenlemesi için bkz. İ.A.Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II.Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 1983, s.447-448.

kendisi için İstanbul'da Topkapı Sarayı'nın dışında, sahil kenarında, Abdüsselam adında mimara bir köşk yaptırdığı, hattâ köşkün çok süslü olarak yapıldığından dolayı mimarı azarladığı ve mimarın da köşkün masraflarının "beytül maldan alınmayıp, sultanın kendi hazinesinden yapıldığını" belirttiği kaydedilmektedir.⁵⁷ Bu köşk, Busbecq ve Lubenau gibi 16. yüzyılda İstanbul'a gelmiş elçilerin anlattıkları, içinde tarih konulu resimler ve Yavuz Sultan Selim'in beğenmediği Fatih portresinin yanı sıra Çaldıran Zaferini konu alan duvar resminin bulunduğu mermer köşk olmalıdır.⁵⁸

Yavuz Sultan Selim'in yukarıdaki yapılar dışında bina inşa ettirmediği tarihî kaynaklarca sabittir. Sırtında çıkan bir çıban yüzünden Çorlu'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'da Mirza Sarayı denilen yüksek bir yere defnedildiği⁵⁹, mezarının üzerine daha sonra şehzadesi Süleyman tarafından bir türbe, medrese, cami ve tabhaneden oluşan külliye inşa ettirildiği kaynaklardan⁶⁰ öğrenilmektedir. Evliya Çelebi, külliyenin temelini 1520 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından atıldığını ve 1526 yılında Kanunî Sultan Süleyman tarafından tamamlandığını ileri sürerken⁶¹, Ayvansarayî külliyenin basınının sultan Süleyman olduğunu belirtir⁶². Kanunî Sultan Süleyman tarafından babası adına yaptırılan İstanbul Yavuz Sultan Selim camisi (Plân- 5; Res.- 4), Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin camisiyle aynı plânda inşa edilmiş olup, iki cephesine eklenmiş tabhane hücreleriyle, adına inşa edilmiş kişinin (Edirne II. Bayezid'da olduğu gibi) tahtı ele geçirmede yeniçerilerin ve gazilerin desteğine mazhar olduğunu simgeleyecek tarzda yapılmıştır. Oysa Kanunî Sultan Süleyman kendisi adına yaptırdığı külliyesinde bu plânlamayı tercih etmeyecektir. Günümüz araştırmacılarından H.Crane yapının Mısır'ın fethi anısına yapıldığını ve Yavuz'un hayal ettiği ölçülerden daha küçük inşa edildiğini ileri sürer.⁶³

İstanbul Yavuz Sultan Selim külliyesinin Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmamasının zaman yetersizliği veya sultanın ani ölümüyle ilgili ol-

⁵⁷ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü'l...* .632-633.

⁵⁸ G.Necipoglu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991, s.224.

⁵⁹ A.Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1992, (2.baskı), s.120.

⁶⁰ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü'l...* s.632-633.; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.I, (Haz: B.S.Baykal), Ankara 1999, (3.baskı), s.405. Peçevi külliyyede kullanılmak üzere hazineden çekilen paranın dört yüz bin altın olarak hesaplandığını söyler.

⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.I, İstanbul 1969 (Türkçeleştiren: Z.Danışman), s.151.

⁶² Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi...* s.54.

⁶³ H.Crane, a.g.m., s.181.

madığı kanaatindeyim. Yavuz'un hükümdarlığı zamanında kazandığı iki büyük askeri sefer birer Müslüman devlet olan Safevilere ve Memlûklulara karşı yapılmıştır. Müslüman devletler veya hanedanlara yapılmış askeri seferlerin gazâ olup olmadığı Osmanlı hukukunda ve kamuoyunda sıkça tartışılmış konulardandır. Osmanlıların, Osmanlı sultanının otoritesini tanımayan diğer Müslüman hükümdar veya hanedanları asi olarak kabul ettiklerini ve asilere karşı savaşı meşru gördükleri, ancak bu savaşlardan elde edilecek ganimeti meşru saymadıkları ileri sürülmektedir⁶⁴. Örneğin 16. yüzyılın en büyük fıkıh düşünürlerinden biri olan Ebussuud'a göre Safeviler sapkın olup kendileriyle savaş meşrudur. Ancak Safevî taraftarı erkeklerin ve hattâ Safevî tebası Hıristiyanların köleleştirilmesi gayri meşrudur⁶⁵. Muhtemelen kamuoyu ve hattâ tıpkı Uzun Hasan'a karşı yapılmış seferde olduğu gibi, askerler arasında da bu devletlerle savaşa, müslüman devletler olmalarından dolayı bir isteksizlik vardı ve Yavuz Sultan Selim zamanı veya arazi yokluğundan ziyade bu temayülden dolayı payitahtında bir külliye inşasına başlayamamıştı. Mevlânâ İsâ, Yavuz Sultan Selim'in ölümünden yaklaşık çeyrek asır sonra (1543) tamamladığı *Câmi'ül Mekkûnât* adlı eserinde Yavuz'u bidat sayılacak yenilikleri, zulüm ve rüşveti ortadan kaldırmış ve koyun ile kurdun, fare ile kedinin birlikte yaşayabileceği kadar huzurlu bir devlet yaratmış sultan olarak tanımlamakta ve onun ölümünden duyduğu üzüntüyü üç şeye bağlayarak ifade etmektedir. Bunlar onun Kızılbaşlardan önce ölmesi, kendisi adına bir imaret inşa ettirmemesi ve gazâdan ganimet alamamasıdır⁶⁶. Bir Osmanlı aydını olarak Evliya Çelebi, en azından Memlûkların Müslüman olduğunu kabul ederek, Yavuz ile Sultan Gavri'nin mücadelesini anlatırken Gavri'nin "ahiret çukuruna varub şehid oldu"ğunu belirtir⁶⁷. Bu bilgi ve örneklerden anladığımız kadarıyla, açık seçik yazılı bir metne dayanmasa da, payitahta bir cami inşa ettirebilmenin ve bununla reayanın gözünde saygın bir yere sahip olabilmenin en önemli dayanağı, inşa ettirilecek cami veya külliye'nin kafirlere karşı kazanılmış gazâdan elde edilmiş ganimetlerdir.

Yavuz Sultan Selim 1520 yılında öldüğünde ardında şehzade olarak sadece oğlu Süleyman'ı bırakmıştı. Bir rivayete göre Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Seferi öncesinde oğulları içinde en büyük oğlu Süleyman'ı sağ

⁶⁴ C.İmber, *a.g.e.*, s.96.

⁶⁵ C.İmber, *a.g.e.*, s.99.

⁶⁶ B.Flemming, "Public Opinion Under Sultan Süleymân", *Süleymân The Second and His Time*, (Ed. H.Inalcık-C.Kafadar), İstanbul 1993, s.54.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Türkçeleştiren: Z.Danışman), c.I, İstanbul 1969 s.150.

bırakıp diğerlerini boğdurmuş, bir başka rivayete göre de diğer kardeşleri babasının sağlığında ölmüştü⁶⁸. Bir hükümdar olarak Kanunî (1520-1566) çağdaşı kaynaklarca daha çok kanun yapıcılığı ve adaletiyle anlatılmıştır. Koyduğu kanun ve tüzükler reayanın korunmasını temel almış, cülusundan sonra sorumsuz ve halka zulmetmiş yöneticilerin idamını onaylamıştır. Hattâ babası zamanında Tebriz ve Kahire'den sürgünle İstanbul'a getirilmiş olanların isterlerse memleketlerine geri dönmelerine izin vermiştir⁶⁹. Uygulamaları bakımından babası Yavuz Sultan Selim ve büyük dedesi Fatih Sultan Mehmet'ten farklı bir kimlik sergilemiştir. Kanunî'nin hükümdarlığının ilk zamanlarında annesi Hafsa Sultan ile bir Halveti şeyhi olan Merkez Efendi'nin etkisinde olduğu ileri sürülür⁷⁰. Onun uzun saltanatu esnasında biçimlenen sanatsal üslûplarda ilk yıllarda eklektik bir tavır, ileriki dönemlerde ise ilk tecrübelerle biçimlenmiş klasik bir senteze ulaşıldığı belirtilerek her iki dönemin de güçlü vezirlerle tanımlanabileceği vurgulanır. İlk yıllar İbrahim ve Ayas Paşalarla, klasik dönemi ise Rüstem ve Lütfü Paşayla tanımlanır⁷¹. Özellikle Rüstem Paşa'nın İmparatorluğun tarımsal ekonomisini geliştirmesi, Hint ve Avrupa ile ticareti yaygınlaştırması ve gelirleri arttırmasına Kanunî'nin yapacağı büyük askeri seferlere olduğu kadar imâr hareketlerine de kaynak sağlamıştır. Ayrıca Rüstem Paşa'nın Avrupa'dan mücevher ve kumaş gibi lüks malların ithalatını yasaklaması, altın ve mücevherli hediyeler almayı reddetmesi, Osmanlıda kumaş sanatının yükselmesine zemin hazırlamış, lüksten kaçınma, mimari anıtların bezenmesinde sadeliği öne çıkarmıştır⁷².

Kanunî'nin Hapsburg kralı V. Karl'ın 1529 yılında Bologna'da Kutsal Roma İmparatoru unvanıyla taç giymesine karşılık, evrensel hükümdarlık iddiasında bulunduğu bilinmektedir. Hattâ bunun için veziri İbrahim Paşa tarafından Venedikli kuyumculara sipariş edilen ve papaların tacını hatırlatan, üzeri değerli mücevherlerle süslü birbiri üzerine yerleştirilmiş dört taç şeklinde tasarlanmış ve uzun sorguçla bitirilmiş başlık ve bir asanın birer hükümdarlık simgesi olarak Avrupalı elçileri kabullerinde kullanıldığı tarihî kaynaklardan öğrenilmektedir. Kanunî, 1532 yılındaki Viyana seferinde bu

⁶⁸ L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadımlar*, (Çev: A.Berktaş), İstanbul 1998, (2. baskı), s.113.

⁶⁹ H.İnalçık, "Sultan Süleyman: The Man and Statesman", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Vcinstein), Paris 1992, s.89.

⁷⁰ H.İnalçık, "Sultan Süleyman ...", s.90.

⁷¹ G.Necipoglu, "A Kânûn for ...", s.203.

⁷² H.İnalçık, "Sultan Süleyman...", s.94.; G.Necipoglu, "A Kânûn for...", s.198.

başlığı giymiş, geçmiş hükümdarlardan Büyük İskender'e benzenek istemiş ve V. Karl'ı Kutsal Roma İmparatorluğu'nun "Sezar"ı olarak değil, "İspanya Kralı" olarak tanıdığını ifade etmiştir⁷³. Kanunî'nin batıya karşı yürüttüğü evrensel hükümdarlık anlayışına paralel olarak doğuda Safevilere karşı tüm İslâm dünyasının başı olmak iddiasıyla halife unvanını kullandığı bilinmektedir. C.Fleischer, bu yaklaşımların Kanunî'nin hükümdarlığının ilk otuz yılında Osmanlı dünyasında yankı bulan "Mehdici" inanışlarla ilgisi olduğunu vurgular. Kanunî'nin çevresinde bulunan Mevlânâ İsâ, Bistami ve Haydar gibi entelektüellerin ifadelerine göre, Tanrı her çağda iki evrensel yönetici atar. Biri dünyevî (sahibkiran), diğeri ruhanî (sahib-i zaman) olan bu yöneticiler en son peygamber Hz. Muhammed'in şahsında tek kişi olarak bütünleşmişti. Onlara göre Süleyman bu çağın sahipkıranı ve kutb'ül aktab'ı olarak ruhani lideridir. O böylece zahirî ve batınî gücü şahsında birleştirmiştir. Gerek Habsburglar ve gerekse de Safevilerle yürütülen savaşlar Osmanlı'nın kesin hakimiyetiyle sonuçlanmadığından 1550'lerden itibaren Mehdici ideoloji tavsamış görünse de Kanunî'nin ömrünün sonuna kadar kendisinin bir mehdi olduğunu inandığı ifade edilir. Mehdi yaklaşımındaki geri dönüşe paralel olarak Celâlzade Kanunî'yi bir sahipkiran olarak değil, mükemmel bir düzenin yaratıcısı ve huzurlu bir ülkenin sakini, dünyanın sığındığı kişi olarak tanımlar⁷⁴. Kanunî döneminde Osmanlı alimlerinin ağırlıklı olarak tartıştığı V. Karl'ın Kutsal Roma İmparatorluğu değil, "hilafet" kavramıdır. Özellikle sadrazam Lütfü Paşa ve Şeyhülislâm Ebussuud'un ilgilendiği bu kavram üzerine Bakıllanî, Maverdî, Gazalî gibi 11-12. yüzyıl düşünürlerinin de tartışmaları vardır. Ancak hepsinin ortak noktalarından biri halifenin Peygamberin de dahil olduğu Kureys soyundan gelmesidir. Ebussuud, Osmanlıların Kureys soyundan gelmediklerini bildiğinden bu özelliği görmezden gelir⁷⁵. Lütfü Paşa 1554 yılında tamamlanan *Hâzihi Risâletü Halâsî'l-Ümme Fî Ma'rifeti'l-E'imme* adlı risalesinde Sultan Süleyman'ın zamanının imamı, şeriatın muhafızı olduğunu, zamanın alimleri ile Arab, Acem, Türk sultanlarının ona hizmet ettiğini, Hicaz, Yemen, Arabistan, Irak-ı Arab, Bağdat, Mağrib, Engerus'un onun eli altında bulunduğunu ve Hanefî alimleri ve İslâm ulemasının onun imamlığını kabul ettiğini ve Onun Peygamberin halifesi olduğunu beyan eder⁷⁶.

⁷³ G.Necipoglu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *Art Bulletin*, LXXI/3 (1989), s.410-411.

⁷⁴ C.H.Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of The Imperial in Reign of Süleymân", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Vcinstein), Paris 1992, s.170-171, 173.

⁷⁵ C.İmber, *a.g.e.*, s.110 vd.

⁷⁶ H.Yavuz, *a.g.m.*, s.2103.

Kanunî'nin hükümdar olur olmaz babası için İstanbul'da, annesi Hafsa Sultan için Manisa'da birer külliye inşa ettirmiş olması adeta onlara karşı duyduğu şükranın birer ifadesidir. Oysaki oğlu II. Selim, babasının sağlığında tahtın tek varisi olmasına rağmen yukarıdaki gibi bir uygulamaya yeltenmemiş, babasının ölümünden bir yıl sonra Edirne'ye kendi adını taşıyacak camisini yaptırmaya başlamıştır. Sultan Süleyman'ın saltanatını yarılacağı 1543 yılına kadar kendi adına, özellikle payitaht İstanbul'da herhangi bir imar hareketine girişmemesi dikkat çekicidir. 1543 yılında Mimar Sinan tarafından inşasına başlanan ve 1548 yılında bitirilen Şehzade Cami, Doğan Kuban'ın ileri sürdüğü gibi sultanın kendi adına yaptırmayı plânladığı, ancak oğlu Mehmed'in ölümüyle onun adına ithaf edilmiş bir eser olmalıdır⁷⁷. Hattâ Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camisi'nin de bu olayla ilişkili olduğu var sayılabilir.

V. Karl'ın bütün Hıristiyanların hamisi olma iddiasına karşılık Kanunî'nin tüm Müslümanların hamisi iddiası, payitahtta Süleymaniye Külliyesi'nin inşasıyla sergilenmiştir. Kanunî'nin başmimarı Sinan'a inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi, İstanbul'un Haliç'e bakan tepelerinden biri üzerine tasarlanmış, plânlama ve yapı sayısı bakımından Fatih'in külliyesine benzetilmiştir. Külliye, geniş bir avlu içine alınarak diğer yapılardan soyutlanan cami, güneyinde Kanunî ve eşi Hürrem Sultan'ın türbeleri, kuzeybatısında darüşşifa, imaret, tabhane ile doğu ve batı tarafına inşa edilmiş ikişer medrese, kervansaray, hamam, darülhadis, türbedar odası ve külliyenin mimarı Sinan'ın türbesini içine alır (Plân- 6; Res.- 5).

Neredeyse imparatorluğun her bölgesinden getirilen malzemeyle inşa edilen külliye ait inşa defterleri⁷⁸, külliye de kullanılan malzeme ve maliyetleri hakkında bilgi verdiği kadar, Osmanlı devletinin böyle büyük bir inşaat organizasyonunu başaracak örgütsel yapıya sahip olduğunu da belgelerler. İnşasına 1550 yılında başlanan külliyenin camisinin mihrap temelinde ilk taş, Kanunî döneminde saygın kurumlardan birine dönüşen şeyhülislâmlığın başındaki Ebussuud tarafından konulmuş⁷⁹, hattâ cami kitabesinin metni de onun tarafından yazılmıştır. Külliyenin en önemli yapısı olan cami, dört serbest ayağa atılmış büyük kemerlerin taşıdığı merkezi bir kub-

⁷⁷ D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul 1997, s.64.

⁷⁸ Külliye malzeme alımları ve işçi ücretlerinin kayıtlarıyla ilgili olarak bkz. Ö.I. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt, Ankara 1972, 1979.

⁷⁹ Ü.Ü. Bates, "The Patronage of Sultan Süleyman The Süleymaniye Complex in Istanbul", *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi In Memoriam Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.67.

be ve bunun kuzey ve güneyine eklenmiş birer yarım kubbeden oluşan harim ile kuzeydeki avludan meydana gelmektedir. Avlunun dört köşesinde toplam on şerefeli birer minare bulunmaktadır. Ayasofya'nın plânını hatırlatan bu düzenleme, II. Bayezid'in İstanbul'daki camisinde de denenmiştir. Sinan için Şehzade ve Üsküdar Mihrimah Sultan camilerinden sonra bir geri dönüşü anlatan ve neredeyse bunlardan önce yapılması gerekiyormuşcasına izlenim yaratan⁸⁰ caminin plânlanmasında baninin isteğinin etkili olduğu kanaati yaygındır. Külliye ve hattâ İstanbul silüetine hakim olan görüntüsüyle sultanın siyasal egemenliğini simgeleyen cami, külliyenin inşasından beş ay önce düzenlenen vakfiyeye göre toplam vakıf gelirlerinin %35'inin ayrıldığı ve 281 personelin görevlendirildiği⁸¹ kutsallaştırılmış bir anıta dönüştürülmüştür.

Külliyenin inşasında İskenderiye, Bealbek gibi payitahta uzak merkezlerden getirilen malzemeler, külliyenin banisinin, ismi dedesi II. Bayezid tarafından Kur'an'daki Neml suresinin 30. ayetinden alınan ilhamla, *Süleyman-ı devran* olması arzusuyla konulan⁸² Kanunî'nin, kral-peygamber Süleyman'a benzetilmesine yol açmış, kubbesinin genişliği Osmanlı devletinin genişliğiyle bir tutulup "İslâm'ın Kubbesi" olarak tanımlanmış ve Nişancı Mehmet ve Celâlzade gibi Osmanlı yazarlarınca adeta kutsanarak "İkinci Kâbe" şeklinde nitelendirilmiştir.⁸³ Kanunî'nin lüks ve gösterişten uzak durarak sade bir yaşamı benimsediği dönemde inşa edilen yapıda altın yaldızlı bezemelerden kaçınılmış, daha çok cennet ve şeriat içerikli ayetleri kapsayan hat örnekleri⁸⁴ bezeme programına dahil edilmiştir. Dolayısıyla yapı, kalabalık bir alayla Cuma namazlarına katıldığı bilinen Kanunî'nin dindar kimliğine de vurgu yapmaktadır.

Kazandığı askerî zaferlerle meşruiyeti sorgulanmayan Kanunî'nin inşa ettirdiği caminin Ebussuud tarafından hazırlanan ve Hasan Çelebi tarafından işlenen kitabesinde, caminin giriş kapısı üzerindeki bölümünde Kanunî, batı taraftaki *Arab ve Acem'in sultanı, Allah'ın değerli halifesi* gibi un-

⁸⁰ S. Mülayim, *Ters Lale Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*, İstanbul 2001, s.203-205.

⁸¹ D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı* s.77-79.

⁸² S. Bağcı, "Süleyman-ı Âdil'den Kanunî Süleyman'a: Osmanlı Resminde Dinî ve Siyasî İmge", *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan*, (Haz: N. Şaman-Doğan), Ankara 2002, s.58.

⁸³ G. Necipoğlu, "The Süleymaniye Complex in İstanbul: An Interpretation", *Muqarnas*, 3 (1985), s.105-106.

⁸⁴ G. Necipoğlu, "The Süleymaniye Complex...", s.109-110.

vanlarına ilaveten *saltanat kanunlarının yayıcısı* olarak zikredilmekte ve Osman Gazi'ye kadar bütün atalarının isimleri kaydedilmektedir⁸⁵. Bu yönüyle Eski Fatih Camii'nin kitabesini hatırlatmaktadır.

Biçim ve ölçü itibariyle sultanın isteğiyle Ayasofya'ya benzetilen cami, sultanın Roma İmparatoru Jüstinyen'in gücüyle yarışını, kazandığı askeri başarıları ve geniş topraklar üzerindeki hakimiyetini vurgulamaktaydı. Safevilerle sürdürülen mücadelelerin bir sonucu olarak, III. Murad zamanında İstanbul'a gelen Safevi elçisine Ayasofya veya Eski Fatih Camileri değil de, kendilerine karşı zaferler kazanmış Yavuz ve Kanunî'nin camilerinin gezdirilmesi⁸⁶ bu bakımdan oldukça manidardır.

Sultan II. Selim 1566 yılında hükümdar olduğunda dedeleri gibi savaşaçağı ve öldüreceği kardeşleri yoktu. Babası Zigetvar'da öldüğünde, kendi kapı kulları ile merkez bürokratları arasında cülusunun Topkapı Saray'ında mı yoksa Zigetvar'da mı olacağına yönelik iktidar tartışması olmuş⁸⁷, neticede hem Topkapı Saray'ında hem de Belgrad'da cülus töreni olmuştur⁸⁸. Sultan Selim kardeşi Mehmed'in ölümünden sonra diğer şehzadeler Mustafa ve Bayezid ile gizli bir taht mücadelesine girmiştir. Babasının Mahidevran adlı cariyesinden olan kardeşi Mustafa halk ve askerler tarafından çok sevildiğinden yabancı elçilerce de velihaht gibi görülmekte iken⁸⁹, Kanunî, Rüstem Paşa ve Hürrem Sultan'ın da entrikalarıyla oğlu Mustafa'nın tıpkı babası Yavuz Sultan Selim'in yaptığı gibi askerlerin desteğiyle kendisini tahttan indirip öldüreceği vehmiyle oğlu Mustafa'yı 1553 yılında boğdurarak öldürtmüştür. Bu olay askerler arasında infial yaratmış, olayın müsebbibi gördükleri Rüstem Paşa istifa ettirilmiş, şehzade Mustafa adına mersiyeler yazılmıştır. Hattâ Mustafa yanlısı askerlerin bazıları bu olaydan sonra Safevilerin tarafına geçmiş, Mustafa'nın maiyetindeki görevlilerden bazılarının tepkileri yumuşatmak için çeşitli zeamet ve tumarlar tevcih edilmiştir⁹⁰. II. Selim kardeşi Bayezid ile yaptığı savaşı babasının desteklediği

⁸⁵ C. Çulpan, "İstanbul Süleymaniye Cami Kitabesi", *Kanuni Armağanı*, Ankara 2001, (2. Baskı), s.295.

⁸⁶ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz: M.İpşirli), İstanbul 1989, s.69.

⁸⁷ M. Kunt, "Devlet, Pâdişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları", *Osmanlı*, (Ed: G.Eren), Ankara 1999, c.6, s.35-36.

⁸⁸ Z.T. Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999, s.59 vd.

⁸⁹ L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun...*, s.72-73.

⁹⁰ M. Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Kattı*, İstanbul 1997, s.88.

kuvvetlerle kazanmış, Bayezid babasının açıkça Selim'den yana tavır almasıyla Safevilere sığınmıştır. Sonunda İran'da boğdurularak öldürülmüştür.

Ogier Ghiselin De Busbecg II. Selim'i "Tıpkı anasına benzerdi, babasını andıran hiçbir yanı yoktu. Hayatta iken anasından nefret edilirdi. Koca göbekli, kırmızı tombul yanaklı bir adamdı. Askerleri onu görünce "arpa lapası tıknmış" derlerdi. İçki alemlerinde zevk ve safa içinde tembel bir hayat yaşardı. Kaba saba hareketleri, asık suratı ile kimse tarafından sevilmezdi. Halka karşı iyi ve cömert davranmayıştı, halkın sevgi ve takdirini kazanmak suretiyle babasına karşı bir harekette bulunmak istemeyişi ile izah ediyorlardı. Bu davranışıyla babasının güvenini kazanmıştı ama kudretli ve halktan yana hükümdar isteyenler onu küçümsüyordu." şeklinde anlatırken⁹¹, Venedik elçileri onun sınırsız yiyip içmesi ve şehvet düşkünü olmasından dolayı askeri sefere önderlik yapamadığını, içki ve sohbe müptela olduğunu ve elçi kabullerinde bir eksikliğini fark edilmemesi için gösterişli giysiler ve mücevherler taktığını belirtirler⁹². Peçevi, II. Selim'i hükümdar olarak hiçbir askeri sefere katılmamış ve İstanbul'da ölmüş ilk sultan olarak zikreder⁹³.

II. Selim'in (1566-1574) mimari patronluğu şehzade iken babasının izniyle 1560-63 arasında Konya/Karapınar'da yaptırdığı külliye⁹⁴ ile başlar. Ancak bu külliye, Selim döneminde yaşamış Selânikî'de olduğu gibi Osmanlı tarihçileri tarafından ona mal edilmez.

II. Selim'in en önemli baniliği Edirne Selimiye Camisi'dir (Plân-7; Res.-6). Caminin İstanbul yerine Edirne'de inşa edilmesi hemen her dönemde tartışılmıştır. Günümüz mimarlık tarihçilerinden Doğan Kuban, Edirne'nin Sultan Selim için önem arz ettiği, İstanbul'da bu külliye yapacak yer olmadığı gibi sebeplerle caminin Edirne'de yapılmış olabileceğini öne sürer⁹⁵. Zeki ve Neslihan Sönmez ise yapının Edirne'ye inşasının gerçek sebebinin "tek başına bir kentin silüetini taçlandırması amaçlanan cami için en uygun yerin Edirne olmasından" kaynaklandığını belirtirler⁹⁶. S.

⁹¹ Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, (Haz: A.Kurutluoğlu), tarihsiz, s.134-135.

⁹² G. Necipoğlu-Kafadar, *The Age of Sinan* s.230.

⁹³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.I, (Haz: B.S.Baykal), Ankara 1999, (3.baskı), s.483.

⁹⁴ Y. Küçükdağ, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997, s.10-11.

⁹⁵ D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı...* s.129.

⁹⁶ N. Sönmez-Z. Sönmez, "Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camisi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara 24-27 Ekim 1988)*, Ankara 1996, s.78.

Yerasimos ise Edirne'nin seçiminde, Ayasofya ile boy ölçüşme ve onu aşma denemesinin onun gölgesinden uzakta bir yerde yapılmasının hedeflenmiş olmasının etkili olduğunu ileri sürer⁹⁷. 17. yüzyıl entelektüellerinden Amcazade Hüseyin Paşa'da (öl.1702), caminin mükemmelliğini tartışırken, onun tek kusuru olarak Edirne'de inşa edilmesini gösterir⁹⁸. Evliya Çelebi ise caminin Edirne'ye inşasını II. Selim'in gördüğü bir rüya⁹⁹ anlatır. Evliya Çelebi, caminin Edirne'de inşasının bir nevi Peygamberin emri olduğunu ileri sürüp, Kıbrıs'ın fethinden elde edilen ganimetle yapıldığını iddia eder.

⁹⁷ S. Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, (Çev: Ş. Tekeli), İstanbul 1993, s.258.

⁹⁸ D. Kuban, *Siman'ın Sanatı...*, s.159.

⁹⁹ Evliya Çelebi, bu rüyayı şöyle anlatır. " ...Bir gece ikinci Selim İstanbul'da Üsküdar tarafında Fenerbahçe denilen yerde uyurken bizzat Hazret-i Fahrî alemi (Peygamberi) uykusunda görüp o mefharı mevcudat buyurur ki: "Ya Selim, Allah ile ahdî misak etmiş idin ki Eğer Kıbrıs adası fatihi olursam, gaza malından bir cami yaptırırım. Şimdi cenabı Bari Sana Kıbrıs adasının yediyüz yetmiş mil arzında yüz yetmiş pare kale ihşan etti. Niçin sözünde durup da ömrünün sonunu hayrat ve hasenat yolunda geçirmezsin. Tiz Kıbrıs'taki Magosa kalesinden alınan ganimetleri tedbirli vezirin Kara Mustafa Paşa'dan isteyip benim himayem-de olan İslam duvarı Edirne'de bir cami yapıp sancağım dibine gel"

Hemen Selim Han uykudan uyanıp "Tiz veziri çağırın" dedikte asaf tedbirli vezir gelip durduktaki;

"Tiz lala, sende olan Kıbrıs ganimetleri malından bana mal verip canın halas eyle" der. Vezir hüsnü tedbir eder:

"Sadıkdaktü yâ Resulullah..."

Selim Han:

"Neden Saaddaktü ya Resulullah dedin?" dedikte tedbirli vezir eder ki:

"Padişahım, akşam Cenab-ı Resulü Kibriyayı rüyada gördüm. Ya Mustafa, Selim'e tenbih ettim, sendeki ganimet malını Selim'e verip Edirne'ye bile gidip bir latif cami ve mübarek mabed inşa edin dedi. İşte padişahım, gaza malından onbir bin kese kuruş topladım ve baban Süleyman asrında üçbin kese hasıl ettim. O dahi efendim risaletpenahinin uğruna feda olsun. Ama padişahuma Kıbrıs gazasından üçbin kese Venedik kralının San Marka mühürüyle kokulu altın hediye getirdim. Padişahım onları dahi Edirne'ye gidip sarfedesin."

Vezir pür tedbir mezkur hazineleri padişaha teslim edip 972 tarihinde bütün İslam askerleri ile Edirne'ye girip orada müşavere eylediler. Yine Peygamberi Selim Han rüyasında görüp:

"Camiî şu kavak meydanına bina eyle" diye camiin temelini ve kulesini bazzat peygamber işaret ettiğinden Edirne şehrinde Selim Han camiî mihrabında dürtüst ve eski camide rast kiblegah yoktur. Onda nice yüzbin adam toplanıp bismillah dua ve senâ ile üç bin adet kurban temel yerinde hazır edip uğurlu saat girince tekbirle bütün kurbanı boğazlayıp temelina başlanmıştı... Ama Allah'ın hikmeti, Selim Han camiinin tamamlandığını işitip o gece Hazret-i Peygamberi uykuda görür, ona: "Ya Selim, camiin tamam oldu, Edirne yoluyla Cumayı bayrak dibinde kılmak için gel" Buyururlar. Hemen İstanbul'dan Edirne'ye yollanıp iki gün sonra hastalanarak üçüncü günde Çorlu denilen yerde vefât eder. Selim Han o cumayı kendi camiinde kılmak nasib olmayıp naşı şerifi Ayasofyaya nakledilerek Cuma namazı orada kılınıp gömülür." şeklinde anlatmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, İstanbul 1970, s.316-317, 323.

rek adeta, hükümdarlığı süresince hiç sefere çıkmamış ve dolayısıyla ganimet elde etmemiş sultanı aklamaya çalışmakta, Selimiye Camisi'nin inşasına başlanış tarihiyle, Kıbrıs'ın fetih tarihi arasında kronolojik yanlışlığı düşmektedir. Oysaki Selimiye Cami'nin inşaatına 1568 yazında başlanmış¹⁰⁰, Kıbrıs ise 1571 yılında fethedilmiştir. II. Selim neredeyse tahta çıkar çıkmaz inşasına başlattığı camisini Edirne'ye yaptırmada, İstanbul'a inşa edilmesi durumunda ulema ve bürokratların tepkisinden çekinme ve tahta geliş tarzı bakımından askerlerin ona duyduğu öfkeyi yatıştırmayı amaç edinmiş olmalıdır. Zira öteden beri gazi ve askerlerin Edirne'ye karşı ayrı bir sevgilerinin olduğu bilinmektedir.

Sinan'ın tüm inşaat sürecinde Edirne'de bulunduğu ve "ustalık eserim" diye tanımladığı Selimiye Camii, sekiz ayağa atılmış kemerlerin taşıdığı yaklaşık 31,5 m. çapında büyük bir kubbenin örtüğü harim mekanı ile kuzeydeki avludan oluşur. Caminin güneyinde köşelerde bir darülkurra ve darülhadis medresesi bulunur. Harim mekanının dört köşesine yerleştirilen üçer şerefeli minareler kubbenin tüm mekana hakim olan görüntüsünü pekiştirirler¹⁰¹. Selimiye Camisi Mimar Sinan'ın inşa ettiği diğer sultan camisi Süleymaniye ile karşılaştırıldığında, Ayasofya'nın plânından uzak tasarımıyla baniden ziyade, tamamıyla Sinan'ın kendi zihninin bir isteği şeklinde yorumlanabilir.

II. Selim'in şehzadesi III. Murad (1574-1595) babasının ölümü üzerine sultan olmuştur. O da tıpkı babası gibi ordusuyla seferlere katılmamış, neredeyse saray dışına pek çıkmamıştır. Dolayısıyla payitaht İstanbul'da eser yaptırmamıştır. Kendi adına yapılan en büyük mimarî organizasyon Manisa'daki külliyesidir. Manisa'daki külliye yer alan caminin yerinde III. Murad'ın şehzadelğinde, muhtemelen 1570-72 yılları arasında inşa ettirdiği küçük bir mescit bulunmaktaydı¹⁰². Bu mescit ihtiyaca cevap verince genişletilmesi gündeme gelmiş, 1583 yılında gönderilen bir hükümle, caminin genişletilmeye müsait sofalarıyla İstanbul'daki Mahmut Paşa ve Ali Paşa camilerine benzer bir şekilde mümkün mertebe genişletilmesi emrolunmuş, bu arada yıkırılıp yeniden temelleri üzerine inşasına başlanmış, caminin plânı üzerinde Manisa halkı arasında anlaşmazlık çıkması üzerine İstanbul'da Sinan'a bir plân çizdirilip mimar Mahmut'la Manisa'ya

¹⁰⁰ D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı...* s.132.

¹⁰¹ Selimiye Camisinin mimari özellikleri ve Osmanlı aydınının onu tanımlayıp anlatışı için bkz. D. Kuban, *Sinan'ın Sanatı...*, s.127-161.

¹⁰² H. Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s.215.

gönderilmiştir¹⁰³. Külliye'nin unsurlarından biri olan imaret 1581 yılında, medrese ise 1585 yılında faaliyete geçmiştir (Plân- 8; Res.- 7). Tüm yenileme ve inşaat işleri 1602 yılında tamamlanmıştır. Caminin kitabesinde III. Murad'ın gazi veya halife gibi unvanları (doğru olarak) kullanmadığı dikkati çekmektedir¹⁰⁴.

Gerek II. Selim'in ve gerekse III. Murad'ın payitaht dışına inşa ettirdikleri külliye'leri, İstanbul uleması ve bürokratları arasında I. Ahmed'in (1603-1617) İstanbul'a inşa ettirdiği camisi kadar menfi yankı uyandırmadı. Hükümdarlığının büyük bölümü imparatorluğun değişik bölgelerinde ortaya çıkan Celâli isyanlarını basturmakla geçen sultan Ahmed'in de dedeleri Murad ve Selim gibi kafirlere karşı ordusunun başında katıldığı bir seferi ve dolayısıyla bir zaferi yoktu. En azından dedeleri onun gibi payitahta cami yaptırmamışlardı. Sultan I. Ahmed'in Sedefkâr Mehmed Ağa'ya Mimar Sinan'ın Şehzade Camisi'nin plân bakımından gelişmiş ve İstanbul'daki ilk altı minareli örnek olarak inşa ettirdiği cami, Ayasofya'nın karşısına yapılmasıyla dinî ve sosyal bir ihtiyacı değil, sultanın kişisel arzusuna verilmiş bir cevap niteliğindedir¹⁰⁵. 1609-1617 yılları arasında inşa edilen cami, pek çok yapıdan oluşan bir külliye'nin en önemli parçası olarak tasarlanmış olup (Plân- 9; Res.- 8), temelini son isyancı Celâli'nin idamını izleyen ayda atılmış olmasına bakılırsa Celâli isyanlarının bastırılması şerefine yapılmış bir eserdir¹⁰⁶. Külliye'nin inşa maliyeti çok yüksek olduğundan, inşaat sırasında caminin alt kısmında bir mevlit töreni düzenlenmiş, törene devlet ileri gelenleri de iştirak etmiş ve cami inşaatı için yardım toplanmıştır¹⁰⁷. Hattâ cami inşaatının bitmesi için İstanbul kadısının Kahire ve Halep'tekiler de dahil tüm tüccarlardan özel bir vergi alınmasını istediğine dair kayıtlardan bahsedilmektedir¹⁰⁸. I. Ahmed döneminin çağdaş gözlemcilerinden biri olan Louis Deshayes, İstanbul müftüsü ve ulemanın, kafirlere karşı bir askeri başarısı olmayan sultanın kendi adına payitahta bu kadar

¹⁰³ F. Emecen, "Manisa Muradiye Camii İnşasına Dair" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s.181.

¹⁰⁴ H. Acun, *Manisa'da...*, s.214, 216.

¹⁰⁵ Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s.37.

¹⁰⁶ W.J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev: Ü.Tansel), İstanbul 2000, s.176.

¹⁰⁷ Mustafa Sâfi, *Zübdetü't-Tevârih*, (Haz: İ.H.Çuhadar), Ankara 2003, s.104.

¹⁰⁸ W.J. Griswold, *Anadolu'da*, s.177.

büyük bir cami inşa etmesine şiddetle karşı çıktıklarını kaydeder¹⁰⁹. Hattâ müftü ve çevresindekilerin, sultanı camiye gelir kaynakları yaratmak için Girit'i fethetmeye zorladıklarından bahsedilir¹¹⁰.

Sonuç olarak, Osmanlı devletinde imâr hareketlerinin finansmanının nasıl sağlandığına dair elimizde kesin belgeler yoktur. Ömer Lütfi Barkan tarafından Osmanlı bütçeleri üzerine yapılmış çalışmalarda¹¹¹, cami, medrese, imaret vs. gibi dinî içerikli imâr hareketlerine para ayrılmamış olması, bu tip binaların inşa ve onarım masraflarının devlet bütçesi yerine vakıflarca karşılandığını göstermektedir. Devlet bütçesinden artan fazlalar, doğrudan hükümdarın kontrolü altında bulunan ve sarayın enderun kısmında yer alan iç hazineye aktarılırdı. Merkezi hazine de denilen cari hazine, tüm devlet harcamalarının yapıldığı ve vezir-i âzam ile defterdarın ortak kontrolündeki devlet hazinesiydi. İç hazinenin asıl devlet hazinesi için rezerv bankası gibi çalıştığı, gelir sıkıntısı çekilen dönemlerde devlet hazinesine geri ödenmek kaydıyla borç verdiği, sultanın ganimetlerden aldığı pay, bütçe fazlası, hediyeler ve müsadere edilen servetlerden oluştuğu bilinmektedir¹¹². Sultanlara ait bireysel imâr hareketlerinin Osmanlı ulemasının "beytü'l-müslimin" dediği devlet hazinesinden değil, kendi kontrolü altındaki iç hazineden karşılanmış olduğunu¹¹³ veya karşılanması gerektiğini ileri sürebiliriz. Yavuz Sultan Selim'in kendisi için yaptırdığı köşkün parasının kendi (iç) hazinesinden karşılanmış olması bu konuyu aydınlatacak bir örnek olarak¹¹⁴ değerlendirilebilir. Kanunî'nin Kağıthane tarafındaki kaynaktan şehre su getirmek için devlet işçilerinin mi yoksa ücretli işçilerin mi çalıştırılacağı hususunda, kendi adına su getirmenin bir hayır işi olacağını-

¹⁰⁹ N. Avcıoğlu, "Ahmed I and The Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandys's Relation of A Journey", *Muqarnas*, XVIII (2001), s.220.

¹¹⁰ G. Necipöğlü-Kafadar, *The Age of Sinan...* s.516.

¹¹¹ Osmanlı bütçelerine ilişkin Ö.L.Barkan'ın şu çalışmalarına bkz. "H.933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1955), s.251-329; "1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4 (1956), s.225-303; "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4 (1956), s.304-347; "11.954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1958), s.219-276; "11.974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1958), s.277-332.

¹¹² H. İnalçak, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev: H.Berktaş), c.1, İstanbul 2000, s.117.

¹¹³ M. Cezzar, "Osmanlı Klâsik Dönem İmar Sistemi", *IX.Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981) Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.III, Ankara 1989, s.1395.

¹¹⁴ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kütübü't...*, s. 632-633.

dan hareketle, hayır işlerinde devlet işçilerinin değil, ücretli işçilerin çalıştırılmasını istemesi¹¹⁵ de yukarıdaki örneğe benzer bir olay olarak zikredilebilir.

15-16. yüzyıl tarihçilerinin yazdıklarından, Osmanlı toplumunun hükümdarı gazi ve adil bir kişilik olarak algıladıklarını çıkarmak mümkündür. Sultan, ordusunun başında fethettiği kafir ülkesinden yeni topraklar kazanmakla kalmaz, hazinesine önemli girdi sağlayan kelle vergisi içinde kaynak bulur. Kelle vergisinin Osmanlı ekonomisine katkısıyla ilgili olarak I. Ahmed'in yaşadığı olay ilginçtir. Mustafa Sâfi'nin aktardığına göre sultan I. Ahmed, Üsküdar'dan saray tarafına geçerken "Nasrânî" olduğunu söyleyen sandalcıya Müslüman olması karşılığında kendisine imkanlar vereceğini söylediğinde, sandalcı ona "o zaman size kim haraç verecek" diye cevap vermiş¹¹⁶. Bunun üzerine başka konulardan konuşmuşlar. Yine aynı dönem yazarları, fetihlerle elde edilen ganimetlerle yaptıklarını rivayet ettikleri bazı yapıları ayrı bir kutsiyet yüklemişlerdir. Örneğin 15. yüzyıl yazarlarından Beşir Çelebi'nin Edirne'yi konu alan risalesinde Eski Cami ile ilgili bir takım menkıbeler anlatılır. Bunlardan birisinde "...rivayete göre Rum meşayih-i kibarıdan olan Şeyh Hamit Kayserî bu camide namaz kılmış. Cenab-ı Hak'tan otuz senedir velâyet rica ve niyazında bulunduğu halde müyesser olamamışken, bu camide buna nail olmuştur. Sebebini sordukları zaman da camiin gazâ malı ile inşa edilmiş olduğunu söylemiştir."¹¹⁷ denilmektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra inşa edilmiş yapıların gazâ malıyla yapılmamış olmaları Osmanlı aydınları arasında eleştiri konusu olmuştur. Gelibolulu Mustafa Âli doğrudan Edirne Selimiye ve Manisa Muradiye camilerinin adını zikretmese de, sultanların savaşlarda aldıkları ganimetlerle zenginleşmedikçe camiler, imaretler, mektepler, medreseler ve başka hayır kurumları yapturmamalarını, gerekli olmayan yerlerde hazineyi harcayıp ziyan etmelerinin uygun olmadığını belirterek, beytül maldan imaretler kurmaya, mescid ve camiler yapmaya şeriatça icazet verilmediğini belirtir¹¹⁸. Kamuoyu nazarında, Osmanlı hükümdarının meşruiyeti gazâyı taçlandırarak bir adaletle mümkün olabilmekteydi. Böyle olmasaydı, gaziliğinden şüphe duyulmayan II. Mehmet hakkında, adilâne olmayan bir takım uygulamalarından dolayı, inşa ettirdiği külliyesinin kendisine sevap kazandırmayacağı ileri sürülmezdi.

¹¹⁵ O.Ş.Gökyay, "Mimar Sinan'ın Bazı Eserleri Hakkında Notlar", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (Haz: Z.Sönmez), İstanbul 1988, s.129.

¹¹⁶ Mustafa Sâfi, *Zübdetü'l...*, s.LXXXI-LXXXII.

¹¹⁷ T.Gökbilgin, "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirin", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1993, (2. baskı), s.80.

¹¹⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nasihatu's-Selâtin*, (Ed.A.Tietze), Wien 1979, c.I, s.41-66.

KAYNAKÇA

- ACUN, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.
- AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, İstanbul 1997.
- AVCIOĞLU, Nebahat, "Ahmed I and The Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandys's Relation of A Journey", *Muqarnas*, XVIII (2001), s.203-226.
- Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi İstanbul Camileri ve Diğer Dinî ve Sivil Mi'mârî Yapılar*, (Haz: A.N.Galitekin), İstanbul 2001.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri (630-805/1230-1402) I*, İstanbul 1989, (2.Baskı).
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri (806-855/1403-1451) II*, İstanbul 1989, (2. Baskı).
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri (855-886/1451-1481) III*, İstanbul 1989, (2. Baskı).
- AŞIKPAŞAOĞLU, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz: A.N.Atsız), Ankara 1985.
- BAĞCI, Serpil, "Süleyman-ı Âdil'den Kanunî Süleyman'a: Osmanlı Resminde Dinî ve Siyasî İmge", *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan*, (Haz: N.Şaman-Doğan), Ankara 2002, s.53-64.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s.279-386.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "H.933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1955), s.251-329.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4 (1956), s.225-303.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17/1-4 (1956), s.304-347.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "H.954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1958), s.219-276.
- BARKAN, Ömer Lütfü, "H.974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1958), s.277-332.

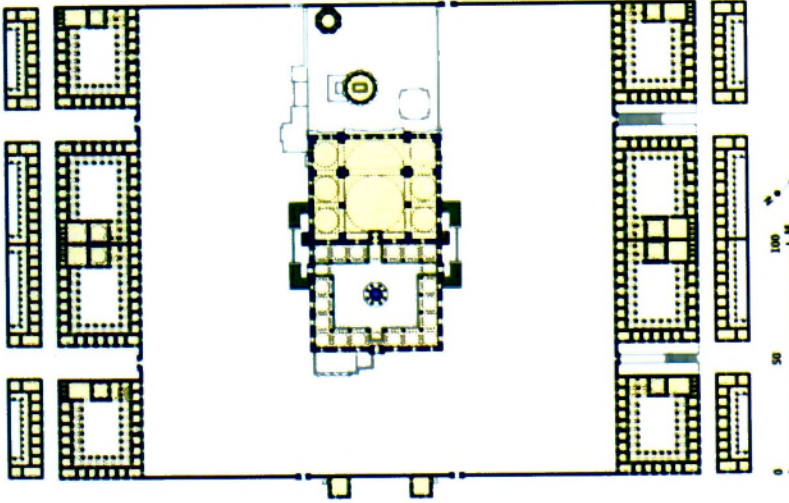
- BARKAN, Ömer Lütfü, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt, Ankara 1972, 1979.
- BATES, Ülkü, "The Patronage of Sultan Süleyman The Süleymaniye Complex in İstanbul", *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi İn Memoriam Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.65-74.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA, *Selim-Nâme*, (Haz: A.Uğur-M.Çuhadar), Ankara 1990.
- CEZAR, Mustafa, "Osmanlı Klâsik Dönem İmar Sistemi", *IX.Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981) Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.III, Ankara 1989, s.1391-1414.
- CRANE, Howard, "The Ottoman Sultan's Mosques Icons of Imperial Legitimacy", *The Ottoman City and Its Parts:Urban Structure and Social Order*, (Ed. İ.Bierman, R.Aboul el-Haj, D.Preziosi), New York 1991, s.173-243.
- ÇULPAN, Cevdet, "İstanbul Süleymaniye Cami Kitabesi", *Kanuni Armağanı*, Ankara 2001, (2. Baskı), s.291-299.
- DE BUSBECG, Ogier Ghiselin, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Haz: A.Kurutluoğlu), tarihsiz.
- DOĞAN-IŞIK, Ahmet, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları. Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul 1977.
- EBÛL-HAYR-I RUMÎ, *Saltuk-Name II*, (Haz: Ş.H.Akalın), İstanbul 1988.
- EMECEN, Feridun, "Manisa Muradiye Camii İnşasına Dair" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), s.177-194.
- EMECEN, Feridun, "Gazâ'ya Dair 14. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti", *Prof.Dr.Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s.191-197.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (Türkçeleştiren: Z. Danışman), c.I, İstanbul 1969.
- EYİCE, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1963), s.1-80.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: E.Kılıç), İstanbul 1997.
- FLEİSCHER, H.Cornell, "The Lawgiver as Messiah: The Making of The Imperial in Reign of Süleymân", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Veinstein), Paris 1992, s.159-177.

- FLEMMING, Barbara, "Public Opinion Under Sultan Süleymân", *Süleymân The Second And His Time*, (Ed. H.İnalçık-C.Kafadar), İstanbul 1993, s.49-57.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ EFENDİ *Nasihatu's-Selâtin*, (Ed. A.Tietze), Wien 1979.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ EFENDİ, *Kitâbü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, (Haz: A.Uğur-A.Gül-M.Çuhadar-İ.H.Çuhadar), Kayseri 2006.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirin", *Edirne. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1993 (2. baskı), s.77-117.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, "Mimar Sinan'ın Bazı Eserleri Hakkında Notlar", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (Haz: Z.Sönmez), İstanbul 1988, s.129-134.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, "Ideology and Literature During the Expansion of the Ottoman Empire", *Süleyman the Magnificent and His Time*, (Ed. H. İnalçık-C.Kafadar), İstanbul 1993, s.381-394.
- GRİSWOLD, J. William, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev: Ü.Tansel), İstanbul 2000.
- GÜNAY, Reha, *Mimar Sinan*, İstanbul 2005.
- İMBER, Colin, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (1987), s.7-27.
- İMBER, Colin, *Şeriatın Hukuka Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, (Çev: M.Bedir), İstanbul 2004.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Padişahı", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4 (1958), s.68-79.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş. Orfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13 (1958), s.102-126.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14 (1959), s.69-94.
- İNALCIK, Halil, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1987) (4. Baskı), s.598-615.
- İNALCIK, Halil, "Sultan Süleyman:The Man and Statesman", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Veinstejn), Paris 1992, s.89-103.
- İNALCIK, Halil, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", (Çev: İ.Kalın), *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), s.245-268.

- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.I, (Çev: H.Berktaş), İstanbul 2000.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 17 (2001), s.9-34.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler. Devlet-Toplum-Ekonomi", *Osmanlı Uygarlığı*, (Ed. H.İncik-G.Renda), İstanbul 2002, c.1, s.29-239.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev: R.Sezer), İstanbul 2003.
- İNALCIK, Halil, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s.395-407.
- İNALCIK, Halil, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Doğu Batı*, 26 (2004), s.11-28.
- İSEN, Mustafa, "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları", *Türkiye Günlüğü*, 49 (1998), s.80-86.
- JENNINGS, Ronald, "Some Thoughts on the Gazi Thesis", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), s.151-161.
- KAFADAR, Cemal, *Between Two World. The Construction of the Ottoman State*, Los Angeles 1995.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", *Muğarnas*, 3 (1985), s.92-117.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *Art Bulletin*, LXXI/3 (1989), s.401-427.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, *Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, "A Kânûn for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture", *Soliman Le Magnifique et Son Temps*, (Ed. G.Veinstein), Paris 1992, s.195-216.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, "Anatolia and The Ottoman Legacy", *The Mosque: History Architectural Development and Regional Diversity*, (Ed. Frischman and H.Khan), New York 1994, s.141-157.
- KAFADAR-NECİPOĞLU, Gülrû, *The Age of Sinan. Architectural Culture in Ottoman Empire*, London 2005.
- KAFESCİOĞLU, Çiğdem, "Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in İstanbul in the Eyes of Its Contem-

- poraries", *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, (Ed. Ç.Kafescioğlu-L.T.Şenocak), İstanbul 1999, s.211-222.
- KALDY-NAGY, Gyula, "The Holy War (Jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-80), s.467-473.
- KUBAN, Doğan, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul 1997.
- KUNT, Metin, "Devlet, Pâdişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları", *Osmanlı*, (Ed: G.Eren), Ankara 1999, c.6, s.34-40.
- KURAN, Aptullah, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara 1964.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997.
- LİNDNER, Rudi Paul, "Stimulus and Justification in Early Ottoman History", *The Greek Orthodox Theological Review*, 27/2 (1987), s.207-224.
- MUSTAFA SÂFÎ, Zübdetü't-Tevârih, (Haz: İ.H.Çuhadar), Ankara 2003.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, "Edirne II.Bayezid Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 22 (1991), s.151-198.
- MÜLAYİM, Selçuk, *Ters Lale Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*, İstanbul 2001.
- NAYIR, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, (Haz: M.A.Köymen), Ankara 1982.
- OCAK, Ahmet Yaşar, "Osmanlı "Resmi (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi" Meselesi", *Doğu Batı*, 29 (2004), s.73-81.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuyunun Oluşumuna Bir Örnek: Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2000, s.37-56.
- ÖZ, Tahsin, *İstanbul Camileri, I-II*, Ankara 1997, (3.Baskı).
- ÖZ, Mehmet, "Kimlik Tartışmalarına Osmanlı Kimliği Vasıtasıyla Bir Katkı: Osmanlı Devleti Kimler Tarafından Kuruldu?", *Türkiye Günlüğü*, 83 (2005), s.57-64.
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, c.I, (Haz: B.S.Baykal), Ankara 1999, (3. baskı).
- PEİRCE, Leslie, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadımlar*, (Çev: A.Berktaş), İstanbul 1998, (2. baskı).
- ROGERS, Michael, "The State and the Arts in Ottoman Turkey", *Atken Des VI.Internationalen Kongresses für Türkische Kunst München vom 3. bis September 1979*, München 1987, s.73-98.

- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî*, (Haz: M.İpşirli), İstanbul 1989.
- SÖNMEZ, Neslihan-SÖNMEZ, Zeki, "Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camisi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara 24-27 Ekim 1988)*, Ankara 1996, s.73-79.
- TANYELİ, Uğur, *Anadolu Türk Kentinde Fizikî Yapının Evrim Süreci (11-14. Yüzyıl)*, İstanbul 1987.
- TEKİN, Şinasi, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik TarİKası "Gâziliğın Yolları" Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında", *Journal of Turkish Studies*, 13 (1989), s.139-204.
- TURAN, Şerafettin, "Bayezid II", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5 (1992), s.234-238.
- UĞUR, Ahmet, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1992, (2.baskı).
- UNAN, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri", *Belgeler*, XI/15 (1986), s.23-76.
- VATİN, Nicholas, "Osmanlıların Yükselişİ 1392-1451", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (Çev. S.Tanilli), İstanbul 1995, s.43-99.
- YAŞAR, Fatma Tunç, "Çiğdem Kafescioğlu, "The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the Fifteenth Century", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/6 (2005), s.763-774.
- YAVUZ, Hulusi, "Sadrıâzam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilâfeti", *X. Türk Tarih Kongresi*, c.5, Ankara 1994, s.2083-2107.
- YAZICIZADE AHMET BİCAN, *Âşıkların Nurları Envârü'l-Âşikin*, (Baskıya Haz: A.Kahraman), Basım yeri ve tarihi yok.
- YENİŞEHİRLİOĞLU-ÇALIŞLAR, Filiz, "Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı", *Osmanlı*, (Ed. G.Eren), c.9 (1999), s.17-22.
- YERASİMOS, Stefanos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, (Çev: Ş.Tekeli), İstanbul 1993.
- YERASİMOS, Stefanos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, İstanbul 2000.
- YÜKSEL, İbrahim Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 1983.

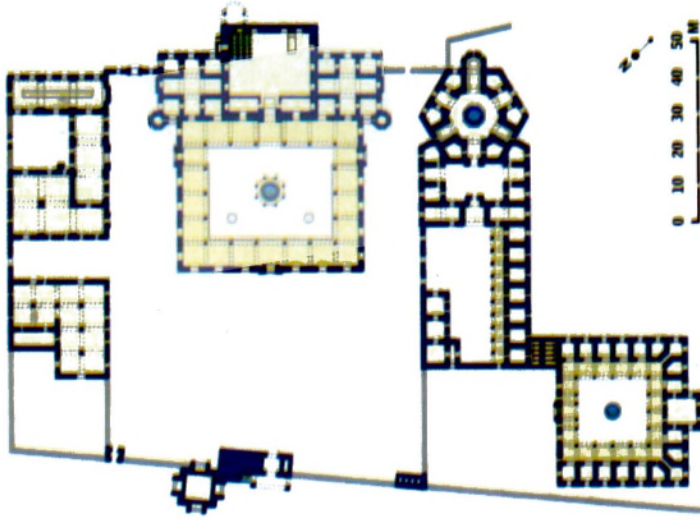

Plan 1 - Fatih Külliyesi (S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.213.).

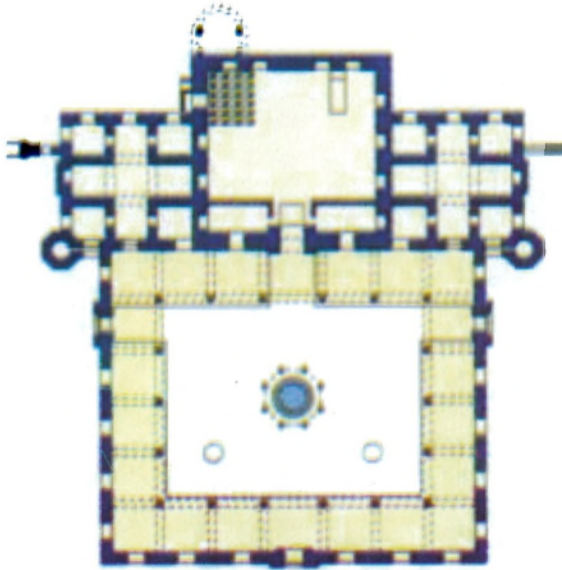

Resim 1 - M.Lorichs'in İstanbul panoramasından Eski Fatih Camisi'nin görünüşü.
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.211.)

Yıldıray Özbek

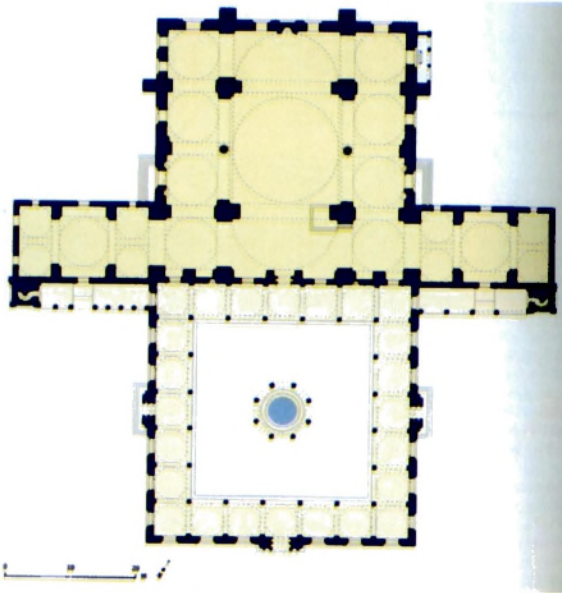
Plan 2 - Edirne II. Beyazid Külliyesi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.197.).

Plan 3 - Edirne II. Beyazid Camisi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.197.).

Resim 2 - Edirne II. Beyazid Külliyesi (G.Necipoğlu, *The Age of Sinan...*, s.95).

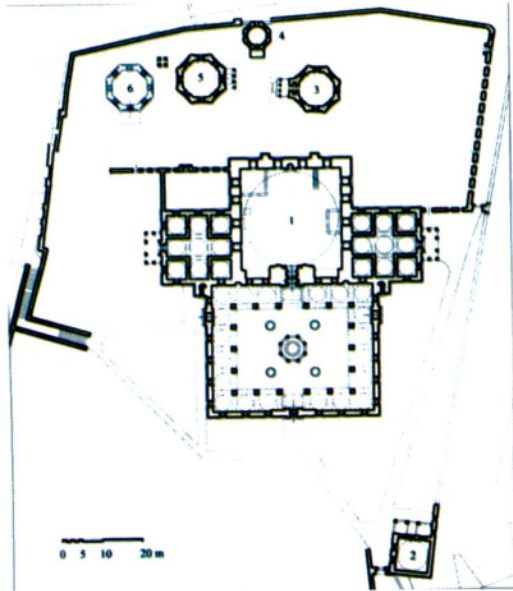

Plan 4 - İstanbul II. Beyazid Külliyesi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.246.).

Yıldıray Özbek

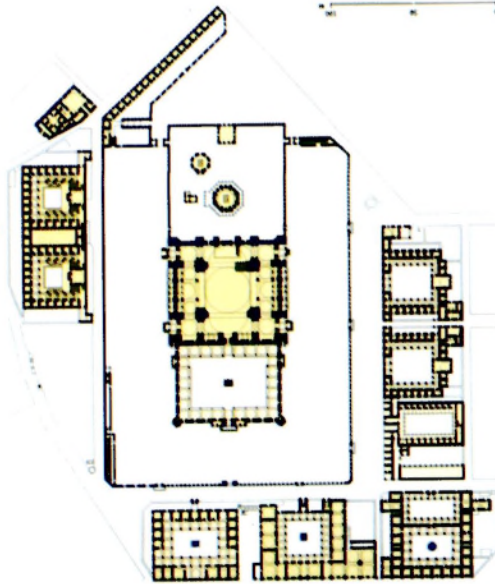
Resim 3 - İstanbul II. Beyazid Camisi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.247.).

Plan 5 - İstanbul Yavuz Selim Camisi (G.Necipoğlu, *The Age of Sinan...*, s.94).

Resim 4 - İstanbul Yavuz Selim Camisi (G.Necipoğlu, *The Age of Sinan...*, s.94).

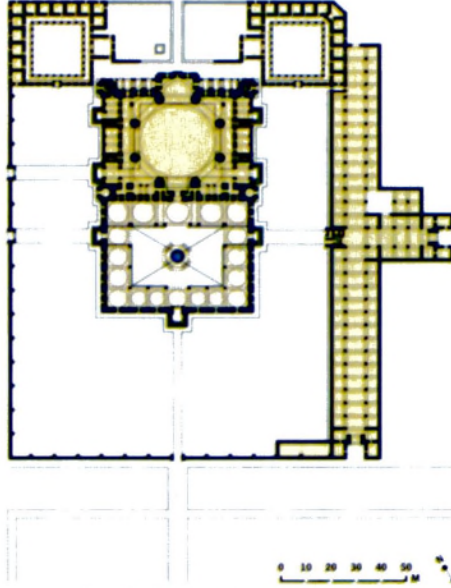

Plan 6 - İstanbul Süleymaniye Külliyesi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.261).

Yıldıray Özbek

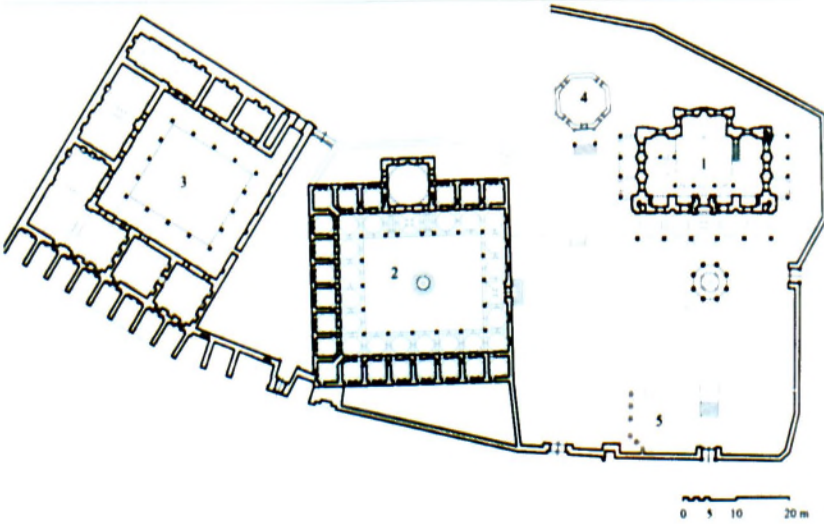
Resim 5 - İstanbul Süleymaniye Külliyesi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.262.).

Plan 7 - Edirne Selimiye Külliyesi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.276.).

Resim 6 - Edirne Selimiye Camisi (R.Günay, Mimar Sinan, s.97.).

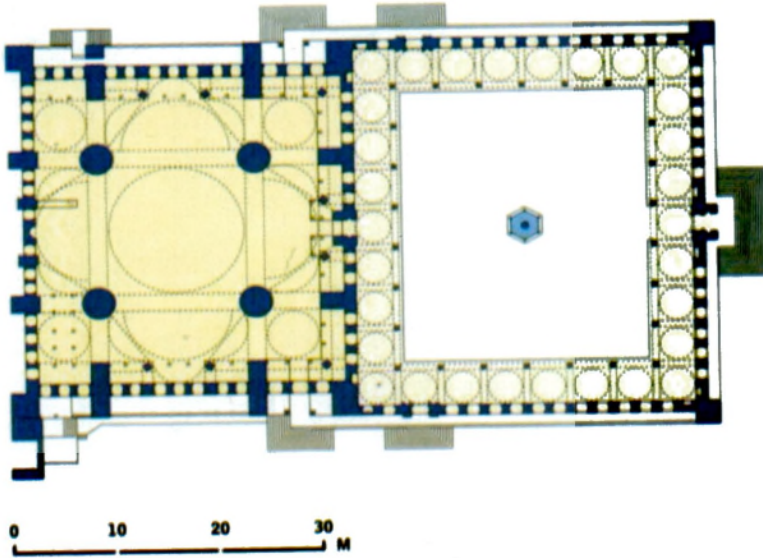

Plan 8 - Manisa Muradiye Külliyesi (G.Necipoglu, The Age of Sinan..., s.258).

Yıldıray Özbek

Resim 7 - Manisa Muradiye Camisi (Fotoğraf: Y.Özbek).

Plan 9 - İstanbul Sultan Ahmet Camisi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.332 .).

Yıldıray Özbek

Resim 8 - İstanbul Sultan Ahmet Camisi
(S.Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s.329 .).

AYÂNS IN THE OTTOMAN CYPRUS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

NURİ ÇEVİKEL*

Introduction

To have a better understanding of the so-called “process of decentralization” seems wise to look briefly at the general situation of the Ottoman Empire in the 18th century and even before.

A social, economic and political *crisis* started in the last quarter of the 16th century¹ spread and became effective in the coming century. It would continue prevail all over the empire in the form of a “decentralization process”² in the 18th century, especially in its second term.

* Prof. Dr., Gazimağusa – KKTC, Mersin on Turkey.

¹ According to the general acceptance, this period of crisis started in the late sixteenth century mainly as a result of the “price revolution” which first appeared and shook the economies in Europe. On the issue, some scholars assert that this economic revolution shook fundamentally the traditional Ottoman administrative and social structures, for the Ottoman rulers of the time had abolished the customs imposed on importation of silver to encourage free trade believing that it would have contributed a lot to the imperial treasury, and thereby, let the cheap European silver flow into the Levantine markets. Halil İNALCIK, *The Ottoman Empire, the Classical Age, 1300-1600*, London 1973, p 137-138; Yaşar YÜCEL *Osmanlı Ekonomisi – Kültür – Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak: Es'ar Defteri (1640 tarihli)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992, p. 8-9; Mehmet ÖZ, *Osmanlı'da “Çözülme” ve Geleneği Yorumcuları*. İstanbul, Dergâh Yayınları, 1997, p. 37-38.

² For general references on the emergence of the ayâns as a class and their political, administrative and socio-economic roles in the Ottoman history, see Mustafa AKDAĞ, *Celâli İsyânları 1550-1603*, Ankara, 1963; *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt II (1453-1559), II. Baskı, İstanbul, 1995; Halil İNALCIK, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, II (3-4), (1965), p. 149-145; “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”, in Thomas NAFF and Roger OWEN, (eds.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Vol. II, Edwardsville and Carbondale 1977, p. 27-52; Yaşar YÜCEL, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, 38/152 (1974), p. 657-708; *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988; Ömer Lütfi BARKAN, “Türkiye'de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, XXXIV/136 (1970), p. 574-590; “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler - Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, ed. by Osman OKYAR ve H. Ünal NALBANTOĞLU, Ankara, 1973, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tabikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller”, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, İstanbul, 1980, p. 151-208; Yücel ÖZKAYA, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Ankara, 1994; Mehmet GENÇ, “Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler - Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, ed. by Osman OKYAR ve H. Ünal NALBANTOĞLU, Ankara, 1973;

The unending wars generally resulted in defeats, changings in the nature and volume of the international trade which was chiefly carried out with the European countries, a rapid increase in population and unemployment, the "price revolution" and the widening of monetary relations in the world economy, emergence of new war technologies that necessitated professional armies and required transformation from the fiscal capitalism to the industrial one etc., were also among the most prominent reasons for that *crisis*³. The then Ottoman statesmen had to invent new means like creating new sources of revenue especially in cash for their central treasury and increase the capacity of the existing ones to meet the rapidly widening imperial expenses.

In order to achieve those aims, besides *confiscations* of the properties of the well-to-do officials (*müsâdere*) and devaluation (*tağşış*)⁴, initially the state began to collect almost regularly the taxes of "*avârız*", "*imdâdiye*" and "*tekâlif*", which had been so far harvested during extraordinary periods like wars⁵. Secondly, the range of "*iltizâm method*" was to be expanded at the expense of the "*timâr system*", or in other words, the state changed the sources of revenue, which mostly belonged to the "*timâr system*", into "*mukâta'as*"⁶. This would mean to sell some of the imperial sources of revenue to the men of capital for one or three years.

A third method applied by the Ottoman statesmen to provide enough amount of ready money was "*mâlikâne system*"⁷. As a system it was quite

Osmanlı İmparatorluğu, Devlet ve Ekonomi, İstanbul, 2000; Özer ERGENÇ, "Osmanlı Klasik Döneminde Eşraf ve Ayân Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982); Ahmet TABAKOĞLU, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985; Şevket PAMUK, *100 Soruda Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, I. Baskı, İstanbul, 1990; Suraiya FAROQHI, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, II. Baskı, İstanbul, 1994; Yuzo NAGATA, "The Role of Ayans in Regional Development During the pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family", in *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, ed. by Yuzo NAGATA, İzmir 1995, p. 119-133; Same author, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1999.

³ BARKAN 1970, p. 574-590; İNALCIK 1973, p. 139; TABAKOĞLU, *op cit.*, p. 235-246; YÜCEL 1988, p. IX; FAROQHI, *op cit.*, p. 2.

⁴ YÜCEL 1992, p. 8-11.

⁵ PAMUK, *op cit.*, p. 127.

⁶ "*Mukâta'a*" means a tax source. The state used to fix the geographic boundaries and kind of a mukâta'a and the maximum level of the taxes, that would be collected from it. The Ottoman guilds in the cities, customs of external trade or various taxes of a certain region could constitute a "*mukâta'a*". Mithat SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lügâtü*, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986, p. 229.

⁷ GENÇ, *op cit.*, p. 231-283.

similar to the "iltizâm method"⁸. By the system the "*mukâta'as*"⁹ were to be sold not for one or three years, but for life in return for an advance payment (*mu'accele*) and a yearly sum (*mâl*). The state's expectation from the application of this method was that the "*mâlikâne*" owners would have been more willing to protect the Muslim or non-Muslim reayah and improve their "*mukâta'as*", for they would not have to surrender them to the state after a few years. The fourth arrangement, *eshâm system*, made by the Ottoman rulers of the period was to divide the "*mukâta'as*" into very small fragments or shares and sell the annual tax revenues of an each share to the rich persons for life in return for a total advance payment. When a share-holder died, his share had to be returned to the state¹⁰.

In fact, all of those methods failed to remedy the deterioration of the Ottoman economy. Under the existing developments and the changings in the war technology, the Ottoman "*timâr system*" rapidly lost its importance and thereby, the number of the timâr-holding *sipâhîs* (cavalry) reduced and came to be useless¹¹. As their quality and effectiveness got lower, the *Yeniçeris* enlarged in number due to the entrance of many unqualified people from the Turco-Muslim elements into their class, which had only made the burden of the central Treasury heavier.

Along with that corruption in the military and economic systems, the solidarity of the Ottoman society, too, came to be threatened by a social turmoil named as the "*Celâlî movements*"¹² that were in the nature of brigandages and started and widened rapidly especially in the central Anatolia. The "*Celâlî*" bands were populated by the unemployed youths (*levends* or *gurbet tâifesi* and *suhte*) and the landless subjects who had to abandon their lands (*çifts*)¹³ due to the pressure of heavy tax burden imposed by the state and the *brigands*. After leaving their lands the villagers

⁸ The "*mültezims*" who bought a source of revenue generally had not been careful about the living conditions or durability of the peasants and improvement of the "*mukâta'a*", which he bought by auction. They tried as possible as to squeeze the real producers in their predetermined periods by imposing extraordinary or illegal taxes (*tekâlif-i şakka*) on them in order to get more than they offered to the state in their limited periods.

⁹ For comprehensive works on this subject, see Mustafa ÇEZAR, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965 and Karen BARKEY, *Bandits and Bureaucrats-The Ottoman Route to State Centralization*, London, Ithaca, 1994.

¹⁰ PAMUK, *op cit.*, p. 131.

¹¹ YÜCEL 1988, p. XIII.

¹² Consult AKDAĞ 1963.

¹³ This incidence was to be called in the Ottoman social history as the "great flight" (*büyük kaçgun*) and continued until 1610. YÜCEL., *op cit.*, p. XIII-XV.

began to husbandary around the hillsides and crowded the medreses as students in the cities, or mercenary troops (*sekbân bölüks*)¹⁴. The "*sekbân bölüks*" had been organized and armed by the provincial governors with the permission of the state to protect the social order against the brigandages. It's interesting enough, many of those governors would revolt against the central administration during the 17th century¹⁵.

In the destruction of the social solidarity of the Ottomans; i.e., in the dissemination of the Muslim and non-Muslim reayah (*perâkende vü ihtilâl / perişân*), in spite of being representatives of the state authority, the oppressor state officials (beylerbeyis, sancakbeyis, kadis and their nâibs, mütesellims or muhassils, voyvodas, mütezims and the other members of the "*ehl-i 'örf*") were the most responsible ones¹⁶. For, they had abused their power to commit various malpractices¹⁷ neglecting the firmans of "*adâletnâme*"¹⁸ issued by the Sultans. For instance, they sold their own timars to others by way of "*ültizâm*", demanded illegally foods, sheeps or something else (*yem ve yiyecek / koyun ve kuzu taleb etme*) from the people during their unlawful visits (*il üzerine devre çıkma*) through "*salma*", increased the rates of dues and fines (*ziyâde taleb*), and imposed extraordinary taxes (*tekâlif-i şakka*) on them¹⁹.

Eventually, throughout the 17th century all of these economic, military, demographic, social and political provisions were to force the Ottoman Empire to lose a lot from its central authority both in the capital and provinces. In the next century emerged a new social power, namely the local notables (*a'yân*s) to fill that gap of authority.

Ayân in the Ottoman History

The afore-mentioned political, socio-economic, military and demographic circumstances and provisions which began to appear in the second half of the the sixteenth century, shook essentially the traditional

¹⁴ In fact, some of these "*sekbans*" were the ones whom the very state armed and used in the battles against Austria, Venice and the Iranian Safavids. Justin McCARTHY, *The Ottoman Turks, An Introductory History to 1923*, Longman, New York and London 1997, p. 167-172.

¹⁵ *Ibid.*, p. 171-174.

¹⁶ TABAKOĞLU, *op cit.*, p. 223-227.

¹⁷ For many kinds of the commitments of the "*ehl-i 'örf*" consult TABAKOĞLU, *op cit.*, pp. 226-230.

¹⁸ See İNALCIK 1965.

¹⁹ YÜCEL, *op cit.*, p. XIII.

Ottoman regime causing it to degenerate and decline steadily²⁰ throughout the 17th century. Although having tried to do their best to meet or get accustomed to the newly emerged challenging predicaments of the period²¹, the then Ottoman governments lost a lot from their central authority both in the capital and provinces.

Although there was not any social power to fill the gap of authority in the 17th century, beginning from the first decade of the following century²² a new social class, a fresh power, namely the local notables (ayâns) appeared and took the control or their share from the authority of the central government²³ in the imperial provincial organization.

The local dignitaries or ayâns were mostly the retired members of the “*askeri*” class including the “*ulemâ*”, rich merchants or heads of great and rooted families²⁴. In the century the incidence of ayâns was to be transformed by the Ottoman State into an institution. Hereafter the state was able to enjoy the right to appoint or depose the ayâns or fix their rights complying with an order²⁵.

As time went on, ayâns would become agents of the state and real representatives of the population living in provinces. They achieved this in two phases; first they seized the control of militia forces created with the support of the state for preventing brigandages. And then, in the second stage, ayâns obtained positions of *mültezim*, *muhassıl*, *mütesellim* and *voyvoda*, which gave them the right to collect taxes, during the process of enlarging the range of *iltizâm* method at the expense of the traditional *timâr* system, and implementation of *mâlikâne* and *eshâm* arrangements aimed at escaping general economic crisis, or more correctly, increasing revenues in cash and finding new ones to meet the ever-increasing imperial expenses²⁶.

²⁰ İNALCIK 1973, p.47.

²¹ For a detailed examination of the means invented by the Ottoman governments to escape the stated period of crisis, consult Linda DARLING, *Revenue-Raising and Legitimacy-Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, Leiden 1996.

²² On the history of the Ottomans in this century Faroqhi claims that in the Ottoman history especially the eighteenth century constitutes a period which was “forgotten” or did not sufficiently attract the attention of the scholars upon itself. FAROQHI, *op cit.*, p.10.

²³ PAMUK, *op cit.*, p. 121-122.

²⁴ GENÇ, *op cit.*, p. 251.

²⁵ KŞS (Kıbrıs Şer’iye Sicilleri / Court Registers of Cyprus, Archive of General Directorate of Vakıflar, Lefkoşa – KKTC, Mersin on Turkey, hereafter KŞS) 21: 8/1, 9/1.

²⁶ TABAKOĞLU, *op cit.*, p. 224.

In spite of having enjoyed their assistance in the solution of many problems, beginning from 1750's the Ottoman State would have to struggle against the newly born social power, i.e. ayâns. For, most of the members of this class would not both necessarily feel everytime that they had to prefer the interests of the empire to their own and restrain from committing oppressions on the imperial subjects whom they represented.

As tax collectors (mütesellims, muhassıls etc.) ayâns' frequently witnessed abuses against the state and people were of increasing rates of the prescribed taxes of the reayah (salyâne defterine fazla akçe eklemek), not submitting the collected tax revenues to the relevant office, and raping the subjects of the region where they held as mültezims in different ways in assistance of usurers (murâbâhâcılar)²⁷.

The period of the Ottoman-Russian War (1768-1774) constitutes a turning-point in the institutional development of ayânlık in the Ottoman administrative and socio-economic history. During the Russo-Ottoman War (1768-1774) the then Ottoman government used all of its sources on which it rested, and this led to great internal changes in the social, economic and administrative structures of the state. In the years of expedition against Russia the newly emerged local powers realized the first steps of a great development and in the following period were to have their influence felt in all of the state affairs and gain great power.

In this period Muhsin-zâde Mehmed Paşa became Grand-Vizier and continued his policy he adopted during his first Grand-Vizierate (1765) towards ayâns of kazas. Mehmed Paşa established new bridges between the central government and local notables by letting them take part in many imperial missions. While taking part in the imperial activities as state agents the local powers, in other words, ayâns would generally pursue their own interests and thereby, come to be a different source of trouble for the state and society of the time. There was a furious struggle among the notables for the post of ayânlık near before and after the War of 1768-1774. The local inhabitants would be the element which mostly suffered from the social and administrative turmoil caused by the struggling local notables and unjust governors²⁸.

²⁷ ÖZKAYA 1994, p.179-209.

²⁸ NAGATA 1999, p. 142.

In order to stop the fighting between the influential local notables and protect the reayah from the malpractices and oppressions of the state representatives, the Grand-Vizier of the time Muhsin-zâde Mehmed Paşa to reform the method of recognition of ayânlık (ayânship) by the central government. In one of his edict issued on the subject and sent to every district (kaza) in Anatolia and Rumelia, Mehmed Paşa declared that every ayân, after being elected by the reayah in his own kaza, had to be recognized through a mektûb (letter) sent by the Grand-Vizier. By this reform the Grand-Vizier had aimed to keep local peace under the control of the central power. Nonetheless he was dismissed from the office of Grand Vizierate just before the war and his policy towards ayânlık was left, for the central government wanted to make ayâns support the imperial corps with local soldiers, food and munitions. In 1771 Muhsin-zâde Mehmed Paşa was to be restored to his office again and he would adopt the same policy of recognition of ayânlık. The Grand Vizier requested the loyal ayâns to send food and soldiers for the War of 1768-1774²⁹. Until the end of the war a great number of new ayâns emerged in many parts of Anatolia and Rumelia. After the war leading notables remarkably strengthened their political power and many of them, as ayâns, enjoyed political and social influence by way of supplying food, munitions and local soldiers³⁰.

Muhsin-zâde Mehmed Paşa in his first term seriously worked to cope with the severe competition and fighting between ayâns. While doing this, on the one hand he tried to protect ayâns who were loyal to the state and restrained from oppressing the people, on the other hand he was punishing the betrayer and oppressor ones. Thereby, the Grand Vizier Muhsin-zâde Mehmed Paşa was trying to keep the provincial administration under control. But unfortunately, in spite of his great efforts to preserve the imperial authority in provinces active and respectable, instead of coming to an end the ayân fightings would worsen. Eventually the Grand Vizier's policy of ayânlık was to be given up due to the unending strife between ayâns in 1769³¹.

The ayâns who strengthened their power and came to be an important state agent before and during the War of 1768-1774 by taking advantages of the opportunities provided by the Grand-Vizier of the time Muhsin-zâde

²⁹ For detailed information on the war see Osman Kösc, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

³⁰ NAGATA 1999, p. III, 140-144.

³¹ NAGATA 1999, p. 50.

Mehmed Paşa would play a crucial role in the movements for modernization in the Ottoman Empire and the Middle-East in the 19th century³².

Ayâns and Eşrâfs of the Ottoman Cyprus

As it was common in other administrative units of the empire³³, in the province of Cyprus of the second half of the eighteenth century rulers were the governors called muhassıls and müsellims or mütesellims. They were responsible for the collection of the imperial taxes of the Muslim and non-Muslim subjects in Cyprus. They were great mültezims, but not everytime necessarily called "mültezim". They bought their positions from sadrazams by way of auction (iltizâm). These big patrons generally preferred to stay in İstanbul and sold their offices or rights to other "sub-mültezims". The low-ranked mültezims were in great number and interested in many petty works of iltizâm. In provinces they constituted an influent socio-economic class. This class was populated by local well-to-do dignitaries who bought their offices from great mültezims through auction³⁴.

Besides sadrazams, who sold their fief (hass) to muhassıls or müsellims by auction, there were other high-ranked officials or officers, too, like vezirs holding fiefs (zeamets and timârs), some members of military class (ehl-i 'örf), mâlikâne and mukâta'a owners, founders of great pious foundations (vakıf) and their official representatives called voyvodas, mütevellis, câbis etc³⁵. to supply the mentioned class with an another human source. They enjoyed a special place in the Cypriot society. These people of high-positions would generally live in the capital and sell their sources of revenue to the men of capital again by way of iltizâm for a fixed period in return for some predetermined payment in advance or by installments.

³² NAGATA 1999, p. 2.

³³ GENÇ, *op. cit.*, p. 251.

³⁴ C.D. COBHAM, *Excepta Cyprica, Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908, p. 351.

³⁵ For example, "Cezîre-i Kıbrıs'ta vâkı' Ca'fer Paşa vakfından..." A. DVN. KBŞ (Prime Ministry Ottoman Archive, İstanbul / Turkey, hereafter KBŞ), File / Document No: 1/1 (1150 of Hicrah); KBŞ: 1/1, 1150 H.; "Sadır-ı esbâk merhûm 'Abdu'l-lâh Paşazâde Mehmed Sa'îd Beg kullarının ber-vechi mâlikâne 'uhdesinde olan Kıbrıs cezîresinde Karpaz Kazâsı'nda Trikomo ve Kumukebîr ve Aftikomo ve Dipkarpaz nâm dört 'aded vakf karye..." A.DVN. KBM (Prime Ministry Ottoman Archive, İstanbul/Turkey, hereafter KBM): 1/9, 1179 H.; "Haramcını's-şerîfeyn evkâfından Kıbrıs'ta Gerine Kazâsı'na tâbî Iabta nâm karyedeki Haydarpaşazâde Mehmed Beg'in evkâfı ve mukâta'ası..." KBM: 1/21, 1191 of Hicrah, and "Sadır-ı 'azâm-ı esbâk Çorlulu 'Alî Paşa merhûmun vakf-ı şerîfi mülhakâtından cezîre-i Kıbrıs'da vâkı' Poli nâm çiftliği vakfın mütevelliyesi 'Alî Paşa'nın akâribinden..." KBM: 1/55, 1202 of Hicrah.

The latter also would transfer their offices to some other native buyers. Thus, even a kind of hierarchical order was to come into being among the intermediaries called *mültezims* at the expense of their sources of revenue and the native people living there³⁶.

Consequently, in the province of Cyprus, too, the well-to-do and distinguished individuals created a new socio-economic class in the period. They came from the island's society and in time, seized the control of the sources of revenue of the province through *iltzâm* and other similar fiscal methods. They were to be called, as reflected in the documents, "*Kıbrıs a'yân ü eşrâfi*" (the dignitaries and the most esteemed of Cyprus).

The *ayâns* and *eşrâfs* of Cyprus were the dignitaries of the local population. These people could rarely obtain offices of *muhassıl* or *müsellim*, but in general their economic and political power sufficed to get the positions of "voivoda", "mütevelli", "câbî" and "nâ'ib of kadi". They were mostly retired members of the ruling class, *ehl-i 'örf* and *'ulemâ*, who stayed in Cyprus and made marriages with the native, instead of returning to their birthplaces after their retirements.

The *ayâns* and *eşrâfs* of Cyprus had gained great dignity in the rural society through holding an office in many years, and getting rooted by way of marital relations. The titles that were adopted by the *ayâns* and *eşrâfs* of Cyprus for themselves or used by others for them, indicate this very clearly: "*Miralây-ı sâbık Hacı Mehmed*", "*Kethüdâ-yı sâbık Hüseyin*", "*Ağa-yı Yeniçeriyân-ı sâbık*" veya "*Sâbıkan Kıbrıs Defterdârı Es-seyyîd İsmail Efendi*"³⁷.

The Ottoman documents of the period reveal that the representatives and dignitaries of the non-Muslim *reyah* (*zimmî*) could also become from *ayân* and *eşrâf* in Cyprus like "*sâbık (former) Rum Tercümânı*" and "*Tuzlalı sâbık Kocabaş*"; in other words, there were *mültezims* among the *zimmî* subjects³⁸. As *mültezims*, the Christian notables were able to have

³⁶ A quotation from a document of KBM: 1/8, 1179 of *İicrah*, indicates this hierarchy:

Sadr-ı sâbık merhûm Abdu'l-lâh Paşâ'nın âsitânedede sâkin sağır oğlu Mehmed Sa'îd Beg 'uhdesinde olan Kıbrıs ceziresinde Karpâz kazâsında Trikomo ve Kûmûkebîr ve Afıtukomo ve Dîpkarpâz nâm dört 'aded vakıf kurâları mûmâ-ileyhin umûr-u husûslarını rü'yet iden Harem-kethüdâsı 'Abdu'l-lâh Ağâ nâm kimesne tama'-ı hâma teb'iyet ile yetmiş üç senesinden berü tarafından karyelerimizi iltzâm eylediği kendli adamısi [adamı] olan el-hâc 'Alî Ağâ nâm kimesne altı seneden berü...

³⁷ KBS: 1/5, 12, 14, 16, 54, 58; KBM: 1/4, 14.

³⁸ KBM: 1/14, 39.

many great farms (çiftlik) and the right to collect imperial taxes (emvâl-i mîrî) of the regions including non-Muslim population³⁹.

Ayâns and eşrâfs of Cyprus who were mostly the retired members of the ruling elite ('askerî and 'ulemâ) in the period of 1750-1800 A.D. emerged as a real new and effective socio-economic class and power through their influence and authorities both in Cyprus and the capital, İstanbul. They rised to such a position by means of their wealth, they gained during their long term of office in the province and close relations like marriages they established with native people. In this period the incidence of ayâns and eşrâfs seems to have completed the process of turning into an institution.

Among the existent documents of the period there is a very characteristic one, an imperial paper (hatt-ı hümayûn) registered in one of the sicills (court registers) of 17 Şevvâl 1198 H. / 24 Auhgust 1784 A.D.⁴⁰. The document provides us with explanatory information like nature and development of the matter of ayâns and eşrâfs both in the empire and the province; i.e. their social origins, their appointmens and depositions, their responsibilities, interclass relations, their abuses and measures to be taken against their malpractices.

As it is understood, the document was written to all vezirs, commanders, governors, judges and their helping personnels, fief holders and the ayâns of the imperial administrative units: "...Anadolnın sağ kolı yemîn ve yesâriyle nihâyetine varınca vâkı'..." olan "vüzerâ-yı 'azâm ümerâi'l-kirâm mîr-i mîrân-ı kirâm mevâlî-yi fihâm sâ'ir kuzât ve nüvvâb ve bi'l-cümle zâbitân ve a'yân-ı memleket". This imperial order was released and sent to the island by the sadrazam of the time through one of his personnels (çukadâr), el-Hac Ebubekir. This "suret-i hatt-ı hümayûn" orders the ayâns that the regulations, which were previously set up by a firmân (imperial paper) of 1193 .H. / 1779 A.D. for the matter of distortions come across, had been disobeyed, and such kind of commitments had had to be avoided.

Through a general examination of the document of 1198 of Hijrah one can reach at such results: First of all, the issue of ayâns became one of the most important administrative and socio-economic matters of the empire in the second half of the eighteenth century.

³⁹ KBM: 1/4; A. DVN. KBE (Prime Ministry Ottoman Archive, İstanbul / Turkey, hereafter KBE): 20559-20560.

⁴⁰ KŞS 21: 8/1, 9/1.

The document, moreover, shows that the incidence of ayâns had exactly transformed into an institution in the Ottoman Empire during the period under examination. According to the firmân of 1198 of Hijrah, a firmân was issued about "ayânlık maddesi"; i.e. matter of ayâns' office in 1193 of Hijrah, which abolished the existing applicaiton and established new principles of who and how could be an ayân⁴¹. The firmân of 1193 of Hijrah ordered that the appointment of ayân in the imperial territories (memâlik-i mahrûse) would not be realized any longer by papers released by sadrazams and governors (emr-i 'âlî ve vâlî buyruhdısı) as it was usual in the past. Since 1193 of Hijrah governors and judges would not issue *buyruhdı*⁴² and *mürâsele*⁴³ for anybody who wants to be ayân.

Instead of the previous application mentioned above, the firmân of 1193 of Hijrah produced a new regulation according to which people of every sub-district (kazâ) and region (belde) had to present petition (istidâ') for appointment of a person whom they saw that he had sufficient qualifications (mehâsin-i etvâr) and thereby, chose him as ayân. After thoroughly examining whether the candidate, who was chosen and petitioned by the reayah, was suitable for the ayânship, judges (kadıs) would notify the situation to the Sublime Porte by a written judicial decree (i'lâm). After that, the Sublime Porte was to issue a permission letter (izin mektûbı) and give it to the proposed nominee after taking an exact decision on him. Thereafter, it would not be possible to choose and appoint ayân in any way except for the new arrangement.

In short, by the regulation of 1193 of Hijrah the right of governors to nominate anyone for ayânship was annulled and initiative was given to the people. This was, indeed, a kind of radical reform in the provincial administration in favour of the ruled. Hereafter, the imperial subjects of the Province of Cyprus could select their own ayâns.

Nonetheless, as the firmân of 1198 of Hijrah reveals again, from 1193 of Hijrah, various malpractices on the newly built system began to be reported to the Sublime Porte. For instance, some governors had dared to install ayân (a'yân nasbına cür'et) without waiting for permission letter of

⁴¹ KŞS 21: 8/1.

⁴² "Nomination paper for a lower official", *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, 11th Ed., İstanbul, 1990, p. 204.

⁴³ "A judge's letter of appointment". *Ibid.*, p. 825.

sadrazam and continue collecting money (akçe) from the people under the name of "a'yâniyye" just like the other officially prescribed taxes.

As a matter of fact that there were very different malpractices committed by the governors on the issue of ayâns, but one of them was a quite distinctive example; at the time of passing the rule of a province (eyâlet) or district (sancak) from one to another on necessity, every new governor used to appoint or depose ayâns (a'yân 'azl u nasbı) very frequently by neglecting the firmân of 1193 of Hijrah in order to levy money on people. Thus, the most oppressed ones would be the poor reayah (fukarâ ve zu'afâ) as usual.

Then, in order to avoid the mentioned oppressions of the governors, the Ottoman central government of the time had to issue the firmân of 1198 of Hijrah⁴⁴. By this firmân, the importance of obedience to the regulations set up in 1193 of Hijrah was underlined and the relevant provincial rulers were strongly warned by recalling them their responsibility once more.

By the firmân of 1198 of Hijrah the Sublime Porte also banned the governors from collecting money openly or secretly from people under the name of "expenses of sending petition and written judicial decrees to İstanbul" (a'yânlık 'arzi mesârîfı ve i'lâm harcı), and notified that those who would dare to go on the same way were to be soon liquidated wherever they were found disregarding whoever they were (her kim olur ise bi-lâ imhâl haklarından geleceğim muhakkak olmağın).

Additionally, in the same document it was also stressed that those oppressors who claimed for ayânship (a'yânlık iddi'â iden zalemeler) with the help of governors and judges in provinces were frequently struggling among themselves for their own sake⁴⁵ and extracting from the poor (fukarâ) the sums they paid to governors, and thus, the tax-paying subjects of the empire were becoming the most squeezed and disturbed, and the İstanbul government was aware of these happenings.

⁴⁴ KŞS 21: 8/1.

⁴⁵ The situation was not different in the Ottoman Karaferye (Veroia in Greek) in the district (sancak) of Salonika in the period. Antonis ANASTASOPOULOS, "Lighting the Flame of Disorder: Ayan Infighting and State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59", *International Journal of Turkish Studies*, 8 (Spring 2002), p. 73-88.

The "Hatt-ı Hümâyûn" of 1198 of Hijrah, registered in the sicill⁴⁶, provides us with further materials on implementation of the new procedure established by the firmân of 1193 of Hijrah for proper appointment of ayâns in the regions. For instance, the election of an ayân by the people for supervision of their own issues, preparation of a round robin ('umûmî ve ittifâkî 'arz u mahzar) describing qualifications of the person elected for ayânship, and submission of this petition by the judge (kadi) to the capital in the form of a judicial writing (inhâ) were to be obligatory, but not enough for completion of the process.

The candidates for ayânship had not to be accepted as appointed if they claimed that they were elected by the people (memleketlü) and notified to the Sublime Porte, unless permission letter (izin mektûbı) of sadrazam was received.

From the firmân of 1198 of Hijrah⁴⁷ one can also learn the way to solve the problem emerged when the people of a region or district did not agree on one of the candidates for ayân's office. The document explains that in such a case, among the people of the region another person who was to be convenient (âher münâsib); i.e., to be expected to have good conduct (husn-i hâl), and to have served to the people and enjoyed capability of supervising the affairs of the province, was to be determined and installed by the sadrazam's office. Finally, by governor and judge he would be given a letter (kâ'ime ve mektûb) providing permission and licence (izin ve ruhsat).

The firmân under examination continues to make further contribution to the subject matter by revealing that in any way nobody could be rised to ayân's office except for the way defined above, and the regularly fixed ayâns should not have been deposed by governors for any personal purposes of greed. Otherwise, those who had enough courage to commit such a malpractice were to be punished in the heaviest way. And then, the man who unlawfully claimed for ayânship, or the properly fixed ayâns who desired to extract money from the people through adding sum to the notebook (defter-i tevzî'a) kept for allocation of tax burden of the people under the name of "a'yâniyye" by saying that they had paid akçes to governors and judges and spent a lot of money had to be immediately

⁴⁶ KŞS 21: 8/1.

⁴⁷ The transliteration of this very characteristic and explanatory firmân from Arabic to Latin alphabet is appended to this work.

reported to Istanbul where this kind of ayâns (a'yân makûleleri) whose commitments were fixed would be punished in the most suitable way⁴⁸.

Towards the final section of the document, there are noticeable points. First of all, it reminds the local authorities (governors and judges) that ayân appointments were merely for the protection of the subjects (himâyet-i ra'yyet); therefore, any member of the military class like serdârs etc. could not interfere in that issue. If they insisted unnecessarily on appointments or depositions of ayâns, governors and judges had to notify them to their units (ocaks), and have them banned from these actions by means of their commanders. And then, after having made governors and judges remember to care for keeping the order of fixed ayânship in effect everywhere, the Ottoman central government reminded ayâns their duties and the things which they had to take into consideration, wanted them to comply with the principles, that were set up by the firmân of 1193 of Hijrah, in their deeds and positions, and restrain from oppression or causing to any abuses.

Final sentences of the firmân of 1198 of Hicrah⁴⁹ make a special emphasis on the frequently committed malpractices of ayâns in collecting prescribed money and dues from the people for their own expenses. As it was noted in the document, ayâns had the right to collect a certain amount of money for their usual expenses they made in supervising the affairs of the people, and but in this process some of them used to rape the reayah by increasing in the "defter of distribution" the amount of money to be collected from the inhabitants of the region, and send the copy of the defter including distorted figures to İstanbul.

In addition to the document examined in detail above and shedding light on the the general position of ayâns in the empire, there are other archival materials witnessing how the incidence of ayâns took place in the Province of Cyprus.

As much as these documents reveal, especially in the second term of the eighteenth century the local dignitaries, "ayâns and eşrâfs of Cyprus", were to fill the gap of authority emerged remarkably in provinces as a result of various abuses committed by officials, the very representatives of the state's power.

⁴⁸ KŞS 21: 9/1.

⁴⁹ Ibid.

In time, ayâns and eşrâfs of Cyprus would rise to such a position that the state was to necessarily accept them as agents and seek their help in solution of many local problems, for they captured sometimes offices of muhassıl, mütesellim, but usually the positions of sub-mültezim, rights for supervision of many administrative and municipal affairs, and jobs of public security and defence of the island's shores against piracies or other outsiders' challenges. The fact that the titles of the local administrative judicial and military elite and that of the ayâns and eşrâfs of the province were cited together in the inscriptio part (elkâb) of firmâns and other official papers issued by the Ottoman government in the period⁵⁰ for the affairs mentioned above also indicates it very clearly: "*Umûmen 'ulemâ ve sülehâ ve e'imme ve hutebâ ve zu'emâ ve çorbacıyân ve sâ'ir a'yân ü eşrâf...*" or:

"Lefkoşa Nâ'ibine ve Eyâlet-i Kıbrıs'da vâki' kazâların kuzât ve nüvvâbına ve Kıbrıs Muhassılı zîde mecduhuya ve zikrolunan kazâların a'yân ve zâbitân ve vüçûh-ı memleket⁵¹ ve bî'l-cümle iş erlerine hüküm ki..."

Although having spent great efforts in carrying out a lot of jobs for the sake of the state until 1750's as state agents, it was also seen that in 1750's-1800 A.D. the ayâns and eşrâfs of Cyprus were to lead (hilâf-ı kânûn ve defter / şer' ve kânûnâ muğâyir) the subjects of the province to be oppressed and disseminated (perâkende vü perişân) by way of abusing their authorities (zulm ü te'addî), which they obtained through getting offices of muhassıl, mütesellim, mültezim, mütevellî, voyvoda, câbî, or kadî nâib etc. by auction (iltzâm)⁵². For, selling a source of revenue for a fixed period or for life (ber-vech-i mâlikâne⁵³ / eshâm⁵⁴) was essential in the method of iltizâm. Hence, there was no principle that morality of buyers also had to be definitely regarded. The mültezims, too, were to extract money from the people more than they paid in advance to their big patrons in their tenures. They would not sufficiently take into consideration the conditions of their source of revenue and villagers living in them. They had openly disregarded laws and related regulations. A relevant document of 25. 12. 1191 of Hijrah⁵⁵ indicates this:

⁵⁰ KBM: 1/22-23, 28, 40, 53; KBŞ: 1/5, 8, 35.

⁵¹ This title also means dignitaries of a place.

⁵² KŞS 21: 8/1.

⁵³ KBM: 1/9.

⁵⁴ KBM: 1/50.

⁵⁵ KBŞ: 1/17.

“Kıbrıs cezâresinde medîne-i Tuzla kazâsına muzâfe Arpera nâm karyede vâkî mülkiyet üzere mutasarıf olduğum çiftlik ve bağçe derûnında mevcûd devâbb ü mevâşî ve sâ'ir eşyâsı bedel-i mahsûl-i ma'lûme ile bundan akdem 'Abdü'l-bâkî Ağâ *iltizâmında* iken birkaç sene mukaddem mûmâ-ileyh *iltizâm*dan fekk ve ma'rifet-i şer'le ber-vech-i meşrûh çiftlik-i merkûm ve bağçe-i mezkûrın mevcûdî olan tohumluk ecnâs-ı hayvânât ve devâbb vü mevâşî ve sâ'ir eşyâsı tahrîr ve ber-mûceb-i defter müste'cir-i âher 'uhdesine *iltizâm* ve eşyâ-yı mezbûre yedine teslim ve ol dahî tefevvüz ü tesellüm eyleyüb lâkin *bu vakte deĝin i'mârlarında tekâsülden mâ'adâ ebniyelerinin harâbiyetine ve tesellümü olan eşyanın itlâf ve izâ'atına bâdî olduğma binâ'en* müste'cir-i merkûmın dahî 'uhde-i *iltizâmından* fekk ve âhere *iltizâmı* iktizâ eylemeĝin...”

The most frequently witnessed oppressions of the ayâns and eşrâfs of Cyprus were of making illegal inspection visits through the region (il üzerine devre çıkmak), hearings judicial cases in unprescribed places (icrâ-i ahkâm-ı şer'iyye), in the meantime demanding provisions without making any payment (yem ve yiyecek talep itme), increasing the rates of taxes (kânûndan ziyâde akçe / penbe ve ipek almak / talep itmek), imposing on the people illegal taxes like şartlama, teşrifîyye, kudûmiyye, mübâşiriyye, zâhire-bahâ, sarây döşemesi, tekâlif-i şâkka etc., usurpation of others' properties (fuzûlî zabt) and taking bribes⁵⁶.

In the socio-economic discontent and upheaval of the period, role of the ayâns and eşrâfs of Cyprus was quite effective. Under an inflationist condition, the ayâns of Cyprus, who seemed morally corrupt, just after having bought the right to collect taxes of a source of revenue by auction, were to make the highest profit by squeezing mercilessly both the source of revenue and the people living in their regions at any cost. One of them was Muhassıl of Cyprus Çil Osman (Silahşör). He took the position of muhassıllık in 1178 of Hicrah (1764/65 A.D.). Yuzo Nagata who studied the ayânlık issue of this period in detail defines Çil Osman Ağâ as the worst of the muhassıls⁵⁷. He was killed together with some of his men by the Muslim - non-Muslim people of Lefkoşa (Nicosia) in an incident because of the fact that he tried to collect imperial taxes from the reayah at a level more than prescribed. In the same incident Çil Osman's residence (Sarây) and properties were looted, as well.

⁵⁶ KBŞ: 1/12, 15, 20, 26, 39, 42-43, 45-46, 49, 54; KBM: 1/8, 15, 21.

⁵⁷ NAGATA 1999, p. 28.

Dizdar Halil's revolt (1765) witnessed in this period was another remarkable development that should be cited here⁵⁸. Following the turmoil the Ottoman central government had wanted a certain amount of compensation from the reayah of Cyprus in return for the looted properties of the murdered muhassıl Çil Osman Ağa. Although the Christians accepted to pay the ordered amount of money (*guruş*), the Turks opposed to make any payment claiming that they did not have any interest in the issue. They revolted against the local Turkish government under the leadership of Dizdar Halil, Commander of Girne Castle. Dizdar Halil made Değirmenlik (Kythrea) a sub-district (*nahiye*) of Lefkoşa center for their movement and urged that he was installed as muhassıl of Cyprus by the Ottoman government⁵⁹. It is understood from the documents that Dizdar Halil as pseudo Muhassıl of Cyprus collected taxes from the reayah of the island⁶⁰.

The Grand Vizier Muhsin-zâde Mehmed Paşa who came to office instead of Bâhir Mustafa Paşa in 1765 to be his second term, had ordered Muhassıl Hafız Mehmed Efendi to restore the order and collect the necessary compensation from the reayah. Then the Grand Vizier ordered the new Muhassıl of Cyprus Süleyman Efendi to have Dizdar Halil and his friends executed.

After coming of auxiliary troops from Anatolia under the command of Kaptan Malikî Hacı Mehmed, Kaptan Cafer Bey and the Ayan of Silifke Güllü-oğlu Mustafa the upheaval was suppressed, Dizdar Halil was hanged in the Fortress of Girne and his cut off head was sent to Istanbul⁶¹.

One more characteristic example for the oppressor muhassıls of the period was El-hâc 'Alî. He was a mültezim. According to a round robin of 1179 H. / 1765 A.D.,⁶² six years ago⁶³ he bought a source of revenue (*mukâta'a*) in the sub-district (*kazâ*) of Karpas by auction from Kethüdâ of Harem 'Abdullah Ağa who was deputized by Mehmed Said Bey, the younger son of the late former Sadrazam Abdullah Paşa. Some inhabitants

⁵⁸ For detailed documentary information about Çil Osman and Dizdar Halil incidents see Nuri Çevikel,

⁵⁹ Mühimme Defteri, no: 165, p. 3. Referred in NAGATA 1999, p. 31.

⁶⁰ Halil Inalcık, "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", *Kıbrıs ve Türkler*, (Ed. Cevat Gürsoy), Ankara, 1964, p. 37.

⁶¹ NAGATA 1999, p. 33.

⁶² KBŞ: 1/8.

⁶³ Means 1173 of Hicrah.

of the sub-district of Karpas who were no longer able to bear the burden of the maltreatments of the mültezim El-hâc 'Alî requested from the Sublime Port a firmân ordering deposition and replacement of the mültezim with a new, just, cherishing his subjects and pious one (...emr ü fermânları ile bir ehl-i insâf ve ra'iyet-perver ve müte deyin bir kimesneye iltizâm....).

The same document shows another fact that besides the abuses they committed as mültezims during their tenure, the ayâns and eşrâfs of Cyprus had also tried to prevent their oppressions to be heard in Istanbul by avoiding the people to leave their districts or sub-districts and the island for taking their complaints to the capital of the empire. The documents reads:

"İsm-i mâl ıtlâk olunur nesnemiz kalmayub ve ehl ü 'iyâl-i evlâdlarımıza ta'arruz ile 'ırzlarımız pâ-yi mâl ve beyne'n-nâs rüsvây vü bed-nâm kaldıklarımızdan birkaç defa mahallinde Kıbrıs muhassıllarına mezbûrlardan iştikâ murâd eylediglerimizde a'yândan mezbûrın mu'ini ve hâmîsi el-hâc 'Abdu'l-bâkî Ağâ bizleri zecrenle [zecrile] tahvîf ve men'-i ekîd ile iştikâdan men' ve der-'aliyyeye gelüb iştikâ ümek murâd eylediğimizde bir ferdi karyelerimizden taşra salıwırmeyüb bu def'a da dört 'aded karye re'âyâları fukarâları der-'aliyyeye irsâl için bu dört nefer kullarını intihâb ve cümle taraflarından vekâlet ile ve Rûmî mektûblarıyla ber-takrîb 'Arabistân yakasına geçüb bir neferimiz esnây-ı tarîkda hasta kalub bu üç nefer kulları vekâletligimiz ile der-'aliyyeye gelüb mektûblarımızı Harem-kethüdâsı 'Abdullah Ağâ'ya ibrâz eylediğimizde..."

In spite of the obstacles of every kind put in front of them by the ayâns and eşrâfs of Cyprus from time to time the Ottoman subjects of the province achieved to have their complaints to be heard by the central government. On having reports about the oppressions of the local powers on the tax-paying subjects in Cyprus the Ottoman government of the time did not restrain from struggling furiously against the oppressors⁶⁴. In this context, for instance, Muhassıl (governor) El-hâc 'Abdubâkî Ağâ one of that kind men, was deposed and exiled in 1785 A.D. to Yafa of Palastine depending on the report came from Cyprus and verified the complaint of the Muslim and non-Muslim reayah⁶⁵ about the muhassıl.

⁶⁴ The then Ottoman government also acted in the same manner against the oppressor ayâns in the other parts of the empire. ANASTASOPOULOS, *op cit.*, p. 75.

⁶⁵ KBM: 1/40; KBŞ: 1/29, 31; COBHAM, *op cit.*, p. 368.

In another case, again on the accusation of the Muslims and non-Muslims of Cyprus a special inspector was sent to the province in 1786 A.D. He prepared a report and sent it to the capital. Depending on the report Muhassıl (governor) 'Alî Ağâ was removed from his office and confined to the fortress of Mağusa, to be a deterrent to others ('ibreten li's-sâ'ire)⁶⁶.

And then, both as a member of representatives of zimmî reayah and Interpreter of Governor's Court (Kıbrıs Dîvân / Muhassıl Tercümânı) Acı Yorgakî veled-i (son of)Yanni was arrested and sent to İstanbul to be put on trial as a result of being accused of making injustices about the amount and allocation of the zimmîs' tax burden (hilâf-ı şer' vergileri hususunda zulm ü te'addî itmek) and usurpating the right of inheritance of a zimmî (hakk-ı 'irsiyyesini fuzûlî zabt itmek)⁶⁷

Conclusion

Under the influence of new political, social and economic predicaments the Ottoman Empire had come into a period of crisis in the last quarter of the sixteenth century. The new challenging problems of the period shook the traditional Ottoman regime. Although having spent great efforts to escape the crisis, the Ottoman rulers failed to give an end to the deterioration and rapid decline of the state. So, by the end of the 17th century the Ottoman State had considerably lost its authority both in the capital and provinces.

The lack of authority caused a new local socio-economic class to appear in the Ottoman provinces from the beginning of the 18th century onwards. The members of this class were the notables, namely the ayâns of the regions. They were generally retired state officials and officers, the rich merchants and the heads of great rooted families. They got rapidly the control in the Ottoman provincial organization through seizing the important offices and positions of mültezim, muhassıl, mütesellim, mütevellî, voyvoda, câbi, nâibs of kadi etc. by way of auction (iltizâm). Thereby, they became both collectors of the imperial taxes of the reayah and governors of the provinces. The ayâns had their influence felt strongly and widely in the empire in 1750-1800. Meanwhile, a new regional social and economic power called the "ayâns and eşrâfs of Cyprus", too, was to come into view in the Province of Cyprus.

⁶⁶ KBM: 1/44, 50-51.

⁶⁷ KBŞ: 1/25, 29, 31.

In the period, the Muslim and non-Muslim dignitaries of Cyprus populated the newly emerged class, and the incidence of ayâns transformed into an institution with the help of the state. In the province, the members of this class once had made great service to the state and society. Their assistance had been sought by the then Ottoman central governments in carrying out their many duties like some military services, collecting taxes, keeping social order, etc.

Nonetheless, some of the ayâns and eșrâfs of Cyprus selfishly began to act at the expense of the state and the reayah of the province during the period. They changed into a group of bandits against which the state inevitably had to fight. For, they would usually prefer their own interests to the State's. So, they had comitted various malpractices and injustices to the ruled in the province.

The then Ottoman statesmen tried to protect the tax-paying Muslim and non-Muslim reayah from the oppressions of the ayâns and eșrâfs of Cyprus by doing their best. To achieve this aim, on the one hand, they punished severely those who caused the local population to be squeezed and disseminated, and on the other hand, they realized a reform in the method of appointment and deposition of ayâns through transferring the initiative in the election of ayâns from governors and judges to the people of the province. But, in spite of these measures, the relevant documents of the period examined in this study reflect clearly that the struggle between the oppressor ayâns and the state lasted until the end of the eighteenth century.

APPENDIX: The firmân of 17 Şevvâl 1198 of Hicrah registered in the KŞS (Court Register of Cyprus): 21: 8/1 – 9/1.

Mu'cebince 'amel olına

Sûret-i hatt-ı hümayûn

Düstûrûn-ı mukrimûn-ı müşîrûn-ı mefhûmûn-ı nizâmî'l-'âlem müdebbirûn ve umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimû mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib mümeheedû bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyedû erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâlî'l-mahfû kavıyyi bi-sınûf-i 'avâtufi'l-meliki'l-a'lâ Anadolının sağ kolı yemîn ve yesârıyla nihâyetine varınca vâkı' olan vüzerâ-yı 'azâm edâma'l-lâhu te'âlâ iclâluhüm ve e'âzım-i'l-ümerâi'l-kirâm efâhimi'l-küberâ'i'l-fihâm ulû'l-kadri ve'l-ihtirâm eshâbi'l-ferdi'l-ihtişâmi'l-muhtassûn bi-mezîd 'inâyeti'l-meliki'l- a'lâ mîr-i mîrân-ı kirâm dâme ikbâluhüm ve akzâ'l-kuzâtî'l-muslimîn evlâ vülâtî'l-muvahhidîn mu'âdili'l-fezâ'ili ve'l-yakîn râfi'û i'lâmi's-şer'ati ve'd-dîn vârisû 'ulûmi'l-enbiyâ'i ve'l-mürselni'l-muhtassûn bi-mezîd 'inâyeti'l-meliki'l-mu'în mevâli-yi fihâm zîdet fezâ'iluhüm ve mefâhiri'l-kuzâtî ve'l-hükkâm mu'âdili'l-fezâ'ili ve'l- kelâm ve sâ'ir kuzât ve nüvvâb zîde fazluhüm ve mefâhiri'l-emâsili ve'l- akrân bi'l-cümle zâbitân ve *a'yân-ı memâlik* zîde kadruhüm tevki'-i refi'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki *a'yânlık maddesi* için bin yüz doksan üç [1193] senesinde hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnımla mu'anven muhâyâ-yı efzâ-yı (?) sudûr olan evâmîr-i 'aliyyem mazmûn-ı münîfi muktezâsınca memâlik-i mahrûsemde vâkı' büldân ve kazâlarda *a'yân* nasbı emr-i 'âlf ve vâlf buyruldisıyla olmayub vülât ve hükkâm taraflarından fîmâ-ba'd *a'yânlık* için buyruldı ve mürâsele virilmeyüb bir kazânın 'umûm üzere re'âyâsının *a'yân* nasbı istidâ' eyledikleri kimesnenin mehâsin-i etvârı 'indlerinde müselleme ve ma'rûf olduğına tahsil ü vukûf ve ittulâ' olındıktan sonra hasbîce keyfiyyet-i hâli sadr-ı a'zam tarafına i'lâm ve sadr-ı a'zam tarafından dahî ol kimesnenin hâline 'ilm-i yakîn hâsıl oldıkda izîn mektûbı tahîrîr olmak ve bundan gayri tarîk ile *a'yânlık* olunmamak husûsları münderic ve mestûr iken bu nizâma mugayir vâlifler taraflarından bi-lâ mektûb-ı sadr-ı a'zamî *a'yân* nasbına cür'et ve *a'yâniyye* nâmiyle her kazâdan mesârif-i mu'tâd misüllü akçe tahsilini ve bu vechile münâfi-i 'adet eyledikleri ve bir eyâlet veyahud bir sancâk hasbe'l-iktizâ bir senede bir iki vâliye virildikde her gelen vâli *a'yânlık* zımında akçe ahzı dâ'iyyesiyle *a'yân* 'azl u nasbına hilâf-ı fermân-ı hümayûn buyruldı ve hal' ve ekâsir misüllü harekât-i zâlimâneye cesâret eyledikleri tahakkuk-gerde-i şâhânem olub fukarâ ve zu'afâyâ böyle zulm ü te'addî olındığına kat'â rızâ-yı

pâdişâhânem olmadığına binâ'en fimâ-ba'd bi'l-izn ve mektûb-ı sadr-ı a'zamî **a'yân** nasbına kangı vâlî ve kangı kazî ve nâ'ib cesâret ve der-'aliyyeme **a'yânlık** 'arzı mesârîfi ve i'lâm harcı nâmı ve nâm-ı âher ile ve'l-hâsıl **a'yânlığı** vesîle ile sırrân ve 'alâniyyeten fukarâdan bir akçe ve bir habbe mutâlebe ve tahsil ile tahrîb-i fukarâ-yı ra'iyet mûcibe-i sù'-i hareket ider ise cesâret idenlerin her kim olur ise bi-lâ imhâl haklarından geleceğim muhakkak olmağın emr-i şerîfim isdâr ve sadr-ı a'zam çukadârlarından kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akrân El-hâc Ebubekir ile irsâl olunmuşdır imdi vâlîlerin ve hâkimlerin hilâf-ı evâmir-i şerîfe i'ânetlerle **a'yânlık** iddi'â iden zalemenin zulm ü te'addilerinden ve birbirlerine nefsâniyyetlerinden vilâyetlerde münâza'ât-ı maktû'a tehdâdüs eylediği ve aralıkda ehl-i 'ırz ve re'âyâ pâ-yi mâl olduğu âşikâr ve **a'yân** olmak için vâlîlere virdikleri mebâliği fukarâdan aldıkları be-dîdâr olmağla ba'de-izin memâlik-i mahrûsemde kâffe-i büldân ve emsârın fettân ve sükkânı umûrlarını idâreye her kimi **a'yân** ittihâz iderler ise 'umûmî ve ittîfâkî 'arz u mahzarlar ile ol eşhâsın ve sîret ve ahvâli ve **a'yânlığa** ehliyet ve istihkâkı der-'aliyyeme inhâ olmak ve bu vechile inhâ olunan şahıslar hem'ân der-'aliyyeye inhâ ile **a'yân** olmuş olmayub ve memleketlü ihtiyâr ve i'lâm olunmuşlar deyü defâten i'tibâr olunmayub sadr-ı a'zam tarafından tahkîk olunmak veyahud **a'yân** intihâbında ahâlî-yi kazâ müttefik olmayub iki taraf olarak bir tarafı birini bir taraf diğeri âherini ihtiyâr iderler ise ahad-ı hümâdan birinin hüsn-i hâli(ni) tahkîk ile tercîhî veyahud ahâlî ve hâricden ahâlî-yi vilâyete hayrı ve umûr-ı kazâyı rü'yeti iktidârı olan âher münâsib kimesnenin **a'yânlığa** intihâb ve ta'yîni sadr-ı a'zamın re'yi ile olub izn ve ruhsatı hâvî **a'yân** olacak âdemîn yedine velâ-yı vilâyete veyahud hâkim-i memlekete hitâben ve kâ'ime ve mektûb virilmek ve bu vechile [KŞS 21: 8/1 / 9/1] sadr-ı a'zam tarafından sened virilmeksizin bir mahalde ve bir vakitte **a'yân** nasb olunmayub ve bu vechile nasb olunan **a'yân** tama'a ve hilâf-ı inhâya mebnî 'azl olunmamak ve bu zâbitanın hilâfî hareket idenlerin eyne-mâ-kâne eşedd-i 'ukûbet ile cezâları icrâ kılınmak ehass murâd-ı şâhânem idüğü sen ki vüzerâ-yı müşâr ve ve mîr-i mîrân ve mevlânâ ve sâ'ir mûmâ-ileyhimsiz ma'lûm oldıkda müfâd-ı hükûm-i ita'ât-mehbetini sicillâta sebt ve bundan böyle hilâf-ı hareket olunması maddesi taht-ı zâbitaya idhâl ve mefhûm-ı emr-i şerîfim ilâ-mâşâ'allâh-i te'âlâ destûri'l-'amel dutulmasına ihtimâm ü dikkat ve eger ben vâlîden hil'at giydim ve yedime vâlî buyruldı aldım ve ahâlî beni **a'yân** idüb yedime hâkimden hüccet alıvirdiler deyü ba'de'l-yevm nass-ı fermân-ı hümâyûnıma muhâlif **a'yânlık** iddi'âsı iden olur ise veyahud şurût-ı merkûme üzre izn ve icâzet-i sadr-ı a'zamî ile **a'yân** olanlar dahî vâlî ve hâkime akçe virdik ve masraf itdik deyü

defter-i tevzî'a *a'yâniyye* nâm u tâm ile kendü nefisleri için akçe idhâl kaskında olurlar ise keyfiyyet derhâl der-'aliyyeme ahâlî-yi vilâyet taraflarından sıhhatî üzere mahzar birle 'arz ve iştikâ ve i'lâm olunmak ve bu vechile kendisünden veya âher tarîk ile sût-i hâl ve hareketi tahkîk olunan *a'yân* makûlelerinin bi-lâ emân cezâ-yı sezâları tertîb ve icrâ olunmak ve *a'yân* nasbı mücerred himâyet-i ra'iyet olub 'askerî tâ'ifesinin müdâhale idecekleri serdârlık misüllü umûr-ı 'askerîyeden olmamağla ber-muktezâ-yı şürût *a'yân* 'azl u nasbında 'askerî tâ'ifesi vechân mine'l-vücûh karışdırılmamak ve fuzûlî karışmak irâde ider olur ise ocaklarına ifâde ve derhâl ocakları ma'rifetiyle zecr ü men' ve memnû' olmayanların te'dîbân lâyükaları icrâ olmak üzere nizâm-ı mezkûrın devâm ve bekâsı hâlâtına her mahalde ihtimâm ve mikdâr-ı zerre hilâfına cür'et ile ve 'aydât-ı mezkûreye mazhariyyetden ittikâ-yı tâm eylesesiz ve siz ki *a'yânlarsız* hâlinizi ve a'mâlinizi fermân-ı hümâyûnumun mazmûn-ı ita'ât-makrûnına uydurub zulümden ve zulme vesîle olmakdan tehâşî ve mücânebet iderek kazâlarınız ahâlîlerinin evâmîr-i şerîfem müceblerince üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlifî ve umûr-ı mühimmeyi kemâl-i hakkâniyyet ve nisfet üzere tahsîl ve idâre itdirüb ve tevzî' husûsında dahî şürût-ı istikâmetle tesvîyeye dikkat idüb mesârif-i sahiha-yı mühimmeden mâ'adâ nefsiniz için veyahud fukarâyı mü(v)ekkil ittihâz iden zâlimler için vâlî-yi memlekete evâmîr-i şerîfe ile tahsîs kılınandan mâ'adâ vâlîler ve sancâk mutasarrıfları için defter akçesi nâmı ve nâm-ı âher ile kâdîlar ve nâ'ibler için tevzî' defterine bir akçe bir habbe zamm idhâl olunmamasına mezîd ikdâm ve dikkat ve sizleri dinlemeyüb ve evâmîr-i şâhâneme imtisâl itmeyüb fukarâdan bi-gayr-i hakk akçe almak ve tevzî' defterine mesârif-i sahihadan mâ'adâ akçe idhâlini cebr itmek misüllü evzâ'a cesâret idenleri der-'aliyyeme i'lâm itdirmege dikkat ve eger i'lâm i'tâsında tereddüd olunur ise kazâlarınızın müftî ve 'ulemâ ve *vücûh-ı ahâlî* ve re'âyâsının bi'l-ittifâk mahzarları ve kendü tahrîrâtınız ile hakîkât-ı keyfiyyeti oldığı gibice der-sa'âdetime bildirmege ihtimâm ve bu vechile vikâye-yi nizâm ve himâyet-i 'ibâd-ı melik-i 'allâma sa'yi mâ-lâ-keâm eylesesiz şöyle ki işbu tenbîhât-ı şâhânemin icrâsında kangı mahalde rehâvet ve muhâlefet oldığı bilinmek için her kazânın mesârif defterleri dikkat ü kat sicillâtdan ihrâc ve der-'aliyyeme celb ve imrâr-ı nazâr-ı dikkat olunacağı ve hilâf-ı tenbîhe kangı kazânın defterinde mesârif-i gayr-i sahiha bulunur ise ol kazânın *a'yânı* hakkında bi-lâ imhâl tertîb-i cezâdan gayri mu'amele olunmayacağı muhakkak olmağla ânâ göre hareket ve himâyet ü siyânet-i ahâlî ve re'âyâya ez-dil ü cân ikdâm ve gayret eylemeniz bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdir olmuştır buyurdım ki hükm-i şerîfemle vusûl buldıkda bu bâbda vech-

i meşrûh üzre şeref-yâfte-yi sudûr olan fermân-ı vâcibi'l-ittibâ' ve lâzımı'l-
imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnıyla 'amel ve hareket ve hilâfından
gâyeti'l-gâyete tehâşi ve mücânebet eyleyesiz şöyle bilesiz âlâmet-i şerife
i'timâd kılâsız tahrîren fi evâ'il-i cemâzi'l-evvel sene semân ve tis'in ve mi'e
ve elf kad vusile ileynâ ve kuyyide fi 17 L (Şevvâl) 1198.

ANONİM BİR OSMANLI KAYNAĞI: GİRİD FETHİ TARİHİ

AYŞE PUL*

Giriş

Tarih araştırmalarında kaynakların tespit, tahlil ve tenkit edilmesi, geçmişin mümkün mertebe gerçeğe yakın olarak tespitinde önemli bir husustur. Bu bağlamda, Osmanlı tarihinin başlıca iki kaynağını teşkil eden arşiv belgeleri ve vakanüvis tarihlerinin yanı sıra döneme ışık tutan yazma eserlerin de saptanması, karşılaştırılması ve yorumlanması zor bir iş olmakla birlikte mecburidir. Bu kaynakların tanıtılması, bilimsel usullerle esas metinlerinin hazırlanıp, bilim alemine sunulmasından sonra, Osmanlı siyasi, sosyal ve idarî tarihinin aydınlatılmasında ilerleme kaydedilebilir. Bu minvalde, Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi boyunca birçok eser kaleme alınmıştır. Özellikle de Osmanlı toplumu için bunalım çağının başlangıcı olan XVII. yüzyıl karakteristik bir özellik taşır¹. Bu yüzyılın başından itibaren girilen savaşlar, devletin yıpranmasına neden olan uzun ve zahmetli bir nitelik kazanmıştır².

1645 yılında çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'nin Venedik Cumhuriyeti'ne açtığı Girit Savaşı da önce büyük umutlarla girilen, fakat her geçen gün zorlukların arttığı ve devleti maddi ve manevi bir krizin içine sürüklediği bir savaş olarak tarihe geçmiştir. XIV. yüzyıldan itibaren Türkler tarafından Adaya çeşitli akınlar yapılmaya başlanmış³, özellikle XVI. yüzyılda Akdeniz'deki hâkimiyetlerini genişletmek ve pekiştirmek isteyen Osmanlılar, 1522'de Rodos'u, 1571'de Kıbrıs'ı fethetmişler ve stratejik önemi büyük

* Dr., Türk Tarih Kurumu.

¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, 4. bsk., İstanbul 2004, s. 46 vd.

² Mehmet Öz, "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s. 715.

³ Adaya yapılan akınlar için bkz. Cemal Tukin, "Girit", *T.D.V.İ.A.*, c. 14, İstanbul 1996, s. 86; Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girid Hatıraları*, Haz. İ. Miroğlu-İ. Şahin, İstanbul 1977, s. 13; Hüseyin Kami Hanyevî, *Girid Tarihi*, c. I, İstanbul 1288, s. 199. Girit, Kıbrıs seferleri sırasında Venediklilere bir üs vazifesi görmüştür. Bkz. Halil İnalcık, "Kıbrıs'ın Fethinin Tarihi Manası", *Kıbrıs ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1964, s. 22.

olan Girit'i de fethetmek için fırsat kollamaya başlamışlardır⁴. Venedikliler sıranın Girit Adası'na geldiğini bildiklerinden bir taraftan Osmanlılarla iyi geçinme politikalarını korumuşlar, diğer taraftan da adadaki kaleleri tahkim etmişler ve adanın savunmasını güçlendirmişlerdir⁵.

Akdeniz'deki beş büyük adadan biri olan Girit, Akdeniz'in doğusu ile Osmanlı sahillerinin arasında olmasından dolayı, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının üçüne yakın olduğundan çok önemli bir noktada bulunmaktadır. Girit Adası, şüphesiz ki coğrafi konumundan kaynaklanan bir öneme sahip olup, tarihin en eski devirlerinden beri siyasi çıkarların çatışma alanı haline gelmiş, üzerinde pazarlıklar yapılmıştır. Özellikle Ortaçağ'da adaya hâkim olma mücadelesi Doğu Akdeniz ve Ege'de üstünlük kurma ile aynı anlama gelmiştir⁶.

Osmanlı Devleti de, stratejik bir mevkide bulunan Girit Adası'nı uzun süreden beri fethetmenin fırsatını kollamış, siyasi ve ekonomik şartların uygun olduğunun düşünüldüğü ilk anda, Sümbül Ağa hadisesi fırsat bilerek, Venedik Cumhuriyeti'ne savaş ilan etmiştir. 24 yıl süren ve birçok cephede sürdürülen mücadeleler neticesinde 5 Eylül 1669 tarihinde yapılan bir barış anlaşmasıyla fetih gerçekleştirilmiştir⁷. 1645-1669 tarihleri arasında

⁴ Feridun Emecen, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı İdari Yapılanması". *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, Yay.Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 47. Emecen, Doğu Akdeniz hâkimiyetinin üç adımda gerçekleştiğini belirtmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın, 1522 yılında Doğu Akdeniz'de ticaret yollarının hareketliliğini sağlamak ve İstanbul-İskenderiye deniz yolunu emniyet altına almak bakımından önemli olan Rodos'u almasıyla birinci adım atılmış, 1571'de Kıbrıs fethedilerek ikinci adım atılmış, üçüncü adım ise uzun bir mücadelden sonra ele geçirilen Girit'in fethi olmuştur.

⁵ Kemal Yükep, *Girit Seferi (1645-1669)*, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/3. Kısım eki, Ankara 1977, s. 9. Evliya Çelebi de bu konuda "...elbette bu cezire-i Giride dahi Süleyman yahud bir Mehmed Han gelmesi mukarrerdir" diyerek korkuya düşüp Hanya, Resmo ve Kandiye kalesini "sedd-i İskender" misali tahkim ettiklerini belirtmiştir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, İstanbul 1314, s. 380.

⁶ A. Nühket Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Ankara 2000, s. 7; A. Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988, s. 5. Coğrafi konumu için bkz. Cemal Tuğın, a.g.m., s. 85; Aynı yazar, "Girit", *İ.A.*, c. IV, İstanbul 1945, s. 791; Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-Âlâm*, c. 5, İstanbul 1314, s. 3856. Braudel'e göre Girit, Doğu Akdeniz ticaretinin kilit noktalarından biridir, Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1993, s. 182; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 307, 308.

⁷ *Girit Fethi Tarihi*, v. 225b, 226a; Mehmed Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, c. I, İstanbul 1280, s. 240. *Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye*, v. 62a-b, 63a-b. Bu eserlerde anlaşma on dört madde olarak belirtilmektedir. Tam metin için bkz. *Muahedat Mecmuası*, c. 2, Hakikat Matbaası, 1294, s. 141-145. Ayrıca Uzunçarşılı da on dört madde olarak ifade etmiştir, Osmanlı Tari-

cereyan eden, Akdeniz ve Ege Denizi'nin kontrolü ve güvenliği açısından önemli bir konumda olan Girit Adası'nın fethi esnasında Osmanlı Devleti, Venedik Cumhuriyeti ile mücadele etmiş, sonuçta her iki devlet de maddi ve manevi yönden yıkıma uğramıştır.⁸

Dolayısıyla çok zahmetli ve uzun mücadelelerle alınan, Osmanlı topraklarına katılan son yerlerden biri olan Girit Adası hakkında, XVIII. ve XIX. yüzyılda birçok eser kaleme alınmış, bu eserlerde adanın fethi ayrıntılı olarak işlenmiştir. Özellikle 22 yıllık bir kuşatmadan sonra ele geçirilen Kandiye'nin fethinin anlatıldığı eserler daha yoğunluk arz etmektedir. Son fethedilen yerlerden olması, uzun ve kanlı savaşlardan sonra alınması dolayısıyla, gazavatname veya fetihname türünden birçok eser vücuda getirilmiştir. Bunlar: *Tarih-i Fâzıl Ahmed Paşa ve Feth-i Kandiye*, *Tarih-i Fâzıl Ahmed Paşa*, *Tevârih-i Feth-i Kal'a-i Kandiye li Köprülü Sadr-ı a'zam Ahmed Paşa*, *Cevâhirü't-tevârih*, *Fütûhât-ı Hanya*, *Tevârih-i Cezire-i Girid Sene 1055*, *Girid Seferi*, *Tarih-i Mu'teber*, *Kandiye Fethi*, *Fetihnâme-i Kal'a-i Kandiye*, *Tarih-i Girid*, *Tarih-i İkrıtis*, *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye*, *Tarih-i Sülâle-i Köprülü*'dür.

Girit'i konu alan eserlerin birçoğunda Kandiye'nin Fazıl Ahmed Paşa tarafından fethi anlatılmaktadır. Bir kısmında ise, Yusuf Paşa'nın 1055/1645 yılında Hanya'yı fethi konu edilmektedir. Tüm fetih sürecini konu alan ancak dört eser mevcuttur. Bunlar: *Tevârih-i Cezire-i Girid Sene 1055*, *Tarih-i Girid*, *Tarih-i İkrıtis* ve *Girid Fethi Tarihi*'dir.

Yukarıda bahsedilen eserler içerisinde, Nuri Adıyke tarafından *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye* ve Nural Tunaliolu tarafından *Tevârih-i Fethi Kal'a-i Kandiye li Köprülü Sadr-ı a'zam Ahmed Paşa* isimli eserler Yüksek Lisans çalışması olarak değerlendirilmiştir. Bunların dışında maalesef herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Oysa ki, Osmanlı Devleti'nin tarihi söz

hi, c. III/2, Ankara 1982, s. 145. Girit'in fethi süreci ve adada Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra sosyal ve ekonomik durumu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Molly Greene, *A Shared World Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, New Jersey 2000; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul 2000.

⁸ *Girid Fethi Tarihi*, v. 1b-2a (Bundan sonraki atıflarda YAZMA şeklinde geçecektir). Darüssaadde ağalarının tercüme-i halleri hakkında bkz. Resmi Ahmed b. İbrahim, *Hamiletü'l-Küberâ*, Yay. Haz. A. Nezihî Turan, İstanbul 2000. Savaşın sebebi ile ilgili olarak bkz. Katip Çelebi, *Fezleke*, c. 1-2, İstanbul 1287, s. 239; Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, c. IV, İstanbul 1280, s. 88'den itibaren (Altı ciltlik Naima Tarihi, Mehmet İpşirli tarafından yayına hazırlanarak 2007 yılında Türk Tarih Kurumu Yayını olarak dört cilt halinde yayımlanmıştır). Hüseyin Kami Hanyevi, *a.g.e.*, s. 204; Joseph von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Yay.Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, c. 10, İstanbul 1985, s. 61.

konusu olunca bu tür eserler araştırmacıların başvurması gereken resmî arşiv belgeleri ve vakanüvis tarihleri kadar önemli olan eserlerdir. Bu minvalde, incelediğimiz *Girit Fethi Tarihi* isimli yazma eser de Osmanlı tarihi araştırmacıları için ehemmiyetli eserler arasındadır. Derleme niteliği taşıyan bu yazma, 1645-1669 yılları arasındaki tüm fetih sürecini çeşitli Tarihlerden aktararak anlatan, anlatırken de yeri geldikçe adanın coğrafi, sosyo-ekonomik yapısına da değinen ve yazıldığı dönem çerçevesinde bakıldığında toplumsal bir amaç taşıyan nadir eserler arasındadır.

Yine bununla birlikte, bilhassa vakanüvis tarihleri her zaman başvuru kaynakları olmuşlardır. Ancak, monografik bir çalışma yapan araştırmacıların bahsedilen müstakil yazma eserlere de başvurmaları zorunludur. Bu bağlamda Girit'in tarihi, fetih süreci, coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında araştırma yapan bilim adamları, hadiselere bizzat şahit olan veya devlet kademesinde buldukları görevden dolayı resmi evraka ulaşabilen kişilerin kaleme aldıkları, örneğin Naima Tarihi, Silahdar Tarihi, Raşid Tarihi, Katip Çelebi'nin eserleri gibi tarihlerin yanı sıra, Girit ile ilgili yazmaları da diğer arşiv belgeleri yanında değerlendirmek durumundadırlar. Bundan hareketle, incelediğimiz yazma, bu anlamda göz önünde tutulması gereken nadir eserlerdendir. 245 varak olarak kaleme alınan yazma eser, adıyla ilgili tüm bilgileri yukarıda bahsedilen tarihlerden büyük ölçüde aktaran ve diğer yazmalardan farklı olarak tüm fetih sürecini kapsayan bir eser olarak önemini ortaya koyar. Günümüze ulaşabilen en kapsamlı eser olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eser, adanın tarihi, fetih süreci, coğrafyası, kaleleri, şehirleri, görev alan komutanları, Venedik Cumhuriyeti ile olan münasebetler, her iki devlet arasında gidip gelen elçiler, yapılan anlaşmalar, ordu içerisinde yaşanan garip hikâyeler, kahramanlıklar, deniz savaşları, gazi ve şehit olanların sayısı vb. konular hakkında etraflı bilgiler veren kıymetli bir eserdir. Müellifin yaşadığı dönemin karakteri göz önünde bulundurulduğunda ne derece önem arz eden bir eser vücuda getirdiği görülmektedir. Çünkü bu dönemde insanların kendi tarihlerini öğrenme ve olaylardan haberdar olmalarının tek yolu bu tür eserlerin çoğaltılması ve yaygınlaşmasıdır. Güvenilir kaynakların birçoğuna aynı anda ulaşabilme imkanları da düşünüldüğünde, dönemin ciddi kaynaklarından yararlanarak derlenen bu tür eserlerin değerlerinin yadsınamayacağı aşikârdır. Diğer taraftan bu tür eserler, yazıldığı dönem nispetinde günümüz araştırmacıları için de aynı kıymeti haiz-

dir. Şöyle ki, müellifin yararlandığı kaynaklara tek tek ulaşmak ve ulaşabildiklerindeki bilgileri değerlendirmek hem zaman hem de emek açısından bakıldığında o kadar da kolay bir iş değildir. Ancak, araştırmacıların faydalanacağı bu yazma bilim aleminde yeterince tanınmamaktadır. Fetihnameler, gazavatnameler ile ilgili geniş bilgilerin yer aldığı Agâh Sırrı Levend'in *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavatnamesi* adlı eserinde incelediğimiz yazma eser hakkında "müellifinin belli olmadığı ve ifadesinin dağınık olduğu"⁹ dışında bilgi bulunmamakta, başka bir nüshasının olup olmadığı belirtilmemektedir. Keza, dönemin tarihçi ve gezginlerinin eserleri hakkında etraflı bilgiler veren, Nuri Adıyke'nin XIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu "Girit Seferine Konulan Nokta: Kandiyе'nin Fethi ve Psikolojik Sonuçları"¹⁰ isimli bildirisinde de yazma hakkında herhangi bilgi bulunmamaktadır.

Bu münasebetle, bu çalışmada Girit tarihi üzerine çalışanların sıhhatli araştırma yapabilmeleri amacıyla bu yazmanın tanıtımı yapılarak, konuları, yararlandığı kaynaklar, şekil özellikleri ve nitelikleri gibi hususlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çalışma vesilesiyle, Agâh Sırrı Levend'in eseri haricinde hiçbir kayıta zikredilmeyen bu kıymetli eser bilim âleminin bilgisine sunulacaktır.

Yazmanın Bazı Şekil Özellikleri ve Üslubu

Girid Fethi Tarihi adlı eser, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmaları arasında Y/29 katalog numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Eserin ilk sayfasında Türk Tarih Encümeni'ne ait eski yazı rakamlarla 1325-1327/1907-1909 tarihinin belirtildiği bir damga bulunmaktadır. "Numero: 8" ve sonradan eklendiği düşünülen "Girid Fethi Tarihi" ifadesi yine Osmanlıca olarak kaydedilmiştir.

Eserin ilk sayfasında eski harflerle "Girid Fethi Tarihi" ismi kaydedilmiş ise de, eserin sonundaki "*Girid Cezire Tarihi* bunda tamâm olunmuşdur" ifadesinden "Girid Cezire Tarihi" başlığını taşıması gerektiği söylenebilir. Eserin telifi hususunda herhangi bir tarih vermek zor gibi gözükmeyle birlikte, faydalandığı kaynaklara bakılarak aşağı yukarı hangi yüzyılda telif

⁹ Agâh Sırrı Levend, *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavatnamesi*, Ankara 1956, s. 115.

¹⁰ Nuri Adıyke, "Girit Seferine Konulan Nokta: Kandiyе'nin Fethi ve Psikolojik Sonuçları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s. 153-163.

edildiği söylenebilir. Son yararlandığı kaynak olarak *Raşid Tarihi*¹¹, 1660-1721 yılı olaylarını anlatmaktadır. Kandiye muhasarası esnasında şehit olanlar ve sarf olunan mühimmat miktarları belirtilirken *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye* adlı eseri kullandığı tespit edilmiş; bu eserin ilk telif tarihi ise 1766 yılıdır. Bu eserin D.T.C.F. nüshası ise 1774 tarihlidir. Bu durum, eserin XVIII. yüzyılın sonlarında yazılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Yazıldığı yüzyıla bakıldığında eserin bu ortam içerisinde toplumsal bir amacının da olduğu görülür. Eserin XVIII. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış olduğu düşünülürse, müellif, bu yüzyılda uzun süren ve yenilgi ile sonuçlanan savaşlar neticesinde toplumda oluşan umutsuz havayı göyerek, atalarının uzun savaş yıllarında yaptığı kahramanlıkları, fedakârlıkları anlatarak toplumu haberdar etmeyi amaçlamış, gündelik hayat içerisindeki insanlara kahramanlık ve fedakârlık duygusunu vermeye çalışmıştır. Yeri geldikçe canlı anlatımlarla bu fetih hadisesini toplum içinde canlı tutmaya çalışmış, herkesin okuyabileceği bir eser ortaya koymuştur.

Eserin başı:

“Girid seferinin zuhûr ve sebebi beyânındadır.

Vâkı'a bin elli dört sâlinde dârü's-sa'ade ağası Sünbül Ağanın bâ'zı vaz' ü hareketi tab'-ı padişaha muhalif gelüb Mısır'dan Taşyatar 'Ali Ağayı getürüb ve dârü's-sa'ade ağası idüb ve Sünbül Ağa'yı Mısır'a nefy fermân itdiklerinden deiryâ tarafından gitmek mukarrer olub ve alay gemileri gitmiş bulunmağla henüz Karadeniz'den cedid yapılub gelmiş İbrahim nâm re'isin sefinesi hazır bulunub bilâ tevakkuf ol gemiye girüb cümle emvâl...”

Eserin sonu:

“...kıssadan hisse budur ki erbâb-ı devlet cem' zamanında mekr-i düşma(n)dan gaflet olunmayub deyûb ... yüzünden görinen söziyle âmil olmak ve târik-i haram ve ihtiyâtı koyub gazâ ve cihâd esbâbında ne lâzım deyû ihmâl ve tekâsül eylemek câ'iz değildir son pişmanlık fâide bir dahi

¹¹ Tarihini 1714-1723 yılları arasında Vakanüvislik görevindeyken kaleme almıştır. Kaynaklarından biri Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın *Zeyl-i Fezleke ve Nusretnâmesi*'dir. *Naîma Tarihi*'nin müsvedde kısımlarından, *Ata Tarihi* ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübdetü'l-Vekâyi'*nden de faydalanmıştır. Bu konuda bkz. M. Kemal Özerin, “Raşid”, *İ.A.*, c. IX, İstanbul 1964, s. 634.

virmez gereği gibi mukayyed olmak ve muhkem hıfz etmek etmek (iki defa yazılmıştır) gerektir Girid Cezire Tarihi bunda tamâm olunmuşdur.” şeklinde sona ermektedir.

Eser, 245 varaktan oluşmakta, başlangıç sayfası hariç satır sayısı 15-21 arasında değişmektedir. Fakat 18-19-20 satırdan oluşan varaklar daha yoğun olarak görülmektedir.

Eserde yer yer üstü çizilmiş satırlar bulunmaktadır¹². Satır kenarlarına veya satır aralarına eklenmiş cümleler yer almaktadır¹³. Eklenmiş cümlelerin özellikleri şu şekildedir: a) Unutulan bölüm başlıkları b) Kısa da olsa verilen bölümler c) Düzeltmeler ve eklemeler d) Küçük notlar.

Ayrıca konu başlıklarını belirtmek için renkli mürekkep kullanılmamış, herhangi bir süsleme veya işaret yapılmamıştır. Bölüm başlangıçlarında ilk birkaç kelimenin altı çizilerek yeni bir bölüme geçildiği belirtilmiştir. Eserin başında veya sonunda içindekilere ait bir fihrist bulunmamaktadır. Fakat, başlık sayılabilecek cümlelerle ayrılan yaklaşık 280 uzunlu kısıtlı bölümlerden oluşturulmuş olduğu görülmektedir. Bölümleri belirlerken, “Der beyân-ı, çünkü, ahvâl-i, bu taraftan, zikrolan, işbu” kelimeleri ile bir sonraki bölüme geçmiş, bu kelimelerin haricinde her bölümün başında mutlaka “izn-i cânib-i” ifadesini belirtmiştir. Ayrıca sayfa numaralarında da atlanmış veya iki kere yazılmış olanlar bulunmaktadır. 45 ve 236 numaralı iki sayfa bulunmakla birlikte, 57 ve 238 numaralı sayfa bulunmamaktadır. Fakat metinde herhangi bir atlama veya mükerrer kayıt yoktur. Satır aralarına ekler yapmasından ve yer yer cümlelerin üstünü çizmesinden dolayı bu eserini müsvedde olarak yazmış olabileceğini düşündürmektedir.

Müellif, eserini dil bakımından sade denilebilecek bir Türkçe ile kaleme almıştır. Özellikle Kâtib Çelebi, Naima Efendi, Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa ve Mehmed Raşid Efendi'den büyük ölçüde alıntılar yaptığı düşünülürse, bu durum daha iyi anlaşılabilir. Eserde yabancı kelimelerin ve

¹² YAZMA, 9a, 10b, 11b, 19a, 21a, 23b, 31b, 32b, 37a, 42b, 44b, 45a, 51b, 55a, 58a, 41a, 60b, 61a, 61b, 62a, 64b, 66a, 67a, 70a, 73a, 74b, 79a, 80b, 82b, 85b, 86a, 90b, 94a, 94b, 95a, 96b, 100b, 102b, 124a, 137a, 137b, 144a, 146b, 147a, 151a, 160a, 163a, 166b, 180b, 185a, 190a, 196a, 198a, 205a, 221b, 223a, 227b.

¹³ YAZMA, 6b, 7a, 8b, 14b, 15a, 15b, 16a, 22a, 26a, 27a, 29a, 30a, 32a, 35a, 35b, 42a, 43a, 44b, 51a, 52a, 69b, 73b, 78a, 78b, 79a, 80a, 89a, 89b, 94b, 95b, 96b, 109a, 116b, 125b, 132a, 132b, 133b, 146b, 147b, 151a, 156b, 162b, 163a, 165a, 170b, 173a, 174b, 175a, 175b, 192b, 193a, 194a, 197b, 199a, 202a, 208a, 210b, 222b, 224b, 227b, 228b, 229b, 230b, 235b.

isimlerin, özellikle coğrafi mevki ve kale adlarının yazılışlarındaki “duyulduğu gibi yazma” alışkanlığı bunların çözümünü zorlaştırmaktadır. Bugün olduğu gibi o dönemlerde de ilmî çalışmalar yapan kişilerin bizzat şahit olmadıkları hadiseleri anlatırken kendinden önceki yazarları da bilmesi gerekiyordu. Müellifler ya gördükleri olayları, ya başkalarından duyduklarını anlatıyorlardı. Bunun dışında diğer müelliflerin yazdıklarından etkilenerek aktarmak zorunda kalıyorlardı¹⁴. Müellif de faydalandığı kaynaklardan olduğu gibi aktarma metodunu uygulamış ve onların ifadelerini neredeyse aynen kullanmıştır. Bu aktarmaları yaparken epeyce yazım yanlış yapmıştır. Bu durum müellifin devlet kademesinde yer almadığı, küttab veya ulemadan olmadığı, avamdan veya asker sınıfından olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Eser, hususi bir şekilde kaleme alınmış, herhangi bir sipariş ve devlet kademesindeki bir görevliye takdim ve ithaf edilmemiştir. Bu durumda konuya dair bildiklerini ortaya koyduğu ve iddia sahibi olmadığı düşünülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, zaman zaman yazım hatalarına rastlanmaktadır. Özellikle ya müellifin özelliğinden ya da naklettiği eserlerin üslubundan kaynaklanan yazım yanlışları mevcuttur. Bazı kısımlarda kef harfi ile yazılması gerekenler kaf ile, se ile olanlar sad ile, te ile olanlar tı ile, elif ile olanlar ayn ile yazılmıştır. Yine eksik harfle yazılanlar olduğu gibi, gereğinden fazla harfle de yazılanlar olmuştur. Örneğin; ulûfe=lufe (لوفه) (27a), Mora=Morah (موراه) (36a), af=afv (عف) (40b), ahvâl=ahvl (احول) (74a), zâhire=zahre (زهره) (80b), Havf=haf (حف) (108b), Sekbanbaşılık=sekbaşlık (سكباشلك) (109a), Şuşuri=Şuşuru (شوشورو) (114b), telhis=tehlis (تحليس) (136a). Bu örnekler daha da çoğaltılabilir.

Yazmanın Kaynakları

Eser, 1645 yılında Girit'e sefer düzenlenmesine fırsat veren Sümbül Ağa hadisesinden başlayarak, Silahdar Yusuf Paşa'nın Hanya'yı fethi, Deli Hüseyin Paşa'nın faaliyetleri, Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye muhasarası, tayinler ve aziller, fethedilen yerler hakkında bilgiler, donanmanın duru-

¹⁴ Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, Yay. Haz. Mehmet İpşirli, TTK. Yay. Ankara 2007, s. XXII. “Mukayese ederek, terkip ederek kendi telifini oluşturma beccrisi Naima Tarihi dışındaki ciddi ve güvenilir tarih yazarlarında görülmez. Bu telif ve tahlil başarısı ancak iki yüzyıl sonra Cevdet Paşa'da görülmektedir. Öte yandan Naima gibi bir tarihçi bile 1591-1600 döneminin olaylarını anlatırken Selaniki Tarihi'nden faydalanmamıştır, ki Selaniki bu dönemi eserinin üçte ikisini kapsayacak şekilde tafsilatlı bir şekilde vermiştir”.

mu, deniz savaşları, yardımında bulunan devletler, devlet görevlilerine gönderilen hilatler ve hediyeler, lağım savaşları, arz ve mektuplar, sarf olunan mevâcib ve zehair, adanın tarihi ve coğrafyası, şehit ve yaralıların sayısı, sarf olunan mühimmat, kahramanlık hikâyeleri, gün gün Kandiye'nin kuşatılması, Venedik Cumhuriyeti ile yapılan barış görüşmeleri ve daha başka konular hakkında bilgileri içermektedir.

Eser, seferin başlaması tarihi olan 1055/1645 yılından 1065/1655 yılına kadar hadiseleri Kâtib Çelebi'nin *Fezleke* (1591-1654) isimli eserinden ve *Naima Tarihi*'nden (1591-1659) anlatım ve olayların akışı yönünden benzerlikler gösteren bir üslûpla aktarmalar yapmıştır. 1065/1655 yılından itibaren ise *Silahdar Tarihi* (1654-1694) ve *Raşid Tarihi*'nden (1660-1721) yararlanmıştır. Kandiye savaşları esnasında kaybedilen asker sayıları ve sarf olunan mühimmat miktarlarını *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye* isimli eserden nakletmiştir. 1656 yılına kadar olan olaylar için Kâtib Çelebi'nin *Fezleke* isimli eserinden olduğu gibi aktarmalar yaptığı için *Fezleke* esaslı bir eser özelliği taşıdığı söylenebilir.

Fezleke'yle ifadeler birebir aynı olmamakla birlikte muhteva bakımından aynıdır. İfadelerin değişikliğine şu örnekler verilebilir¹⁵:

“...Amasya beği Ahmed Paşa yanında mevcûd bulunan ve vali-i vilâyet-i Karaman Turak Paşa...” (3b)

“...Amasya beği Ahmed Paşa yanında mevcûd bulunanlar ve vali-i Karaman Turak Paşa...” (F. 239)

“...kapudânlık mansıbına leşker-i bahr ü berr sipehsalârlığı dahi zamm ve ilhak buyruldu...” (3b)

“...kapudânlık mansıbına salâr-ı leşker-i berr ü bahri ‘ilâve kıldı...” (F. 239)

“...ol mahalde yigirmişer vukiyye gülle-i huneyn tob ile...” (19a)

“...ol mahalde yigirmişer vukiyye gelür ehneyn tob ile...” (F. 254) Örnekler çoğaltulabilir.

¹⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287. Ayrıca bkz. Eyüp Baş, “Katib Çelebi (1609-1657)”, *Osmanlı*, c. 11, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 84. Hüseyin Gazi Yurdaydın, “Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)”, *Türkiye Tarihi*, Ed. Sina Akşin, c. 3, 4. Baskı, İstanbul 1995, s. 281-282.

Eserin bir başka kaynağı olan Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr* adlı eserinde de Girit seferlerini konu etmektedir. Bu eserini Girit seferlerinde deniz savaşlarında alınan yenilgilerden sonra yapılan hataları belirtmek amacıyla yazmıştır. Ancak, "Girid ceziresinde nice cenkler olub karaya müte'allik olan ahvâl bu kitabda yazılmamağla *Fezleke* nâm tarihte anları tafsîl üzere beyân eyledik bu mahalde ancak deryâ seferleri zikr idildi"¹⁶ demek suretiyle sadece deniz seferlerini konu ettiğini belirtmektedir.

Levâmiu'n-nûr fi Zulemât-ı Atlas Minor (Atlas Minor Karanlıklarında Işık Parıltıları) isimli 1654 yılında *Atlas Minor*'dan tercüme ettiği eseri de incelediğimiz yazma eserde belirtilmektedir¹⁷.

"...bu makâmda cezire-i mezbûreye müte'allik biki* kelâm ile kısım-ı evveli tamâm idelüm Kitâb-ı Atlas'da mestûr olduğu üzere Girid cezire bir tulânî ceziredir ki şarkdan garb ile ..."¹⁸

"...başka ba'zı yerleri hâli iken ma'mûr kıldı cezirenin bâki ahvâli tercüme itdiğimiz Levâmiu'n-nûr'da mestûrdur bu makamda bu kadar nakli imtek kifâyet ider..."¹⁹

Ayrıca yine *Tuhfetü'l-kibâr*'dan naklen iki kaynak daha zikredilmektedir. Bunlar *Nücümü'z-zâhire ve Ravzatü'l-mi'mar*'dır²⁰.

Konu ettiğimiz yazma eser müellifinin de *Naima Tarihi*'nden yararlandığını şu ifadeleri aynen kullanmasından anlıyoruz²¹.

"...fethine tarih gazâmız müverrih Şârihü'l-Menârzâde bu tarihi yazub söylemişlerdir..."

İncelediğimiz yazma eserin müellifi, *Raşid Tarihi*'nden aktarmalar yaparken yine bire bir ifadeler kullanmamış, yeri geldikçe tafsilatlı anlatım-

¹⁶ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, İstanbul 1329, s. 120.

¹⁷ YAZMA, v. 241b, 242a; *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 134. Ayrıca Kâtib Çelebi'nin eserleri hakkında bkz. Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul 1965, s. 89; Gürbüz Deniz, "Kâtib Çelebi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, c. 8, Ankara 1999, s. 128; Bekir Kütükoğlu, *Katip Çelebi "Fezlekesi"nin Kaynakları*, İstanbul 1974.

* Bu kelimenin (بيكي) şeklinde yazılması hasebiyle "yeni" olarak okunması gerektiği de düşünülebilir. Ancak, "bir iki"nin yanlış yazılmış şekli olan "biki" daha akla yakın gelmektedir.

¹⁸ YAZMA, v. 241a, 242a, *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 134, 135.

¹⁹ YAZMA, v. 242a, *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 135.

²⁰ YAZMA, v. 242b, 243a. *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 135, 136. Bu kaynakların isimlerini Girit'in İslâm hakimiyeti altındaki durumunu anlatırken ifade etmiştir.

²¹ YAZMA, v. 35b.

lardan bazı bölümlerde atlamalar yapmıştır. Kandiye muhasarasını anlatırken sekizinci gününden on yedinci gününe kadar her iki taraftan atılan top ve lağım atışlarının kaydedildiği cümleler atlanmıştır (*Tarih-i Raşid*, s. 176-177). Farklı ifadelere örnek verilecek olursa;

“...leyl ü nehar” (161b)

“...merdane hareket eyleyesin deyü tahrir olunmağla şeb ü rûz serdâr-ı ekrem hasretleri...” (Raşid 188)

“...Hasan Paşa şehid olub rahmetullâh-ı aleyh ve yerine Anadolu beğlerbeğisi Kara Mustafa Paşa yerine mansıb ve münâsib göründi...” (155b)

“...Rumili beğlerbeğisi Hasan Paşa şehid olmağla yerine Anadolu beğlerbeğisi Mustafa Paşa nakl ve tahvil ve ...” (Raşid. 179)

Yine yazmamızla *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye* adlı eser arasındaki farklar da şu şekilde ifade edilebilir:

“...ol hengâmda Rumili gâzilerinden bir dilâver kal'a altuna hiç idüb ve yetişüb hendek içinde bir kâfirin başını kesüb ve kılıcın dahi ma'an alub sadr-ı a'zama getürdi ve ol kâfirin kılıcında yâ fettâh yazıldığı bilinüb işaret-i fal-ı mübârek ve alâmet haber virdi deyü feth nusret delâlet idüb ol gâziye yüz altun virüb ve eyüce bir at irilü akyanlu in'am ü ihsân eyledi ve Kandiye üzerinde bir tumar virüb ağalardan oldı...” (173a)

“...ol hengâmda Rumili gâzilerinden bir dilâver yiğit kal'a altundan bir kâfirin başın kesüb ve kılıcın dahi alub sadr-ı a'zam hazretlerine getürdü ol kâfirin kılıcında yâ fettâh yazılı bulunub feth işaret fal-ı mübârek ve alâmet-i hayr deyü feth ve nusrete delâlet idüb ol gâziye yüz altun ve bir tumar ihsân eyledi...” (Hikâyet. 21a)

“...bu Kanca dahi dedikleri gâzi dilâver aslı Edirneli idi yigirmi dört seneden serü bayrağıyla eşer idi deli gâzi Hüseyin Paşanın sancakdarlarından idi çok cengâver pehlivan idi...” (173a)

“...Kanca didikleri gâzi dilâver aslı Aydınli idi yigirmi seneden beri Kandiye altında işlerdi ve çok yararlıkları var idi ba'dehu ertesi gün kal'adan iki nefer kefere firâr idüb...” (Hikâyet. 21b)

Görüldüğü üzere, müellif dönemin mühim kaynaklarından faydalanmıştır. Bu kaynaklardan edindiği bilgileri değiştirmeden, eleştirmeden ve irdelemeden, ufak yazım farklılıklarıyla aktararak eserini tesis etmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada konu edilen yazma eserin müellifi ve tam olarak yazıldığı yıl maalesef tespit edilememiştir. Eserinde kendisi hakkında hiçbir bilgi vermeyen müellif, hangi görevde olduğunu, eserini kime ithaf ettiğini veya niçin bu eseri kaleme aldığını belirtmemektedir. Eserini XVIII. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı düşünülen müellif, bilhassa yararlandığı güvenilir kaynaklardan bilgileri küçük yazım farklılıklarıyla olduğu gibi aktarma yoluna gitmiş, olabildiğince ayrıntılı şekilde alıntular yapmıştır. Yararlandığı kaynakları açık bir dille belirtmeyen müellif, hadiselere bizzat şahit olan veya devlet kademesinde buldukları görevden dolayı resmi evraka ulaşabilen kişilerin kaleme aldıkları tarih eserlerini değerlendirerek, "olduğu gibi aktarma" yoluyla derleme niteliği taşıyan bir eser vücuda getirmiştir. Yazıldığı ortam içerisinde toplumsal bir misyon edindiğini de ifade etmek yanlış olmaz. Bu yüzyılda müellif, bir yandan uzun süren ve yenilgi ile sonuçlanan savaşlar neticesinde toplumda oluşan umutsuz havayı görerek, atalarının uzun savaş yıllarında yaptığı kahramanlıkları, fedakârlıkları anlatarak toplumu haberdar etmeyi amaçlamış, gündelik hayat içerisindeki insanlara kahramanlık ve fedakârlık duygusunu vermeye çalışmıştır. Yeri geldikçe canlı anlatımlarla bu fetih hadisesini toplum içinde canlı tutmaya çalışmış, herkesin okuyabileceği bir eser ortaya koymuştur. Diğer yandan yararlandığı mühim tarih eserlerinden konuyla ilgilenenleri hem haberdar etmiş, hem de bu eserlere ulaşmanın güçlüğü ortadan kaldırmıştır.

Neticede, 245 varaktan oluşan eser, 1645-1669 yılları arasını kapsayarak, tüm fetih sürecini, adanın şehirlerini, coğrafyasını, sosyo-ekonomik durumunu vb. anlatan derli toplu ve kapsamlı birkaç eserden biri olması özelliğiyle dikkate şayandır.

HAPİSHANE TARİHİMİZDEN BİR KESİT: ÜSKÜDAR PAŞAKAPISI TEVKİFHANESİ VE MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE İŞGALİ

YÜKSEL ÇELİK*

Osmanlı İmparatorluğu'nda zindan, kale, kürek ve nihayet 1831'de cezaevi olarak kullanılmaya başlayan Mehterhâne'den, 1871'de Hapishâne-i Umûmî'ye geçiş son derece ağır adımlarla gerçekleşen sıkıntılı bir süreçtir¹. XIX. yüzyıl itibarıyla imparatorluğun içinde bulunduğu zincirleme siyasi-iktisadi sıkıntılar, iç ve dış politikanın önceliklerini de belirlemiştir. Bu sancılı dönemde hapishane ve tevkifhanelerin ıslahı ile bunun en önemli unsuru olarak yeni binaların inşası, doğal olarak öncelikli ve acil gündem maddeleri arasında yer almamıştır. XIX. yüzyıl ortalarına dek İstanbul'da Mehterhâne dışındaki belli başlı hapishaneleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Tersâne-i Âmire Zindanı, Baba Cafer Zindanı, Babıâli Tomruğu, Bâb-ı Seraskerî Tomruğu, Ticarethâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire hapishaneleri².

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yukseclik@hotmail.com

¹ Bu hususta bkz. Uriel Heyd, *Studies in Ottoman Criminal Law*, Ed. V.L. Ménage, Oxford 1973, s. 259-308; Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002; *Zindanlar ve Mahkûmlar*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, İstanbul 2006; *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, İstanbul 2005; Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995, İBB. Yay, II, 858-904; Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, s. 28-34; Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme" *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul 1984, s.79-88; Ömer İşbilir, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinde Limni Kalebentleri", *Zindanlar ve Mahkûmlar*, s. 48-57; Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler", *Hapishane Kitabı*, s. 130-139; Reşat Ekrem Koçu, "Baba Cafer" *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul (tarihsiz), s. 1733-1737; Abdülkadir Özcan, "Baba Cafer Zindanı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IV, 366-67; Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, İstanbul 1982, s. 203-249; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*, Ankara 1992, s. 11-13, 209-220; Rinaldo Marmara, *İstanbul Deniz Zindanı 1740*, haz. Arslan Özçelik, İstanbul 2005.

² Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, s. 154.

Başta İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford Canning ile reform sürecine danışman ve uzman sıfatlarıyla katkıda bulunmak üzere payitahta gelen vatandaşları Amiral Adolphus Slade ile Binbaşı Gordon'un 1850-1860 arasında öncülük ettikleri³ hapishane ıslahatında, önce dış siyasi gelişmeler daha sonra da Kırım Savaşı'nın doğurduğu olağanüstü şartlar ve mali kriz gibi bir takım nedenlerden ötürü mesafe kat edilememiştir. Hapishanelerle ilgili bir diğer önemli düzenleme, 1859'da yürürlüğe konan Muhâkemât Nizamnamesi'yle gerçekleştirilmiştir. Nizamnamenin 27. maddesiyle; Zaptiye Müsteşarı ile Divân-ı Zaptiye Reisi hapishane şartlarını düzeltmek, mahkûmları sefaletten korumak, hastalık ve sair sıkıntılarını gidermek ve bu hususta icrasını gerekli gördükleri ıslahat maddelerini Babıali'ye bildirmekle mükellef kılınmışlardır⁴. Hukuk alanındaki reformlara paralel götürülmeye çalışılan hapishane ıslahatı sürecinde Ocak 1871'de Hapishâne-i Umûmî'nin açılması önemli bir aşama olmuştur⁵.

Hapishane ıslahatının hazırlık sürecinde bir takım önemli kanunlar hazırlanmıştır. 25 Haziran 1879 tarihli Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezâiye Kanunu'nun 448-458. maddelerinin tevkifhane ve hapishanelere tahsis edilmiş olması özellikle kayda değerdir⁶. Yine 1879'da Adliye Nezareti ile Meclis-i Tanzimat'ın hapishanelerin ıslahı konusunda hazırladıkları layiha ve mabatalar⁷ ile 8 Mayıs 1880'de ilan edilen Tevkifhane ve Hapishaneler Nizamnamesi, bu alandaki teorik boşluk ve aksaklıkların önemli ölçüde giderilmesini sağlayan diğer önemli adımlar olmuştur⁸.

³ İngiliz elçisi Canning ile askeri-sivil diğer görevlilerin bu konu ile yakından ilgilenmeleri ve ısrarla takip etmeleri, 1856 ıslahat Fermanı'nda hapishanelerle ilgili olarak yer alan hükümlerden kaynaklanmaktaydı. Ayrıntılar için bkz. Gültekin Yıldız, *a.g.tez.*, s. 93 vd; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara 1996, s. 109.

⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 109.

⁵ Gültekin Yıldız, *a.g. tez.*, s. 156 vd.

⁶ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezâiye Kânûnu'nda Hapishaneler, *Hukuk ve Adalet*, II/6-7 (2005), 68-73.

⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁸ Hapishaneler konusu, akademisyenler için henüz ilgi çekici bir alan olmaktan uzak görünmektedir. Son dönemde yapılan iki yüksek lisans tezi, bu alandaki boşluğun giderilmesi yönünde atılan ilk ve önemli adımlar olmuştur: Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002; Mümin Yıldıztaş, *Mülâreke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

Osmanlı başkentinde hukuki alanda reform, adli teşkilat ve hapisanelerin ıslahı konularında önemli adımların atıldığı bu dönemde, Avrupa'daki gündem de pek farklı değildi. 1880'lerde başlayan hazırlık süreci, 1885 Roma Hapishaneler Kongresi ve nihayet 15 Haziran 1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi'yle bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmişti. Petersburg Kongresi'ne delege olarak gönderilen Ceza İşleri Müdürü Celal Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nda hapisanelerin işleyişini ve bu alanda atılan adımları Avrupalı temsilcilere anlatma imkânı bulmuş ve dönüşünde sunduğu raporla kongrede edindiği izlenim ve tecrübeleri Babıali'ye aktarmıştır⁹.

Siyasi ve özellikle de mali sıkıntılar nedeniyle sürekli ertelenen hapisane ıslahatı¹⁰, XX. yüzyıl başlarında artık geciktirilemeyecek kadar acil ve öncelikli gündem maddeleri arasına girmişti. Bu dönemde hapisanelerin işleyiş genel hatlarıyla şöyleydi: Hapishane ve tevkifhaneler; vilayet merkezlerinde valilere, livalarda mutasarrıflara, kazalarda ise kaymakamlara bağlı temel infaz kurumlarıydı. Hapishanelerle ilgili idari hiyerarşinin en tepesinde Dahiliye Nezareti Umûr-ı Cezâiye Dairesi bulunmaktaydı¹¹. Vilayet merkezleri, sancak ve kazalarda bulunan tevkifhane ve hapisane müdürleri doğrudan Adliye Nezareti tarafından, Hapishâne-i Umûmî müdürleri ise adliye nazırının takriri üzerine sadır olan irade-i seniyye ile tayin edilirdi. Tevkifhane ve hapisaneler merkezde zaptiye nazırının, taşrada ise vali, mutasarrıf ve kaymakamların yetki ve sorumluluğundaydı. Bununla birlikte sorumluluk alanıyla ilgili konularda adliye nezaretine de müracaat edilmekteydi¹². Hapishanelerin inşası, ihtiyaç/harcamalar ve teşkilat konularındaki aksaklıkları gideren ve düzenleyen organizatör kurum ise dahiliye nezareti bünyesinde yer alan Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdürlüğüydü.

⁹ Fatmagül Demirel, "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi", *Toplumsal Tarih*, 89 (Mayıs 2001), 11-14. Celal Bey tarafından sunulan raporun değerlendirilmesinin ardından kongrede alınan kararların Osmanlı İmparatorluğu'nda da hayata geçirilmesi ve Hapishaneler Talimatı çerçevesinde gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi amacıyla Adliye ve Zaptiye nezaretlerinden birer memurun katılımıyla Dahiliye Nezareti tarafından bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı.

¹⁰ 1893'te Mimar Jasmund tarafından hazırlanan Yedikule Merkez Hapishanesi Projesi ve Ferik Blunt Paşa tarafından hazırlanan raporlar doğrultusunda bu alanda bir takım ıslahat adımları atılmaya çalışılmışsa da bütçeye getireceği ağır mali külfet nedeniyle söz konusu projeler bir türlü hayata geçirilememiştir, ayrıntılar için bkz. Gültekin Yıldız, *a.g.tez*, s. 234 vd.

¹¹ Gültekin Yıldız, *a.g.tez*, s. 208.

¹² Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul Üniversitesi S.B.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 251-252.

8 Mayıs 1880'de ilan edilen ilk İnfaz Rejimi Nizamnamesi'nin¹³ birinci maddesi; vilayet merkezleri, liva ve kazalarda birer hapisane ve tevkifhane bulunmasını âmir olduğundan, Hapishâne-i Umûmî yanında İstanbul'un ilçe ve kazalarında da yeni tevkifhaneler tesis edilmeye başlanmıştı. Üsküdar Tevkifhanesi (Üsküdar Livâ Tevkifhanesi) de bu çerçevede kurulmuştur. Bu dönemde katil, gasp, kaçakçılık, fuhuş, tecavüz ve hırsızlık gibi adi suçlar nedeniyle tutuklananlar, mahkemeye sevk edilinceye dek tesis edilen bu tevkifhanelere konulmaktaydılar.

XX. yüzyıl başlarında İstanbul'daki hapisane ve tevkifhaneler, fiziki mekân ve sağlık şartları açısından hayli kötü bir manzara arz etmekteydiler. Diğer yandan bu temel infaz kurumlarına kapasitelerinin çok üstünde mahkûm ve mevkuf konulmasından kaynaklanan ciddi sıkıntılar, bu alanda bir takım ıslah tedbirlerini kaçınılmaz hale getirmişti. Bu nedenle hükümet 1911 yılı itibarıyla hapisane ve tevkifhanelerin ıslahı konusunu ciddi bir biçimde gündemine almıştı¹⁴. Gerekli fizibilite çalışmalarının ardından Ocak 1912'de Avrupaî tarzda yeni hapisanelerin inşası konusunda harekete geçildiği görülmektedir. Bu yönde alınan kararın İstanbul valiliğine tebliği üzerine gönderilen cevapta; inşası düşünülen yeni hapisane ve tevkifhanelerin standardizasyonu için üç farklı modelin tespiti ve Avrupa hapisaneleri konusunda araştırmaları bulunan Hapishaneler İdaresi Müdürü Asım Bey'in de görüşünün alınması teklif edilmiştir¹⁵. Ardından valilik bünyesinde bir komisyon teşkil edilerek, inşası düşünülen hapisane ve tevkifhaneler için elverişli yerlerin tespitine başlanmıştır. Bu çerçevede, adliye dairelerine yakınlıkları sebebiyle ilk etapta Avrupa yakasında; İshak Paşa (Dersaadet Cinayet Tevkifhanesi) ile Beyoğlu'nda, Anadolu yakasında ise Üsküdar Paşakapısı'nda yeni tevkifhanelerin inşası kararlaştırılmıştır.¹⁶ Kararın kesinleşmesinin ardından Temmuz 1912'de Üsküdar Tevkifhanesi inşaatının mukavelenamesi ve "munâkasa kamesi" hazırlanmıştır¹⁷.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mecbânî-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti Kalemi (DH. MB. HPS. M), nr.1/2, "Mecmâlik-i Mahrûsa-i Şâhânedede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdâre-i Dahiliyelerine Dair Nizamnâme Layihasıdır".

¹⁴ Yasemin Sancer Göner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, s.175.

¹⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Mecbânî-i Emiriyye ve Hapishaneler Kalemi (DH. MB. HPS.), nr. 34/51, Valilikten Dahiliye Nezaretine gönderilen 10 Ocak 1912 tarihli cevabi yazı.

¹⁶ BOA, DH. MB. HPS, 35/9.

¹⁷ BOA, DH. MB. HPS. M, 6/15. Munâkasa (cksiltme) kamesi 30 Temmuz 1912'de tasdik edilmiştir, bkz. lef 5/1.

Ancak Balkan savaşları ile ardından başlayan I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu olağanüstü şartlar, söz konusu tevkifhane ve hapishanelerin inşasına başlanmasına imkân vermemiştir. Bu nedenle Üsküdar ve İshakpaşa tevkifhanelerinin inşasına ancak üç yıl kadar gecikmeyle başlanabilecektir.¹⁸

Üsküdar Liva Tevkifhanesi

Arşiv belgelerinde genelde tevkifhane, kimi zaman da hapishane olarak isimlendirilen¹⁹ bu infaz kurumunun çekirdeği, Paşakapısı olarak adlandırılan yerde ve Üsküdar İdadisi/Sultanisi'nin²⁰ altındaki bir bodrum katıdır. Bu eski tevkifhane aslında, tek koğuş ve köşesinde yer alan bir barakadan ibaret, ışık ve havadan mahrum, zemini beton, son derece rutubetli ve girişten on basamak aşağıda bulunan bir okulun mahzeninden başka bir şey değildi²¹. Kapasitesi yirmi kişi olan tevkifhanenin üst tarafında, kadın tutuklular için yapılmış olan iki de ahşap baraka mevcuttu. Toplam personeli ise bir memur, bir kâtip, üçü erkek biri kadın dört gardiyan²² olmak üzere altı kişiden ibaretti²³.

Bir eğitim kurumunun bodrum katının bu şekilde tevkifhane/hapishane olarak kullanılması, Maarif Nezareti ile Dahiliye Nezaretini sürekli olarak karşı karşıya getiren önemli bir sorun olmuştur. Okul müdürünün Maarif Nezaretine gönderdiği Ağustos 1909 tarihli tezkirede; mahkûm ve zanlıların sabahtan akşama dek darbuka çalıp şarkı söyledikleri, nara atıp küfürler savurdıkları ve sürekli kavga ettikleri yönündeki bir takım şikâyetlerin sıralanması, bu sıkıntının nedenlerini açıkladığı gibi tevkifhanenin disiplin ve

¹⁸ BOA, DH. MB. HPS, 38/35.

¹⁹ BOA, Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Kalemî (DH. MUİ), 2-1/43; DH. MB. HPS, 2/29 lef 15; DH. MB. HPS. M, 7/43; 13/23; 43/89: "Üsküdar Hapishanesi Şartnamesi"; "Üsküdar Liva Tevkifhanesi"; "Üsküdar Mutasarrıflığı Tevkifhanesi", bkz. DH. MB. HPS, 78/90 lef 2; DH. MB. HPS. M, 35/38 lef 1.

²⁰ Eylül 1912 tarihli bir belgede "Mekteb-i İdâdi-i Mülki" ifadesi yer alırken (DH. MB. HPS. M, 7/43) daha geç tarihli belgelerde "Üsküdar Sultanisi'nin kısm-ı sâni binasının altındaki tevkifhane" ibaresi yer almaktadır, bkz. BOA, DH. MB. HPS, 40/25 lef 3; DH. MB. HPS. M, 35/30.

²¹ BOA, DH. MB. HPS, 2/16 lef 2, DH. MB. HPS. M, 7/43. Adliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkirede; tevkifhanenin perişan hali tasvir edildikten sonra, bahçede bir bakkal dükkanı (dükkanı işleten Bedos Efendidir) bulunduğu da ifade edilmektedir, bkz. DH. MB. HPS, 72/41. Küçük bir kulübede işletilen bu bakkaldan mahkûmlara pirinç ve şeker gibi şeyler satıldığı, bu hususta suistimale meydan vermemek için bunların, belediyeden alınacak fiyat listesine göre satılması konusunda Dahiliye Nezaretinin gerekli tedbirleri alması istenmiştir.

²² Erkek ve kadın gardiyanlar hakkında bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı Hapishanesi'nin Gardiyanları", *Hukuk ve Adalet*, IV/9 (2007), s. 257-262.

²³ DH. MB. HPS. M, 7/43.

düzenden ne denli mahrum olduğunu da ortaya koymaktadır²⁴. Yetersiz güvenlik önlemleri, gardiyanların keyfi, dikkatsiz ve disiplinsiz davranışları da sık sık firar olaylarının yaşanmasına neden olmaktadır²⁵. Bu sebeple Dahiliye Nezaretine gönderilen tahriratlarda, bir eğitim ve terbiye kurumu olan okulun bodrumunda mahkûmların bulunması gibi medeni milletlerde asla rastlanamayacak bu uygulamaya derhal son verilmesi istenmiştir. Daha sonra gönderilen müteaddit yazılarda da bu konudaki ısrarlı talepler yinelenmiştir²⁶.

8 Mayıs 1880 tarihli Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi²⁷ her kaza, liva ve vilayet merkezinde birer tevkifhane ve hapishane bulunmasını şart koşmakla birlikte, bu dönemde devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar yeni infaz kurumlarının kısa sürede inşasına imkân verecek durumda değildi. Bu sebeple başka amaçlarla yapılan bir takım yeni binaların bodrum katları yahut Beyoğlu/Galatasaray Tevkifhanesi örneğinde olduğu gibi mevcut bir binanın müstemilatı tevkifhane olarak kullanılmaya başlamıştır²⁸. Söz konusu nizamnamenin ikinci ve üçüncü maddelerinde; tevkifhane ile hapishane arasındaki farklar²⁹ ve kimler için tesis edildikleri beyan edilmiş olmasına rağmen, yukarıda değinilen imkânsızlıklar yüzünden, aslında tutukevleri olan tevkifhanelerin çoğu, biraz da dördüncü madde³⁰ ile getiri-

²⁴ BOA, DH. MUİ, 2-1/43; Benzer şikayetler daha sonra da tekrarlanmıştır, bkz. DH. MB.HPS, M, 35/30.

²⁵ 23 Kasım 1915'te dört mahkûmun firarı ile sonuçlanan olayın ayrıntıları şöyledir: Mahkûm ve tutukluların dışarıdan elde ettikleri bir mumla, abdesthane aralığındaki direk ve tahtaları yakttıkları, sonra da bıçağa dönüştürdükleri bir keskin alet ile bu yanmış tahtaları kazıyıp kırdıkları, kiremitleri aralayarak tevkifhanenin ön tarafında bulunan asma çardağından firar ettikleri ve firardan yaklaşık iki ay önce bazı yerlere tebeşirle "20 Eylül 1331 hareket" yazdıkları tespit edilmiştir. Ancak söz konusu firar hazırlıkları yapılırken, gardiyanların ve idarenin gelişmeleri takip edemeyip aciz kalması ve firar günü görevlilerin çoğunun dışarıda olmaları dikkat çekicidir, bkz. DH. MB. HPS, 102/6.

²⁶ Okul müdürünün "bir milletin ruh ve hayatı olan evlâd-ı vatanın terbiyetgâhı olan mekteplerde", "fazilet ile fezâhâtin ictimâ edemeyeceği" ve "bircümle mile-i mütemeddinde" böyle bir uygulamanın söz konusu dahi olamayacağını ve bir türlü okulda disiplinin sağlanamadığını ifade etmesi dikkat çeken hususlardır, BOA, DH. MUİ. 2-1/43, 29 Ağustos 1909 tarihli tezkire. Daha geç tarihli vesikalarda da benzer hususlar dile getirilmiştir, bkz. DH. MB. HPS, 40/25; 40/35; DH. MB. HPS, M, 35/30.

²⁷ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nda Hapishaneler, *Hukuk ve Adalet*, 11/6-7 (2005), 70-71.

²⁸ Charles Trowbridge Riggs, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Tamer, İstanbul 1995, s. 299-301.

²⁹ Fatmagül Demirel, *a.g. tez.*, s. 252.

³⁰ Bir kazada hapishane bulunmadığı halde, tevkifhanenin bir dairesi muvakkaten hapishane itihâz olunacaktır", (I. fasıl, IV. madde).

len esnekliğe sığınarak zamanla cezaevi/hapishane gibi kullanılmaya başlanmıştır.

Üsküdar Sultanisi bugün Burhan Felek Lisesi olarak hizmet vermektedir. Kuruluş tarihi 1887 olduğuna göre, inşasından hemen sonra bodrum katının Üsküdar Tevkifhanesi'ne tahsis edilmiş olması muhtemeldir. Belgelerde yer alan "öteden beri" şeklinde yuvarlak bir ifade dışında, okulun bodrum katının ne zamandan itibaren tevkifhane olarak kullanılmaya başlandığına dair kesin bir kayda rastlanamamıştır.

Boğaz'ın Anadolu yakasında Üsküdar livası sınırları içinde yer alan bu mahzenden bozma tek hapishanedeki fiziki şartlar ve sağlık koşulları, gerçekten de son derece elverişsizdi. Kapasitesinin üzerinde mahkûm ve mevkufun bulunması, bu olumsuz şartları daha da vahim hale getirmişti. Tevkifhane müdürlüğünden Adliye Nezaretine gönderilen Eylül 1912 tarihli raporda; zeminden on basamak aşağıda yer alan ve 20 kadar tutuklunun bulunduğu bu mahzenin, güneş ve havadan mahrum son derece rutubetli ve pis olduğu tekrarlandıktan sonra, tevkifhaneye sağlam girenlerin kısa sürede hastalığa yakalandıklarının altı özellikle çizilmiştir. Rapor'da ayrıca; tutukluların suç profillerinin çıkarılmaması ve henüz ergenlik çağına ulaşmamış küçük yaştaki (şârib-i emred) zanlıların ağır suç işlemiş sabıkalıların yanına konmasının, kriminal ve ahlaki açıdan doğuracağı sakıncalara da işaret edilmiştir³¹. Tevkifhanenin yetersizliği ve kötü şartları yanında, gerek okul idaresinin uzun zamandır bodrumun tahliyesi yönündeki ısrarlı talepleri ve gerekse liva dahilinde başka bir hapishane ya da tevkifhane bulunmamasından kaynaklanan açığın kapatılması amacıyla, Şubat 1912'de Üsküdar'da Adliye Dairesi yakınında ve Mahzen-i Evrak bitişiğinde en az 150 kişilik³² yeni bir tevkifhanenin inşası, Adliye Nezareti tarafından teklif edilmiştir³³. Bu teklif üzerine, Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriyye ve Hapis-

³¹ BOA, DII. MB. HPS. M, 7/43, Tevkifhane tek bir koğuştan ibaret olup kapasitesi 20 kişilik iken, bu esnada 12'si mevkuf 25'i mahkûm toplam 37 tutuklu bulunmaktaydı. Tevkifhanenin üst tarafında baraka şeklinde yapılmış olan iki küçük oda ise kadın tutuklulara tahsis edilmiştir. Bu konuda ayrıca bkz. DIİ. MB. HPS. M, 2/16.

³² Başlangıçta mimar mühendis Gikovopulos tarafından tevkifhanenin planları yüz kişi kapasiteli olarak hazırlanmış, daha sonra bu planlar yüz elli kişilik olarak yeniden düzenlenmiştir, bkz. DIİ. MB. HPS. M, 53/24.

³³ BOA, DII. MB. HPS. 2/16 lef 2, Adliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkirede, istinâf müdde-i umûmiliği tarafından icra edilen teftişle, tevkifhanenin perişan halinin tescil edildiği ifade edildikten sonra şu teklif yapılmaktadır: "...her şahs-ı maznûnun hürriyet-i şahsiyyesini muvakkaten olsun salb eden hâl-i mevkûfiyette sıhhat ve esbâb-ı istirahatlarının muhafazası veccâib-i hikmet ve adalet olduğundan, Üsküdar dâire-i adliyesi

haneler İdaresi Müdürlüğü tarafından 1912 ilkbaharında hazırlanan keşif evrakı, şartname ve bina planları 10 Temmuz 1912'de İstanbul valiliğine gönderilmiştir³⁴.

Bu esnada tevkifhane müdüriyeti tarafından acilen bir takım tamiratın yaptırılması gerektiğine dair müracaat yazısına³⁵ hapishaneler müdürlüğü tarafından gönderilen 2 Ağustos 1912 tarihli cevabi yazıda; yeni bir tevkifhane inşasının kararlaştırıldığı dolayısıyla söz konusu tamiratın askıya alındığının ifade edilmesi, nezaretin tevkifhane inşaatını resmen gündemine aldığı göstermektedir³⁶. Hapishaneler idaresinden İstanbul valiliğine gönderilen tezkirede, yeni tevkifhanenin bir yıl içinde tamamlanmasının planlandığı da görülmektedir³⁷. Hazırlıkların bir diğer adımı olarak, nezaret tarafından Ağustos ayı içinde gazetelerde yayınlanmak üzere inşaat şartlarını içeren Türkçe, Ermenice ve Rumca "ilan varakaları" da hazırlanmıştır³⁸.

İnşaat sürecinin ilk adımı olarak gazetelere verilecek ilan ücretlerinin karşılanması için Maliye Nezaretinden tahsisat talep edilmiştir³⁹. Ancak dahiliye nezaretinin aylardır sürdürdüğü hazırlıklar Eylül ayına dek resmen Maliye Nezaretine bildirilmediğinden, tahsisat talebinden önce binanın keşif evrakı ile planlarının gönderilmesi gerektiği cevabı verilmiştir⁴⁰. Bu beklenmedik cevap üzerine, vilayete gönderilmiş olan keşif evrakı ile şartname ve planlar Maliye Nezaretine havale edilmiştir⁴¹.

Söz konusu sıkıntı aşıldıktan ve prosedür tamamlandıktan sonra, tam inşaata başlanacak iken Ekim 1912'de patlak veren I. Balkan Savaşı, bu projenin askıya alınmasına neden olmuştur. Balkan savaşlarının ardından tevkifhanedeki perişanlığın ve okul idaresi tarafından yapılan şikâyetlerin

kurbünde ve mahzen-i evrak ittisalinde tevkifhane inşasına pek müsaid olan arsaya vakit kaybetmeden 150 kişi istibana kâfi bir tevkifhâne inşasıyla..."

³⁴ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 11 ve 12; DH. MB. HPS. M, 43/89 lef 1/1; lef 2/1; lef 3/1.

³⁵ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 2, lef 8. Bu müracaatlar üzerine on yedinci belediye daire-i tarafından yapılan keşifte, bina zeminine çıkan yağmur sularından kaynaklanan sıkıntının giderilmesi için 1180 kuruş gerektiği tespit edilmiş ve gereken tahsisat kısa süre sonra Maliye Nezareti tarafından havale edilmiştir.

³⁶ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 7, lef 13.

³⁷ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 6/1, lef 7/1.

³⁸ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 12.

³⁹ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 11.

⁴⁰ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 10. Maliye nezaretinden gönderilen tezkirede bu husus şöyle dile getirilmiştir: "mezkûr hapishâncenin emr-i inşasına dâir hazınece bir güne malûmât-ları bulunmadığı..."

⁴¹ BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 11.

sürmesi nedeniyle, konu 1914 ilkbaharında yeniden gündeme alınmış ve Nisan ayında tevkifhane hafriyatının başlatılması için Maliye Nezaretinden yeniden ödenek istenmiştir⁴².

Zaten hazır olan eski plan ve projeler gözden geçirilerek Mayıs 1914'de yenilenmiştir. Miri (devlete ait) arazi üzerinde⁴³ Üsküdar/Paşakapısı'nda Millet Bahçesi, sultani mektebi, adliye ve belediye binaları ile jandarma ahurlarının çevrelediği arsa üzerinde⁴⁴ inşasına karar verilen yeni tevkifhanenin 26 Mayıs 1914'te keşif defterleri ve muhammen bedeli yeniden çıkarılmış,⁴⁵ ardından da Belçika'daki hapisaneler örnek alınarak⁴⁶ planları ile inşaat şartnamesi hazırlanmıştır⁴⁷.

Projeye göre; inşa edilecek yeni tevkifhane binası; bodrum, zemin ve üst kattan oluşan asıl hapisane binası ile müdür ve gardiyanlara mahsus tek katlı, 57 m² büyüklüğündeki ayrı bir birim ile muhafaza duvarlarından ibaret olarak planlanmıştır. Yeni binanın toplam kullanım alanı 604.035 m² olarak projelendirilmiştir⁴⁸. Binanın satuh ve kat planlarından, tevkifhane/hapishanenin bütün birimlerini tüm ayrıntılarıyla tespit etmek mümkündür⁴⁹.

Nihai karar mercii Mebâni-i Emiriyye ve Hapishâneler İdaresi Müdür-lüğü olmakla birlikte, inşaatın denetimi ve müteahhit firmalarla ilişkilerin yürütülmesi görev ve yetkisi İstanbul Vilayet Meclisi'ne havale edilmiştir⁵⁰. Ancak bu defa da Ekim 1914'te devletin kendisini I. Dünya Savaşı içinde bulması, inşaat faaliyetlerine yine sekte vurmuştur. Bu tür aksamalara rağ-

⁴² BOA, DH. MB. HPS, 5/12.

⁴³ BOA, DH. MB. HPS. M, 43/89, İnşaat şartnamesinin birinci maddesinde, tevkifhanenin miri arazi üzerinde inşa edileceği belirtilmiştir.

⁴⁴ BOA, DH. MB. HPS. M, 52/30, Tevkifhanenin arz üzerinde tatbikat planıdır, ayrıca bkz. DH. MB. HPS, 2/16 lef 2.

⁴⁵ BOA, DH. MB. HPS. M, 43/89; 35/45.

⁴⁶ Riggs, *İstanbul 1920*, s. 301.

⁴⁷ BOA, DH. MB. HPS. M, 13/23; 52/30.

⁴⁸ "Üsküdar Hapishanesi Şartnamesi", toplam XI fasıl ve 40 maddeden müteçckkil ayrıntılı bir defterdir,

bkz. BOA, DH. MB. HPS. M, 43/89.

⁴⁹ BOA, DH. MB. HPS. M, 13/23, (26 Mayıs 1914), Binanın birimleri şunlardır: *Bodrum Kat*: İstihmam odası, imalathane, hamam odası, mutfak, iki çamaşırhane, yemek odası, nisa çamaşırhanesi, nisa hamam odası, nisa hamamı, memurün yemekhanesi, kiler. *Zemin Kat*: Ardiyat odası, jandarma odası, sergardiyan odası, nisa hususi koğuşu, nisa koğuşu, 16 şar kişilik iki koğuş, beş hücre (haps-i münferid), 3'er kişilik iki koğuş. *Üst Kat*: Altı koğuş, iki imalathane, hastahane, tabip odası ve cezâhâne.

⁵⁰ BOA, DH. MB. HPS. M, 48/89.

men 1915-16 yıllarında, eldeki sınırlı imkânlar ölçüsünde inşaata devam edilmiştir⁵¹.

Öte yandan bu dönemde eski tevkifhanenin işleyişinde de ciddi sıkıntı ve aksaklıklar göze çarpmaktadır. Teftiş raporlarına yansıdığı kadarıyla, bunlardan en önemlisi 18 yaşından küçük "sefil ve acınacak durumda olan zanlıların" aylarca sorgulanmadan tevkifhanede tutulmalarıdır⁵².

Yeni tevkifhanenin inşa faaliyetlerinin asıl hız kazandığı dönem 1917-18 yıllarıdır⁵³. Bu cümleden olarak Haziran 1917 başında tevkifhaneye su isâle hattı ile tesisatının döşenmesi için Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi'ne müracaat edilmiştir⁵⁴. Eylül 1918'de de Mimar Mukbil Kemal Bey ile yapılan mukaveleyle elektrik tesisatının çekilmesi konusunda anlaşılmıştır⁵⁵.

Yukarıda da ifade edildiği gibi nihai karar mercii Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü olmakla birlikte, inşaatın denetimi ve müteahhit firmalarla ilişkilerin yürütülmesi görev ve yetkisi İstanbul Vilayet Meclisi'ne havale edilmiş⁵⁶, Maliye Nezaretinden Hapishaneler Müdürlüğüne tahsis edilen ödenekler ile değişik ticarethaneler ve şahıslardan inşaat malzemeleri ve sair bir takım nakliye ve ameliye hizmetleri satın alınmıştır⁵⁷.

⁵¹ BOA, DH. MB. HPS, 38/47; 115/51.

⁵² BOA, DH. MB. HPS. 76/36, 27 Kasım 1916 tarihli müfettiş raporudur. Bu konuda ayrıca bkz. Fatmagül Demirel, *a.g. tez*, s. 250-255. Müellif tarafından adliye teşkilatında yaşanan aksaklıkların hapishaneler ile tutuklu ve mahkûmlar açısından yarattığı sorunlar ele alınmıştır.

⁵³ BOA, DH. MB. HPS, 76/19; Bu dönemde sık sık tahsisat gönderilmiştir, bkz. DH. MB. HPS, 116/31; 117/10; 117/29; 117/36; 122/9; DH. MB. HPS. M, 35/38.

⁵⁴ BOA, DH. MB. HPS, 117/22.

⁵⁵ BOA, DH. MB. HPS, 40/15.

⁵⁶ BOA, DH. MB. HPS. M, 48/89.

⁵⁷ Müteahhit firma ve şahıslar şunlardır: *Kireç*: Papa ve Foti Kendiros, (Anadolu Hisarı'nda fabrika sahipleri); *Taş/Marsilya Taşı ve Mermer İşleri*: Ayazma Eski Hamam caddesinde dükkanı olan Asım Bey, Ali Asker Ağa; Mazhar Bey, Hüseyin Efendi, Derviş Efendi, Foti Kendiros; *Çini*: Kütahya Çini fabrikası sahibi Hafız Bey; *Kereste*: Pehlivanyan İdaresi; Değirmenciyan İdaresi, Galata'da Kalafat Yeri, nr.18'de dükkanı olan Şerif Ali-zâdelcer, Ayazma'da dükkanı olan Abraham Ekşiyân Efendi; *Demir, demir doğrama, çinko cvata, hırdavat*: Karnil Efendi; Aseyan Efendi, Onnik Hamparsumyan Efendi; Pehlivanyan İdaresi; Değirmenciyan İdaresi; Kirkor Boğosyan Ticarethanesi; *Marangozluk/Ahşap işleri*: Beyoğlu'ndaki Refik Bey Marangoz Fabrikası; Eftim Usta, Sanak Efendi, Bıçkıcı Nikola; *Cam*: Nichor Efendi, Behçet Efendi ve Gabor Usta; Soba, kalorifer, baca ve mozaik işleri: Osmanlı İnşaat Şirketi; *Musluk, boru, rogar vs*: Galata'da Muslukçu Mikael Kailondjian; Azapkapı-Köprübaşı'nda Onnik Dérounian Efendi; Ömer Efendi ve Mahdumları Ticarethanesi; Çarmakyan Efendi; *Kilit, kapı kolları, menteşe vs*: İspanyan İmalathanesi; *Kapı pencere doğramaları*: Rupen Babekyan; Sıva ve boya işleri: Galip Efendi, Dimitri Kalfa; *Dikenli tel* (mania telleri): Arkacyan Efendi, (satın alınan teller muhafaza

Bununla birlikte merkezde İshakpaşa (Dersaadet Cinayet Tevkifhanesi) ile Beyoğlu tevkifhaneleri, taşrada ise bir takım yeni tevkifhane inşaatlarının başlatılmış olması, mali açıdan hazineyi hayli zorlayan dolaylı olarak da Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını yavaşlatan önemli bir diğer husus olmuştur⁵⁸. Bu zor şartlara rağmen, hapishaneler müdürlüğünün 1917 yılı içinde Üsküdar, 1918 yılı içinde de İshakpaşa tevkifhanelerinin inşasını bitirmek niyetinde olduğunu ifade etmesi⁵⁹, gerçekçilikten ziyade gayretkeşliğin ifadesi olarak değerlendirilmelidir.

Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını yürütmek üzere inşaat sahasında; mu-temet, ambar memuru, hesap memuru ve kâtipten oluşan dört kişilik bir komisyon kurulmuştur⁶⁰. Komisyon üyeleri, müteahhit firmalar tarafından gönderilen yahut müteferrik olarak esnaftan satın alınan malzemeleri teslim alıp, karşılığında düzenledikleri antetli müzekkereyi imzalayarak Mebâni-i Emiriyye ve Hapishâneler İdaresi Müdürlüğü'ne havale ediyor⁶¹, böylece "hapishane ve tevkifhaneler inşaatı fasl-ı mahsusundan" söz konusu şahısların malzeme, hizmet ve hamaliye bedelleri ödeniyordu⁶². İnşaat maliyetinin düşürülmesi amacıyla, "yıkıcı esnafı"ndan yahut bazı ticarethanelerden kullanılmış malzeme (müstamel malzeme) satın alınması dikkat çekici bir diğer husustur⁶³.

duvarlarının üzerine Mustafa Ruhi Efendi tarafından çekilmiştir); *Nakliye ve kum müteahhidi*: 18 baş hayvanla Tuzcuzade Hüseyin Efendi; *Tuğla*: Silaharağa'da tuğla tüccarı Tuzcuzade Mustafa ve Hüseyin Efendiler; Aharon Efendi, Ayazmakapı'da Parsch Köşkeryan ve Şürekası; Ateşzade İsmail Hakkı Bey, Karabet Ağa.. bkz. BOA, DH. MB. HPS, 76/40; 76/41; 78/53; 115/57; 116/35; 117/20; 117/23; 117/25; 117/37; 117/48; 117/55; 118/27; 118/30; 118/36; 119/2; 119/3; 119/8; 119/16; 119/28; 119/35; 119/37; 120/4; 120/12; 120/19; 120/28; 120/30; 121/2; 121/7; 120/12; 121/13; 121/31; 121/34; 121/47; 121/51; 122/9; 122/19; 123/37; 124/13; 124/16; 125/10; 125/29; 125/31; 126/8; 126/9; 126/34; 126/38; 127/10; 127/11; 127/12; 127/27; 127/28; 128/14; 129/2.

⁵⁸ BOA, DH. MB. HPS, 76/36; 116/39; 117/7, Taşrada yeni tevkifhane inşası düşünülen yerler şunlardır: Adana, Mersin, İzmir, İzmit, Bursa, Eskişehir, Samsun, Kayseri, Yozgat, Çanakkale, Çatalca, Gebze.

⁵⁹ BOA, DH. MB. HPS, 116/39.

⁶⁰ BOA, DH. MB. HPS, 117/36; 116/42.

⁶¹ BOA, DH. MB. HPS, 117/36 lef 6.

⁶² BOA, DH. MB. HPS, 117/32.

⁶³ Ayazma'da yıkıcı esnafından olan İskender'den satın alınan muhtelif ebatta 150 müstamel fabrika tahtası (BOA, DH. MB. HPS. 116/35; 117/25); İhsaniye Mahallesi'nde Balçıklı Osman Efendi'den alınan 290 kıyye atık lama (DH. MB. HPS, 117/15); Hurda kurşun (DH. MB. HPS, 122/20 lef 46); Pehlivanan Ticarethanesi'nden satın alınan müstamel Marsilya kiremidi, (DH. MB. HPS, 118/26); satın alınan 1560 adet müstamel yerli kiremit (DH. MB. HPS, 11557 lef 6).

Tevkifhane inşaatına hız kazandırmak amacıyla Mayıs 1917'de I. Kolor-du hizmet taburlarından 50 nefer, amele sıfatıyla şantiyeye gönderilmiştir⁶⁴. Bir takım ustaların askerlik hizmetlerinin tecili veya bu hizmete bedel olarak inşaatta istihdamı yönünde daha sonra da Harbiye Nezaretine sık sık müracaatlar yapılmıştır⁶⁵. Mevsim şartları, gereken tahsisatın havalesi ve malzeme sevkiyatına bağlı olarak inşaatta çalışanların sayısı farklılıklar arz etmektedir⁶⁶. Müteahhitlerden "pazarlık usulüyle" satın alınan⁶⁷ malzemeler, Haliç kıyısında Balat'taki bir depoya (Balat Malzeme-i İnşâiye Deposu) konmakta, gerektiğinde buradan inşaat alanına sevk edilmekteydi⁶⁸. Bazen de malzemeler genelde Beyoğlu, Galata, Unkapanı, Azapkapı, Ayazmakapı ve Silaharağa'daki büyük ticarethanelerden satın alınarak direkt olarak inşaat sahasına sevk edilmekteydi⁶⁹. Söz konusu malzemeler Balat'taki depodan, kiralanan salapuryalar ile Üsküdar Balaban İskeleyi'ne nakledildikten sonra yükün miktar ve ağırlığına göre öküz, manda veya beygir arabaları yahut hamallar aracılığıyla inşaat sahasına nakledilmiştir⁷⁰. Bazen de İshakpaşa'da eş zamanlı olarak süren diğer tevkifhane inşaatından Üsküdar'daki inşaata malzeme takviyesi yapılmıştır⁷¹.

Yeni tevkifhane binasının yapımı hızla sürerken, bodrumdan bozma eski tevkifhanedeki durum daha da kötüleşmiştir. Özellikle yakacak için ödenek gönderilememesi, infaz memurları ile mahkûmları acınacak hale düşürmüş ve neredeyse tamamının hastalanmasına neden olmuştur⁷². Bir diğer sıkıntı beslenme konusundadır⁷³. Bu dönemde mahkûmlara sıcak yemek verile-

⁶⁴ BOA, DH. MB. HPS, 39/38.

⁶⁵ BOA, DH. MB. HPS, 80/9, (Ocak 1918); 80/13 (Ağustos 1918); 80/15 (Ekim 1918).

⁶⁶ BOA, DH. MB. HPS, 122/9. Mesela Ağustos 1918 itibarıyla usta ve amele sayısı 91'dir. Bununla birlikte inşaattaki faaliyetlerin yoğunluğuna göre amele sayısının arttığı ya da azaldığı, yevmiye cetvellerinden açıkça görülmektedir, mesela Haziran 1918'de toplam çalışan sayısı 134'tür (bkz. DH. MB. HPS, 122/5).

⁶⁷ Örnekler için bkz. BOA, DH. MB. HPS, 76/41; 80/13.

⁶⁸ BOA, DH. MB. HPS, 125/22 lef 11; 126/22 lef 2; 125/39.

⁶⁹ BOA, DH. MB. HPS, 120/4; 120/8; 121/7.

⁷⁰ BOA, DH. MB. HPS, 117/55 lef 12; 76/19; 119/28 lef 5; 124/34; 125/10; 118/27 lef 12.

⁷¹ BOA, DH. MB. HPS, 120/28 lef 4; 119/39.

⁷² BOA, DH. MB. HPS, 64/59, defalarca talep edilmesine rağmen hapishaneler idaresinden 15 bin kuruşluk "mahrukut bedeli" (yakacak ödeneği) gönderilememiştir.

⁷³ Beslenme, daha doğru bir ifadeyle hapishanelerin iâşe mesclesi eskiden beri sıkıntılıdır. Zira 1247/1831-32'ye dek mahkûmların iâşesi için hükümet tarafından herhangi bir kaynak tahsis edilmemekteydi. Bu sebeple mahkûmlar, aileleri ve halkın sadakaları ile özellikle kestikleri adak kurbanlarını bağışlamalarıyla iâşe edilmekteydiler. Ancak söz konusu bağışlar, çoğu zaman hapishane görevlileri tarafından suistimal edildiğinden bunların çoğu mahkûmlara verilmemekteydi, Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, II, s. 865.

mediği gibi, günlük sadece yarım ekme verilmesi ve çoğunluğunun son derece fakir ve sähipsiz olmasından dolayı dışarıdan başka bir şey satın alamamaları ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Tevkifhane müdürü, bu trajik tabloyu aktardıktan sonra, açlık ve yetersiz beslenme yüzünden hastalanan mahkûmların bir kısmının vefat ettiklerini ifade ve acilen bir çözüm bulunmasını talep etmiştir⁷⁴.

Gerek Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi, gerekse yürürlükteki ceza kanunlarının tevkifhanelerle ilgili maddeleri, mahkûmların tek tip elbiseleriyle belirli vakitlerde teneffüse çıkarılmaları ve güneşlendirilmelerini, kabiliyetlerine göre muhtelif işlerle uğraşmalarını âmir iken bu hususlar da uygulanmamaktaydı⁷⁵. Bir diğer sorun, tevkifhanenin fiziki şartlarının kötülüğü ve güvenlik zafiyeti sebebiyle sık sık firar girişimlerinin yaşanmasıdır⁷⁶. Söz konusu olumsuz şartlar, sadece Üsküdar Tevkifhanesi için değil, bu dönemde Anadolu'daki birçok tevkifhane ve hapishane için de geçerlidir⁷⁷.

Hapishaneler idaresinin ifadesiyle "inşaatın bitmesi yakınlaşmış iken", Nisan 1918'de Üsküdar Sultanisi'nin bodrum katında yer alan eski tevkifhanedeki mahkûmlarda tifüs hastalığının tespit edilmesi paniğe neden olmuştur. Okul idaresi bir takım tedbirler almakla birlikte, hastalığın, bitler aracılığıyla yaklaşık 400 öğrenciye sirayet etmesinin işten bile olmadığı, tevkifhanenin derhal tahliyesi ve biran önce gerekli tedbirlerin alınması hususunda Dahiliye Nezaretini uyarmıştır. Hastalığın kontrol altına alınmasından sonra da okul idaresinin tahliye konusundaki ısrarlı talepleri sür-

⁷⁴ BOA, DH. MB. HPS, 78/90, Tevkifhane müdürü, açlık ve yetersiz beslenmeden dolayı Hapishane-i Umumi hastanesine sevk edilen mahkûmların "gıdasızlık" ve "sefalet-i fizyolojice" nedeniyle vefat ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre çözüm; mahkûmlara sıcak yemek verilmesi ve günlük ekme istihkakının yarımından bir çıkarılmasıdır.

⁷⁵ BOA, DH. MB. HPS. 79/30 lef 2. Müfettiş tarafından, 6 yıldan beri bu kuralın doğru dü-rüst icra edildiği tek bir hapishane veya tevkifhane görmediğini ifade edilmesi de dikkat çekicidir. Mahkûmların dolaşmak ve hava almak için avluya çıkarılmamalarının en önemli sebebi firar etme ihtimalleriydi, bkz. DH. MB. HPS, 98/21.

⁷⁶ BOA, DH. MB. HPS. M. 35/109

⁷⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, haz: Mehmet Çetin Börekçi, Ankara 1999. Tanin Gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif, 1909-14 yılları arasında Anadolu'ya yaptığı gezilerde birçok hapishane ve tevkifhaneyi bizzat görmüş ve oradaki olumsuz şartları ayrıntılı bir biçimde kaleme almıştır, bkz. *a.g.e.*, Şarkikaraağaç: s. 37-39, Beyşehir: s. 45-46, Seydişehir: s. 49, Ilgın: s. 52-53; Beypazarı: s. 83; Nallıhan: s. 91-92. Diğer hapishaneler için ise bkz. s. 100-101, 107, 134, 148, 155, 181-182, 209, 219, 226, 232, 271, 275-6, 281, 289, 302-303, 317, 322, 405. Ayrıca bkz. "XX. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi (1906-1919)", s. 57-64; Nahide Şimşir, "Karesi Hapishanesi", s. 65-70; Sebahattin Şimşir, "Bigadiç Hapishanesi", s. 71-75, *Zindanlar ve Mahkûmlar*, Ed. Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, İstanbul 2006.

müştür. Buna mukabil Haziran 1918'de Hapishaneler Müdürlüğünden gönderilen cevapta; inşaatın sonuna yaklaşıldığı, tevkifhane olarak kullanılan bodrum katın kısa süre sonra tahliye edileceği, dolayısıyla inşaatı aksatacak tavırlardan okul idaresinin kaçınması gerektiği dile getirilmiştir. Ancak Aralık ayında tevkifhanenin bir takım müstemilat inşaatının sultanfınin ibtidâi kısmının bahçesine taşıdığı ve okulun inşaat sahası içinde kalması nedeniyle, eğitimin ciddi bir biçimde aksadığından, kısm-ı sani altındaki tevkifhanenin biran önce tahliye ve teslimi ile ibtidai öğrencilerinin buraya naklinin ısrarla tekrarlandığına bakılırsa, bitimine çok az kaldı denilen inşaat 1918 yılı sonunda da bitirilememiştir⁷⁸.

Bu ısrarlı taleplerin sürmesi ve eğitimin ciddi biçimde aksaması yüzünden konunun Maarif, Adliye ve Dahiliye nezaretleri arasında bir krize dönüşmesi üzerine, Mart 1919'da Hapishaneler Umumi Müdürü ile Üsküdar Sultanisi Müdürü Hakkı Bey'in bir araya gelerek sorunun çözümü için çaba sarf etmeleri ve inşaatın biran önce bitirilmesi için bir formül bulmaları istenmiştir⁷⁹.

Bu arada inşaat alanında biriken veya peyderpey gönderilen yeni malzemelerin muhafazasında yetersiz kalan Balat'taki depoya ek olarak, Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü tarafından Üsküdar Balaban İskeleye civarında Tuğlacı Agop Salirian'a ait sahildeki arazi kiralanmıştır⁸⁰.

Tüm bu şikâyetler ve çözüm arayışlarına rağmen, 1919 yılı sonbaharı itibarıyla mesele henüz halledilebilmiş değildi. Okul idaresi hiç olmazsa 20 Eylül'de başlayacak bir sonraki eğitim yılında, tevkifhanenin tahliyesini sağlayabilmek amacıyla "ekser aksâmı ikmâl edilmiş olan yeni tevkifhane binasına" mahkûmların nakledilmesini bir kez daha talep etmiştir⁸¹. Ancak I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu ekonomik-siyasi sıkıntılar ve Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla (30 Ekim 1918) başlayan Mütareke Dönemi'nin dayattığı olağanüstü şartlar, Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını hayli yavaşlatmış hatta durma noktasına getirmiştir.

⁷⁸ BOA, DH. MB. HPS, 40/25 lef 1, 2, 3.

⁷⁹ BOA, DH. MB. HPS, 40/35.

⁸⁰ BOA, DH. MB. HPS, 124/31 lef 12. Bu icâr ve isticâr mukavelesinden, 27.000 kuruş bedelle bir yıllık kira kontratı yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra devlet malı olan bu inşaat malzemeleri, bir takım hilceler ile çalınmaya başlamış ve bunun üzerine iş adli bir vakaya dönüşmüştür, ayrıntılar için bkz. DH. MB. HPS. M, 40/25.

⁸¹ BOA, DH. MB. HPS. M, 35/30 (18 Eylül 1335/18 Eylül 1919).

Mondros Mütarekesi'nin ardından, İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarını işgale başlamışlar ve 13 Kasım 1918'de askeri teftiş gerekçesiyle, ansızın İstanbul önlerine demirlemişlerdi. Ardından mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle kışla, okul, hastane gibi gözlerine kestirdikleri kamuya ait binalar ile birçok özel mülkü işgal ettikleri gibi, bunların zevkleri ve ihtiyaçları doğrultusunda tefriş edilmesini talep edecek kadar da ileri gitmişlerdir. Söz konusu devletler Aralık 1918'de Londra'da yaptıkları toplantının ardından işgal kuvvetlerinin komuta kadrosunu belirlerken, oluşturdukları komisyonlara atadıkları komiserler vasıtasıyla, fiilen Osmanlı idaresine de ortak olmuşlardı. Oluşturulan bu dokuz komisyondan biri de Hapishaneler Muhtelit Komisyonu'ydu.

Mondros Mütarekesi'nin IV. maddesi, İtilaf Devletleri tebaasından olan savaş esirleri ile Ermeni esir ve mahkûmların hiçbir şart öne sürülmeksizin İstanbul'da toplanıp işgal kuvvetlerine teslim edilmelerini öngörmekteydi. Bu maddeye istinaden harekete geçen İtilaf Devletleri'nin hapishaneler komisyonunda görev yapan subayları, -genelde mütareke şartlarına aykırı bir biçimde- diledikleri hapishaneyi baskın tarzında denetlemeye ve Ermeni asıllı mahkûmları tahliye etmeye başlamışlardır. Bu hukuk dışı uygulamaların kapsamına, kısa süre sonra Rumlar ve diğer gayrimüslimler de dahil edilmişlerdir⁸².

Eylül 1919'da İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'nun gerçekleştirdiği teftişlerin ardından, komisyon üyelerinden Raymond ve Wilson ile yapılan mülakatta verilen talimatlar ve sıralanan talepler neticesinde tevkifhane inşaatı yeniden hız kazanmıştır⁸³. Komisyon üyelerine verilen söz gereği Ekim 1919 sonu itibarıyla, yani bir ay zarfında yeni tevkifhanenin üst katı büyük oranda tamamlanmış, mahkûm ve mevkûfların nakline müsait hale getirilmiştir. Ancak çamaşırhane, hamam, mutfak ve özellikle mahkûmları gözetlemek için yapımına başlanan ve güvenlik açısından ha-

⁸² İstanbul'un işgali, mütareke dönemi, İtilaf Devletleri'nin keyfi uygulamaları ve hapishanelerden gayrimüslimlerin tahliyeleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ş. Can Erdem, "İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u Resmen İşgali ve Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI, 62 (Temmuz 2005), 677-693; Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İstanbul 1993; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998; Charles Trowbridge Riggs, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920*, s. 289-315; Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)", *İlmi Araştırmalar V*, (1997), 81-105; Ferudun Ata, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Hapishanelere Müdahaleleri ve Gayrimüslim Mahkûmları Tahliye Etmeleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX/60 (Kasım 2004), 727-743.

⁸³ BOA, DII. MB. HPS, 98/22 ; 98/23.

yati önem taşıyan karakol/gözetleme kuleleri henüz tamamlanabilmiş değildi. Söz konusu eksiklikler giderilmeden mahkûmların nakli halinde, firar olaylarının kaçınılmaz olacağı ve bu kadar emek ve masrafa rağmen perişanlığın süreceğini ifade eden hapishaneler idaresi 28 Ekim 1919'da komisyondan 3 hafta ek süre istemiş ve bu zaman zarfında tüm eksikliklerin giderileceğini taahhüt etmiştir⁸⁴. Buna mukabil komisyonun İngiliz üyesi Wilson imzasıyla gönderilen 31 Ekim tarihli cevabi yazıda; beyan edilen mazeretlerin pek makul olmadığı, asıl hapishane binasının zaten tamamlanmış olduğu, gardiyanların görevlerini ihmal etmedikleri takdirde firar olaylarının yaşanması için bir neden görülmediği, söz konusu eksikliklerin tamamlanması için talep edilen ek sürenin 2 haftayı geçemeyeceği ve kadınlar da dahil olmak üzere son derece olumsuz koşullarda bulunan mahkûmların, bu süre zarfında mutlaka yeni binaya nakledilmeleri gereği ifade edilmiştir⁸⁵.

Mahkûmların yeni tevkifhaneye bir türlü nakledilemediği bu dönemde, eski tevkifhanedeki durum da içler acısıydı. Aralık 1918'de Osmanlı mülkiye müfettişi ile bir İngiliz binbaşının eski tevkifhaneyi teftişinin ardından tanzim edilen raporda; pislik içinde olan mahkûmlara çamaşırlarını temizlemek için sabun dağıtılması, sıcak yemek verilmesi, hastalananların derhal hastaneye sevk ve günlük ekme istihkakının mutlaka 960 gr. olması yönünde bir takım uyarıların yer alması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Müfettişlerin tespit ettikleri eksiklikleri onaylayan tevkifhane müdürü, söz konusu kötü koşullar konusunda daha da vahim bir tablo çizer⁸⁶. İngiliz siyasi mümessilliği ayrıca, tutuklanan zanlıların sorgulanmadan aylarca mahkemeye sevk edilememesi sebebiyle Hapishaneler Umumi Müdürlüğünü de şiddetli bir biçimde tenkit etmiştir⁸⁷. Yine tevkifhane müdürünün 29 Aralık 1919'da; sayıları 30 olan tutuklu ve mahkûmların üçte birinin elbise,

⁸⁴ BOA, DH. MB. HPS, 107/24 lef 2. Bundan başka elektrik tesisatı ve dinamo motoru 13 Kasım 1919 itibarıyla henüz tamamlanabilmiş değildir, bkz. DH. MB. HPS, 126/29 lef 2.

⁸⁵ BOA, DH. MB. HPS, 107/24 lef 1.

⁸⁶ BOA, DH. MB. HPS, M, 36/18, Tevkifhane müdürü; mahkûm ve mevkulların çoğunun elbiselerinin olmadığını, olanların ise pislik içinde bulunduğunu, hasta olanların Hapishane-i Umumi hastanesine sevk edilindiklerinde boş yatak olmadığı gerekçesiyle geri gönderildiklerini dile getirilmiştir. Bir diğer önemli sıkıntı olan sıcak yemek verilememesi konusunda ise şu ayrıntılar dikkat çekicidir: Tevkifhanede 17 Ekim 1918'e dek işe mutfaklarından ticret mukabilinde alınan yemekler dağıtılmıştır. Söz konusu mutfaklar lağvedilince sıcak yemek dağıtımı da kesilmiştir. Alternatif olarak dışarıdan yemek satın alınmak istenmişse de gerek muayyenât tertibi gerekse müteferrika tertibinde para olmadığından herhangi bir girişimde bulunulamamıştır.

⁸⁷ BOA, DH. MB. HPS, 102/16 (9 Ocak 1919).

hatta fanilalarının dahi olmadığı, şiddetli soğuk nedeniyle acilen merkezden 10 kat iç çamaşır ve 10 battaniye gönderilmesini talep etmesi, mahkûmların içinde buldukları olumsuz şartlar konusunda önemli ipuçları vermektedir⁸⁸. Bir diğer sorun ekmeklerin kalitesi meselesidir. Hüsameddin ve İdris efendilerin İmrahor'daki fırınından satın alınan 8 kuruşluk üçüncü sınıf ekmeklerin, yenilmeyecek kadar kötü olduğunu göstermek amacıyla tevkifhane doktoru tarafından tutulan zabıt, bir numune ekmekle birlikte 1 Ocak 1920'de İaşe Encümeni Müdürlüğü'ne gönderilmiştir. Tevkifhane müdürü, daha önce de bu konuda şikâyetlerini dile getirdiklerini, sorunun ancak ikinci sınıf ekmek satın alınarak giderilebileceğini de ifade etmiştir⁸⁹.

İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'nun talimatları ve iki haftalık ek süre tanınması üzerine çalışmalara hız verilmişse de öngörülen sürede yeni tevkifhaneye mahkûmların nakli yine gerçekleştirilememiştir. Bu arada mahkûmların, muhtemelen yeni tevkifhaneye nakledildiklerinde firara imkân bulmalarının güç olacağını düşünmeleri nedeniyle 1919 yılı yazında çok sık firar girişimleri yaşanmıştır⁹⁰.

Üsküdar Tevkifhanesi Müdürlüğünden Dersaadet Tevkifhanesi Müdürlüğü'ne gönderilen 11 Aralık tarihli tezkirede, azami üç gün içinde yeni tevkifhane binasına nakil işleminin gerçekleştirilebileceği, ancak mahkûmlar için yaptırılan hususi elbiseler ile açılış törenine katılacak diğer memur ve görevliler için hazırlanan elbiselerin gönderilmesi istenmiştir⁹¹. Ancak hazırlıkların uzun sürmesi ve bir takım diğer aksaklıklar nedeniyle, komisyonla birkaç kez daha görüşüldükten sonra söz konusu nakil işi ancak 15 Mart 1920'de gerçekleştirilebilmiştir⁹².

⁸⁸ BOA, DH. MB. HPS. M, 41/3. Mart 1920'de tevkifhaneadaki mahkûm ve mevkuf sayısı 33'tür, bkz. DH. MB. HPS. M, 41/80.

⁸⁹ BOA, DH. MB. HPS, 81/37.

⁹⁰ BOA, DH. MB. HPS. M, 38/71; 39/45; 39/50; 39/105.

⁹¹ BOA, DH. MB. HPS. M, 40/99, 18 Ra 1338/11 K. Evvel 1335 (11 Aralık 1919).

⁹² BOA, DH. MB. HPS. M, 41/78. "Üsküdar Tevkifhanesi'nin biran evvel inşaatını bitirerek mevkuf iskan etmek için gerek komisyonun arzusuna ve gerek bizim sarf ettiğimiz mesaiye rağmen, işin çokluğu ve vasıtanın azlığı sebebiyle mâteessüf inşaatın ikmali uzamış idi. Fakat mösyö Raymond ve Mösyö Wilson hazır olduğu halde son defaki mülakatımızda verdiğimiz söz üzerine, Mart'ın 15. günü mezkur tevkifhaneye bir kısım mevkufuları geçirmiş ve hapishanenin tesisine başlamış idik...", bkz. DH. MB. HPS. M, 41/78 lef 2/1.

Tevkifhane ile Üsküdar'daki Diğer Resmi Kurumların İşgali

Tevkifhanenin işgaliyle sonuçlanan süreç özetle şöyledir: 17 Mart 1920 günü, İngiliz ordusunun 28. fırkasına mensup bir kurmay binbaşı ile bir yüzbaşı, yanlarında Osmanlı irtibat subayı Mülazım Vedat Bey olduğu halde tevkifhaneyi teftiş edip bir takım notlar aldıktan sonra, yetkililere herhangi bir şey söylemeden ayrılmışlardır. Ertesi gün (18 Mart 1920, Perşembe) öğleden sonra bir buçuk sularında mezkur binbaşı, yanında bu defa bir piyade binbaşı olduğu halde binayı tekrar teftiş ettikten sonra, yine bir şey söylemeden dönmüştür. İngiliz subaylar bu ikinci gelişlerinde, tevkifhane bitişiğindeki adliye binası ile Üsküdar Sultanisi'ni de teftiş ederek iki saat içinde tahliye edilmelerini ihtar etmişlerdir.

Bu arada tevkifhanedeki yetkililer, gelişmelere bir anlam veremediklerinden ve baskın şeklindeki bu tür teftiş ve keyfi tahliyelere de aşına olduklarından işlerine devam etmişlerdir. Aynı gün (18 Mart 1920) akşam 6.15 sularında, sabah gelen piyade binbaşı, yanında iki üsteğmen ve 3 otomobil dolusu askerle tekrar gelerek binayı işgal etmeye başlamışlardır. Bu gelişme karşısında hapishane müdürü, binanın tahliyesine dair herhangi bir talimat almadığını ve bu işte bir yanlışlık olduğunu İngilizlere anlatmaya çalışmışsa da işgali engelleyememiştir. Bir yandan işgal sürerken diğer yandan İngilizler, mahkûmların bir saat içinde binadan tahliye edilmesini talep etmişlerdir. Buna karşılık tevkifhane müdürü, bu kargaşa ortamında firarların yaşanmasının kuvvetle muhtemel olduğunu beyanla, tahliyenin imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Bu arada bir diğer İngiliz kurmay binbaşı da tevkifhaneye varmış ve binanın tamamen tahliyesi için verilen bir saatlik süreyi 15 dakikaya indirmiştir.

Henüz işgal şoku atlatılmadan, tahliye için verilen 15 dakika gibi son derece kısa sürenin doğurduğu panik havası içinde, tevkifhane idaresi olabildiğince süratle hareket ederek mahkûmlar ile kayıt defterleri ve sair resmi evrakı binadan tahliye etmeye başlamıştır. Bu kargaşa atmosferinde mahkûmların eski tevkifhane yani okulun (Üsküdar Sultanisi) bodrum katına nakli⁹³ esnasında herhangi bir firar olayına meydan verilmemiştir. Ortaya çıkan bir diğer sıkıntı, işgalcilerin tahliye edilmesini istedikleri eşyanın nerede muhafaza edileceğiydi. Eski tevkifhane zaten bir bodrum katından ibaret olduğundan, tahliye edilen eşyanın oraya konması imkânsızdı. Bu yüzden tevkifhane müdürü merkeze, kalan eşyayı ertesi gün tahliye ettire-

⁹³ BOA, DH. MB. HPS, 82/11 cef 6/1. 20 Nisan 1336 tarihli olup Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü'nden hariciye nezaretine gönderilen tezkiredir.

rek bunları koyabileceği kiralık bir mekan bulmaya çalışacağını bildirmiştir⁹⁴. Söz konusu eşyanın tamamı tahliye edildikten sonra geçici olarak mutasarrıflık binasına konmuş, ardından da buradan alınarak İmrahor'da kiralanana yere nakledilmiştir⁹⁵.

Tevkifhanenin işgal edildiği gün Üsküdar Sultanisi'nin ibtidâi kısmı ile adliye binası da işgal edilmiştir. İbtidâi mektebindeki ders araç-gereçleri okulun kısm-ı sânisine nakledilmiştir. İşgal edilen Adliye binasında yer alan sulh mahkemesinin, Ayazma mahalle mektebi binasına, müdde-i umumilik ile diğer mahkemeler ve sair birimlerin ise iskele yakınında bir konağa, nezaret tarafından görevlendirilecek levazım müdürü marifetiyle nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Ardından 20 Mart'ta Üsküdar jandarma taburu ve merkez bölüğünün ikamet ettiği daireler de işgal edilmiştir. Bu sebeple tabur kumandanlığı kalem, mutasarrıflık dairesindeki bir odaya, merkez bölüğü de süvarilere ait kısım ile telefon santraline ait odaya nakledilmişlerdir. Yine 20 Mart'ta işgal edilen bir başka resmi kurum belediye dairesi olmuştur. İngilizler işgal ettikleri belediye binası ile yeni tevkifhane binasına, sömürgesi Hindistan'dan getirdikleri birlikleri (Hint kıtaları) yerleştirmişlerdir⁹⁶. Eski tevkifhanenin de işgali ihtimali ve zaten bu sırada 34 kişiden ibaret olan tutukluların bu şartlar altında muhafazası pek de mümkün olmadığından firara imkân vermemek amacıyla, bunların küçük gruplar halinde merkezdeki İstanbul Tevkifhanesi'ne nakledilmeleri kararlaştırılmıştır⁹⁷.

Üsküdar'ın bu şekilde işgal edildiği haberinin alınmasının ardından Dahiliye, Adliye ve Hariciye nezaretleri el konan resmi dairelerle birlikte tevkifhanenin de iadesini temin etmek amacıyla yoğun temaslar ve İngiliz Fevkalade Komiserliği ile Hapishaneler Komisyonu nezdinde müteaddit girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimlerden olumlu bir sonuç alınmadığı gibi, İngilizlerin Karadeniz askeri kuvvetleri komutanı tarafından işgalin gerekçesi: Stratejik açıdan bu binaya duyulan ihtiyaç olarak açık-

⁹⁴ BOA, DH. MB. HPS, 82/11 lef 3, 19 Mart 1920'de sabah saat 11.00'da tevkifhane müdüründen Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü'ne gönderilen tezkiredir. Bu hususta vilayetten Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkire: lef 4; Ayrıca bkz. DH. MB. HPS. M, 41/78, lef 4 ve lef 5.

⁹⁵ BOA, DH. MB. HPS, 82/11 lef 2; 128/14, lef 9.

⁹⁶ BOA, DH. MB. HPS, 107/44 lef 2.

⁹⁷ BOA, DH. MB. HPS, 82/11 lef 2 (20 Mart 1920). Üsküdar mutasarrıflığından İstanbul valiliğine gönderilen ve valilikten Hapishaneler Müdürlüğüne havale olunan tezkiredir.

lanmıştır⁹⁸. İngilizlerin Paşakapısı Tevkifhanesi'ni tahliye etmemeleri üzerine, Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü'nden İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'na gönderilen bir tezkirede, çok çaba sarf edilmesine rağmen "işlerin çokluğu ve vasıtanın azlığı" nedeniyle üyelerden Raymond ve Wilson'a söz verildiği tarihte inşaatın bitirilerek mahkûmların nakledilemediği itiraf edilmiştir. Bununla birlikte olağanüstü gayret gösterilerek 15 Mart 1920'de mahkûmların büyük bir kısmının yeni tevkifhane binasına nakledildiği, ancak bundan üç gün sonra (18 Mart 1920) İngiliz subayların talimatıyla tevkifhanenin işgal edilmesinin nedeninin anlaşılacağı ifade edilmiştir. Bu genel girişten sonra, İngilizlerin tevkifhaneyi tahliye etmelerini sağlamak amacıyla, hapishane binasının henüz tamamlanamamış olduğu, mutfak, hamam ve kanalizasyon işlerinin bitirilemediği, mahkûmların dışında buraya en fazla 120 asker sığabileceği, dolayısıyla askeri açıdan bunun önemli bir rakam olmadığı dile getirilmiştir. Raporun sonuç kısmında ise tamamen insani maksada yönelik olan bu kurumun vücuda gelmesi için komisyonun talimatları doğrultusunda elden gelen her şeyin yapıldığı, binanın tahliye edilmesiyle bu hizmetin tamamlanacağı ve bir "numune hapishanesi"nin ortaya çıkacağı ifade edilmiştir⁹⁹.

Mahkûmların 15 Mart 1920'de tevkifhaneye nakli ve 3 gün sonra İngilizler tarafından işgalinden sonra, kısa süreli bir duraksama yaşanmakla birlikte, inşaatın eksik kısımları olan mutfak, hamam gibi bölümler ile elektrik tesisatının inşaatına devam edilmiştir¹⁰⁰. Onnik Derounian'ın müteahhidi olduğu tevkifhanenin önemli birimlerinden olan hamam, ancak 5 Temmuz 1920'de bitirilebilmiştir¹⁰¹. Bu arada mahkûmların nakledildikleri eski tevkifhanenin güvenliği konusunda yaşanan önemli diğer bir gelişme 1 Temmuz 1920'de Üsküdar muntukasındaki jandarmaların İstanbul'a nakil

⁹⁸ BOA, DH. MB. HPS. 82/11 lef 9, Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 12 Mayıs 1920 tarihli tezkiredir.

⁹⁹ BOA, DH. MB. HPS. M, 41/78 lef 2/1, lef 3.

¹⁰⁰ BOA, DH. MB. HPS. M, 41/62; 128/4. İspanyan İmalathanesi'nden 25 Mart 1920'de menteşe, kapı kolu, ispanyolet, vida vs. gönderilmiş, 27 Mart'ta muhafaza duvarlarına dikenli tel çekilmiş, 28 Mart'ta 34 demir karyola nakledilmiş; 30 Mart'ta Galip Efendi tarafından dahili yağlı boyalar yapılmıştır. 1 Nisan itibarıyla; mutfak, çamaşırhane, bahçedeki tuvaletler, elektrik dinamosu, 3 Nisan 1920 itibarıyla da su deposu ile ilgili çalışmalar sürmekte ve gerekli malzemeler sevk edilmektedir, 13 Nisan'da bahçedeki tulumba tamir edilmiş, Mayıs ayında da tevkifhane bahçesindeki 1500 m³ toprağın tahliyesi tamamlanmıştır, bkz. DH. MB. HPS, 128/14; 127/22; 127/35; 129/2; 128/27; 128/14; 128/24.

¹⁰¹ BOA, DH. MB. HPS, 129/36.

kararından ötürü, tevkifhanenin güvenliğini temin eden jandarma muhafız birliğinin bu görevi polislere devretmeleridir¹⁰².

Paşakapısı Yangını ve Eski Tevkifhanenin Yanması

Tevkifhanenin başına gelen talihsizlikler bununla da kalmamıştır. Resmî makamlar tarafından verilen bilgilere göre 11 Kasım 1920 gecesi saat 5.30 sıralarında, İngilizlerin işgalinde bulunan belediye binasının üst katında, Hint kıtalarının kaldığı subay odalarının yanında mutfak olarak kullanılan kısımda gaz ocağının parlamasıyla yangın çıkmıştır. Rüzgar nedeniyle sultanî mektebine sıçrayan yangın, binanın bodrumunda bulunan eski tevkifhane de dahil olmak üzere her iki binanın tamamen yanmasına neden olmuştur. Yangının bir kundaklama olup olmadığı konusunda belgelerde en ufak bir ipucu yoktur. Yangın nedeniyle 23'ü erkek 5'i kadın toplam 28 tutuklu, Üsküdar Polis Merkezi'nden çağrılan memurlara teslim edilmiştir. Yaşanan kargaşa ortamından istifade eden Bilal isimli bir mahkûm yolda firar etmeyi başarmıştır¹⁰³.

Bu sırada İngilizlerin işgal ettikleri yeni tevkifhane binasını kısa süre içinde boşaltabileceklerini ifade etmeleri üzerine, ağır suç işlemiş olanların İstanbul Tevkifhanesi'ne nakli, adi suçtan mahkûm olanların ise polis merkezinde kalmaları, bina tahliye edildikten sonra tamamının eski yerlerine iadesini öngören bir ara formül bulunmuştur¹⁰⁴. Mahkûmlardan ağır suç işlemiş olan 17'sinin merkez tevkifhanesine nakli, kalan 10 tutuklunun ise polis merkezi nezarethanesinde kalmaları yönünde karar alınmış 13 Kasım 1920'de ilgililere gerekli tebligat yapılarak söz konusu nakil işlemi gerçekleştirilmiştir¹⁰⁵. Verilen tahliye sözlerinin yanında, yaşanan yangının ortaya çıkardığı yeni sıkıntılar, Üsküdar Tevkifhanesi'nin kısa süre sonra İngilizler tarafından tahliye edileceği yönündeki beklentiyi güçlendirirken, binanın

¹⁰² BOA, DH. MB. HPS, 129/7.

¹⁰³ BOA., DH. MB. HPS, 107/44, 29 Safer 1339/11 Teşrin-i sani 1336 (11 Kasım 1920), İstanbul valiliğinden dahiliye nezaretine gönderilen tezkiredir. DH. MB. HPS. M, 44/55. Valilik tarafından dahiliye nezaretine gönderilen tezkirede (nr. 107/44) mahkûm sayısı 28'i erkek 8'i kadın toplam 36 kişi olarak verilmiştir. Ancak bu sayı hatalıdır, zira daha sonra nakil işlemiyle ilgili olarak yapılan idari yazışmalarda, gerçek merkez tevkifhanesine nakledilenler, gerçekse polis merkezinde bırakılanların toplam sayısı 27 olarak gösterilmektedir. Yangın sebebiyle mahkûmların binadan tahliyesi esnasında yaşanan kargaşadan yararlanarak bir mahkûm da firar etmişti. Firarının de ilave edilmesiyle toplam sayı 28 olmaktadır.

¹⁰⁴ BOA, DH. MB. HPS, 107/42, 11 Kasım 1920 tarihiyle Hapishaneler İdaresi Müdürlüğünden İstanbul İstinaf Müdde-i Umumiliğine gönderilen tezkiredir.

¹⁰⁵ BOA, DH. MB. HPS, 107/44 lef 3; DH. MB. HPS. M, 44/55.

eksik kısımlarının tamamlanması için 18 Kasım 1920 itibarıyla malzeme sevkiyatına ve çalışmalara da hız verilmiştir¹⁰⁶.

Üsküdar Tevkifhanesi'nin Tahliyesi ve Mahkûmların Nakli

İngilizler 15 Mart 1920'de Üsküdar'da işgal etmeye başladıkları adliye, belediye, tevkifhane, jandarma merkezi ve sair resmi daireleri nihayet sekiz ay sonra 21 Kasım sabahı tahliye etmeye başlamışlardır. Tahliye haberinin belediye müdürü tarafından ihbarı üzerine, liva savcısı ile yanmış olan sultani müdürü Paşakapısı'na gönderilmişlerdir. Yapılan inceleme sonunda, daha önce meydana gelen yangından zarar görmeyen adliye ve jandarma binaları ile ibtidai mektebi teftiş edilmiş, ne gibi tamiratın gerektiği konusunda bir ön tespit yapıldıktan sonra, tahliye edilmiş olan binaların muhafazası VI. Piyade Bölüğü'ne havale edilmiştir¹⁰⁷.

Adliye ve belediye dairelerinin tahliyesinden birkaç gün sonra, aylardır işgal altında olan yeni tevkifhane binası da tahliye edilmiştir. Tahliye işleminin ardından gerçekleştirilen incelemeler sonucunda tamir ve inşaatın ikmal için bina bahçesine sevk edilmiş olan malzemeler ile bina içinde bulunan bir takım inşaat alet ve edevatının bir kısmının da kayıp olduğu anlaşılmıştır. İnşaat müteahhitlerinden Onnik Dérounian'ın bu konudaki mağduriyetinin giderilmesi için yaptığı müracaat ve ardından yapılan inceleme, bu konuyu tüm ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Gerek bina ve gerekse sair eşya, alet ve edevat konusunda neden oldukları zararın bedeli İngilizlerden talep edilmişse de olumlu bir sonuç alınamamıştır¹⁰⁸. İngilizlerin neden oldukları zarar, tahminen 40 bin lira ya da o zamanki rayiçe 32 bin dolardır¹⁰⁹.

Tevkifhanenin işgali sürecinde binanın bir takım kısımları zarar gördüğünden, tahliyenin ardından gerekli tamiratın icrasına başlanmıştır¹¹⁰. Yapılacak tamiratın acil olan kısımlarının tamamlanmasıyla, daha önce güvenlik gerekçesiyle Dersaadet Tevkifhanesi (İstinaf Tevkifhanesi)'ne nakledil-

¹⁰⁶ BOA, DH. MB. HPS, 116/28.

¹⁰⁷ BOA, DH. MB. HPS, 21/98 (21 Kasım 1920).

¹⁰⁸ BOA., DH. MB. HPS, 83/47, Onnik Efendi'nin arzuhali ile verdiği listede pres, delik makinesi, mengene tezgahı, çıpa takımı vb. makineler ile 47 kalemden oluşan sair alet ve edevatının kayıp olduğu anlaşılmıştır.

¹⁰⁹ Riggs, *İstanbul 1920*, s. 301.

¹¹⁰ BOA, DH. MB. HPS, 115/56; 17/69; 115/57; 115/39.

miş olan ağır suç işlemiş olan tutuklular 9 Aralık 1920'de yeni tevkifhaneye nakledilmişlerdir¹¹¹.

Kısa süre sonra tevkifhaneyi ziyaret eden Trowbridge Riggs, yeni tevkifhaneyi fiziki olarak ana hatlarıyla tasvir ettikten sonra, ikisi kadın toplam 38 tutuklunun bulunduğu tevkifhanede, mahkûmların yerde yattıklarını, yorgan battaniye ve sair benzer ihtiyaçlarını kendilerinin temin etmek zorunda olduklarını nakletmektedir. Riggs, olumlu maddeler olarak da mahkûmların günde bir saat dışarı çıkarıldıklarını ve tevkifhanenin gayet temiz olduğunu kaydetmektedir¹¹².

Mahkûmların tevkifhaneye naklinden sonra, binada gerekli tamirata ve eksik kalan kısımların ikmaline yönelik çalışmalar Aralık 1920 ve Ocak 1921'de de hız kesmeden devam etmiştir¹¹³. Tevkifhane binasının güvenliğini sağlayacak olan jandarmalar için bina içinde bir yer tahsis edilmediğinden, bunların, adliye binasının muhafazasıyla görevli jandarmalara ait koşu kalmaları düşünülmüştür. Ancak bu koşunun kapıya uzaklığının yaratacağı güvenlik zafiyetinin giderilmesi için, kapı bitişiğindeki odalardan birine nakli ve her iki güvenlik biriminin bu koşu kalmaları için Adliye Nezareti ile gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra Aralık 1920 sonunda bu düzenleme gerçekleştirilmiştir¹¹⁴. Daha sonra Mart 1921 başından itibaren, İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'nun izniyle, jandarmanın kumandanlığından alınan 6 mavzer gardiyanlara dağıtılmış ve böylece tevkifhanenin güvenliği silahlı gardiyanlar (müsellağ gardiyanlar) marifetiyle sağlanmaya başlanmıştır¹¹⁵.

9 Ocak 1921 tarihli rapordan anlaşıldığı kadarıyla; Üsküdar Tevkifhanesi'nin lağımlarının ikmal edilememesi bir yana, işgal döneminde kırılan hela künkleri ve sair mecraların tamiri aciliyet arz etmekteydi. Elektrik tesisatının tamamlanamamış olması bir diğer önemli eksiklikti. Yine aynı şekilde bina kapılarının bir kısmının eksik olması güvenlik sorunu yarattığından, hayli kalabalık durumda olan diğer hapishanelerden buraya mahkûm nakli gerçekleştirilememekteydi. Mahkûmların durumu ise gerçekten içler acısıdır. Mahkûm ve tutukluların yatacak yerleri ve giyecek elbiseleri olmadığı gibi, tevkifhane hastanesinde ilaç bulunmadığından en küçük rahatsız-

¹¹¹ BOA, DH. MB. HPS, 107/44 lef 4 (9 Aralık 1920), İstanbul valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkiredir.

¹¹² Riggs, *İstanbul 1920*, s. 303.

¹¹³ BOA, DH. MB. HPS., 116/14; 116/20.

¹¹⁴ BOA, DH. MB. HPS, 83/35 (23 Aralık 1920).

¹¹⁵ BOA, DH. MB. HPS, 83/51 (1 Mart 1921)

lıklar dahi tedavi edilememektedir. Raporda dikkat çeken önemli bir diğer husus; maaşlarını düzgün alamayan infaz memurlarının görevlerini ihmal, hatta kötüye kullandıklarının tespit edilmiş olmasıdır¹¹⁶.

Hapishanedeki gardiyanların ve diğer memurların, özellikle tutuklulara verilmek üzere yakınlarından aldıkları paraları kendilerine teslim etmeyecek bir takım yolsuzluklar¹¹⁷ yaptıkları, başıboş ve disiplinsiz tavırlarla görevi suistimal ettikleri, hastalık bahanesiyle sahte rapor alıp işten kaydardıkları, görev ve nöbet yerlerini terk ettikleri, sürekli dolaşmaları talimatı verildiği halde buna uymadıkları görülmektedir. Bu tür disiplin suçlarına, komisyon kararı ile maaş veya yevmiye kesme cezaları verilmiştir¹¹⁸.

Bu dönemde olumlu bir gelişme olarak Ocak 1921'de haberleşmeyi daha süratli hale getirmek amacıyla tevkifhaneye telefon tesisatı çekilmiştir¹¹⁹. Tevkifhane dahilindeki güvenliği silahsız gardiyanlar, haricinde ise silahlı (müsellah) gardiyanlar sağlamakta, posta vazifesi de atlı piyade bölüğünden tahsis edilen iki neferle yapılmaktaydı. Posta neferlerinin bölük komutanlığı tarafından geri alınması üzerine, tevkifhane müdürlüğü tarafından kalem alınan rapordaki ifadelerden, kurumun personel sıkıntısı içinde olduğunu öğrenmekteyiz¹²⁰. Bir diğer sıkıntı, ödeneklerle ilgilidir. Birkaç kez ihbarname gönderilmesine rağmen, kullanılan su bedelinin defterdarlığa ödenememesi üzerine tevkifhanenin suyunun kesilmesi bu sıkıntının tezahürlerinden biridir. Sorunun giderilememesi üzerine, bahçede bulunan kuyudan tulumba ile çekilen acı su içilmeye ve kullanılmaya başlanmıştır. Mahkûmlar doğal olarak bu durumdan şiddetle şikâyet edince, müdüriyet, bu sıkıntılı durumun biran önce aşılması için 18 Nisan 1921'de Hapishaneler Müdüriyetine müracaat etmiştir¹²¹.

¹¹⁶ BOA, DH. MB. HPS, 130/71. Aynı raporda İshakpaşa ve Hapishane-i Umûmî'nin de genel durumları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Onların da hali Üsküdar Tevkifhanesi'nden farklı değildir.

¹¹⁷ Gardiyanların mahkûmları hususi işlerinde kullanmaları, alışveriş etmeleri, yasak yiyecek ve içeceklerin girişine izin vermeleri ve onlarla samimi bir biçimde sohbet etmeleri yasaktı, ayrıntılar için bkz. Fatmağül Demirel, "Osmanlı Hapishanesinin Gardiyanları", s. 259-262; Gültekin Yıldız, *a.g.tez.*, s. 216-224.

¹¹⁸ BOA, DH. MB. HPS, 132/6 (7 Mart 1921); 130/22; 133/10; (Nisan 1921); 138/18 (Şubat 1922); 136/19; 136/20; 136/23; Demirel, *a.g.m.*, s. 259.

¹¹⁹ BOA, DH. MB. HPS, 83/57.

¹²⁰ BOA, DH. MB. HPS. M, 45/20 (8 Mart 1921).

¹²¹ BOA, DH. MB. HPS, 137/53.

Mevcut belgelerden, tevkifhanenin mutfak gibi son derece önemli kısımlarından birinin 1922 sonrasında dahi bitirilememiş olduğu anlaşılmaktadır¹²². Mütareke döneminin ardından, Milli Mücadele devrinde Üsküdar Tevkifhanesi'nin durumu ve yaşanan olaylar, başka bir çalışmanın konusudur. Jandarmanın tarafından tutulmuş olan tarihçedeki kayıtlara göre; söz konusu cezaevi 1928 yılında esaslı bir tamirattan geçirilmiş ve bahçede yer alan ve günümüzde de kullanılan müstemilatın bir kısmı ilave edilmiştir. 1970'li yıllarda ise binanın güvenliğini arttırmak ve dışarıyla temasını en aza indirmek amacıyla muhafaza duvarları yükseltilmiş ve yine bahçesine bir takım ek hizmet binaları ilave edilmiştir.

¹²² BOA, DH. MB. HPS, 138/17, Adliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Mart 1922 tarihli tezkirede, Üsküdar Tevkifhanesi tarafından mutfak olarak kullanılan ve nezarete ait olan üç numaralı evrak mahzeninin derhal boşaltılması istenmiştir.

HARPUR İÇ KALE MAHALLE KAZISI: OSMANLI'YA ARKEOLOJİK BİR YAKLAŞIM (İlk Sonuçlar)

NECLA ARSLAN SEVİN* - VELİ SEVİN** - HAYDAR KALSEN***

Uzun Osmanlı tarihi ve onun yarattığı çok renkli kültürü daha sağlıklı ve iyi tanımanın yollarından biri arkeoloji disiplini sonuna dek kullanmaktan geçer. Üç kıtaya yayılmış altı yüz yıllık bir geçmişin ayrıntılarını yalnızca resmî vesikaya dayanıp güvenerek anlamak ve açıklamak pek mümkün görünmüyor. Arşivlerdeki "tekemmül etmiş" evrağa ne derecede güvenilebilir? Tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri, mühime defterleri, salnameler, vaka-i nüvist kayıtları vb. notlar tek başlarına geçmiş tüm ayrıntılarıyla yansıtabilirler mi? Tartışmaya sonuna dek açık konular. Günümüzde zaten sık sık tartışılıyorlar da... Oysa maddesel kültür kalıntıları, eski kent ve köy yıkıntıları, tarihin yazılı belgelere hiç yansımamış birçok giz perdesini aralayabilecek, karanlık noktalara ışık saçabilecek kanıtlar barındırıyor derinlerinde. Katmanlar arasına sıkışıp kalmış bu kanıtlarla tarih daha somut verilerle ortaya konabilir ve geçmiş objektif olarak yansıtılabilir, hamasetten, kin ve nefretten uzak, doyurucu alabildiğine...

Osmanlı Arkeolojisi disiplini kısaca böyle bir ihtiyaçtan doğdu yakın geçmişte (Baram ve Carroll 2004; Sevin 2007). Tarih incelemelerinde maddesel kültür kalıntularından da azamî yararlanmayı amaç edinen bu yeni disiplinin en etkili olabileceği yerlerse, yakın geçmişin çeşitli nedenlerle terk edilmiş kent ve kasaba dokuları olabilir: Eski Van Şehri, Palu, Doğubeyazıt ve Harput gibi.

2005 yılında Elazığ/Harput'ta başlanan İç Kale Osmanlı mahalle kazıları bu tür bir düşünce ve planlamanın ürünü. Kazılar öncesinde kent 19. yüzyılın ortalarından itibaren ıssızlaşmaya başlayan bir "Osmanlı Pompeisi" gibi sessizce yatıyordu toprağın altında (Res. 1-3; Çizim 1). Ve özellikle insan eliyle eriyip gidiyordu gün be gün. Eski Harput kültürü yok olmaya

* Prof. Dr., neclaarslansevin@yahoo.com.

** Prof. Dr., veli_sevin@yahoo.com.

*** Müzc Müdürü, 23119 Elazığ.

üz tutmuştu neredeyse, ardında yalnızca gitgide soluklaşan anılar bırakarak "Paşa Göçtü" peşrevinin nağmeleri arasında...

Modern yerleşmelerden hiç nasiplenmemiş, betonla tanışmamış Harput Kale Mahallesi'ndeki kazılara 2005 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Elazığ Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü ve Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında başlandı¹. Bu yazıda, 2007 yılında üçüncü dönemi yapılan kazıya ait ilk ön sonuçlar ana çizgileriyle ele alınacaktır.

Kale Mahallesi Kazıları

Harput, Elazığ il merkezinin birkaç km kuzeyinde kayalıklar üzerine kurulmuş tarihsel bir merkez. Denizden 1400 m yükseklikteki kayalık, güneyindeki geniş ve bereketli ovaya (Uluova) ve bu ovadan doğuya, batıya ve güneye doğru uzanan doğal yollara egemen bir konumdadır. Surlarla korunan eski kentin güneydoğusunda, batıdan Sal Deresi, doğudan da Mezbaahane Deresi vadileriyle sınırlanan izole kalker kayalık üzerinde yöresel olarak "Süt Kale" de denen İç Kale bulunmaktadır (Res. 1). Bugünkü arkeolojik verilere göre İç Kale'nin geçmişi Urartu Krallığı dönemine uzanır². Kayalara oyulmuş çeşitli yapı temelleri gerçekten Urartu işçiliğini andırır; ancak birkaçı yüzeyden bulunmuş, biri de yeni kazılar sırasında Osmanlı kültür katları içinde karışık olarak ele geçen üç dört parça tipik çanak çömlek dışında Urartu varlığı tam anlamıyla belgelenebilmiş değil

¹ Kurtarma amaçlı kazılarımıza gerekli izni veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, gerekli parasal desteği sağlayan Döner Sermaye İşletmeleri Müdürlüğü'ne, sıcak ilgi ve maddi ve manevi destekleri nedeniyle Elazığ Valileri sayın Kadir Koçdemir ve sayın Muammer Muşmal'a teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca İl Kültür Müdür sayın Tahsin Öztürk'e yakın ilgisi ve Karayolları Elazığ Bölge Müdürlüğü'ne de toprak üstü kalıntıların topografik plana oturtulmasındaki yardımları nedeniyle şükran borluyuz. 2005 ve 2007 yılları arasında bilim kurulu, bu satırların yazarlarının dışında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. M. Beşir Aşan Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Yüksel Arslantaş, Elazığ Müzesi Araştırmacıları'ndan arkeolog Bülent Demir, arkeolog Ercan Kan ve arkeolog Bilal Yürük'ten kurulmuştur. Bunların yanında kazıya çeşitli üniversitelerin Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümlerinden çok sayıda mezun ve stajyer öğrenci katılmış, resimleri fotoğraf sanatçısı Feridun Şedele çekmiştir. Kale Camii'ne ait kimi mimari rölöve ve çizimler mimar Servet Karakaş tarafından yapılmış, kent planı ve durum planı Prof. Dr. Veli Sevin'in elinden çıkmıştır.

² C.F. Lehmann-Haupt'un Harput'ta bir antikacıdan satın aldığı bazalt bir kabartma parçasına dayanılarak zaman zaman kalenin İÖ. 2. binyıla uzanan bir geçmişe sahip olduğu ileri sürülmekle birlikte söz konusu ilginç kabartmanın bulunmuş yeri ve tarihi son derecede karanlıktır. Bkz. C.F. Lehmann-Haupt 1907: 60, res. 36; 1910: 475 vd. Kaledeki Urartu izleri için: Sevin 1989: res. 42-43; Köroğlu 1996: 16 vd., res. 2.

henüz. Urartu sonrasında Roma, Bizans ve 1087 yılında Çubukoğulları ile başlayıp Artuklu ve diğerleriyle sürüp giden Türk egemenliği hep izler bırakmış bu yalçın kayalıkta, keskin ya da soluk. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında başlayan Osmanlı yönetimi ise kesintisiz 400 yılı buluyor. Bu nedenle tüm aşağı şehir ile birlikte göze batan kalıntıların büyük bölümü Osmanlı döneminden kalma. Önceleri Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancakken 1865'te başlı başına bir eyalet haline getirilmiş, giderek artan bu önemine uygun düşmeyen coğrafi ve topografik yapısı nedeniyle ovada yeni kurulan Mamuret-ül Aziz (Elaziz, Elazığ) kentine taşınarak 20. yüzyılın başlarında büyük çapta ıssızlaşmıştı.

Tabakalaşma Durumu

Binyıllar boyunca iskân görmüş, biri yıkılınca yerine yenisi yapılmış binalarla kaplı iç kaleyi adeta bir höyük olarak nitelenecek yanlış olmaz. 2 bin 8 yüz yıl boyunca üst üste istiflenmiş bu yapı katlarının düzeni yani stratigrafi nasıldı? Geniş çaplı kazılar başlamadan önce bu konuda bazı bilgiler elde etmeyi başardık.

Kale tabakalaşması hakkında ön bilgiler önceki yıllarda Artuklu sarayı yakınında yapılan sur restorasyonu çalışması sırasında açılmış derin bir çukurdaki küçük bir sondajdan ve Kale Camii'nin tabanı altında rastlanan İslam öncesi döneme ait yapı katlarından edinilmiştir. Kale kuzeyden güneye doğru alçalıp yükselen kalker bir kayalıkta kurulmuştur. Üzerinde Urartu temel yatakları görülebilen kayalık zaman zaman yüzeye çıkmaktadır. Kuzey uçtaki yüksek sondaj alanında üst üste kültür katlarından -en azından- 5-6 m kalınlığında bir katmanlaşma ortaya çıkarılmıştır (Res. 4). Ana kayanın görülmediği höyük görünümlü bu alanda yaptığımız küçük derinlik sondajında en geç yapı katlarının Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu belirlenmiştir. Birkaç evreli Osmanlı kültür katlarının bu kuzey kesimde yaklaşık 5 m kalınlığa kadar ulaştığı ve en azından 3 ayrı yapı katı içerdiği anlaşılmıştır. Elde edilen malzeme tümüyle Osmanlı karakterindedir. Büyük çapta açılmaya başlanan en geç evrenin yapıları (1. yapı katı) daima çamur harçlı, moloz taş duvarlı, çamur sıvalı ve beyaz badanalıdır. İnce duvar temelleri, toprağa açılan çukurlar içine oturtulmuştur. Bunların hemen altında bir başka Osmanlı yapı katı (2. yapı katı) yer alır. 2. yapı katının duvarları da üsttekilerle aynı yönde uzanır ve aynı özelliklere sahiptir. Daha alttaki 3. yapı katında moloz taş temeller çoğu kez ahşap bir hatıl izgarası üzerine oturtulmuştur. Bu üç yapı katı Osmanlı dönemine aittir. Daha da derinde yüksek taş temelli ve kerpiç duvarlı yapıların varlığı saptanmıştır. Bu yapıların Osmanlı öncesine gitmiş olması mümkündür. Nite-

kim kuzeybatı dorukta yükselen Artuklu saray kalıntıları ve surlar Osmanlı öncesi tabakaların kuvvetli bir şekilde temsil edildiğini kanıtlamaktadır.

İç Kale'nin stratigrafisi ile ilgili en yeni bilgiler 2007 yılı kazıları sırasında Kale Camii'nin tabanı altında ortaya çıkarılmıştır (Res. 5; Çizim 2). Üç ayrı yapı katı halindeki bu kalıntılardan en sonuncusu, horasan harçlı duvarlara sahip cam mozaiklerle süslü büyük bir yapıyla temsil edilmektedir (I). Bunun altında, çamur harçlı moloz taş duvarları diyagonal ahşap hatullarla güçlendirilmiş üç ya da dört odalı bir yapı kompleksi yer alır (II). En erken yapı katı ise kerpiç duvarlı yapılarla diğerlerinden ayrılır (III). Bu üç yapı katı sikkelere ve küçük buluntulara göre Bizans dönemine aittir. Böylelikle kalede şimdiye kadar, en azından, üçü Osmanlı, üçü de Bizans dönemlerine ait olmak üzere 6 kadar yapı katının varlığı saptanmıştır. Artuklu, Selçuklu, İlhanlı, Dulkadiroğlu ve Akkoyunlu egemenlikleri de göz önüne alınırsa bu yapı katlarının 10'u bulmasına şaşırılmamak gerekir.

Toplam genişliği 7-8 dekarı bulan İç Kale alanının büyük bölümü, izleri yüzeyden rahatlıkla görülebilen Osmanlı dönemi mimarî kalıntılarıyla kaplı (Res. 2-3; Çizim 1). Yüzeyde oluşları nedeniyle giderek yok olmaya yüz tutan bu kalıntılar yeni Elazığ'ın 19. yüzyılın ortalarında Mamuret-ül Aziz adıyla ovada kurulması üzerine giderek ıssızlaşmış bir mahalleye ait. Söz konusu kalıntılar her yıl yoğun ziyaretçi akını ve doğa koşulları nedeniyle büyük yıkım görmektedir. Geç Osmanlı kültür katlarının tahribe açık durumu, buradaki arkeolojik çalışmanın daha çok Osmanlı dönemi üzerinde yoğunlaştırılması sonucunu beraberinde getirmiştir. Aksi takdirde, daha erken tabakalara ulaşmak için tüm Osmanlı yapı katlarının kaldırılması gerekecektir. Böyle bir uygulama ise büyük yıkıma yol açacak ve yakın tarih tabakaları yok olup gidecektir. Bu nedenle Harput İç Kale kazılarında "Osmanlı Arkeolojisi" denen yeni bir disiplinin uygulanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Yakın geçmişin, günümüze el değmeden kalabilmiş bu mahallesinde tarih uzmanlarıyla el ele verilerek yapılacak kurtarma kazıları, Osmanlı çağının tarihsel belgelere fazla yansımamış gündelik yaşama ilişkin yönlerinin arkeolojik verilerle daha sağlıklı şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Osmanlı arşiv belgeleri, tahrir defterleri, salnâmeler, şer'iyye sicili vb. yazılı belgeler bu çalışmada en önde gelen rehberler olacaktır. Bu belgeler sayesinde kazılarak ortaya çıkarılacak mimarlık kalıntıları ve küçük buluntular sağlıklı bir biçimde anlamlandırılabilir, böylelikle Harput'un yakın geçmişi daha iyi bir şekilde öğrenilebilecektir.

Tarihsel belgelere göre 16. yüzyılda kalede bir "dizdâr"ın emrinde surları 84 ile 120 arasında değişen askeri bir garnizon görev yapmaktaydı ve

olasılıkla mahalle henüz kurulmamıştı³. Nitekim bu çağa ait tahrir defterlerinde kentteki 16 mahallenin arasında adının geçmeyişi de bunun bir kanıtı olmalıdır. Bu konuda en geniş araştırmayı yapmış olan M. Ünal (1989: 197; 1992) bir Harput şer'iyye siciline dayanarak 17. yüzyılda kalede "Kale Mahallesi" adıyla bir mahallenin kurulduğunu ve sakinlerini kaleyi korumakla yükümlü "müstahfızan" (muhafız) grubunun oluşturduğunu ileri sürer. 17. yüzyılda bu muhafızlık görevinin nesilden nesile intikal eder bir durumda olması yüzünden (Ünal 1989: 49) mahalle sakinlerinin önemli bir bölümünün asker aileleri olduğu kabul edilebilir. Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortasındaki ziyareti sırasında kalede, eski bir cami, su sarnıçları, tahıl ambarları, cephanelikler ve âla şahî toplarla birlikte bin kadar haneden söz eder (Evliya Çelebi 1986: 170 vd.). Hane sayısı abartılı olmakla birlikte bu anlatım mahallenin varlığını destekler. H. 1103-1133/M. 1691-1720 tarihli Harput Şer'iyye Sicili kayıtlarında geçen "kale sakini..." vb. ifadeler mahal- lenin 17. yüzyılın sonlarında var olduğunu gösterir. "Kale Mahallesi" adının açıkça anıldığı en erken kayıt 1821 tarihli Harput şer'iyye sicilidir; buna göre mahallede 29 hane bulunmaktadır; 1830'lardaki bir nüfus sayımında 47, 1885 tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'nde ise 15-20 hanenin adı geçer (Sunguroğlu 1958: 264, not 4; Aksın 1999: 118 vd., 134, 160). Anlaşılaçağı üzere Kale Mahallesi 17. yüzyılda kurulmuş ve 20. yüzyılın başlarına kadar inişler ve çıkışlarla yaşamını sürdürmüştür. Sakinlerinin yeni kurulan Elazığ'a taşınması sonucu da tamamen terk edilmiştir.

Osmanlı mahallesine (Kale Mahallesi) ait kalınlardan çoğu çamur harçlı temellere sahiptir. Bu büyük mahalle dokusu, batıdaki kale girişinden başlayarak doğu ve kuzey yönlerinde uzanan 4,5 m kadar genişliğindeki bir ana caddeye açılan, kimileri 2,60 m, kimileri 1,60 m kadar genişliğinde dar sokaklar ve küçük iç meydanlar etrafında adalar halinde kümelendirilmiştir (Çizim 1). Dik kesişen sokaklar arasındaki meyilli arazi üzerine kurulu adalara yerleştirilmiş bu mahalle dokusu bilinçli bir tasarımın ürünü (Çizim 3). Bu tasarım aşağı kenttin dar ve dolambaçlı sokakları etrafında gelişmiş yapısından farklı bir anlayışta. Evler ise birbiri üzerine istiflenmiş.

Bu karmaşık yapının daha iyi anlaşılıp çözülebilmesi için mahalle üç ana sektöre ayrılarak ele alınmıştır: Ana caddenin kuzeyindeki yüksek bölüme "Yukarı Mahalle", bunun güneyinde uzanan merkezî konumlu sektöre "Orta Mahalle" ya da "Cami Mahallesi", güney ve batı etekteki daha alçak konumlu adalara da "Aşağı Mahalle" adları verilmiştir.

³ Kale içinde Osmanlı öncesinde sivil halkın yaşadığı bir mahalle ya da mahallelerin olabileceğı varsayılmışsa da buna ait kanıtlardan henüz yoksunuz: Krş. Danık 2001: 74.

2005 ve 2007 yılları arasında kazılar Orta Mahalle ile güneydeki Aşağı Mahalle'de sürdürülmüştür. Orta Mahalle ya da diğer adıyla Cami Mahallesi Kale Mahallesi'nin merkezini teşkil eder. Bu sektör eski Kale Camii çevresinde gelişmiş büyük bir konut ve çeşitli dükkân ve atölyelerden oluşur (Çizim 3). Uluova'ya bakan manzaralı konumdaki Aşağı Mahalle'de ise karşılıklı iki ev en dikkat çekici öge durumundadır. Aşağıda bu iki sektörde ortaya çıkarılan bazı önemli yapılar ile buluntulara değinilecektir.

Kale Camii

Osmanlı döneminin başlarından beri (1523) kalede bir caminin varlığından söz edilmektedir (Ünal 1989: 210; Bizirlik 2002: 52 vd.). Evliya Çelebi onu, bir yerde tek minareli, başka bir yerde ise minaresiz eski bir cami olarak anar. Bu cami 1950'li yıllara kadar örme taştan bir sütunıyla kısmen ayakta kalabilmişti (Ardıçoğlu 1964: 73). Ancak bu tarihten günümüze kadar geçen 50-60 yılda tümüyle yıkılarak toprak altında gömülmüştü. Şaşırtıcı bir hızla ilerleyen bu yıkım günümüzde tarihî eserlerin ne kadar büyük bir tehdit altında bulunduğunun en güzel örneklerindedir. Yerel tarihçi Sunguroğlu (1958: 279) yapının kale ana yolunun hemen sağında bulunduğunu ifade eder. Gerçekten de Orta Mahallenin güneybatı ucunda toprak üstündeki boyut ve kalıntılarıyla bu tanımlamaya uyan oldukça geniş bir dikdörtgen alan-mekân bulunmaktaydı. Alçak bir teras üzerine konumlandırılmış bulunan bu yapı 2006 ve 2007 yıllarındaki kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış ve Kale Camii yeniden gün ışığına kavuşturulmuştur (Res. 5-7; Çizim 2-3). Batı ve güneyden iki büyük cadde ile çevrili cami 15,50 x 8,50 m boyutlarındadır. 0,80 m genişliğindeki duvarları, Harput Ulu Camii gibi, moloz taş ve horasan harçla örülmüş, temeller ana kayaya oyulmuş Urartu temel yatakları üzerine oturtulmuştur. Özellikle güneydoğu köşedeki kaya yatakları cami zemininden 1,00 m kadar yükselmektedir. Öyle anlaşılıyor ki binayı inşa edenler bu kaya kütesinin caminin içinde olmasından rahatsızlık duymamışlardır. Yapının doğu kısa duvarının yüksekliği 4 m'yi bulmaktadır. Duvarlar sıvalı ve beyaz badanalıdır. Cami dikdörtgen değil yamuk planlıdır. Kuzeybatı köşesi, ana caddeyi daraltmamak amacıyla içe yani güneye doğru döndürülerek batı kısa yüzünün genişliği 6,40 m'ye düşürülmüştür.

Camiye batı kısa duvarının kuzey ucuna yerleştirilmiş üç basamaklı bir merdivenle çıkılır. Birbirine horasan harçla tutturulmuş düzgün kesme taş bloklarla kaplı olduğu anlaşılan bu kapının taşları, ne yazık ki, tümüyle sökülmüştür. 1.30 m genişliğindeki kapı geçidi, binanın terk edilmesi sırasında, olasılıkla ahşap kapı kanadı söküldükten sonra, giriş çıkışı engelle-

yecek şekilde kuru taştan bir duvarla örülerek köreltilmiştir. Kapıdan, zemini sal taşı levha döşeli küçük bir hole geçilir (Res. 8). Ayakkabı çıkarılan bu kesimde, güney duvarı önünde, zeminden 0,30 m kadar yüksekte bir bank uzanır. Buradan bir basamakla ibadet mekânına ulaşılır. Enine yerleştirilmiş bu ana mekân 11,75 x 8,50 m boyutlarındadır. 0,92 m genişlik ve 0,40 m derinliğindeki mihrap güney uzun duvarının orta bölümüne yerleştirilmiştir (Res. 6). En alttaki üç bloğu günümüze ulaşan mihrap koyu kahverengi taş ve beyaz renkli kalker bloklarla örülmüştür. Salonun ortasında kaideleri kare planlı iki yuvarlak sütun yükselir (Res. 9). Bunlardan batudaki, yukarıda da belirtildiği üzere, 50-60 yıl öncesine kadar başlığına kadar ayakta kalabilmeyi başarmıştı. Kaideler ve sütunlar bölgenin “Feth Ahmed Taşı” denen açık yeşil renkli yerel kum taşı bloklarından örülmüştür. Arada kırmızı koyu kahve renkli taştan bir bant bulunmaktadır. Üstte gri renkli kum taşıdan oyulmuş akant yaprağı biçimli başlık yer alır. Birkaç pencere camı parçası yüksekte bazı pencereler olabileceğine işaret eder. Nitekim Sunguroğlu (1958:279) caminin güney ve kuzey duvarları üzerinde üçerden altı pencere bulunduğuna değinir. Üç küçük çini parçası olasılıkla mihrapta çini süsleme kullanılmış olabileceğini düşündürür. Bunlardan biri turkuaz zemin üzerine mavi ve yeşil yapraklı ve kırmızı nokta motiflidir; noktalar minik kabartılar halindedir. Bir diğer parça da benzer özellikler taşır. Üçüncü çini parçası ise açık yeşil zemine koyu mavi, beyaz, siyah ve kırmızı renk çiçek ve yaprak motifleri içermektedir ve Osmanlı dönemi Kütahya çinilerinin benzeridir (Res. 10).

Kazı sırasında çatının ne şekilde örtüldüğüne işaret edecek yeterli bulguya ne yazık ki rastlanmamıştır. Az sayıda pişmiş tuğla parçası sütunlar üzerinde yükselen tuğla örgülü bir beşik tonozun varlığını düşündürür. Sunguroğlu'nun (1958: 279) “tavan, tonoz halinde ve üzeri topraktı” şeklindeki ifadesi bu düşünceye destek sağlasa da caminin kullanılır durumunu bizzat görmemiş, yalnızca anlatılanlar ve arşiv belgelerindeki bilgilerle yetinmiş olduğundan verdiği bilgilere tam anlamıyla güvenilemez⁴. Mimarî parçalar arasında koyu kırmızı-kahve renkli ve yalnızca bir yüzleri işlenmiş az sayıda taş blok, taşıyıcı bir kemer sisteminin elemanları olabilir. Ancak yine de bir kemerin varlığını gösteren yeterli veri yoktur.

Yapının taş kaplamalı giriş dışında, taban kaplamaları sökülmüştür; ancak kuzey uzun duvar önünde kalmış kalıntılar, en azından duvar kenarlarının küçük düzensiz taşlarla kaplandığını gösterir. Toprak zemin üze-

⁴ Sunguroğlu (1958: 279) caminin 7,00 x 7,00 m boyutlarında olduğunu bildirir.

rinde zaman zaman duvarlara paralel olarak uzanan enli ve uzun ahşap izleri ve yuvaları görülmektedir. Bunlar muhtemelen eski yapı katları üzerine tabanı desteklemek için yerleştirilen ahşap hatul ızgarasının kalıntılarıdır. Mihrabın hemen batısında bir minberin varlığına işaret eden iki taş kaide ile ahşap hatul kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.

Caminin güneybatı köşesinde 4,50 x 3,60 m kadar boyutlarında bir hacim vardır. Cami zemininden 2,00 m kadar derindeki bu hacme güney duvarı üzerine açılmış küçük bir kapıyla dışarıdan girilmektedir. Bu küçük ve karanlık odanın kuzey duvarı önünde boydan boya bir seki, kuzeydoğu köşede ise bir niş bulunmaktadır. Ana salonun batı duvarına açılmış dar bir ışıklık menfezi ile aydınlatılmış bu derin odanın bir "i'tikâf mahalli" ya da çilehane veya depo olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bu karanlık mekânın ahşap tavanı üzerinde, cami tabanından biraz daha yüksekte başka bir hacim bulunduğunu sanmaktayız. Nitekim ana girişin hemen sağında bu mekâna geçit veren dar bir açıklığın silik izleri görülebilmektedir.

Gayet basit bir işçilik gösteren cami hangi döneme aittir? Henüz bu konuyu aydınlayabilecek kesin kanıtlara sahip değiliz. Yerel tarihçi Ardiçoğlu (1964: 80, not 8) iki örme sütundan biri üzerinde H. 805/M. 1398 tarihli bir kitabe bulunduğunu bildirir; ancak bugün bu kitabeye ait hiçbir iz yoktur. Bu yüzden varsa yazıtın gerçekten caminin ilk yapılış dönemine mi, yoksa bir onarıma mı ait olduğu konusunda bir şey söylenemez. Şurası açıktır ki Osmanlı dönemindeki dört yüz yıllık kullanım sırasında cami büyük çapta onarımlara sahne olmuş ve özgün durumunu yitirmiştir. Kazı sırasında ele geçirilen sikkeler, lüle, porselen fincan ve tabak parçaları, cam kap ve bilezik parçaları vb. küçük buluntular ibadethanenin Osmanlılar tarafından kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Hatta Hicrî 1307/ Milâdi 1909 tarihli sikkeler yapı için bir *terminus ante quem* sağlarlar (Res. 11); ancak inşaatın ne zaman başladığını göstermezler. Yapının Urartu kaya temelleri üzerine kurulmuş oluşu çok erken bir geçmişi akla getirir. Çünkü yukarıda sözü edilen stratigrafi çalışmalarından İç Kale yüzeyini en az 6-7 ve hatta 7-8 m kalınlıkta kültür katmanlarının örttüğü tespit edilmiştir. Bu denli kalın katmanların Osmanlılarca ana kayaya inilene değin sökülmesi beklenemez. Gerçekten de stratigrafik profil çalışmalarında en azından üç yapı katı halindeki Osmanlı kalıntılarının daima eski kültür katları üzerine oturtulduğu anlaşılmıştır. Nitekim bu eski cami de, yukarıda değinildiği gibi, geçmişi Bizans dönemine uzanan üç yapı katı üzerine inşa olunmuştur (Res. 5; Çizim 2). Bunlardan en yenisi (I), kuzeybatı-güneydoğu uzantılı, 0,90 m kalınlığında horasan harçlı uzun bir duvar ve

cam mozaikli büyük bir yapı ile temsil olunur. Cami tabanının temizliği sırasında, kimileri 10-11. yüzyıllara tarihlenen anonim Bizans sikkeleri (*folles*) ile 11. ve 12. yüzyıl ortalarına tarihlenebilecek İslâm dönemi paraları ele geçirilmiştir. Bunlardan, aşağıda değinilecek olan en ilginç, Danişmentli Melik Gazi Gümüştegin'in oğlu Melik Mehmed'e (Hicrî 529-536/Miladî 1134-1142) aittir. Henüz tam anlamıyla temizlenip okunamamış çok sayıda Artuklu sikkesi de bulunmuştur⁵. Bu kanıtlar yapının oldukça erken bir geçmişi olduğuna işaret etmektedir. Uzun yıllar kullanıldığı için büyük tadilat geçirerek değişmekle birlikte, ana plan şemasının kırık eksensiz ve enine geliştirilmiş oluşu Artuklu camileriyle bir ilişkisi bulunabileceğini düşündürür (Altun 1978). Ayrıca kesme taş mimaride kullanılan yeşil renkli yöresel kum taşları ile koyu kahve renkli taşlar da Harput Ulu Camii'ndekilerle karşılaştırılabilir.

Caminin doğusundaki yüksek teras üzerinde, duvarları camiye yapıştirılarak arka arkaya inşa edilmiş dikdörtgen planlı bir takım odalar bulunmaktadır (Çizim 3). 4,10 x 2,70 m boyutlarındaki bu odalara giriş, caminin güney dış duvarı boyunca kuzeydoğu-güneybatı yönlerinde uzanan 2,65 m genişliğindeki bir sokaktan yapılabilmektedir. Henüz kazısı tam anlamıyla sonuçlanmamışsa da, biz bu oda dizisinin caminin Osmanlı çağı eklentisi olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim bu zamanda Harput'ta her mahalle camiine bitişik küçük bir dersane bulunduğu bilinmektedir (Evliya Çelebi 1986:171; Sunguroğlu 1959: 4; Ardiçoğlu 1964: 82).

Güney Yamaç Evi

Yukarıda belirtildiği üzere Kale Mahallesi'nde, mimarî kalıntılardan anlaşılacağı gibi irili ufaklı 15 kadar ev yer almaktaydı (Çizim 1). 2005 yılında bunlardan biri tümüyle ortaya çıkarılmıştır (Res. 12; Çizim 4). Bu yapı Aşağı Mahallenin güney ucunda, kalenin güney suruna yakın bir alanda karşılıklı olarak kurulmuş iki evden biridir. Tümüyle moloz taş ve çamur harçtan, ahşap hatullarla güçlendirilerek yapılmıştır. Öndeki odunluk eklentisi hariç tabanı yaklaşık 100 metre karelik bir alana yayılan bu ev iki katlı ve düz damlıdır. Duvarlar 0,70 m kalınlığındadır. İçine, güneybatı köşeye yerleştirilmiş, tabanı taş döşeli ve tek katlı bir giriş holünden geçilerek girilir. Hol, yüzünü güneye, Elazığ Ovası'na çevirmiştir. Alt katta oturma salonu (sofa) ve mutfak bulunur. Kapıdan, yöresel olarak "kürsü başı" denen ocaklı oturma salonuna geçilir (Res. 13). 7,40 x 4,45 m boyutların-

⁵ Harput Kale İçi kazılarında bulunan İslâmî sikkeler Prof. Dr. M. Beşir Aşan tarafından değerlendirilmektedir.

daki salonun ön bölümünün tabanı taş döşeli, geri kalanı ise topraktır. Uzun kış aylarının yuvarlak bir ocak etrafında geçirildiği bu loş ve sıcak hacmin doğu ve güneydoğu duvarları önünde alçak sekiler uzanır. Bitişik mutfak iki bölümlüdür ve 7,40 x 3,30 m boyutlarındadır. Taş döşeli yarısında üç gözlü ocak, toprak tabanlı diğer yarısında sekiler bulunur. Mutfak ile salon (sofa) arasındaki duvarda küçük bir servis penceresi bırakılmıştır.

Salondan ahşap bir merdivenle çıkılan ikinci kat günümüze ulaşmamıştır. Ancak burada, sofa, yatak odaları, güney manzaralı bir şahnişin, meyvelik ve tuvalet gibi mekânların yer aldığı belirgindir. Yatak odalarının biri ya da birkaçında ahşap gömme dolaplar bulunuyordu ve içlerine ahşap kapaklı küçük yıkanma mekânları yerleştirilmişti. Evin dışında, ana yapıya sonradan eklenmiş derime çatma hacmin bir odunluk olması mümkün görünmektedir. Ayrıca içte ya da dışta tarımsal ürün depolamada kullanılacak bir depo mekânı ile hayvanlar için ahıra gerek duyulmamıştır. Oysa bu iki eleman Harput evlerinin tipik özellikleri arasındadır (Yaşa 1992). Mimari-deki bu özellik burada yaşayan ailenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durumu ile ilgili olmalıdır. Bu evde daha çok, tarım ve hayvancılıkla ilişkisi bulunmayan bir Osmanlı bürokrat ailesi yaşamış gibidir.

Kalaycı dükkânı

Kale İçi mahallesinin önemli bir bölümünü, varlığını şer'iyye sicillerinden bildiğimiz dükkân-atölye ve iş yerlerinin oluşturduğu 2006 ve özellikle de 2007 kazıları sonucunda ortaya konmuştur. Bu türde işlikler, toprak üstü mimarlık izlerinden anlaşılacağı üzere, hemen hemen tümüyle Cami Mahallesi'nde yani Orta Mahalle'de toplanmıştır. Bunlardan biri Orta Mahalle'nin kuzey sınırındaki küçük iç meydana bakıyordu ve olasılıkla bir kalaycıya aitti (Res. 14; Çizim 5). 2006 yılı kazıları sırasında tümüyle temizlenen bu dükkâna kuzeye bakan 0,90 m'lik bir kapı ile girilmektedir. Doğubatı yönlerinde uzanan yapının boyutları içten 6,20 x 3,10 m'dir. Günümüze 1.10 m yüksekliğe kadar korunabilmiş duvarları moloz taş ve çamurdandır ve 0.70 m kalınlığındadır. Sıvalı duvarlarda, konutlar ve camide rastlanan beyaz badana kullanılmamıştır. Zemini taş kaplamalı kapı geçidi içe doğru yükseltilmiş, böylelikle yukarı mahalleden gelecek yağmur sularının içeri girmemesi için önlem alınmıştır. Mekânın tabanı çamurdandır. Kapıdan girildiğinde doğu kısa duvarına yapıştırılmış ve taş ve çamurla inşa olunmuş 1,10 x 0,65 m boyutlarında ve 0,50 m yüksekliğinde bir ocakla karşılaşılır. Altta küçük bir ağız ve üstte de küçük bir açıklığı bulunmaktadır. İçi kül ve kömürle doludur. Bu her yanı kapalı, dikdörtgen prizma biçimli ocağın ancak körük yardımıyla çalışabilen bir sistem olduğu söyle-

nebilir. Gerisinde, kuzey kısa duvarın köşesinde ikinci bir ocağa yer verilmiştir. Körüklü ocağa alçak bir seki ile bağlı olan bu küçük ocak "U" biçimlidir ve etrafı ince plaka taşlarla sınırlanmıştır. Taş tabanı önünde kavisli alçak bir kömürlük tablası vardır. Batıdaki kısa duvar önünde boydan boya 0,25 m yüksekliğinde ve 0,64 ile 0,70 m kadar genişliğinde bir sedir bulunmaktadır. Çamur sıvalı bu sedirin önünde, tabana açılmış çamurdan, 0,27 m çapında yuvarlak bir kürsü-ocağa yer verilmiştir. Kapı girişinin güney uzun duvarı önünde, yerden 0,10-0,15 m kadar yükseklikte ve 0,80 m uzunluğunda küçük bir platform bulunmaktadır. Odada Osmanlı çağına ilişkin porselen fincan ve tabak parçaları, çanak çömlek parçaları, lüleler, demir çiviler, teneke kapağı ve kırık bir kürek ağzı gibi küçük buluntular ele geçirilmiştir. En ilginç buluntu ise büyük sedir üzerinde bulunan bakırdan bir sikkedir. Henüz üzerindeki değerlendirme çalışmaları devam eden sikke üzerinde "Amid" darphanesinde basılı olduğu yazılıdır (Res. 15). Körükle çalışan bir ocağına dayanılarak, 18 m² genişlikteki bu dükkânın, Harput şer'iyye sicillerinde ve salnamelerde adı geçen kalaycı esnafına ilişkin bir işlik olduğunu sanmaktayız.

Cami Mahallesi'nin kuzeybatısında ve güney eteğinde bazı dükkân ve atölyeler açığa çıkarılmaya başlamışsa da kazıları henüz bitirilebilmiş değildir. Bu atölyelerden güneydekinin madencilikle ilgili olabileceğine işaret eden çok sayıda cüruf ele geçirilmiştir (Res. 16); ancak henüz spektral analizleri yapılmadığından madenin cinsi hakkında bir şey söylenemez.

Buluntular

Harput İç Kale Osmanlı Mahallesi kazıları sırasında çok sayıda küçük buluntu ele geçirilmiştir. Harput'taki yerel kültür, günlük yaşam ve sosyo-ekonomik yapı hakkında bilgiler sağlayan buluntulardan en ilginçleri sikkelerdir. Özellikle Kale Camii'nin tabanı üzerinde ve altında çok sayıda sikke bulunmuştur. Bunlardan en eskileri Bizans döneminden (10.-11. yüzyıl) kalmadır (Res. 17). İyi bilinen Anonim Bizans türünde bakır *folles*'lerin yanında farklı türde bir sikkenin çok aşınmış ön yüzünde Hz. Meryem, arka yüzünde ise sağ elinde haç tutan ayakta duran bir erkek figürü resmedilmiştir.

Osmanlı öncesine uzanan bakır İslâmi sikkelerden en ilginç Danışmentli Melik Gazi Gümüştegin'in oğlu Melik Mehmed'e (H. 529-536/M. 1134-1142) aittir (Res. 18-19). Sikkenin ön ve arka yüzlerinde Yunanca harflerle "*Tüm Rum ülkesinin ve Anadolu'nun (Büyük) Meliki Muhammed*" yazılıdır (Tekin 2007). Henüz temizlikleri yapılamamış sikkeler arasında Artuklu, Selçuklu ve İlhanlılar'a ait çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Osmanlı sikkeleri en büyük grubu oluşturur. 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar farklı dönemlere ait bu paralardan büyük bölümü İstanbul Darphanesi'nde basılmıştır. Yanı sıra 16. yüzyılın ilk yarısında Harput Darphanesi baskılı bakır ve gümüş sikkeler son derecede ilgi çekicidir. Kale Camii'nin tabanında bulunan en yeni örnekler 1909 tarihlidir; üzerlerinde “*hürriyet, müsavat, adalet*” yazan bu sikkeler Sultan Reşad döneminden kalmadır (Arslan Sevin 2008: Res. 2).

Tütün lüleleri zengin bir koleksiyon oluşturur (Res. 20). Cam eserler arasında en ilginç grup ise yöresel olarak “şeve” denen bileziklerdir. Tümü kırık olarak ele geçen bilezikler Bizans döneminden Osmanlı'nın sonlarına kadar kullanılmıştır. Farklı tip ve renklerdeki Osmanlı çağı bileziklerinden bir kısmı çiçek ve yaprak motifleriyle bezelidir (Res. 21). Bunların Venedik üretimi oldukları belirgindir. En geç örnekler dikdörtgen kesitli ve baskı bezemelilerdir. Boncuk taneleri genellikle mavi camdandır ve çoğunlukla fasetlidir. Aralarında 19. yüzyıla ait Venedik yapımı “cornalin d'Aleppo” denen mercan taklidi bir cam boncuk ile yaprak bezemeli diğer bir cam boncuk dikkat çekicidir (Res. 22).

Sgraffito bezemeli çanak çömlek parçaları yaygındır. Bunlardan bazıları Arapça yazıtlıdır; ancak küçük parçalar haline olduklarından okunmaları mümkün değildir. Süslü çerçeve içine alınmış bir yazıtta ise sanatçı imzası kısmen görülmektedir. Az sayıdaki porselenler daha çok İngiliz ve Çin üretimidir. Kazı bezemeli beyaz porselen tabak parçaları Kale Camii'nin altındaki daha erken tabakalardan gelmektedir.

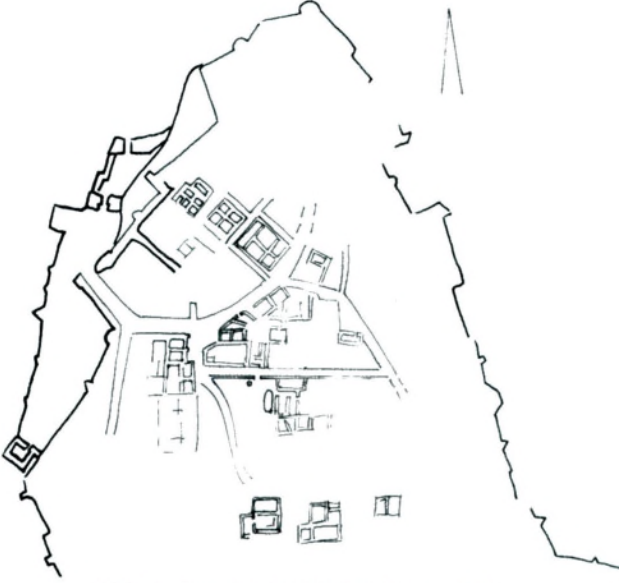
Demirden mimarî parçalara ve çivilere sık rastlanır: Kilitler, pencere mandalları, halkalar, teneke, bardak ve kürekler, makaslar, çuvaldız vb. Bunlardan ahşap kapı söve mil uçları ilginçtir. Milin eşik taşlarına oyulmuş yataklar içinde dönmesini sağlayan bu düzenek ahşap mile çivilerle monte edilmiştir (Çizim 6).

Sonuç

Yüz elli yıl kadar önce terk edilmeye başlanmış ve 40-50 yıl içinde tümüyle boşalmış bir Osmanlı mahallesini ele alan bu çalışma henüz başlangıç aşamasındadır. Ancak ortaya çıkarılan mimarlık kalıntıları ve küçük buluntular Harput'un unutulmuş ve fakat önem taşıyan bu köşesinin tarih ve kültürünü somut belgelerle açığa çıkaracak niteliktedir. Şimdi daha çok “Kar mı yağmış şu Harput'un başına/ Kurban olam toprağına taşına” gibi yanık türkülerde yaşayan eski Harput kültürünü, Osmanlı arkeolojisi kapsamında yapılan yeni çalışmaların sağlayacağı verilerle canlı bir biçimde ortaya koymak mümkün olacaktır kanısındayız.

KAYNAKÇA

- AKSIN, A., 1999. *19. Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ.
- ALTUN, A. 1978 *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 264, İstanbul.
- ARDIÇOĞLU, N., 1964 *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, No: 1 İstanbul.
- ARSLAN, SEVİN, N. 2008 "Harput'ta Bir Osmanlı Mahallesi ve Sakinleri" *Toplumsal Tarih*, 169:27-33.
- BARAM, U. ve L. CAROLL 2004. (yay.haz.) *Osmanlı Arkeolojisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul
- BİZBİRLİK, A., 2002. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylarbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- DANIK, E., 2001. *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- EVLİYA ÇELEBİ 1986. *Seyahatname III*, İkra Yayıncılık, İstanbul.
- KÖROĞLU, K., 1996. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- LEHMANN-HAUPT, C.F., 1907. *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin.
- _____, 1910. *Armenien einst und jetzt I*, Berlin.
- SEVİN, N.A. ve V. SEVİN, 2007. "Osmanlı Arkeolojisi Harput Kazıları", *Toplumsal Tarih* 159: 48-53.
- SEVİN, V., 1989. "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *Araştırma Sonuçları Toplantısı VI*: 451-500.
- SUNGUROĞLU, İ., 1958. *Harput Yollarında 1*, İstanbul.
- _____, 1959. *Harput Yollarında 2*, İstanbul.
- TEKİN, O., 2007. "Harput Kazısından Bir Danişmentli Sikkesi", *Toplumsal Tarih*, 164, 49-51
- ÜNAL, M., 1989. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____, 1992. "Şer'iyye Sicillerine Göre Harput'taki Eserlerin Korunması Hususunda Halkın ve İdarenin Tutumu", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ: 51-54
- YAŞA, R., 1992. "Harput Evleri", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ: 187-198.

Çizim 1 - Harput Kale Mahallesi Şematik Krokisi.

Resim 1 - Harput Kalesi.

N. Arslan Sevin - V. Sevin - H. Kalsen

Resim 2 - Kale Mahallesi Osmanlı bina kalıntıları.

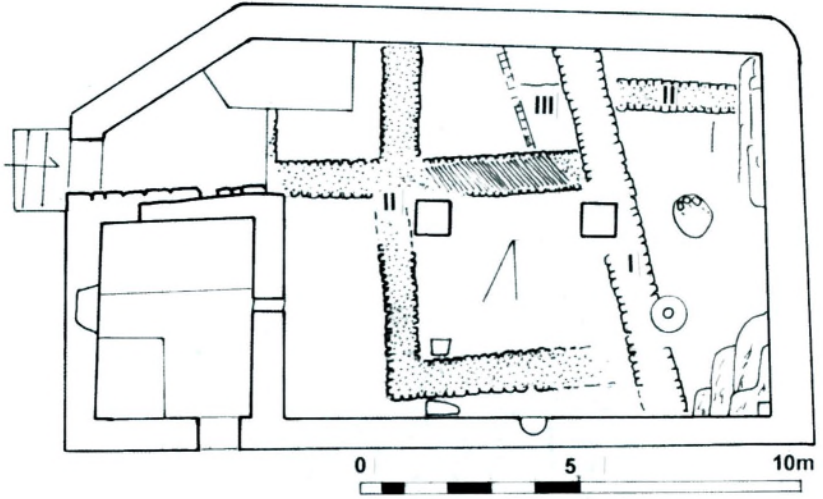
Resim 3 - Osmanlı mahalle kalıntıları.

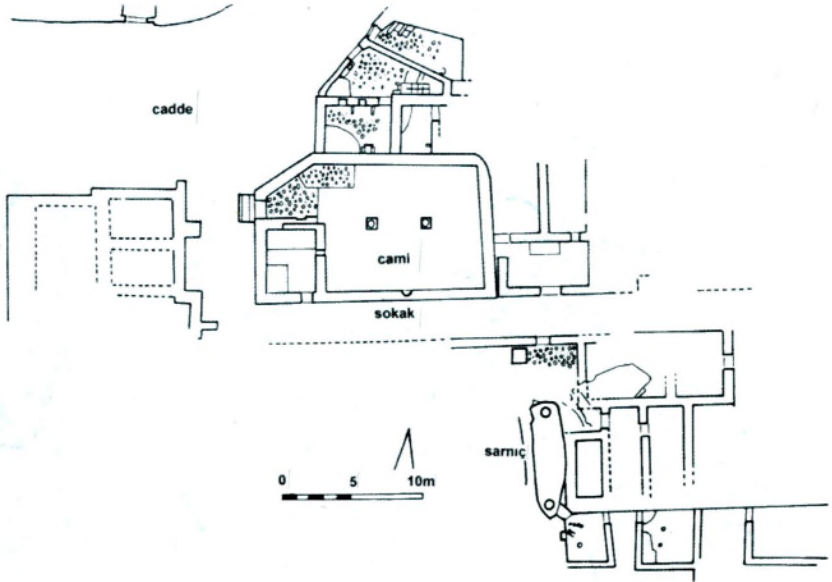
Resim 4 - Derinlik sondajı.

Resim 5 - Kale Camii ve altındaki erken yapı kalıntıları.

Çizim 2 - Kale Camii planı ve altındaki erken minare kalıntıları

Çizim 3 - Kale Mahallesi orta sektör (Cami Mahallesi planı).

Resim 6 - Kale Camii, genel.

Resim 7 - Kale Camii kazı sonrası koruma altında.

N. Arslan Sevin - V. Sevin - H. Kalsen

Resim 8 - Kale Camii giriş holü.

Resim 9 - Kale Camii örme taş sütun ve kaidesi.

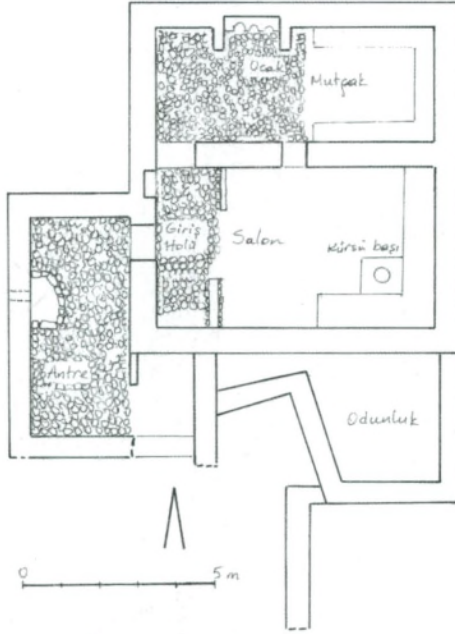
Resim 10 - Kale Camii'nden çini parçası.

Resim 11 - Gümüş Osmanlı sikkesi.

Resim 12 - Güney Yamaç Evi, kuzeyden.

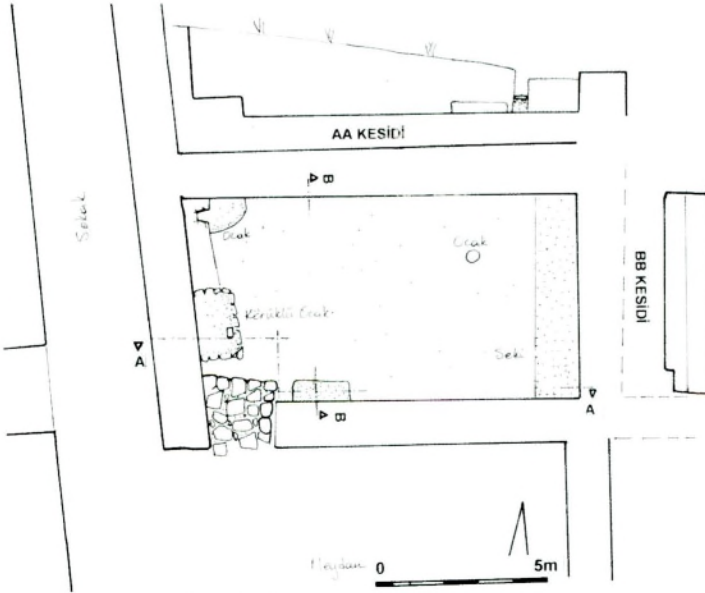
Çizim 4 - Güney Yamaç Evi planı.

Resim 13 - Bir evin kürsü-başı köşeli sofası.

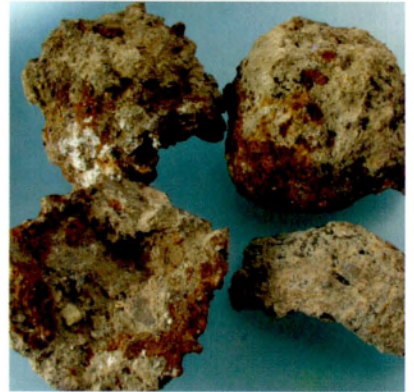
Resim 14 - Kalaycı dükkanı.

Çizim 5 - Kalaycı dükkanı plan ve kesitleri.

Resim 15 - Amid (Diyarbakır) baskılı
Osmanlı bakır sikkesi

Resim 16 - Maden cürüfları

Resim 17 - Bakır anonim Bizans Jollis'leri.

Resim 18 - Yunanca yazıtlı bakır Danişmentli sikkesi, ön yüz.

Resim 19 - Yunanca yazıtlı bakır Danişmentli sikkesi, arka yüz.

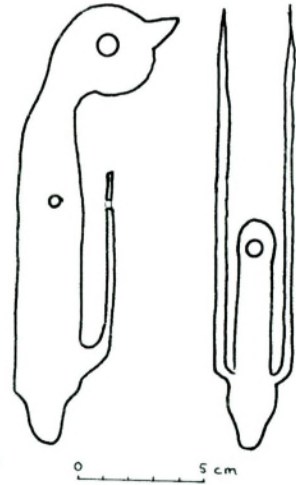
Resim 20 - Osmanlı tütün lüleleri.

Resim 21 - Venedik yapımı yaprak bezemeli cam bilezik parçaları, 19. yüzyıl.

Resim 22 - Kale Mahallesi'nden boncuklar.

Çizim 6 - Demirden ahşap kapı söve mili pabucu.

Çeviriler:

ACADEMICA I. KİTAP

Yazan: MARCUS TULLIUS CICERO

Çevirenler: F. GÜL ÖZAKTÜRK* - Ü. FAFO TELATAR**

Marcus Tullius Cicero Akademeia felsefesi ile ilgili görüşlerini üç ayrı kitapta açıklamıştır: *Tanrıların Doğası*¹ (*De Natura Deorum*), *Hortensius* ve *Academica*.

Cicero *Academica*'yı İ.Ö. 45 yılında ilkin Catulus ve Lucullus adıyla iki bölümden oluşan bir kitap olarak yayımlamıştır (*Academica Priora*). Sonra yayınladığı bu kitabı gözden geçirmiş ve dört bölümde yeniden yayımlamaya karar vermiştir (*Academica Posteriora*). Böylece o dönemde Cicero'nun bu çalışmasının hem ilk baskısını hem de yeniden düzenleyip yayınladığı ikinci baskısını bulmak mümkündür. Günümüze ise bu iki baskıdan (*Academica Priora* ve *Academica Posteriora*) *Academica Priora*'nın yalnızca ikinci, yani *Lucullus* adı altındaki 148 paragraflık bölümü ve *Academica Posteriora*'nın 46 paragraflık birinci bölümü ve fragmentler kalmıştır.

Günümüz araştırmacıları bize ulaşanları *Academica* adı altında iki bölümden oluşan bir kitap olarak düzenlenmiştir: İlk bölüm *Academica Posteriora*'nın, günümüzde *Varro* adıyla da bilinen 46 paragraflık kısmını, ikinci bölüm ise *Academica Priora*'nın ikinci, yani *Lucullus* adı altındaki 148 paragraflık kısmını içerir.

Cicero, bu yapıtında anlatmak istediği görüşlerini, konularında bilgili kişilerin ağzından karşılıklı konuşma biçiminde söyleterek açıklamıştır: Kişiler gerçek, zaman ve canlandırma sanaldır.

Çeviride, Loeb Classical Library dizisinden Cicero, *Academica*'nın 1933 baskısı kullanılmıştır. Çevirinin daha kolay anlaşılabilmesi için, gerekli yerlerde açıklayıcı dipnotlar verilmiştir.

* Prof. Dr., A.Ü. DTCEF., Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

** Doç. Dr. A.Ü. DTCEF., Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

¹ *Tanrıların Doğası*, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, Ankara.

I.KİTAP

I.1. Cumae'daki çiftliğimde geçenlerde bizim Atticus² ile birlikteyken, Varro'nun³ önceki gece Roma'dan geldiği ve kendini yol yorgunu hissetmezse, zaman geçirmeden bize geleceği haberini aldık. Bunu işitir işitmez, birlikte aynı konuları çalıştığımız eski dostumuzu zaman geçirmeden görmemiz gerektiğini düşündük. Yanına gitmek için çabucak yola koyulduk. Varro'nun evine varmaya az kalmışken, onun bize doğru geldiğini gördük; görüşmeyeli uzun zaman olduğu için dostça kucaklaştık, sonra birlikte evine gittik. **2.** Orada önce şundan bundan biraz konuşurken, 'Roma'da yeni bir şey var mı' diye sorduğumda, Atticus "Rica ederim, bu konuları geç! Bunları sormak ve dinlemek can sıkıcı olur" dedi. " Sen Varro'ya yeni ne yaptığını sor! Çünkü Varro'nun *Musalari*⁴ her zamankinden daha çok suskun kaldılar, yine de onun çalışmadığını değil, yazdıklarını sakladığını düşünüyorum." Varro da şöyle dedi: "Hiç de doğru değil, çünkü yazdığını saklamak isteyen bir kişinin dengesiz olduğunu düşünüyorum; doğru, elimde büyük bir yapıt var⁵, uzun zamandır onunla uğraşıyorum; gerçekten son düzeltmelerini yaptığım büyük çalışmamı bizzat ona -benden söz ediyordu- adadım." **3.** Ben şöyle dedim: "Ey Varro, uzun süredir bekliyorum, ama sormaya cesaretim yok; çalışkanlığını bildiğin arkadaşımız Libo'dan⁶ - çünkü böyle bir şeyi ondan saklayamayız- senin o büyük çalışmaya ara vermediğini, üstelik onun üzerinde çok özenle çalıştığını, onu elinden hiç düşürmediğini duydum. Daha önce sana şunu sormak hiç aklıma gelmedi, seninle birlikte öğrendiğim konuları yazarak kalıcı kılmaya ve kaynağını Sokrates'ten alan o eski felsefeyi⁷ Latin edebiyatına aktarıp açıklamaya başladıktan sonra, şimdi soruyorum: "Birçok konuda çok yazmana karşın, özellikle de felsefe alanında sivrilip kendini kanıtlamışken, bu konudaki çalışman ve ele aldığın konular öbür çalışma ve bilim dallarından daha çok önem kazanmışken, neden felsefeyi bir yana bıraktın?"

² Titus Pomponius Atticus, Cicero'nun yakın arkadaşıdır ve kitaplarının çoğaltılıp dağıtımı ile ilgilenmiştir.

³ Marcus Terentius Varro, Latin edebiyatının en çok yapıt veren yazarlarından biridir. Hemen hemen her konuda, tarih, din, felsefe, retorik, dilbilgisi, hatta şiir alanında çalışmıştır.

⁴ Cicero burada yazar ve ozanların ilham perileri olan *Musalardan* söz ederek Varro'nun çalışkanlığını vurgulamak istemiştir.

⁵ Varro yirmi beş kitaptan oluşan *De Lingua Latina* adlı bu yapıtının iki, üç, dördüncü kitaplarını *quaestor* Septimius'a beşinci kitaptan sonraki tüm kitapları Cicero'ya adamıştır.

⁶ Varro'nun yakın arkadaşı ve İ.Ö. 34 yılı konsülü Lucius Scribonius Libo.

⁷ Akademeia, peripatetik ve Stoa okullarının felsefesi.

II. 4. Ardından Varro şöyle yanıtladı: “Üzerinde çok düşünüp taşındığım ve sık sık karar verdiğim bir konuyu soruyorsun; bunun için duraksamadan yanıtlayacağım, az önce söylediğim gibi, bizzat bu konu üzerinde çok ve uzun süre düşündüğüm için, yanıtım hazır. Felsefenin Yunan edebiyatında özene bezene açıklandığını gördüğüm için, bizden bu çalışmalara ilgi duyan kimileri, Yunan felsefe öğretileriyle yoğruldukları, Latince yazılanlardan çok Yunancasını okuyacaklardır diye düşündüm⁸. Yunan sanatlarından ve öğretilerinden sakınanlar ise, Yunan öğretimi görmeden anlamayacak konulara gerçekten özen göstermeyeceklerini düşündüm; bu nedenle eğitimsizlerin anlamayacağı ve bilgili kişilerin okumak için ilgi göstermeyeceği konuları yazmak istemedim. **5.** Bizim Amafinius⁹ ya da Rabirius gibi olamayacağımızı biliyorsun (çünkü sen de onlarla aynı öğrenimi gördün), onlar sanata hiç yer vermeden apaçık bilinen konuları konuşma diliyle tartışır, hiçbir şeye kavram sınırlaması getirmezler, başlıklarla ve alt başlıklarla ayırmazlar, uygun bir akıl yürütme tekniği ile sonuca ulaşmazlar, sonuç olarak konuşma ve akıl yürütme¹⁰ sanatı diye bir şeyin olduğunu düşünmezler. Bizimkiler¹¹ akıl yürütme sanatının ve hatiplerin gücünün erdem olduğunu düşündükleri için, biz de, bu her ikisinin kurallarına sanki yasaymış gibi bağlı kalarak, yeni sözcükler kullanmak zorunda kalıyoruz, oysa bu alandaki bilgili kişiler, söylediğim gibi, bu sözcüklerin, Yunancasını yeğleyecekler; eğitimsizler ise bizim sözcükleri bile benimsemeyecekler, sonuçta tüm çabamız boşa gidecek. **6.** Doğa felsefesine gelince, Epikuros’un¹² yani Demokritos’un¹³ felsefesini onaylasaydım, gerçekten Amafinius gibi yalın bir biçimde yazabilirdim; etken güçlerin nasıl etkili

⁸ Bu düşünce *Disputationes Tusculanae*’in önsözünde de geçmektedir.

⁹ Cicero’nun çağdaşı felsefeci Gaius Amafinius’un ve epik ozan Gaius Rabirius’un, Lucretius’tan önce Roma’da Epikuros öğretilerini halkın anlayabileceği bir dille açıklayan kişiler olduklarını düşünenler vardır. Cicero, Amafinius’u hem dil hem de düşünce bakımından eleştirmiştir.

¹⁰ Burada Latince *interrogatio* teknik bir sözcük olarak *ratio* ve Yunanca ἐρώτημα ile aynı anlamda kullanılmıştır, bununla syllogisme uygun olarak akıl yürütme söylenmek istenmektedir.

¹¹ Amafinius ve Rabirius’un felsefeyi ele alışı ve inceleme biçimine karşı olanlar.

¹² Samos adasında İ.Ö.342’de doğan Epikuros, Atina’da bahçeli bir ev satın alıp burada okuldan çok dostluk birliği diye tanımlanabilecek okulunu kurmuştur. İ.Ö. 271’de öldüğünde, arkasında hiçbir günümüze ulaşmayan 30 cilt çalışma ve sayısız mektup kalmıştır. İnsanın amacının huzur elde etmek olduğunu, bu huzuru insana zevkin mutluluk sırasında değil, acıyı dindirme eyleminde verdiğini öğretirdi; ayrıca insanı ölüm ve tanrı korkusundan kurtarmayı da amaçlamıştır.

¹³ İ.Ö.460-361 yılları arasında yaşayan *Abderalı* Demokritos, üç ana ilke, atom, boşluk ve harekete dayanan atom teorisinin kurucusudur; Yunan filozofları arasında bir teoriyi eksiksiz kuran ilk kişi olmuştur.

olduklarını bir yana bırakırsan, bölünemez parçaların (Demokritos bunlara 'atom' der) tesadüfen çarpışmasından söz etmek büyük bir iş midir? Sen bizim doğa bilimiyle ilgili görüşlerimizi bilirsin, bizim doğa bilimi etkin güçten ve etkin gücün oluşturup biçim verdiği o maddeden oluştuğuna göre, geometriyi de bunların arasına katmak gerekir; biri geometriyi hangi sözcüklerle açıklayabilecek ya da kime anlatabilecek? Amafinius ve Rabirius, yaşam, gelenekler, arzulanması ve kaçınılması gereken konular hakkında çok yalın düşünüyorlar, çünkü insandaki iyi özellik ile hayvanda-kini bir tutarlar; bizimkilere göre doğa biliminin ne tür incelikleri ve bun-ların ne denli çok olduğunu biliyorsun: 7. Nitekim Zenon'un¹⁴ öğretisini benimsiyorsan, ahlâktan ayrı düşünülemeyen gerçek ve yalın iynin ne ol-duğunu birine anlatabilmek büyük bir iştir, çünkü Epikuros duyguyu hare-kete geçiren istekler olmadan iynin nasıl bir şey olduğunu kesinlikle tah-min bile edemeyeceğini söyler. Senin de bildiğin gibi benim onayladığım eski *Akademeia* öğretilerini benimsiyorsak, bu öğretileri nasıl da ince ayrıntı-larıyla açıklamamız, nasıl bir ustalıkla ve esneklikle *Stoacı*lara karşı savun-mamız gerekecek! Bu nedenle felsefeyle ilgili tüm bu uğraşmayı, yapabildiğim ölçüde hem tutarlı yaşama önderlik etsin hem de ruhu tatmin etsin diye canla başla üstleniyorum. Platon¹⁵ gibi, tanrıların insanlara felsefeden daha büyük ve iyi bir armağan vermediğini düşünüyorum. 8. Felsefeye ilgi duyan dostlarımı Yunanistan'a yolluyorum, dere aramaktansa kaynaktan içmele-rini buyuruyorum; bu zamana değin öğrenmek isteyenlere bu konuları öğretecek kimse yoktu, ne de ilgilenenlerin öğrenebileceği kaynak vardı, bizimkilerin bunlardan haberdar olması için elimden geleni, yaptıklarımı çok beğenmesem de, yaptım, bu konuların Yunanca kaynaklardan öğre-nilmesi olanaksızdı, bizim Lucius Aelius'un¹⁶ ölümünden sonra ise Latince kaynaklardan bile öğrenilemiyordu. Bununla birlikte Menippos'u¹⁷ yorum-layarak değil de biçim bakımından taklit edip neşeli bir biçimle kaleme aldığım o eski yapıtlarımda felsefenin derin kaynağından alıp harmanladım ve akıl yürütme yoluyla söylediğim pek çok şey vardır, bu tür konuları, daha az eğitilmiş kişilerin kolayca anlamaları için, tatlı bir biçimle onların

¹⁴ Kıbrıs'ın Kition kentinde doğan Zenon (İ.Ö. yaklaşık 335-263), olasılıkla Fenikelidir; kynik filozof Krates'in, *Megaralı* Stilpon'un, *Akademeialı* Polemon'un öğrencisi olduktan sonra, İ.Ö. yaklaşık 300 yıllarında Atina'da Stoa okulunu kurmuştur. Çok ünlü olmuş ve güçlü dostlar edinmiştir. Yapıtlarından çok sayıda başlık ve az sayıda fragment kalmıştır.

¹⁵ *Timaos*, 47 B

¹⁶ Varro'nun hocası ve Roma'da dilbilgisini ilk kez sistematik olarak öğreten kişi. Sucto-nius, *De Viris Illustribus* III'de ondan söz etmiştir.

¹⁷ *Gadaralı* kynik filozof Menippos, satura yazardır (İ.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısı). Varro'nun İ.Ö. 81-76 yılları arasında yazdığı düşünülen Menippos tarzı saturalarından 600 dize kalmıştır.

ilgisini çekerek ölenin ardından söylenen övgü konuşmalarında, filozoflar için de *Antiquitates*¹⁸ adlı yapıtımın önsözünde yazdım, yeter ki amacıma ulaşmış olayım.

III. 9. “Söylediklerin doğru, Varro” dedim. “Kendi kentimizde bir yabancı gibi dolaşıp duran bizi sanki senin kitapların doğruca eve getirdi, böylece sonunda kim olduğumuzu ve nerede olduğumuzu anlayabildik. Sen vatanın tarihini, kronolojisini, dini yasalarını ve kurumlarını, sivil ve askeri kurumlarını, bölgelerin ve yörelerin yer yapısını, tanrıları ve insanları ilgilendiren tüm işlerin adlarını, türlerini, dayanaklarını ve nedenlerini açıkladın; aynı biçimde bizim ozanlarımıza ve genel olarak Latin edebiyatına ve diline çok ışık tuttun, sen birçok türde ve hemen hemen her vezinde güzel şiirler yazdın, yapıtlarının birçok yerinde felsefeyi ele aldın; bu yaptığın, felsefeye ilgi uyandırmak için yeterli, felsefeyi öğretmek için yetersizdir. **10.** Ancak sen gerçekten olası nedenleri anlatıyorsun, çünkü gelecekte iyi eğitilecek olanlar ya Yunanca yapıtları okumayı yeğleyeceklerdir ya da Yunan filozoflarının yapıtlarını bilmeyenler Latince yazılanları bile okumak istemeyeceklerdir; şimdi söyle bakalım, şu söylediklerini onaylıyor musun? İşin aslında, Yunanca yapıtları okuyamayanlar Latince yazılanları okuyacaklar, Yunanca okuyabilecek olanlar ise kendi dillerinde yazılanları küçümsemeyeceklerdir. Yunan edebiyatını iyi bilenlerin Latin ozanlarını okuyup da, Latin filozoflarını okumamaları için nasıl bir neden olabilir? Yoksa Ennius’tan¹⁹, Pacuvius’tan²⁰, Accius’tan²¹ ve Yunanlı ozanların sözcüklerini değil de şiirsel güçlerini sergileyen başka birçok ozandan hoşlandıkları için mi? Nasıl ozanlar Aiskhylos’u²², Sophokles’i²³, Euripides’i²⁴ taklit ediyorlar-

¹⁸ Varro’nun önemli yapıtlarından biridir. İlk yirmi beş kitapta insanları ilgilendiren konuları (*res humanae*), sonraki on altı kitapta ise kutsal konuları (*res divinae*) ele almıştır.

¹⁹ İ.Ö.239-169 yılları arasında yaşayan Ennius, Roma’nın Vergilius’tan önceki en büyük ozanıdır. Kuruluşundan kendi zamanına dek Roma’nın tarihini hexameter vezniyle anlattığı *Annales* adlı yapıtının yanı sıra tragedya, komedy ve satura da yazmıştır.

²⁰ İ.Ö.220-130 yılları arasında yaşayan Pacuvius, Ennius’un kız kardeşlerinden birinin öğrenciydi. Yazdığı tragedyalardan on ikisinin adı ve çok sayıda dize günümüze ulaşmıştır.

²¹ İ.Ö. yaklaşık 170-84 yılları arasında yaşayan Accius tragedya yazarıdır. Yapıtlarından kırk beş başlık ve çok sayıda dize kalmıştır.

²² İ.Ö. 525-456 yılları arasında yaşayan Yunanlı Aiskhylos’un çok sayıda olduğu bilinen tragedya yapıtlarından günümüze yalnızca yedisi ulaşmıştır.

²³ İ.Ö.496-409 yılları arasında Atina’da yaşayan Kolonoslu Sophokles’in yüz yirmi üç tragedya yazdığı bilinmektedir, ancak bunlardan yedisi günümüze ulaşmıştır.

²⁴ İ.Ö.480-4-6 yılları arasında yaşayan Salamisli Euripides tragedya yazarlığının yanı sıra felsefeyle de ilgilenmiştir.

sa, filozoflar da Platon'u²⁵, Aristoteles'i²⁶, Theophrastos'u²⁷ taklit ederlerse, o denli büyük bir zevkle okunmayacaklar mı? Hypereides'i²⁸ ya da Demosthenes'i²⁹ taklit eden bizim hatiplerden bazılarının övüldüklerini görüyorum. 11. Bununla beraber gerçeği olduğu gibi anlatacağım. Politik yaşamdaki tutkum, üstlendiğim kamu yüksek görevleri, baktığım mahkeme davaları, yalnız devlete gösterdiğim özen değil, aynı zamanda görevlerimi yerine getirmek için duyduğum sorumluluk nedeniyle işim başımdan aşkinken ve omuzlarımdaki birçok görevin yüküyle ezilirken bile, felsefeyle de bir ölçüde ilgileniyordum. Bildiklerimi unutmamak için fırsat buldukça okuyarak bilgimi yeniliyordum; şimdi ise hem yazgım bana çok ağır bir darbe³⁰ indirdiği için, hem de devlet yönetiminde yer almadığım için, üzüntümün çaresini felsefede arıyorum ve ben bunun, emekliliğin en onurlu ve çekici yanı olduğunu düşünüyorum³¹. Çünkü bu iş hem yaşıma çok uygundur, hem övgüye değer işlerimle de (bir şeyler yaptıysam) özellikle uyum içindedir, hem yurttaşlarımızı eğitmek için bundan daha yararlı bir iş yoktur, hem de bunların hiçbiri geçerli değilse, yapabilecek başka işim yoktur. 12. Her alanda övülen bizim Brutus³², felsefe alanında da Latin edebiyatına gerçekten öyle yapıtlar kazandırdı ki, aynı konularda Yunancasını okumaya gerek duymadın; siz gerçekten aynı ekolün düşüncesini paylaşıyorsunuz, çünkü uzun bir zaman o, Atina'da Aristos'un³³ öğrencisi oldu, sen ise onun kardeşi Antiokhos'un öğrencisiydin. Bu nedenle, yalvarırım, edebiyatın bu türüne de kendini ver."

²⁵ Sokrates'in öğrencisi olan ünlü Yunanlı filozof Platon Akademeia okulunun kurucusudur.

²⁶ Ünlü Yunanlı filozof Aristoteles, Platon'un öğrencisi ve Peripatetik okulun kurucusudur.

²⁷ Lesbos adasının Eresos kentinde doğan Theophrastos (İ.Ö.372 - y.287), Aristoteles'ten sonra Peripatetik okulun başına geçmiştir.

²⁸ İ.Ö.389 - 322 yılları arasında yaşayan seçkin devlet adamı Hypereides, Eskiçağ'da on büyük hatip arasında Demosthenes'in ardından ikinci sıraya yerleştirilmiştir. Gücendirici olmadan iğneleyici ve yalnız bir dil kullanmıştır.

²⁹ Atinalı Demosthenes (İ.Ö.383 - 322) en büyük Yunanlı hatiptir; Atina halkını uyarmak için Makedonya tehlikesine karşı verdiği *Orationes Philippicae* adlı söylevleri çok ünlüdür; Cicero da onu örnek almıştır.

³⁰ Kızı Tullia'nın ölümü

³¹ Bk. Cicero, *Tanrıların Doğası*, I; IV ve devamı, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, Ankara; Cicero hizmet amacıyla kamu görevlerinde bulunmuştur. Felsefeyle uğraşırken de aynı amacı gütmektedir.

³² Marcus Iunius Brutus, erdem, görev gibi konularda yazmıştır.

³³ Ashalonlu Antiokhos, Yeni Akademeia okulundan hocası Philon'a açıkça meydan okumuş, oradan ayrılarak Eski Akademeia'nın düşünce ve görüşlerini benimseyen kendi okulunu kurmuştur. Kendisinden sonra okulun başına kardeşi Aristos geçmiştir.

IV.13. Bunun üzerine Varro “Bu konuyu düşünceğim, gerçekten senin yardımına ihtiyacım var” dedi ve konuşmasını şöyle sürdürdü: “Ancak senin hakkında duyduklarım nedir?” “Hangi konuda?” diye sordum. Varro “Eski *Akademeiayı* bırakman ve yenisiyle ilgilenmen konusunda” dedi. “Bunda ne var?” dedim ve devam ettim: “Dostumuz Antiokhos, Yeni Akademeia ekolünden Eskisine geçmekte, benim Eski Akademeia ekolünden Yenisine geçmemle karşılaştırıldığında daha haklı mıydı? En yeni öğretiler kuşkusuz çok daha doğru ve gelişmiştir; senin de düşündüğün gibi, büyük bir adam olan Philon, Antiokhos’un hocası olmasına karşın, kitaplarında, kendi ağzından da duyduğumuz gibi, iki Akademeia ekolü olmadığını söyler ve olduğunu düşünenlerin yanıldığını kanıtlar.” “Doğru söylüyorsun” dedi. “Ancak Antiokhos’un, Philon’un öğretilerine karşı neler yazdığını senin bildiğini düşünüyorum.” **14.** “Gerçekten hem bu konuları hem de uzun zamandır uzak kaldığım tüm eski *Akademeiayı*, seni sıkmayacaksa, yeniden ele almanı isterdim; aynı zamanda, uygun görürsen, oturalım” dedim. “Gerçekten iyi olur, aslına bakarsan, ben çok yorgunum” dedi; “Yeniden anlatmamı istediğin bu konuyu anlatmam Atticus’un hoşuna gider mi bakalım!” Bunun üzerine Atticus şöyle dedi: “Gerçekten hoşuma gider, uzun zaman önce Antiokhos’tan dinlediklerimi anımsamaktan ve Latincenin bu konuları açıklamaya yeterli olup olmadığını anlamaktan başka ne isterim?” Bu konuşmalardan sonra birbirimizi göreceğimize karşılıklı oturduk. **15.** Bunun üzerine Varro söze şöyle başladı: “Herkesin üzerinde anlaştığı gibi, ben de ilk kez Sokrates’in³⁴, felsefeyi, kendisinden önceki tüm filozofların³⁵ uğraştıkları gizemlerden ve doğanın kendi içinde saklı tuttuğu şeylerden kurtarmış ve insanların ortak yaşamına yönlendirmiş olduğunu düşünüyorum; Sokrates, erdemler, kusurlar, tüm iyi ve kötü şeyler nedir diye araştırıyordu ve bunun yanında gökyüzündeki cisimlerin³⁶ bizim bilgimizin çok dışında olduğunu ya da çok iyi bilinseler bile, iyi yaşamı üzerinde etkili olmadıklarını düşünüyordu. **16.** Sokrates kendisini dinleyenlerin çeşitli biçimlerde ve tam olarak baştan sona kaleme aldıkları konuşmalarının neredeyse tümünde, konuları öyle bir yöntemle tartışır ki, hiçbir şeyin doğruluğunu onaylamaz, karşısındakilerin düşüncelerini çürütür; hiçbir şey bilmediğinden başka bir şey bilmediğini söyler; kendisinin bilmediklerini biliyor sananlardan üstün olduğunu belirtir, çünkü kendisinin bildiği tek şeyin,

³⁴ Xenophon’un, Platon’un ve Alkibiades’in hocası olan ünlü Yunanlı filozof Sokrates, İ.Ö. 469-399 yılları arasında yaşamıştır; tanrılara inanmamakla ve gençlerin ahlâkını bozmakla suçlandıktan sonra, suçlu bulunmuş ve zehir içerek ölüme mahkum edilmiştir.

³⁵ Sokrates’ten önceki filozoflar, doğa olaylarına bir açıklama getirmeye çalışıldılar.

³⁶ Yıldızlar ve takım yıldızlar.

hiçbir şey bilmediği olduğunu itiraf eder; bu nedenle tanrı Apollon'un tüm insanların en bilgisi olarak kendisini gösterdiğini, tek ve tam bilgeliğin, bilmediği bir şeyi biliyormuş gibi düşünmemek³⁷ olduğunu söyler. Bu sözleri kararlı bir biçimde söylediği ve bu ilkesine bağlı kaldığı için, onun tüm konuşmaları, *Sokratesçilerin*, özellikle de Platon'un³⁸ kitaplarından anlaşılabilir gibi, erdemlin övülmesi ve tüm insanların erdemli olmaya özendirilmesi gerektiği üzerineydi. 17. Türlü nitelikleri olan, çok yönlü düşünen, bol bol fikir üreten Platon'un önderliğinde *Akademeiacılar* ve *Peripatetikler* diye iki ayrı ad altında kendi içinde uyumlu tek bir felsefe akımının temeli atıldı; bunların adları farklı olsa da, benimsedikleri görüşler aynıydı; Platon'un kız kardeşinin oğlu Speusippos'u³⁹, çok üstün çalışmalarıyla ve ana öğretileriyle ünlü iki öğrencisi *Khalkedonlu Xenokrates*'i⁴⁰ ve *Stagiralı Aristoteles*'i⁴¹ kendisinden sonra felsefesinin mirasçısı olarak bırakması üzerine, *Aristoles*'le birlikte çalışanlar *Peripatetikler*⁴² diye adlandırıldılar, çünkü bunlar *Lycium*'da⁴³ dolaşırken konularını tartışarlardı; öbürleri ise Platon'un yöntemi uyarınca öteki *gymnasium*da yani *Akademeia*'da⁴⁴ toplandıkları ve konuları karşılıklı konuşarak tartışmak alışkanlığında oldukları için, adlarını çalıştıkları bu yerden almışlardır. Fakat Platon'un bilgisiyle beslenmiş olmalarına karşın her iki kesim de kendilerine özgü belirli bir öğreti sistemi oluşturdu; bu sistem her bakımdan zengindi; her konuya kuşkuyla yaklaşan ve hiç kesin karar vermeyen Sokrates'e özgü o tartışma alışkanlığını ise bir yana bıraktılar. Böylece Sokrates'in hiç onaylamadığı bir düşünüş biçimi, belirli bir felsefe bilimi, konuların kurala göre düzenlenmesi ve öğretilerin tanımı ortaya çıktı. 18. Az önce de söylediğim gibi, iki adı olan tek bir felsefe vardı; çünkü *Peripatetikler* ile eski *Akademeia* arasında hiç

³⁷ Bk. Platon, *Apologia*, 21 A

³⁸ İ.Ö. yaklaşık 429-347 yılları arasında yaşayan ünlü Yunanlı filozof Platon, Sokrates'in öğrencisi ve *Akademeia* okulunun kurucusudur.

³⁹ Platon'un kız kardeşinin oğlu olan Speusippos İ.Ö. 407 - 339 yılları arasında yaşamış ve Platon'dan sonra okuluna İ.Ö. 347' den ölüncüye dek 8 yıl boyunca başkanlık etmiştir.

⁴⁰ *Khalkedonlu* filozof Xenokrates (İ.Ö.396-315) Platon'un ve Speusippos'un öğrencisidir. Speusippos'un ölümünden sonra İ.Ö.339-314 yılları arasında *Akademeia*'nın başkanlığını yürütmüştür. Platon'un öğretilerinin özellikle de Pythagoras'tan kaynaklanan kesimini geliştirmiştir.

⁴¹ İ.Ö. 385 - 322 yılları arasında yaşamış ünlü Yunanlı bilim adamı ve filozof Aristoteles, 17 yaşında *Atina*'ya gelmiş ve *Akademeia*'ya girmiştir; Platon'un ölümünden (İ.Ö.348/47) sonra okulun başına Speusippos'un geçmesi üzerine, okuldan ayrılmıştır. Mantık, metafizik, fizik ve biyoloji konusundaki görüşleri modern çağdaki bilginlere yol göstermiştir.

⁴² Yunanca'da *περιπατεῖν* fiili 'dolaşmak' demektir.

⁴³ *Atina*'nın yakınında, güzel bahçeleri olan ve Aristoteles'in ders verdiği okul.

⁴⁴ *Atina* kentinden birkaç kilometre uzakta kahraman *Akademos*'a adanmış kutsal yer; Platon okulu adını bulunduğu bu yerden almıştır.

fark yoktu. Gerçekten de düşündüğüm gibi, Aristoteles üstün yetenekleriyle sivrilmış biriydi, ama her iki okul da aynı kaynaktan besleniyordu; ikisinde de arzu edilmesi ve kaçınılması gereken şeylerin sınıflandırılması aynıydı.

V. Varro “Yaptığım işe bak! Bunları size mi öğretiyorum? Deyim yerindeyse, tereciye tere satıyorum” dedi. Bunun üzerine Atticus da söze şöyle karıştı: “Devam et, Varro; bizim yazarları ve yapıtlarını seviyorum; bu şeyler sizin biçeminizle⁴⁵ ve Latince söylenince çok hoşuma gidiyor” Ben de şöyle dedim: “Ben zaten halkıma felsefeyi öğreteceğimi açıkça söylediğime göre, neden hoşlandığımı sanıyorsun?” 19. Varro “Hoşumuza gittiğine göre devam edelim” dedi, “Platon’un benimsediği felsefe öğretisi üç bölümdür: Birinci öğreti, yaşam ve ahlâk, ikincisi doğa bilimi ve gizemleri üzerinedir, üçüncüsü de dialektikle ilgili olup neyin gerçek neyin gerçek olmadığı, konuşma sanatında neyin doğru neyin yanlış, nelerin uyum içinde, nelerin uyumsuz olduğunun tartışılmasıdır. İyi yaşamayı amaçlayan o ilk öğretiyi doğada arıyorlardı ve doğaya boyun eğilmesi gerektiğini, her şeyin ulaşmaya çalıştığı en yüksek iynin doğadan başka hiçbir yerde aranmaması gerektiğini söylüyorlardı, onlar her şeyi doğayla, akılla, bedenle, yaşamla uyum içinde elde etmiş olmanın, arzu edilmesi gerekli şeylerin en üst aşaması ve en yüksek iynin amacı olduğu sonucuna varıyorlardı; bedendeki iyi özelliklerin bir kısmını beden bütünüyle, bir kısmını da onun parçalarıyla ilişkilendiriyorlardı; sağlığın, gücün ve güzelliğin bedenin bütününde, sağlıklı duyuların ve her bir organın özelliğinin ise bedenin parçalarında bulunduğunu düşünüyorlardı; örneğin ayaklarda hız, kollarda güç, seste berraklık, dilde ise sözcüklerdeki sesleri iyi çıkarma yetisinin bulunduğu inaniyorlardı: 20. Erdemi anlamayı sağlayan nitelikleri ise insan aklının iyi özelliği sayıyorlardı, bunları insanın doğasında olanlar ve alışkanlıkla kazanılanlar diye ikiye ayırıyorlardı. Anlama çabukluğunu ve belleğin gücünü doğaya bağlıyorlardı; bunların her ikisi de akıl ve zekânın öz niteliğidir. Ahlâkın iyi niteliklerinin ilgi ve çabayla edinildiğini ve alışkanlık gibi bir şey olduğunu düşünüyorlardı; bu alışkanlığı kısmen sıkı alıştırma yaparak kısmen akıl yürüterek biçimlendiriyorlardı, işte felsefenin özü bunlardır. Bu felsefede bir şeyin başlaması, ama tamamlanmamış olması durumuna bir tür erdeme ilerleyiş denir, çözümlenmiş ve varılan sonuç ise erdemdir. İnsan doğasının bir tür mükemmelliğidir ve insan ruhuna bağladıkları her şeyin en iyisi tek şeydir. 21. İşte bunlar onların akılla ilgili düşünceleridir; erdemin kullanımı için geçerli olan şeylerin yaşamın belirli ilkeleriyle de bağlantılı olduğu-

⁴⁵ Atticus, felsefe dilindeki karmaşadan hoşlanmamaktadır, bir konunun yalnız ve ana hatlarıyla ortaya konmasını seçmektedir. Bu yüzden orta düzey Latince’nin temsilcisidir, Cicero bu dili kullanarak Akademi’yi daha anlaşılır, ama pek doğru olmayan bir biçime sokmuştur. Metnin burada biyografik değeri vardır, çünkü hiç kimse Atticus’u Cicero’dan daha iyi tanıyamazdı, Atticus felsefede daha kolay öğrenme yöntemini izliyordu.

nu söylerlerdi (Bu da onların felsefesinin üçüncü bölümüdür.). Nitekim aklın ve bedenın iyi özelliklerinde, ayrıca doğaya değil de, mutlu yaşama bağlı bir takım şeylerde erdemın bulunduğu görülür. Çünkü insanın, devletin ve tüm insan soyunun bir parçası olduğunu ve öbür insanlara belirli toplumsal bağlarla bağlı olduğunu düşünüyorlardı. En yüksek iyi ve doğaya özgü en yüksek iyi konusunda bu biçimde tartışıyorlardı; varsıllık, bolluk, ün ve saygınlık gibi öbür şeylerin buna ait olduğunu, ya arttıran ya da koruyan etmenler olduğunu düşünüyorlardı. Böylece üç sınıfa ayrılmış bir *iyiler* düzeni oluştururlar.

VI. 22. İşte bunlar iyilerin o üç türüdür; pek çok kişi bu bölümlemeyi Peripatetiklerin yaptığını düşünür. Bu düşünce gerçekten doğrudur, çünkü onların bölümlemesi böyledir; bir zamanlar *Akademeialılar* (eski *Akademeialılar*) diye adlandırılan birilerinin ve Peripatetikler diye başka birilerinin olduğunu düşünenler varsa yanılıyorlar. Bu bölümleme teorisi onların ortak düşüncesidir ve her iki okul da şunu düşünürdü: En yüksek iyinin amacı, doğaları gereği ilk sırada yer alanların ve kendi özelliklerinden dolayı arzu edilenlerin ya tümünü ya da en önemlilerini elde etmektir; en önemliler akılla ve erdemle ilgili olanlardır. Böylece tüm eski filozoflar⁴⁶ mutlu yaşamın sadece erdeme bağlı olduğunu, ama bedenın *'iyileri'*nin yanı sıra erdemın kullanımı için ideal olan ve yukarıda söylediğimiz⁴⁷ öbür şeyler olmadan mutluluğun tam olamayacağını düşünmüşlerdir. **23.** Bu tanımdan yola çıkılarak yaşamda çalışmanın ve görevin ilkesi de belirlenirdi, bu ilke doğanın buyurduklarını korumaktı. Bundan, tembellikten kaçış ve zevkleri küçümseme, ardından doğru, onurlu ve doğanın isteğiyle uyum içinde olan birçok şey uğruna türlü işleri üstlenme ve büyük acılara katlanma düşüncesi doğuyordu; bundan ise arkadaşlık, adalet ve eşitlik kavramları ortaya çıkıyordu; bunlar ise zevklerden ve yaşamı rahat kılan birçok iyi şeyden üstün tutuluyordu. Bu onların ahlak sisteminin temeliydi ve daha önce sözünü ettiğim⁴⁸ o kesimin ahlak biçimi ve tanımı oldu.

24. Ardından 'doğanın varlığı'⁴⁹ gelir; bu konu üzerine şöyle konuşurlardı: Doğayı iki ana 'öz varlığa' (*principium*)⁵⁰ ayırırlardı, biri etkileyen⁵¹

⁴⁶ *Akademeialılar*, Aristoteles ve onun öğrencileri.

⁴⁷ Bk. V, 21.

⁴⁸ Etikten söz ettiği V.19.

⁴⁹ 'Doğanın varlığı' diye çevirdiğimiz Latince *natura* sözcüğü, Yunanca αὐσις (doğa) ve οὐσις (öz varlık, öz madde, element) sözcüklerinin ikisinin birden anlamını içermektedir.

⁵⁰ Yunancası ἀρχή (*arkhe*): Sokrates öncesi 'ana madde'nin doğası.

⁵¹ ποιητική (*poietike*). Hava ve ateş etkileyendir.

öbürü ise etkilenendir⁵² ve bundan herhangi bir şey oluşup doğar. Etkileyende bir 'güç' (*vis*), etkilenende ise 'belirli malzeme'nin (*materia*)⁵³ bulunduğu; bunun yanında her ikisinin birbirine iç içe bağlı olduğunu; onu bir arada tutacak bir güç olmadan malzemenin bir araya gelemeyeceğini ve herhangi bir malzeme olmadan gücün de etkin olamayacağını düşünüyorlardı (çünkü herhangi bir yerde var olmak zorunda olmayan bir şey yoktur). Artık her ikisinden (güç ve malzemedен) oluşan bu yeni şeyi ise 'beden' (*corpus*)⁵⁴ ve özellik kazanmış 'yapıcı madde' (*qualitas*)⁵⁵ diye adlandırıyorlardı – uzun zamandır bu konuları işleyen Yunanlıların yaptığı gibi, bu alışılmamış meselelerde zaman zaman henüz duyulmamış terimler kullanmamıza gerçekten izin vereceğinizi umuyorum."

VII. 25. Atticus "Gerçekten izin vereceğiz" dedi; "Latince sözcüklerin senin için yetersiz kaldığı yerde, istediğin zaman Yunancasını da kullanabilirsin." Varro "Çok nazıksın; ama *philosophia, rhetorica, physica, dialectica*⁵⁶ gibi Latince kullanımı iyice alışkanlık haline gelmiş pekçok sözcüğün dışında ben Latincesini kullanmaya özen göstereceğim. Bu nedenle Yunanca *poietetes*⁵⁷ sözcüğü yerine Latince *qualitates* sözcüğünü kullandım, çünkü bu Yunanlılar arasında, halkın değil, filozofların kullandığı bir sözcüktür, bu durum birçok sözcük için de geçerlidir; dialektik sanatıyla uğraşanların kullandığı sözcüklerin hiçbirisi gerçekten halk dilinde yoktur, onlar kendi terimlerini kullanırlar. Hemen hemen tüm sanatların kendine özgü ortak bir dili vardır; ya yeni kavramlara yeni adlar türetmek gerekir ya da başka alanlardan sözcükler alınıp aktarılmalıdır. Yunanlılar bunda başarılı oluyorlarsa, nedeni onların yüzyıllardır bu işlerle uğraşmalarıdır, biz bunu daha yeni işlemeye başladığımızı göre, bize o denli çok ayrıcalık tanınması gerekir" **26.** Ben de şöyle yanıt verdim: "Ey Varro, şu anda yaptığın gibi, yurttaşlarını yalnız bol bilgiyle değil, bir de sözcük bolluğuyla geliştirecek olursan, senin onlara gerçekten çok yararlı olacağını sanıyorum." Varro, "O halde, gerek duyarsam senin⁵⁸ önderliğinde yeni sözcükler kullanma yürekliliğini göstereceğim. Bundan böyle bu 'özellik kazanmış öz mad-

⁵² παθητική (*pathetike*). Su ve toprak etkilenendir.

⁵³ Yunancası ὕλη (*hule*).

⁵⁴ Özellik ve şekil kazanmış öz madde ya da ana madde

⁵⁵ *Qualitas*, Yunancası ποιότης (*poietes*).

⁵⁶ Latince *Philosophia* felsefe, *dialectica* karşılıklı tartışma sanatı, *physica* doğa bilimi, *rhetorica*, güzel söz söyleme sanatı demektir.

⁵⁷ Yunanca ποιότης, Latince *qualitas* sözcüğünün karşılığıdır.

⁵⁸ Cicero.

de'lerin (*qualitas*)⁵⁹ bazıları 'ana öz madde'lerdir (*principes*), bazıları ise bunlardan oluşanlardır. 'Ana öz maddeler' saf ve basittir, ama bunlardan oluşanlar türlü özellikte ve biçimdedirler. Bundan böyle hava⁶⁰ (bu Yunanca sözcüğü de artık Latinceymiş gibi kullanıyoruz), ateş, su ve toprak ana öz maddedirler; canlı türleri ve topraktan doğan bitkiler bunlardan oluşur. O halde onlara 'ana öz maddeler'⁶¹ (Yunancadan Latinceye çevirecek olursam *elementa*⁶²) denir; bunlardan havanın ve ateşin hareket ettirme ve etkileme gücü vardır, geriye kalanların, yani suyun ve toprağın ise etkilenme özelliği vardır. Aristoteles, yıldızları ve beyni oluşturan, yukarıda sözünü ettiğim o dört maddenin her birinden farklı beşinci bir ana öz maddenin olduğunu düşünüyordu. 27. Her şeyin temel yapısında, hiçbir biçimi olmayan, o özellik kazanmış öz maddeleri içermeyen (*-qualitas-* bu sözcüğü konuyu işleyerek daha alışılmış ve bilinir hale getirelim) belirli bir malzemenin var olduğunu; bundan her şeyin oluşup biçimlendiğini ve yalnız bunun her şeyi kendi içine alabileceğini; her kesimiyle her biçime dönüşebileceğini; bununla birlikte tümüyle yok olmadığını, ama kendi parçacıklarına çözüldüğünü; bu parçacıkların ise sonsuza dek ufalanıp bölünebileceğini, çünkü varlıkların yapısında bölünemeyecek diye hiçbir şeyin olmadığını; bunun yanında harekete geçen her şeyin belirli aralıklarla hareket ettiğini; bu aralıkların da aynı biçimde sonsuza dek bölünebileceğini düşünürler. 28. *Qualitas*⁶³ dediğimiz 'bu etken güç', böyle hareket ettiği ve böyle ileri geri gidip geldiği için, hem tüm 'malzeme'nin (*materia*) tümüyle değişikliğe uğradığını, hem de o 'özellik kazanmış öz maddeler'e'⁶⁴ (*qualia*) dönüştüğünü; bir araya gelen ve kendi kesimlerinin tümüyle kesintisiz bir süreç içinde birleşen bütün 'öz varlık' (*natura*)⁶⁵ içinde bu 'özellik kazanmış öz maddeler'den bir 'küre' (*mundus*) oluştuğunu; bu kürenin dışında hiçbir 'malzeme' (*materia*) ve 'biçim kazanmış varlık' (*corpus*) olmadığını; bunun yanında bu kürenin içinde olan tüm şeylerin bu kürenin parçaları olduğunu; bunların duygusu, düşüncesi olan bir 'öz varlık' (*natura sentiens*)⁶⁶ tarafından bir arada tutulduklarını; bu öz varlıkta kendine öz ve ebedi bir düşünme yetisi

⁵⁹ *Qualitas* burada 'güç' değil somut olarak 'özellik kazanmış öz madde' anlamında kullanılmıştır.

⁶⁰ *Aer* Latinceye Yunanca'dan geçmiştir.

⁶¹ Yunancası *Arkhe*, Latincesi *initium*.

⁶² *Stoikheia*.

⁶³ *Qualitas* burada soyut olarak etken güç, 25'de ise hava ve ateş gibi etkileme gücü içeren öz madde olarak somut anlamda kullanılmıştır.

⁶⁴ Yunancası *ποία* (*poia*).

⁶⁵ *Natura* = οὐσία= ύλη, öz ya da ana madde, malzeme

⁶⁶ Bk. Cicero, *Tanrıların Doğası*, II, 22, 75 ve 85, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, Ankara.

olduğunu, çünkü ondan daha güçlü ve onu yok edecek hiçbir şeyin olmadığını düşünürler. **29.** Bu etken gücün evrenin ruhu, aklı, zekâsı ve kusursuz bilgeliği olduğunu söylerler; onu bir tanrı ve kendi yönetimi altındaki her varlığı bilip gözeten belirli bir 'tanrısal öngörü' (*prudencia*) diye adlandırır-lar; özellikle gökyüzündekileri, sonra insanlarla ilgili yeryüzündeki şeyleri, özenle yönettiğini düşünürler; bu aynı güce kimi zaman da 'zorunluluk' (*necessitas*)⁶⁷ derler, çünkü ebedi düzenin yazgısı, değiştirilemez sürekliliği gibi onun tarafından kararlaştırılan her şey, onun kararından farklı gerçek-leşemez. Kimi zaman aynı güce gerçekten 'yazgı' (*fortuna*) derler, çünkü gizemliliğinden dolayı ve nedenleri bizce bilinmediği için, onun birçok şeyi öngörümüz ve beklentimiz olmadan gerçekleştirdiğini sanırız.

VIII. 30. Felsefenin akıl yürütme ve tartışma⁶⁸ ile ilgili üçüncü bölümü-nü hem *Akademeialı*lar hem de Peripatetikler şöyle ele alıyorlardı: Gerçekle ilgili yargı, duygulardan kaynaklanmasına karşın, yine de kesin yargının duyguda olmadığını; aklın, nesnelere gerçek yargıcı olduğunu kabul edi-yorlardı. Bunun güvenilebilecek tek şey olduğunu, çünkü yalnız aklın, ebe-diyen basit, saf ve aslı gibi olan şeyi görebileceğini düşünüyorlardı. Buna *idea*⁶⁹ derler ve zaten çoktan Platon tarafından böyle adlandırılmıştır; biz ise Latince de haklı olarak buna *species*⁷⁰ diyebiliriz. **31.** Öte yandan tüm duyuların yeterince hassas olmadığını ve yavaş olduğunu; duyuların haki-miyet alanında olduğu sanılan birçok şeyi hiçbir biçimde algılamadığını; çünkü ya algılanamayacak kadar küçük olduklarını ya da öyle hareketli ve hızlıdır ki, hiçbirinin kararlı olarak tek ve aslı gibi kalmadıklarını düşü-nürlerdi, çünkü her şey sürekli kayıyor ve akıyormuş gibi, hareket halinde-dir. Bunun için bu gruba giren varlıkların tümüne 'düşünülebilen şeyler' (*opinabiles*)⁷¹ derlerdi. **32.** Böylece bilginin yalnız aklın ürettiği kavramlarda ve yürüttüğü mantıkta var olduğunu, başka bir yerde olamayacağını düşü-nüyorlardı. Bu nedenle varlıkların tanım yöntemine önem veriyorlardı ve bu gerçek tanımlamayı, tartışmak için ele aldıkları her şeye uyguluyorlardı; sözcüklerin anlam ve türeyişleri ile ilgili açıklamaları da onaylıyorlardı, yani her bir şeyin neden böyle adlandırıldığını araştırıyorlardı, buna da etimolo-ji diyorlardı; sonra açıklanmasını istedikleri şeyi kanıtlamak ve bir sonuca

⁶⁷ Yazgı.

⁶⁸ Latince metindeki *disserendum* sözcüğü Yunanca *λογική* ve *διαλεκτική* karşılığında kulla-nılmıştır.

⁶⁹ Yunanca 'görüntü, şekil' anlamına gelen bu sözcük burada teknik terim olarak kullanılı-mıştır; 'aklın görme ve yargılama gücü' nü açıklamaktadır.

⁷⁰ Latince 'görünüm, şekil' anlamına gelen bu sözcük burada *Ideanın* karşılığı teknik bir terim olarak kullanılmıştır.

⁷¹ Bu tür nesnelere görülemez, koklanamaz, işitilemez, ancak aklın gözüyle algılanabilirler.

bağlamak için belirli tartışma yöntemlerini ve her bir varlığın belirleyici ana özelliklerini yönlendirici olarak kullanıyorlardı. Buna dialektik öğretisi, yani konuşmanın akıl yürüterek sonuçlandırılması ekleniyordu, öte yandan bunun yandaşı gibi hitabetin konuşma gücü de buna katılıyordu: Bu, ikna etmek için verilen kesintisiz bir söylevin açıklayıcı gücüdür.

33. Bu, Platon'un onlara kalıt olarak bıraktığı ilk felsefe biçimiydi; istiyorsanız, bu konuda bana ulaşan değişiklikleri de açıklayayım". Ben "Atticus'un yerine de yanıt vereyim, gerçekten istiyoruz," dedim. Bunun üzerine Atticus "Benim adıma yanıtlamakla çok iyi ediyorsun; çünkü o, Peripatetiklerin ve Eski Akademeia'nın ana öğretilerini çok açık seçik açıklıyor." dedi.

IX. Varro şöyle devam etti: "İlk olarak Aristoteles, az önce anlattığım⁷² Platon'un "idea" larını çürüttü, oysa Platon, "Bunlarda tanrısal bir özellik var" diyecek kadar bunlara sıkı sıkıya bağlıydı. Konuşması hoş, belirli bir dürüstlük ve soyluluk sergileyecek kadar iyi bir kişiliğe sahip olan Theophrastos⁷³, eski öğretinin geçerliliğini⁷⁴ belirli bir biçimde ve iyice bozarak yok etti; çünkü erdemi güzelliğinden yoksun bıraktı ve mutlu yaşamın yalnız erdeme dayandığı görüşünü yadsıdı. 34. Nitekim onun öğrencisi Strato,⁷⁵ keskin zekâlı biri olmasına karşın, yine de bu öğretinin tümüyle dışında tutulmalıdır; çünkü bu felsefenin erdemi ve ahlâkı içeren en önemli bölümünü hiç dikkate almamıştır ve tümüyle doğa araştırmalarına yönelmiştir; bu konuda da arkadaşlarıyla birçok bakımdan uyuşamadı. Platon'un yöntemini ve temel öğretisini sürdüren ilk kişiler Speusippos⁷⁶ ve Ksenokrates, bunların ardından Polemon⁷⁷, Krates⁷⁸ ve aynı zamanda Krantor⁷⁹ Akademeia'da toplanarak hocalarından aldıkları ana öğretileri

⁷² Bk. VIII, 30.

⁷³ Bk. III, 10.

⁷⁴ Theophrastos Platon'un öğretisinin yalnızca etik kısmını eleştirmiştir.

⁷⁵ *Lampsakoslu* (bugünkü Lapseki) Strato, Theophrastos'un öğrencisidir ve ondan sonra İ.Ö. 288 – 272 yılları arasında Peripatetik okulun başında bulunmuştur. Aristoteles'in okulunda izlenen yöntemlerden çok uzaklaşarak onun öğretisinin doğa bilimi bölümüyle ilgilenip geliştirmiştir.

⁷⁶ Bk. IV.17.

⁷⁷ Ksenokrates'in öğrencisi olan Polemon, ondan sonra İ.Ö. 315- 270 yılları arasında Akademeia'nın başında bulunmuştur. Platon'un öğretisinin Pythagoras'tan kaynaklanan kesimini geliştiren hocasının tersine, ahlâk sorunuyla ilgilenmiştir.

⁷⁸ Atinalı Krates, Polemon'dan sonra Akademeia'nın başına geçmiştir (İ.Ö. 270 – 268). Platon'un öğretisinin ahlâki yanını sıkı sıkıya izlemiştir. Arkhesilaos'un öğrencisi olmuştur.

⁷⁹ Kilikia'nın Soli kentinden olan Krantor, İ.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Akademeia'da çok etkili olmuştur. Cicero *Consolatio* adlı yapıtını yazarken, onun acı üzerine yazdığı περί Πέντους adlı yapıtını örnek almıştır.

özenle koruyorlardı. **35.** Zenon ve Arkesilas⁸⁰, Polemon'un derslerini istekle ve sürekli izlemişlerdi; ancak Zenon, Arkesilas'tan yaşça büyük olduğu için, dialektikte hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmadan ince ince düşündüğü ve tartıştığı için, okulun öğreti yöntemine yenilik getirmeye kalkıştı; getirdiği yenilikleri, isterseniz, Antiokhos'un alışageldiği gibi, açıklayacağım." Ben şöyle dedim: "Ben istiyorum. Bak, Pomponius'un da aynı işareti verdiğini görüyorsun" **X.** "Zenon erdemin gücüne asla Thephrastos gibi zarar verecek biri değildi, tersine mutlu yaşama ilişkin her şeyi yalnızca erdemde topladı, erdemden başka hiçbir şeyi 'İyiler'in arasında saymadı ve erdemi 'iyi ahlâk'⁸¹ diye adlandırdı, bu sade, tek biçimliydi ve tek iyi şeydi. **36.** Öbürlerini ne iyi ne de kötü diye sınıflandırmasa da, bazılarının doğayla uyum içinde, bazılarının doğaya karşı olduğunu söylüyordu. Bunların arasına başka şeyleri yerleştiriyordu ve bunları da 'ortadakiler' diye adlandırıyor. Doğaya uygun olanların seçilmesi ve belirli bir değere lâyık görülmesi gerektiğini öğretiyordu, doğaya karşı olanlar için de tersini öğretiyordu, her iki gruba girmeyenleri ise orta gruba yerleştiriyordu. Hiç harekete geçirme gücü olmayanları bu sınıfa koyuyordu. **37.** Ancak seçilmesi gerekenlerden kimilerinin daha çok, kimilerinin de daha az önemli olduklarını düşünüyordu. Daha çok önemi olanları 'tercih edilenler', değeri daha az olanları da 'kabul edilmeyenler' diye adlandırıyor. Bu örneklerde görüldüğü gibi özünden çok terminolojide değişiklik yapmıştı, böylece doğru iş ile yanlış iş arasındaki orta sınıfa 'duruma göre uygunları' ve 'duruma göre uygunlara zıt olan bazıları' koyuyordu. Doğru yapılanları iyi işler arasına, yanlışları yani yasaklı olanları ise kötüler arasına yerleştiriyordu. Dediğim gibi izlenen ya da savsaklanan 'duruma göre uygunları'⁸² ise orta sınıftan sayıyordu. **38.** Ondand öncükilerin tüm erdemini akıl yürütmede olmadığını, ama kimi erdemlerin doğa ve geleneksel görgü sayesinde bütünlük kazandığını söylemesine karşın, Zenon tüm erdemini akıl yürütmede olduğunu ileri sürüyordu; onlar, yukarıda sözünü ettiğim erdem türlerinin sınıflandırılabilceğini düşünürken, Zenon bunun asla olamayacağını; kendisinden önceki filozofların dediği gibi, yalnız erdemden yararlanmanın değil, ama erdemli davranış alışkanlığı kazanmanın da başlı başına muhteşem bir şey olduğunu, buna karşın erdemden sürekli yararlanmayan kişinin de erdemli olmadığını savunuyordu; o eski filozoflar insan duygularının aşırıya kaçmasını önleyemedikleri için, acı duymanın, çok arzu etmenin, aşırı korkmanın ve sevinmenin doğal olduğunu söylüyorlardı; ancak onların bu duyguları

⁸⁰ İ.Ö.315-240 yılları arasında yaşamış olan Arkesilas İkinci Akademi'a'nın kurucusudur.

⁸¹ καλόν.

⁸² Örneğin, adam öldürmek kötüdür, ama savaşta canını kurtarmak için adam öldürmek uygundur.

kontrol altına almasına ve sınırlarını daraltmasına karşın, Zenon bilge kişinin tüm bunlardan hastalıklı gibi sakınmasını istedi. 39. Eskiler bu aşırıya kaçmış duyguların doğal olduğunu ve bunların akıl yürütmeyele bağdaşmadığını, arzunun beynin bir yerinde, akıl yürütmenin ise başka bir yerinde yer aldığını söylerken, Zenon bu düşünceye de katılmıyordu. Çünkü aşırı duyguların isteğe bağlı olduğu, düşünce yetisinin yargısı uyarınca bunlara katlanıldığı kanısındaydı ve tüm aşırı duyguların anasının dizginlenmeyen bir tür huysuzluk ve ölçsüzlük olduğunu ileri sürüyordu. Zenon'un ahlâk konusundaki görüşleri aşağı yukarı bunlardı.

XI. Zenon'un doğa bilimi hakkındaki görüşleri ise şunlardır: Önce ilk dört ana maddeye, önceki filozofların akli ve ana duyguları oluşturduğuna inandığı beşinci elementi⁸³ eklemiyordu; ana elementin, her şeyi, hatta akli ve duyguları yaratan bizzat ateş olduğunu söylüyordu. Platon'un ve Aristoteles'in öğrencilerinden şu bakımdan farklı düşünüyordu: 'Biçim kazanmamış bir öz madde'den herhangi bir şeyin oluşabileceğini hiç düşünmüyordu; oysa Xenokrates ve önceki filozoflar bu tür bir öz maddenin akli oluşturduğunu söylemişlerdi ; gerçekten herhangi bir şeyi etkileyen ya da herhangi bir biçimde etkilenen şeyin 'biçim kazanmamış öz madde' olacağını düşünmüyordu. 40. Felsefenin üçüncü bölümünde pek çok değişiklik yaptı. Bu alanda önce duygular konusunda bir takım yenilikler getirdi, bu duyguların sanki dışarıdan gelen, Zenon'un *phantasia*, bizim ise *visus*⁸⁴ dediğimiz, belirli bir dürtünün etkisiyle birleşip oluştuğunu düşündü (biz bu *visus* sözcüğünü unutmamalıyız, çünkü konuşmanın geri kalan kısmında sık sık kullanmamız gerekecek); görülen ya da duyularla algılanan bu şeyleri aklın onayıyla ilişkilendirdi; bu onayın içimize yerleşik ve irademize bağlı bir şey olduğunu ileri sürdü. 41. Hayâllerin tümüne güvenmiyordu, ama yalnız görülen şeylerin gerçek karakteristik belirtilerini taşıyanlara güveniyordu; bu kendiliğinden ortaya çıkıp görülen bir hayâl olduğu için 'algılanabilir' türdendir. "Bunları dinlemeye katlanacak gücünüz kaldı mı, devam edelim mi?" diye Varro sorunca, Atticus "Evet, edelim, nitekim *katalepton*'u daha başka nasıl açıklayabilirsin?" dedi. Varro konuşmasını sürdürdü: "Hayalin algılanmasından ve akılla onaylanmasından sonraki durumu, 'kavrayış' diye adlandırdı, varlıkları elle kavramanın benzeridir; Zenon, kendisinden önce hiç kimse bu sözcüğü bu konuda böyle bir anlamda kullanmasa da, elin kavrama işinden yola çıkıp bu ve bunun gibi daha birçok yeni sözcük türetip kullandı, çünkü yeni düşünceler ortaya

⁸³ Bu öz madde ya da ana madde *eter*dir.

⁸⁴ Hayâl.

atıyordu. Duyuyla kavranan şeyi 'duygu' diye adlandırıyordu ve akıldan mantık yoluyla sökülüp atılamayacak denli kavrandıysa, ona 'bilgi' diyordu, yok silinip atılacak derecede kavrandıysa 'bilgisizlik' diyordu; bu bilgisizlikten 'sanı' ortaya çıkıyordu; bu sanı zayıftır, yanılı ve bilmemekle eş değerdir. 42. Zenon, 'bilgi' ile 'bilmeme' arasına yukarıda sözünü ettiğim 'kavrayış' yerleştiriyordu ve onu ne doğrular ne de yanlışlar arasında sayıyordu, yalnızca ona güvenilmesi gerektiğini söylüyordu. Bu görüşten yola çıkarak duyuların da güvenilir olduğunu düşünüyordu, çünkü, yukarıda da söylediğim gibi, duyuların sayesinde oluşan kavrayış ona hem gerçek hem de güvenilir geliyordu, bunun nedeni şunlardı: Kavrayış bir varlıkta gerçekten var olan her şeyi kavramıyordu, ama kendisine gelebilen hiçbir şeyi bırakmıyordu; doğa sanki 'bilgi'nin ölçü birimi gibi kendisinin ana ilkesini de ortaya koymuştu; daha sonra bunun sayesinde varlıkların tanımları beyne baskı gibi yerleşiyordu; bu tanımlar uyarınca da yalnızca ana ilkeler ortaya çıkmakla kalmıyor, akıl yürüterek gerçeği bulmak için daha geniş belirli yollar da açılıyordu. Bununla beraber yanlış, düşüncesizce davranış, bilgisizliği, sanıyı, kuşkuyu, kısacası aklın sağlam ve kalıcı onayına yabancı olan her şeyi erdemden ve bilgelikten uzak tutuyordu. Zenon'un yapıdığı değişiklik ve kendisinden öncekilerden farklı düşündüğü noktalar aşağı yukarı bu kadardı."

XII. 43. Varro bunları anlattuktan sonra, şöyle dedim: "Ey Varro, sen, Eski Akademeia'nın ve *Stoa*cuların düşünce biçimini çok kısaca, ama olabildiğince açık seçik ortaya koydun. Yakın arkadaşımız Antiokhos'un doğruluğuna inandığı gibi, bunun yeni bir öğretiden daha çok, Eski Akademeia'da yapılmış bir değişiklik olarak düşünülmesi gerektiği kanısındayım." Bunun üzerine Varro şunları söyledi: "Şimdi anlatma sırası senin; eskilerin düşünce biçiminden ayrılan ve Arkesilas'ın getirdiği yenilikleri onaylayan biri olarak sen, ayrılmanın yeterince doğru olup olmadığını görelim diye, anlaşmazlığın ne olduğunu ve hangi nedenden çıktığını öğrenmemizi sağla." 44. Ben de şu yanıtı verdim: "Edindiğimiz bilgiye göre ayrılma Zenon ile başlamıştır. Arkesilas inadından ya da onu alt etme çabasıyla değil de, gerçekten benim görüşüme göre, Sokrates'i bir şey bilmediğini itiraf etmeye götüren o şeylerin belirsizliğinden dolayı, Zenon'a karşı her yandan savaş açmayı kendine ilke edindi. Çünkü Sokrates'ten önce Demokritos, Anaksagoras⁸⁵, Empedokles⁸⁶, hemen hemen tüm eski filozof-

⁸⁵ Anadolu'nun İonia bölgesindeki Klozomenai kentinden olan Anaksagoras (İ.Ö. 500-428) uzun zaman Atina'da yaşamış, Perikles'in dostluğunu kazanmış, Euripides'in hocası olmuştur. Olasılıkla Sokrates onun derslerini izlemiştir. Tanrıtamazlığı yüzünden Atina'dan

lar hiçbir şeyin tanınmadığını, algılanmadığını, bilinemediğini, duyuların sınırlı, aklın zayıf, yaşamın kısa olduğunu, Demokritos'un dediği gibi, gerçeğin derinlere gömülü, her şeyin sanı ve insanların koyduğu kurallara bağlı olduğunu, gerçeğe hiç yer verilmediğini, ardından da her şeyin karanlığa gömülü olduğunu söylemişlerdi. 45. Bunun için Arkesilas bilinebilen bir şeyin var olmadığını söylüyordu, hatta Sokrates'in "Hiçbir şey bilmediğini bildiği" biçimindeki kendine ayırdığı bilgi bile gerçekte var olmazdı; her şeyin karanlıkta gizli olduğunu, görülebilecek ve anlaşılabilir bir şeyin var olmadığını düşünüyordu; bu nedenlerden dolayı ona göre birisi kesin bir söz söylememeli, herhangi bir şeyi asla onaylamamalı ve doğrulamamalıydı, bir düşünceye katılıp 'evet' dememesi gerekiyordu; her zaman acele ve düşüncesiz davranıştan uzak durmalıydı, bu yolla gelebilecek her türlü felaketten kendisini uzak tutmalıydı, yanlış ya da kesin bilinmeyen bir konu onaylandığı zaman, bu acele ve düşüncesiz bir davranışın çok açık belirtisi olurdu, çabucak birinin düşüncesine katılmanın ve onu onaylamanın bilgi ve algıdan öncelikli tutulması kadar utanç verici bir şey yoktu. Yaptığı her şey bu düşünce tarzıyla uyum içindeydi: Herkesin düşüncesine karşı tartışarak pek çok kişinin kendisi gibi düşünmesini sağlıyordu; aynı konuda tartışan her iki grubun karşıt düşünceleri eşit ağırlıkta mantık içerdiği zaman, her iki tarafın da 'onay' almaması daha kolay oluyordu. 46. Buna Yeni Akademeia akımı derler, oysa Platon'u Eski Akademeia'nın bir üyesi sayarsak, bunun da Eski Akademeia sayılması görüşündeyim, çünkü Platon'un kitaplarında da hiçbir şey kesin olarak onaylanmaz ve bir çok konunun hem lehinde kem de aleyhinde tartışılır; her konu sorgulanıp araştırılır; hiçbir konuda kesin yargıda bulunulmaz; ama yine de senin görüşlerini açıkladığın o akıma Eski, buna da Yeni Akademeia densen. Arkhesilas'tan sonra dördüncü başkan olan Karneades'e dek uzanan bu Yeni Akademeia, Arkhesilas'ın görüşlerine sadık kaldı. Felsefeyi her yönüyle çok iyi bilen Karneades ise, inanılmaz zekası olan biriydi; onun bu özelliğini, onun derslerini izleyenlerden ve özellikle de ondan pek çok konuda farklı düşünmesine karşın, herkesten çok bir tek ona hayran olan *Epikuroscu* Zenon'dan öğrendim...

sürülmüş, Lampsakos'ta (Bugünkü Lapseki) ölmüştür. Onun görüşüne göre ateş her şeyin ana maddesidir.

⁸⁶ İ.Ö. 495 - 435 yılları arasında yaşayan Empedokles Sicilya Adasının Agrigentum (bugünkü Akragas) kentinde doğmuş, politik nedenlerle vatanından sürülmüş, güney İtalya'da ve Yunanistan'da yaşamını sürdürmüştür. Her şeyi oluşturan dört ana maddenin (toprak, hava, su, ateş) öncesiz ve sonsuz olduğunu ileri sürmüştür. Doğa üzerine yazdığı şiirinden fragmentler kalmıştır.

Kitap Tanıtmalar:

ABDULHALİK BAKIR, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi(i), Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, 617 s.+102 resim.

İnsanların en eski çağlardan beri yiyecek gibi ihtiyaç duydukları en önemli eşyadan biri de giyim-kuşam olmuştur. Tarih boyunca kurulan devletlerin idarecileri ve ileri gelenlerinin giyim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla özel dokuma imalâthaneleri kurulmuştur. Devlet koruması altında bulunan bu özel dokuma atölyelerinin hammadde ihtiyacını karşılamak amacı ile yün, pamuk, keten, kendir ve ipek üretilmesi için faaliyet gösterdiği gibi, ahalinin giyim ihtiyacını karşılamak düşüncesi ile özel bir dokumacılık sektörü oluşmuştur.

Erken ortaçağlarda Bizans ve Sasanî, Çin ve Türk devletleri ile Mısır, Suriye ve Yemen gibi ülkeler, eski çağlardan beri devam eden köklü bir dokuma teknolojisi kültürüne sahip bulunuyorlardı. İslâmiyet'in yayılması sırasında Bizans ve Sasanî devletlerinin hâkimiyeti altında bulunan Suriye, Irak, İran, Mısır ile Türkistan ve Anadolu gibi köklü bir medeniyet ve zengin kaynaklara sahip olan ülkeler Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, bu ülkelerdeki dokuma kültür ve sanayiindeki birikim ve teknikler aynen devam etmiş, keten, yün, pamuk ve ipek üretimi sanayii ve ticareti büyük gelişme göstermiştir.

Abbâsiler zamanında Bağdad şehrini kurulması ve burasının zamanla bir dünya ticaret merkezi haline gelmesi, bu şehri diğer sanayilerle birlikte dokuma sanayiinin de merkezi durumuna getirdi. Bağdad'da dokunan kumaşlar Avrupalı zenginlerin aradıkları kumaşlar arasında yer aldı. Bu dönemde birer dokuma merkezi olarak yükselen Musul, Basra ve Kûfc şehirleri arasında özellikle Musul, farklı bir konuma sahipti. O çağda bir dünya markası olan ve adını Musul şehrinden alan Muslin kumaşları bütün Avrupa'da büyük bir ün kazanmıştı.

Eski çağlardan beri Mısır'da oldukça gelişmiş bir dokuma kültür ve sanayii bulunuyordu. Mısır'ın keten ve pamuklu dokumaları oldukça ünlü olup, İslâm fetihleri ile birlikte bu teknik Kuzey Afrika, İspanya ve Sicilya'ya da taşındı. Selçuklu Devleti'nin kurulması ve İran, Irak, Anadolu ve Suriye'de Türk hâkimiyetinin yerleşmesi sonucunda, Orta Asya dokumacılık tekniği ile Ortadoğu dokumacılık tekniğinin kaynaşmasının sonucu kaliteli ürünler ortaya çıktı. Bilindiği üzere dokumacılığın bir kolunu da ip, keçe, hasır ve halı-kilim üretimi ve dokumacılığın oluşturmaktadır. Türkistan, İran ve Azerbaycan'da halıcılık önemli bir sektör haline gelmiş olup, Anadolu'da Erzurum dolaylarındaki Kalikala halıları da oldukça tanınmıştı. Burada dokunan halılar bütün İslâm ülkelerine gönderiliyordu ki, kali veya kaliçe kelimelerinin bu şehre nispetle ortaya çıktığını ileri sürerler de vardı. Yazarın, Adam Metz'den (Adam Mez olacak) naklen verdiği "Abbâsi Halifesi El Muktedir'in annesinin evinde bulunan lüks eşyalar arasında Ermeni halıları da vardı. Ayrıca bir vali adı geçen halifeye çok değerli hediyelerle birlikte, yedi adet Ermeni halısı da vermişti" ifadesi (s.27!) doğru olmasa gerektir. Esas metni görmemiş olmakla birlikte bunun muhtemelen Ermeni değil bölge adı olan Ermeniye olması gerekir.

Dokuma ile ilgili önemli bir madde ve meslek ise boya ve boyacılıktır. Bu hususta genellikle bitkilerden elde edilen boyalar kullanılıyordu. Dokuma sanayiine ait atölyelerin büyük bir

kısının devlet tekelinde bulunduğu, bu yüzden bu imalâthane ve burada çalışanların sıkı bir denetim altında tutulup, hileli mal üretiminin engellendiğini de belirttim.

İslâmî dönemlere gelindiğinde insanlık giyim-kuşam, gelenek ve kültüründe karşılıklı etkileşimlerle epeyce bir yol almış bulunuyordu. Öyle ki, çeşitli din ve millet mensuplarının belirgin bir giyim-kuşama sahip olduklarını görüyoruz. Hatta zaman zaman giyim-kuşam ile ilgili kanunlar çıkarılıyor ve bunu yaparken ulemanın fetvasına da başvuruluyordu. Çağlar boyunca dokuma sanayiinde meydana gelen gelişmeler beraberinde insanların giyim-kuşam ile daha fazla ilgilenmelerini, sonuçta toplum hayatında önemli bir yer tutan moda anlayışını meydana getirmiş, bu ise tekstil sanayiinin daha da gelişmesine yol açmıştır.

Ortaçağlarda İslâm dünyasında dokuma sanayii, giyim-kuşam ve moda konularını inceleyen eser, bir giriş ve beş bölümden meydana gelmektedir. Eskiçağ ve Erken Ortaçağ'da Tekstil Sanayi(i), Giyim-Kuşam ve Moda başlığını taşıyan Giriş (s.21-104); I- Eskiçağ ve Erken Ortaçağ'da Tekstil Sanayi(i) ile II- Eskiçağ ve Erken Ortaçağ'da Giyim-Kuşam ve Moda kısımlarından oluşmaktadır. Burada genel olarak Sumerler, Babilliler, Asurlular, Mısırlılar, Hintliler, Hititler, Urartular, Lidyalılar, Persler, Grekler, Romalılar, Çinliler, Türkler ve Arapların ürettiği dokuma ürünleri ve bunların giyim-kuşam ve moda anlayışları hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin Ortaçağ İslâm Dünyasının Doğu Kısmı'nda Kumaş Üretimi başlığını taşıyan I. bölümünde (s.107-186), Arap Yarımadası, Irak, Suriye, el-Cezire (ipekli, yünlü, pamuklu dokumalar), Anadolu, Azerbaycan, İran ve Orta Asya'da kumaş üretimi; Ortaçağ İslâm Dünyasının Batı Kısmında Kumaş Üretimi başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise (s.189-270), Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Avrupa ve Bizans'ta kumaş üretimi ele alınmaktadır. Burada daha çok sözü geçen ülkelerde ortaçağlarda kumaş üretiminde kullanılan yün, pamuk, keten ve ipek gibi hammaddelere ve bu hammaddelerden üretilen kumaş çeşitlerine değinilmiş ve bu arada Bizans ve Avrupa'daki dokuma sanayiine de yer verilmiştir.

Ortaçağ İslâm dünyasında Halı, Hasır, İp Üretimi, Dokuma Aletleri, Boyalar ve Denetim Mekanizması başlığını taşıyan III. bölüm (s.273-352), şu alt başlıkları taşımaktadır: I- İslâm dünyasında halı üretimi (Arap Yarımadasında, İran ve Irak'ta, Orta Asya'da, Anadolu'da, Mısır'da, Endülüs'te halı üretimi); II- İslâm dünyasında hasırçılık; III- İslâm dünyasında ip üretimi; IV- Ortaçağ'da dokuma endüstrisinde kullanılan aletler (Eğirmede kullanılan aletler, dokumada kullanılan aletler); V- Ortaçağ'da dokuma endüstrisinde kullanılan boyalar (Uşur, el-Andem (Tarhun), Bakkam, Arguvan, Kök boya, Kermes Kırmızısı, Lak Kırmızısı, Za'feran, Vers, Kündür, Asb, Kına, el-Ceze, Çivit, İndigo, Deniz kabukları, Şap); VI- Ortaçağ'da dokuma endüstrisinde uygulanan denetim mekanizması. Bu bölümde Ortaçağ İslâm dünyasında halı, hasır ve ip üretimi, dokuma aletleri, boyalar ve denetim mekanizması gibi konuları ele alan yazar, burada halı, hasır ve iplerin hangi bölge ve ülkelerde üretildiğine, yün ve kıl eğirmede kullanılan araç-gereçlere, dokuma tezgâhlarına, kumaş, iplik ve hasırların boyanmasında kullanılan boyalara ve son olarak da Ortaçağlarda tekstil sektöründe faaliyet gösteren işçi ve işverenleri sıkı bir denetime tâbi tutan Hisbe teşkilatının kanun ve kurallarına değinmeğe çalışmıştır. Ortaçağ İslâm Dünyasında Yönetici ve Memur Tabakasında Giyim-Kuşam ve Moda başlığını taşıyan IV. Bölüm (s.355-435) şu alt başlıkları taşımaktadır: I- Ortaçağ İslâm dünyasında halife ve sultanların kılık ve kıyafetleri (başlıklar, elbiseler, ayakkabılar); II- Ortaçağ

İslâm dünyasında vezir, vali, kabile başkanı ve saray mensuplarının kılık-kiyafetleri; III- Ortaçağ İslâm dünyasında ordu mensuplarının kılık-kiyafetleri; IV- Ortaçağ İslâm Dünyasında âlim, fakih, kadı ve diğer devlet memurlarının kılık- kiyafetleri.

Dördüncü bölümün devamı mahiyetindeki Ortaçağ İslâm Dünyasında Halk Tabakasında Giyim-Kuşam ve Moda başlığını taşıyan V. Bölüm (s.439-516) ise, I- Ortaçağ İslâm Dünyasında Kadınların Kılık Kiyafetleri (başlıklar, elbiseler, ayakkabılar); II- Ortaçağ İslâm Dünyasında Erkeklerin Kılık Kiyafetleri (başlıklar, elbiseler, ayakkabılar); III- Ortaçağ İslâm Dünyasında Gayr-i Müslimlerin Kılık Kiyafetleri (başlıklar, elbiseler, ayakkabılar) alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu son iki bölümde yazar, Ortaçağ İslâm toplumunu meydana getiren çeşitli tabakalara mensup insanların günlük hayatlarında ve özel günlerinde giymiş oldukları kılık-kiyafetlerini; çeşitli devletlerin giyim-kuşam ve kiyafet ile ilgili çıkardıkları kanun, koydukları kuralları, getirdikleri sınırlamaları araştırmaya çalışmıştır.

Eser sonuç, kaynaklar, dizin ve resimlerle sona ermektedir. Arapçayı çok iyi bilen yazar, özellikle bu dildeki kaynak ve araştırmaları kullanarak bize çok yararlı bir eser kazandırmıştır. Zaman, zemin ve konu olarak böyle kapsamlı bir eser yazılırken bâzi araştırmaların görülmesi veya gözden kaçması tabiidir. Bibliyografya'da adı geçen yazarlar, ada göre sıralanmıştır ki, soyadına göre düzenlenmesi gerekirdi. Daha önce "Ortaçağ İslâm Dünyası'nda İriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi"; "Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi(i)"; "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi(i)" adlı eserlerinden de tanıdığımız Abdulhalik Bakır'ı uzun ve sabırlı çalışına gerektiren bu eserden dolayı kutlamak gerekir.

İSMAİL AKA

Tax Farm Register of Damascus Province in the Sixteenth Century: Archival and Historical Studies, Edited by Nagata Yuzo, Miura Toru and Shimizu Yasuhisa, Tokyo, The Toyo Bunko 2006.

Japonya'da Türk tarihi üzerine çalışmalar XIX. yüzyılda başlamıştır. Bu çalışmalar Orta Asya Türk tarihi üzerine yoğunluk kazanmıştır. Bir müddet sonra Osmanlı-Japon siyasi münasebetleri uzak mesafeye rağmen gündeme geldi. Batıya büyük ilgi duyan Japonlar, Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkileri geliştirmeye başladılar. Osmanlı Devleti de Japonya ile siyasi ve ticarî münasebetleri geliştirmeye çalışıyordu. Bunun için Osmanlı Devleti bir iyi niyet elçisi olarak telakki ettiği Ertuğrul gemisini gönderdi. Bu geminin ziyaretini tamamlayıp dönüş yolunda şiddetli fırtına yüzünden batması ve yüzlerce Türk denizcisinin şehit olması (1890) ilişkilerin artmasına sebep oldu. Bu acı hatıradan sonra Türkiye ile Japonya arasındaki dostluk ve ticarî ilişkiler büyük bir yoğunluk kazandı. 1960'lı yıllardan beri giderek artan Osmanlı tarihi üzerindeki araştırmalar, günümüzde birçok genç tarihçinin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bugün Osmanlı arşivlerinde araştırma yapan Japon tarihçilerinin eserleri dikkat çekmektedir. Farklı alanlardaki araştırmaların ileride daha da artması, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine yardımcı olacaktır.

Japonya'da Osmanlı tarihi üzerindeki araştırmaların yeni bir örneği yayınlanmış bulunuyor. Osmanlı tarihi ve Şam Eyaleti için çok önemli olan bu eser, Şam Elyazmaları Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Bu mukataa defterini müzede gören Prof. Yuzo Nagata, eserin filmini elde edip, beni 1992 yılında Japonya'da Tokyo University of Foreign Studies'e bağlı Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa'ya bu defter üzerinde çalışmak üzere davet etti. Prof. Nagata ile bu yazmanın üçte biri üzerinde yoğun bir trans-literasyon çalışması yaptık. Eserin önemini kavramış olduk. Nagata ve ekibi bu defca Türkçe, eski harflerle dizilmiş olarak yayınlayıp tarihçilerin hizmetine sunmuş bulunuyorlar.

Eser Suriye Kültür Bakanı Yardımcısı Dr. Abdal-Razzaq Moaz'ın bir önsözü ile başlayıp Yuzo Nagata'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizam" adlı giriş yazısıyla devam etmektedir. Bu yazıdan sonra Toyo Bunko'da Araştırma Görevlisi Yasuhisa Shimizu'nun "Şam Vilayeti Mukataa Defteri'nin Tanımı" adlı makalesi yer almaktadır. Üçüncü olarak Suriyeli Profesör Abdul-Karim Rafeq'in "XVII. Yüzyılda Şam Vilayeti" adlı yazısı bulunmaktadır. Mütعاkip yazı tekrar Yasuhisa Shimizu'ya ait olup "Şam Eyaleti'nde İltizam Faaliyetleri" adını taşımaktadır. Sonuncu yazı Tomoki Okawara'nın "Şam Çalışmaları İçin İltizamın Önemi" adlı makalesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütçe gelirlerini sağlayan kalemlerden biri olan iltizam usulü kuruluş yıllarından itibaren yürürlüğe girmiştir. Esasen Türkiye Selçukluları'nda da uygulandığı bilinmektedir. İltizama vermek, devlete ait kaynakların bedel karşılığında şahıslara devredilmesidir. İltizama verilen arazi veya diğer gelirler mukataa denirdi. Bu gelirler müzayede ile şahıslara devredilirdi. Mültezimler ise parayı peşin öder ve sonra bundan mümkün olduğu kadar kâr etmek isterdi. Bu durum imparatorlukta kendine has mîrî toprak sisteminin cari olduğunu ifade etmektedir. Keza iltizam usulünün adeta mülkiyete yakın bir tasarruf sistemi olduğunu da belirtmektedir. Bu yüzden bir mukataaya para yatırmak cazip bir yatırım idi. Bu genellikle arazi oluyordu. İltizam süresi 1-3 yıl arasında değişebilirdi. Bu mukataaya daha yüksek bedel veren olursa, mevcut mültezimin elinden

alnabilirdi. Mültezimler toplumun her kesiminden olabilirdi. Ancak bir kefilleri olması gerekirdi.

Nagata makalesinde Barkan'dan naklen 1527-1528 yıllarına ait bütçe gelirlerinin % 23 Rumeli, % 20 Anadolu'daki mukataalardan geldiğini ifade etmektedir. XVI. yüzyıldaki nüfus artışı ile Güney Amerika'dan kıymetli madenlerin Avrupa'ya akmasının enflasyona sebep olduğunu belirtmiştir. Asrın sonunda askerin ulufesini ödemekte zorluk çeken imparatorlukta dengeler bozuldu. Mukataalar askerî sınıfların eline geçti. Adem-i merkezîyetçiliğin başlamasıyla, bir müddet sonra Anadolu'da ve Rumeli'de merkezî dinlemeyen ayanlar ortaya çıktı. Ayanların etkisi II. Mahmud döneminde bir derece azaldı. Ancak etkileri Cumhuriyete kadar devam etmiştir. Prof. Nagata imparatorlukta toprak tasarrufunun tarihi seyrini özetlemiştir.

Shimizu Yasuhisa makalesinde defterin muhteviyatının mültezimlerle vilayet idaresi arasında yapılan sözleşme kayıtları olduğunu ifade edip; bu sözleşmelerin de Şam Defterdarlığı aracılığıyla yapıldığını söylemektedir. Defteri yayınlayanlar Şam Vilayeti Mukataa Defteri (SVMD) adını vermişlerdir. Defterde en eski tarih Zilhicce 1025 (Aralık 1616) ve en yeni tarih Zilkade 1044 (Nisan 1635) olup 604 adet kayıt vardır. Arapça bir adet hüccet dışında tamamı Türkçe yazılmıştır. Sözleşmeler üç bölümden oluşmaktadır. Birincisi konu özeti, ikincisi ana konu ve üçüncüsü belge tarihidir. Her bir sözleşmede mültezim adı, iltizamdaki görevi, mukataanın adı ve tarihi bulunmaktadır.

Belgelerin tamamı Şam Vilayeti ile alakalıdır. Şam eyaleti genel olarak Şam, Kudüs, Gazze, Safed, Sayda, Beyrut, Nablus, Ajlun ve diğer sancakları ihtiva etmektedir. Makale sahibi araştırmacıya yardımcı olmak üzere Şam'ın nefsi ve çevresi hakkında bilgiler de vermiştir. Ayrıca vergiler, hayvan ticareti, kahve, ipek, kumaş gibi konularla Şam darbhaneleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Nahiy ve mezraalarda tarım, bağ ve bahçelerin statüsü ile vergi tarhi nasıl yapılıyordu. Şam gibi önemli bir vilayetin imparatorluk merkezî ile ilişkileri nasıl yürütülüyordu. SMVD'ye göre Kudüs'teki yeniçerilerin de mukataa işine girdiği anlaşılıyor. Bunda Kudüs'ün güvenliğini sağlayan yeniçerilerin malî açıdan güçlü olması düşüncesi vardı. Makale sahibine göre SVMD benzerleri içinde her halde en teferruatlı olanıdır.

Değerli araştırmacı ikinci makalesinde SVMD'deki iltizam sözleşmelerinin muhteviyatını anlatmaktadır. Bu devir Ma'n-oğlu Fahreddin'in güç ve itibar kazandığı tarihlere isabet etmektedir. Önceleri Fahreddin âşî tavır takınıp Toskana ile irtibata girince takibata uğramış; Osmanlı kuvvetlerinden firar edip İtalya'ya sığınmıştı. 1618'de bölgeye dönen Fahreddin, tekrar güç kazanarak hakimiyetini genişletmişti. Sözleşmeler yaparak birçok köyü ele geçirmişti. Ancak yerli halk kendisinden memnun değildi. IV. Murad devrinde Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa tarafından buradaki hakimiyetine son verildi. Bölgede yeniden düzenleme yapıldı.

Makale sahibinin tespitlerine göre, bölgeye has iki çeşit zeamet vardır. Biri yüksek rütbeli memurlara tahsis edilen; diğeri mîrî devcelilere tahsis edilen. Ayrıca iltizam sözleşmeleri de dört grupta mütalaa edilmektedir. İltizam sözleşmeleri merkezî hükümetin doğrudan yetki verdiği görevli tarafından yapılırdı. Sözleşme hukukî bakımdan çok güçlü idi. Devlet otoritesinin gücü hissedilir; ancak vatandaşın da hakları korunurdu. SVMD'de yapılan sözleşmelerin benzeri Adana, Antep, Maraş, Malatya ve Diyarbakır gibi merkezlerde de uygulanıyordu. Sözleşmelerde akçe, para, kuruş veya altın kullanıldığı anlaşılıyor. Vergi birimleri mîrî mukataa olarak adlandırılıyordu. Bu birimler vergi kanunlarını uygulamak üzere devlet tarafından kurulmuştu. Bu birimler doğrudan Şam valisinin denetimindeydi.

Okawara SVMD üzerinde yaptığı yoğun araştırmalarla Şam vilayetindeki ekonomik gelişmelere yer vermiştir. Fetihden (1516) yüzyıl kadar sonra eyaletin mali sistemindeki köklü değişimler anlatılmıştır. Ayrıca kamu ile özel ekonomik sektörlerin vergi sistemine zamanla nasıl uyum gösterdiği SVMD'den örneklerle ifade edilmiştir. Okawara'ya göre, yüzyıl içinde mali ve idari yapı çeşitli aşamalardan geçmiştir. Müellif buna Osmanlaşma demektedir. Bölgenin geliri merkeze gönderilmekten ziyade, hac yolunun güvenliği ve güzergahtaki yeniçerilerin ulufeleri için ayrılıyordu. Bu yüzden yeniçeri teşkilatı bölge için çok önemliydi. Zira yeniçeri ile esnaf ve loncalar arasında sıkı bir bağ vardı. Zaten XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yeniçerilere vergi toplamak üzere iltizam verilmiştir. Bunun sonucu yeniçeriler Şam merkezli en büyük güç olmuştur.

SVMD'nin Osmanlı Türkçesi'ne nakli işini Nagata ve Shimizu gerçekleştirmişlerdir. Yıllar süren yoğun bir mesai harcayan değerli araştırmacılar Osmanlı Türk tarihine çok önemli bir kaynak eser kazandırmışlardır. Diğer ekip arkadaşlarıyla başarılı bir bilimsel araştırma yapan Nagata elimizdeki eserin 20 yıllık bir mesainin mahsulü olduğunu ifade etmektedir. SVMD'inde 373 hüküm bulunmaktadır. İtinai bir şahıs ve yer adları dizini yapılmıştır. SVMD'nden dört farklı hükmün fotoğrafı da ilave edilmiştir. Baskı işini dünyaca meşhur Toyo Bunko (The Oriental Library) üstlenmiştir. Ayrıca bu eser Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'da uyguladığı idari düzeni her yönden gözler önüne seren bir arşiv belgesidir. Yoğun bir mesai ile gün ışığına çıkmıştır. Bu bilimsel çalışma Osmanlı tarihi araştırmacılarının bir el kitabıdır. Aynı zamanda örnek bir çalışmadır.

MÜCTEBA İLGÜREL

MUSTAFA GENCER, *Imperialismus und die Orientalische Frage. Deutsch-türkische Beziehungen (1871-1908) [Emperyalizm ve Şark Meselesi. Türk-Alman İlişkileri (1871-1908)]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006. (ISBN 975-16-1914-9), 160 sayfa.

Doç. Dr. Mustafa Gencer'in kaleminden çıkan bu kitap, esas itibarıyla yazarın 1995'te Bochum Ruhr Üniversitesi tarafından kabul edilen master çalışmasına dayanmakta olup, 1871-1908 yılları arasında Türk-Alman ilişkilerinin seyrini ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, büyük güçlerin Balkanlar ve Orta Doğu üzerinde nüfuz kazanma mücadeleleri ve bu çerçevede birbirleriyle olan çıkar çatışmalarına ışık tutulmaktadır. Ana konu, "şark meselesi" çerçevesinde Alman-Osmanlı askeri ilişkilerinin perde arkasıdır. Bu yapılırken Alman İmparatorluğu'nun sömürgecilik döneminde yürüttüğü şark politikası öne çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Çalışma giriş bölümüyle beraber beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın sonunda genel değerlendirme, Türkçe özet, kaynakça yanında dizin ve çeşitli haritaları kapsayan ek bölümleri yer almaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, metodu, sorunsalı ve dayandığı kaynaklar açıklanmaktadır. Yazar burada, aradan bir asıra yakın bir zaman geçmesine rağmen şark meselesi ve I. Dünya Savaşı'ndan kalma hesaplaşmaların bugün daha da güncellik kazandığı görüşünü savunuyor. Buna göre Ortadoğu-Balkanlar ve Kafkasya üçgeninde bugün yaşanan kargaşa ve huzursuzluğun temelinde büyük güçlerin sürdürdüğü emperyalist siyaset yatmaktadır.

Giriş'i takip eden ikinci bölüm tarihsel arkaplanı konu edinmektedir. "Şark meselesinin" tanımı, ortaya çıkışı, sömürgecilik politikasıyla ilişkisi ele alındıktan sonra büyük güçlerin bu meselece yaklaşımları ve ilgileri tek tek ele alınmaktadır.

Üçüncü bölüm, Osmanlı Devleti'nin Alman emperyalist faaliyetlerinin ilgi odağı haline gelme sürecini inceliyor. Alman İmparatorluğu 1871'de kurulduğunda şansölye Bismarck'ın en önemli amacı, yeni devletin Orta Avrupa'daki konumunu sağlamlaştırmaktı. Bu nedenle Balkanlar ve Ortadoğu ikincil bir önem arz etmekteydi. 1889'da İmparator II. Wilhelm İstanbul'a gelir. Yazara göre bu ziyaret, II. Abdülhamit ve Osmanlı kamuoyunda önemli tesirler bir yana, Alman mallarına pazar bulma ve Ortadoğu'da bir Alman nüfuz alanı oluşturma gayesiyle yapılmıştır. Bağdat Demiryolu Projesi'nin Deutsche Bank'a verilmesi ile Almanların Osmanlı Devleti'ne yatırım yapmalarının önü açılmış, demiryolu inşası için mühendisler, salgın hastalıklara karşı mücadele için tabipler, Osmanlı Ordusu'nu eğitmek için subaylar gelmiştir. Yazar, bu gelişmelerin Osmanlı Devleti'ndeki Alman tesirini sistematik hale getirdiği görüşündedir.

Dördüncü bölümde mesele, Osmanlı Devleti açısından ele alınmaktadır. Devlet-i Aliyye bir taraftan ülkede istikrar sağlamaya çalışırken diğer taraftan Alman İmparatorluğu ile iyi ve dostane ilişkiler kurarak giderek artan Rus, İngiliz ve Fransız etkisini dengelemek istiyordu. Yazara göre bu denge politikası, devletin giderek Alman nüfuz alanı içine girmesi tehlikesini bertaraf etmiyordu. Zaten sömürgecilik döneminde dünyanın büyük güçler tarafından paylaşılmasında rol alamayan Almanya'nın, şimdi Anadolu ve İran Körfezi üzerinden Hindistan'a uzanan bir hat üzerinde kendine büyük bir pay bulma maksadını güttüğü aşikardı. Bağdad

Demiryolu Projesi bu amaca hizmet edecekti. Nihayet II. Abdülhamit, dış politikasındaki tarafsızlığı terk ederek, danışmanlarının da tavsiyesiyle Almanya'ya yakınlaşmaya karar verdi. Yazar II. Abdülhamit'in bu politikasını Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasını savunması ve Alman ekonomik yatırımlarının Osmanlı ülkesinin yararına olduğu görüşüne dayandırmaktadır. Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ortak sınırlarının olmayışı, Alman sömürgelerinde Müslüman bulunmayışı Abdülhamit'i Almanya'ya yaklaştıran diğer nedenler arasında sayılmaktadır.

Beşinci bölüm, Osmanlı üzerinde kurulan Alman etkisinin gelişimini Bağdad Demiryolu Projesi örneğinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Hamburg, Berlin, Paris, Viyana üzerinden Avrupa'yı İstanbul'a bağlaması öngörülen proje, buradan da İran Körfezi'ne ulaşacaktı. Almanya bu proje ile Osmanlı üzerindeki etkisini artıracak, Türkler'in gönlünü kazanacak, gelecekte muhtemel savaşlarda Türkiye'nin kendi safında yer almasını garantileyecekti. Projeyi Almanlar'a veren Abdülhamit ise, bir yandan ülkenin güvenlik, kalkınma ve islahına, öte yandan da kendi konumunu sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Bölümün sonunda, projenin Almanlar'a verilmesinin, diğer Avrupa başkentlerindeki yankısı ele alınmaktadır. Ayrıca Alman kamuoyununun şark meselesi hakkındaki tutumuna da ışık tutulmaktadır.

Yazar çalışmasında özetle, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı-Alman münasebetlerinin, 'dostluk' temeline dayandığı ve her iki tarafa da - eşit derecede olmasa da - fayda sağladığı sonucuna varıyor. Bu sonuç, araştırma boyunca sıkça dile getirilen, Almanya'nın aslında nüfuz kazanma peşinde olduğu tezine tezat teşkil etmektedir. Birlikte tecrübe edilen bu tarihi kesit yazara göre, günümüzde de her iki ülkenin ve toplumun karşılıklı anlayış ve yakınlaşmasına olumlu katkı sağlayabilir.

Eserin, Türk-Alman tarihi araştırmalarına önemli katkılar sunduğu açıktır. En önemli katkılarında biri hiç şüphesiz, konunun Almanya açısından ve Almanca kaynaklara dayanarak ortaya konmasıdır. Bu yapılırken konulara Osmanlı açısından da bakılması ihmal edilmiş, yazar projektörünün Avrupa'nın önemli başkentlerine ve İstanbul'a eşzamanlı yansıtması başarılıdır. Eserin Almanca yayımlanması hiç kuşkusuz, kendisinden istifade etme imkanlarını sınırlandıracaktır. Bununla beraber kitabın sonuna konan Türkçe özet, çalışmanın konusu ve sonuçları hakkında en azından bir fikir edinme imkanı sunmaktadır.

YAŞAR SARIKAYA

M. KADIOĞLU, *Die Scaene frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander. Band 1* (2006). Mainz am Rhein. ISBN - 10:3-8053-3610-1

Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ve Freiburg Albert-Ludwig Üniversitesi'nin işbirliği ve Nysa kazıları başkanı Prof. Dr. V. İdil - Nysa kazıları bilimsel Üyesi Prof. Dr. W. Strocka editörlüğünde Verlag Philipp von Zabern tarafından basılarak bilim dünyasına sunulan kitap, Nysa ve yakın çevresindeki bilimsel araştırmaların bir dizi olarak yayımlanmasını amaçlayan *Forschungen in Nysa am Mäander* (Menderes Kıyısındaki Nysa Araştırmaları) isimli arkeolojik araştırmalar serisinin birinci bandı olarak yayımlanmıştır. Baskısı, Gerda Henkel Vakfı (Duesseldorf), Geschwister Boehrer'ın Ingelheim Vakfı (Ingelheim am Rhein) ve Nysa Örenyeri Tanıtım ve Geliştirme Derneği (Sultanhisar) parasal katkıları ile gerçekleştirilen çalışma, içindekiler, editör önsözü ve kısaltmalar dizini dışında 396 sayfa, 56 levhada 114 resim ve iki harita yanında 7 ek çizim levhası içermektedir ve yazar M. Kadioğlu'nun 2002 yılında Freiburg Albert-Ludwig Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinin İngilizce ve Türkçe özeti yanında bazı değişiklikler, kaynakça güncellemeleri ve dipnot eklemeleri ile yayına sunulmuştur. Çalışmanın içeriği, yazarın Aydın Kültür ve Sanat Dergisi 20, 2003, s. 29-32'de yayımlanan "Nysa Tiyatrosu Sahne Binası Cephe Mimarisini (scaenae frons): Rekonstrüksiyon ve Yapı Evreleri" başlıklı kısa bildirisinde kısmen özetlenmiştir.

Çalışma, sayfa 30 dn. 229'da belirttiği gibi V. İdil tarafından yayına hazırlanan ve sahne binası birinci katında yer alan Dionysos'un yaşamı ile ilgili podyum frizi dışında Nysa Tiyatrosu'nun tüm yapısal, bezeksel ve ikonografik elemanlarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Çalışmanın 1. EINLEITUNG (GİRİŞ) bölümünde (s. 1-2); çalışmanın içeriği, oluşum süreci ile araştırmaya temel oluşturan sahne binasının rekonstrüksiyon yöntemi anlatılmıştır.

Nysa antik kentinin konumu, tarihsel verileri ve araştırma tarihinin konu edildiği 2. DIE STADT (KENT) bölümünde (s. 3-10); 19. yy.'dan beri bölgeyi ve kenti ziyaret eden gezgin ve bilim adamlarının kısa anlatımlarına ve kente 1990 yılında başlayan sistematik bilimsel araştırmalara yer verilerek, 1998 yılı sonrasındaki süreçte tiyatrodaki gerçekleştirilen çalışmalar ayrıntılı olarak sergilenmiştir.

Çalışma konusunun kapsamlı olarak ele alınmasına başlandığı 3. DAS THEATER (TİYATRO) bölümünde (s. 11-21); tiyatro ve yakın çevresindeki coğrafi yapı yansıtılarak, tiyatronun cavea, orkestra, parodoslar, sınırlayıcı duvarlar ve sahne binası gibi yapısal bölümleri ele alınmış, her bir bölüm sonunda plan tipleri irdelenmiştir.

4. REKONSTRUKTION (REKONSTRÜKSİYON) bölümü (s. 23-90); sahne binası önü (*proskenion*) ve cephesini (*scaenae frons*) oluşturan yapısal ve ikonografik donanım türlerine ve yapıdaki konumlarına göre sınıflandırılmış; boyut, profil, yüzey ve teknik işçilikler ışığında yapıdaki özgün konumları saptanmaya çalışılmıştır. Bazı yapı elemanlarının çizim ve resimleri ışığında metin içinde de yer verilen kısmi rekonstrüksiyonlar, Lev. 55 ve 56'da üç boyutlu, Ek 5. 6 ve 7a'da ise iki boyutlu çizimlere bütünlük içinde yansıtılarak verilmişlerdir.

5. EINORDNUNG DER BAUORNAMENTİK (YAPISAL BEZEKLERİN KRONOLOJİK SINIFLANDIRILMASI) bölümünde (s. 91-141); yapısal elemanların içerdikleri profiller ve

bezekler stilistik yöntemlerle incelenerek sınıflandırılmışlardır, sonrasında İ.Ö. 1. yy., İ.S. 2. yy.'ın 2. yarısı ve İ.S. Geç 2. - Erken 3. yy. olmak üzere 3 farklı evrenin varlığı ortaya konulmuştur. Bölüm sonunda (s.139-141) tiyatro geninde işlev değişikliğine de bağlı eklemeler, sahne binasının geçirdiği onarımlar ve İ.S. 6.-7. yy.'a uzanan süreçteki Geç Antik Dönem değişikliklerine işaret eden yapı elemanları ele alınarak, bunlarda izlenen malzeme ve işçilik hataları, yapım sırası ve sonrasındaki tahribatlar ayrıntılı olarak sunulmuş, sahne binası cephesinin yapım evreleri ve özellikleri özlü bir şekilde listelenmiştir.

Nysa Tiyatrosu'nda az sayıda da olsa onur, yapı ve dilek yazıtları ile de karşılaşmıştır. Yapının tarihlenmesinde etken olmayan bu buluntuların ele alındığı 6. INSCRIFTEN (YAZITLAR) bölümünde (s. 143-146); imparator ve hayırseverlerin anıldığı özgün metinler ve çevirileri bazı kısa yorumlarla sunulmuştur.

7. BAUTECHNIK (YAPI TEKNİĞİ) bölümü (s. 147-150); yapının inşasında kullanılan farklı tür ve niteliklerdeki yapı malzemesi, bloklardaki taş işçiliği ve taşı işaretleri yanında kenet, dübel, kaldırma ve iteleme yuvaları irdelenmiştir.

8. ENTWURFSSYSTEM UND BAUPLAN (TASARIM SİSTEMİ VE YAPI PLANLAMASI) bölümünde (s. 151-158); antik yapılarda kullanılan modül ve ayak ölçüsü incelenen yapıya yönelik olarak irdelenmiş, yapının tekil elemanlarının ve saptanabilen genel boyutlarının karşılaştırılması sonucu yapıda 29,42 m uzunluğunda Roma ayak ölçüsünün kullanıldığı ortaya konulmuştur.

9. ZUSAMMENFASSUNG (ÖZET) bölümü (s. 159-166); çalışmanın Almanca, İngilizce ve Türkçe olarak kısa özetlerini içermektedir. Ülkemizdeki ilgili okuyucu düşünüldükçe Türkçe özet (s. 163-166) diğer iki dile oranla daha kapsamlı tutulmuştur.

KATALOG (167-245); Sahne binası önü ve cephesinin yapımı ve donanımında kullanılan tüm yapı elemanları ve parçaları, türleri ve konumlarına göre sınıflandırılmış; bulunduğu ve korunduğu yer, boyutları, ayrıntılı tanımları ve tarihlendirme önerileri ile sunulmuştur. Bazılarının teknik ve bezeksel özelliklerinin de yansıtıldığı çizimler eşliğinde sunulmaları anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Heykel donanımının yer aldığı bölümde (s. 314-329), buluntuların ikonografik ve stilistik incelemesi, ele geçen örneklerin en erken İ.S. 2. yy.'dan kaynaklandığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Katalog içinde ayrıca (s. 330-342), yapı içinde bulunmalarına karşın, boyut ve malzeme türü ve işçilikleri ile yapıya aitlikleri saptanamayan yapısal malzeme tanıtılmış; katalog aynı buluntu yerine sahip ve İ.Ö. 133 öncesi - İ.S. Geç 6.-7. yy. ortaları gibi geniş bir zaman dilimine tarihlenen sikkeler, bronz ve kemik buluntuların yer aldığı kısa bir "küçük buluntular" bölümü ile sonlandırılmıştır.

Çalışmada ilişkilendirilen yapıların tablolar halinde sunulduğu iki ek bölümüne yer verilmiştir. ANHANG (EK) I: DIE DATIERTEN BAUTEN DER RÖMISCHEN KAISERZEIT KLEINASIENS bölümünde (347-360), Anadolu'nun Roma Dönemi stilistik inceleme ve da yazıtlar yardımı ile tarihlenen yapıları, ANHANG (EK) II: RÖMISCHE BÜHNENFASSADEN KLEINASIENS bölümünde (361-386) ise, Anadolu'daki Roma Dönemi sahne binaları alfabetik dizinde sunulmuş; ilgili araştırmacı ve okuyucular toplu ve özenli bir listeleme ile yapıların türü, tarihi ve kaynakları hakkında bilgilendirilmiştir.

Çalışmada resmedilen buluntu ve veriler ABBILDUNGS- UND TAFELVERZEICHNIS (RESİM VE LEVHALAR DİZİNİ) bölümünde (s. 387-392) tür, konum, ölçek ve katalog no'ları belirtilerek listelenmiş, ardına NACHWEISE DER ZEICHNUNGEN UND PHOTOS bölümü (s. 392) ile çizim ve resim kaynakları eklenmiştir.

Çalışmanın yazılı bölümü kişi, yer ve nesne isimlerinin anıldığı sayfalara işaret eden REGISTER (DİZİN) ile sonlanmaktadır.

Çalışma, Karia Bölgesi'nin en önemli kentlerinden bir olan Nysa'da, Helenistik Dönem'de inşa edilen ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde geçirdiği çok sayıda değişiklik sonrası Erken Bizans Dönemi içlerine kullanılan tiyatro yapısının sahne binasını ele almaktadır. Yapının, tüm yapısal, donanımsal ve teknik ayrıntıları ile başlı başına bir çalışma konusu olan ve kazılarının tamamlanmadığı cavea, orkhesta, parodoslar, sınırlayıcı duvarlar gibi diğer bölümleri kısaca özetlenerek bir bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır. Ele geçen yapısal ve bezeksel elemanların stilistik analizleri yanında yazılı verilerin değerlendirilmesi sonucu sahne binası cephesinin üç farklı yapım evresini yansıttığı; yapının proskenion dışında İ.S. 10-140 yıllarına tarihlenen ikinci evresinde iki katlı, İ.S. 180-200 yıllarına tarihlenen ve ayrıntılı rekonstrüksiyonu yapılan üçüncü evrenin ise üç katlı bir cephe mimarisine sahip olduğu saptanmıştır.

Zaman, doğa ve özellikle insan kavramının tahrip ettiği antik yapıların bilimsel yöntemlerle ele alınması ve farklı oluşum evrelerindeki özgün durumlarının ayrıntılı olarak yansıtılmasına önemli bir örnek oluşturan çalışma sürecinde 710 adet mimari blok sınıflandırılmış, bunlardan çoğunun işçilikleri, teknik ve bezeksel özellikleri nitelikli fotoğraflar yanında özenli ve ayrıntılı çizimler eşliğinde sunulularak yapının ikna edici bir rekonstrüksiyonu ve oluşum süreci ortaya konulmuştur.

BURHAN VARKIVANÇ

İngilizce Özetler:

ALEV ERARSLAN: *The Ubaid Period In The Urbanisation Process; The Birth Of Urbanism In The Near East (5500-3800 B.C.)* (pp. 395-412)

The Ubaid culture, which takes its name from Tell-al Ubaid, plays a crucial role in the process of urbanization in the Near East. Surviving for more than 1500 years (5500-3800 BC), it was characterised by important social, economic and political developments which influenced the development of urban polities both the Near East and the East and Southeastern Anatolia Regions. With this culture, certain radical structural changes peculiar to complex societies, urban societies, such as political and economic centralisation based on control over product, production and labor organisation with sealing practices, socio-economic differences, a high degree of economic specialisation and technological development, indicate that a complex economy, and organised trade had begun to take place in the social, political and economical organisations of the societies of the Near East.

This paper is concerned with enlightening the role of the Ubaid Culture in the development of urban societies in the Near East. With this aim, this culture will be analyzed from the viewpoint of those characteristics peculiar to urban societies mentioned above.

ŞEVKET DÖNMEZ: *The Central Black Sea Region and the Kelkit River Basin Settlements in the Bronze Age* (pp. 413-430)

The geographical area under discussion in this article covers the region from Samsun in the west to Bayburt in the east. I have chosen this area that we may call the East Black Sea Region *hinterland* in order to collect the existing archaeological evidence and thus make an assessment. The Kelkit River (ancient *Lykos*) is the most important river in this area. Because of its geographical advantages this river basin must have been used as a trade route between the Central Black Sea Region, Caucasia and Western Iran. Kelkit River rises from Gümüşhane Province, passes through the south of Giresun Province as well as the Reşadiye, Niksar and Erbaa districts of Tokat Province until it finally joins the Yeşilırmak River (ancient *Iris*) near Taşova District in the Amasya Province. The west side of the Kelkit Basin that begins in Koyulhisar has been thoroughly investigated and few settlements have been located there. Although the east side which

consists of the Süşehri, Şebinkarahisar, Şiran and Kelkit districts has not undergone any serious research yet, we still get information regarding this area from the neighbouring Bayburt province.

Following our present knowledge about the subject matter of this article, we come to the conclusion that the first settlements in the area occurred in the Late Chalcolithic Age. As a result of the field surveys in Samsun Province, which constitutes the west of region, we can assume that especially the Kızılırmak Valley (ancient *Halys*) and its neighborhood were densely inhabited both in Early and Middle Bronze Age, with some decrease in number. It has been observed that towards the Yeşilirmak Valley in the east of Samsun Province, settlements appeared to have been quite few, and the existing ones were inhabited only in the Early Bronze Age. The most important change seen in this province in the 2nd Millennium BC is the remarkable decrease in the number of settlements, compared to their amount in the Early Bronze Age. We conclude that some of the densely populated settlements of the Early Bronze Age were not further occupied in the Middle Bronze Age. Besides from the middle of Middle Bronze Age onward, we notice the number of settlements declined to a great extent and thus, there was a loss in population. This situation, which is related with Gashka people, most probably shows the borders of the regional hegemony of these people. In fact, A. Dinçol and J. Yakar, have pointed out the area covered by the Sinop-Samsun-Ordu provinces, i.e. the north of Amasya-Merzifon line, as the Gashka Land. J. Yakar, has even widened this line more, and expounded it as Kargı - Merzifon - Taşova or Taşköprü - Boyabat - Durağan - Vezirköprü, and has emphasized that these lines might have been used as buffer zones by Hittite Kings, against the raids of Gashka people, in his last related book.

It has been observed that dense populations inhabited the Amasya and Tokat Provinces during the Early Bronze Age, as was the case in the Samsun Province. Though we do not have sufficient information on the following period of the 2nd Millennium BC, we can conclude that these sites, especially those in the Amasya Province, were - due to their proximity to the Hittites - more densely inhabited during the Middle and Late Bronze Ages.

We would like to point out that we do not have enough evidence to assume that the Mesudiye or even the Sivas-Koyulhisar neighborhood was inhabited in the 2nd Millennium BC, nor that the Hittites had occupied the south of the Ordu Province and the Northeast of Sivas Province.

It is to be said that rare finds or settlements dating to the Middle or Late Bronze Ages are known in Bayburt, except for Büyüktepe Höyük further to the east. The rarity of settlements of the 2nd Millennium in Bayburt region, that is, however, not yet fully researched, seems to be comparable to similar situations in the northern part of Sivas province, just across the Kelkit River in Koyulhisar and Suşehri districts, in the southern part of Giresun Province in the districts Şebinkarahisar and Çamoluk, in the Şiran and Kelkit districts of Gümüşhane province. There is a slight possibility that the reason for this - even though this question is not solved yet - is to be sought with the peoples forming the Trialeti Culture. Having similarity with the samples found in Trialeti graves of the 2nd Millennium BC, the bronze weapons from the cave finds of Ordu and Artvin as well as the metal remains in the graves of the late 2nd Millennium BC in Erzurum-Pulur can be evaluated as an evidence for this assumption.

NUH ARSLANTAŞ: *The Jews of Khaibar after their the Expulsion* (pp. 431-474)

Khaibar, which means citadel in Hebrew, is one of the oldest Jewish settlements in Arabian Peninsula. They had come here first as the result of Assyrian expulsion in 721 BC, then in the course of time the city turned into a Jewish town owing to other expulsions from Palestine. When Islam came on the scene, Khaibar was populated by the most powerful and organized Jewish community in Arabia. In the time of Prophet Muhammad Khaibar had become famous with its strongly fortified castles, fertile lands and rich water reservoirs. Thanks to its strategic location on the very important commercial route in the Peninsula, the city prospered in a short period of time.

After the migration of Prophet Muhammad to Madina, Khaibar had always remained a source of trouble for Madina, and Khaibarite Jews had become a source of military provocations and centre for war investigations. Therefore, the city was given a top priority by the Prophet. On the other hand the Jews had concluded political alliances with some of the Arab tribes to eliminate the new state, but these attempts failed. After a heavy siege that lasted for fourteen days, Khaibar was conquered by Muslims in 628 [7 AH]. The Jews realized that they would perish, therefore, they asked for a negotiable peace treaty on the condition that they be allowed to remain in Khaibar and cultivate their lands, gardens and date palms. In return they agreed to pay half of their harvest to the Muslims. However, the land itself would henceforth belong to the Muslims. The Jews were also granted permission to keep practising their faith.

The Jews of Khaibar continued to stay on these conditions until the final years of Caliph Omar. For some political and economical reasons, Omar exiled a considerable part of the Jews to Taima and Jeriho. As time passed they were further dispersed from there to some towns of Egypt, Syria and Iraq. Due to the Wahhabi movement the remainder Jews in Khaibar migrated during the second half of the 18th century. As pointed above, at time of conquest they were exempted from *jizya*, but after their expulsion in 641 AD they were levied *jizya*. In the following centuries some of them demanded to be exempted from *jizya* with some forged documents claiming that these documents were given by the Prophet himself. Abbasid administrators never accepted such false documents and did not exempt them from *jizya*, but Fatimids did. They excused Khaibarite Jews from *jizya* and some other obligations. An example of such a false document which was found in Geniza is also attached at the end of this article.

HÜSEYİN KAYHAN: *On the Relation between Artuklus and Danismendis* (pp. 475-481)

Artuklu State, founded after the Turkish conquest of Anatolia, played an pivotal role in the turkification of eastern and southeastern Anatolia. The Danismendis, another Turkish state founded at approximately the same period, ruled and effected the turkification of the territories extending from the Black Sea region to the eastern Anatolia. Relations that established during the rules of Artuk Bey ve Dânişmend Gazi strengthened during the invasion of the First Crusaders. Artuklu beys such as Belek Gazi, Fahreddin Kara Arslan, Necmeddin Alpı and Dânişmendli rulers Emîr Gazi, Melik Muhammed, Yağıbasan fostered the relations that lasted for about a century. Relations between these two Turkish states had, no doubt, important consequences for Anatolia.

ALTAN ÇETİN: *Evaluation on Oghuz/Turkman Tribes and Tamgas (Seals) Apperaed in a Mamluk Source* (pp. 483-489)

al-'Aynî (1361-1451), a Turkish origin historian, with prolific knowledge in other Islamic sciences as well, was one of the leading personages of Mamluk historians. al-'Aynî served in various official posts in the times of Faraj, al-Mu'ayyad Shaykh, Tatar, Barsbay and Jaqmaq and produced many works, one of which is *al-Sayf al-Muhannad fi Sirat al-Malik al-Mu'ayyad* "*Shaykh al-Mahmudi*" telling about the reign and life of Sultan al-Mu'ayyad Shaykh. This work not only bears importance for the Mamluk history but also mentions the names of twenty-two of twenty-four Oghuz tribes and their tamgas as well as depicting the tamgas; which puts this

work in a special place among Mamluk histories. Our paper aims at showing with evidence that al-'Ayni based his information about Oghuz on the work by Mahmud of Kashgar and we will attempt an evaluation. This information regarding the Oghuz Turks have not been studied to date and bears utmost importance.

ESİN KAHYA: *A Physician of the Sixteenth Century, Sururi (Mustafa Muslihiddin b. Shaban)* (pp. 491-499)

Sururi was a physician who lived in the sixteenth century in the Ottoman Empire. He lived during the reign of Sultan Sulayman. He translated some important works from Arabic and Persian to Turkish. One of his translations is Jurjani's famous work, *Zahire-i Muradiyye's* pharmacological section. It was named *Tarcuma-i Akrabadin*.

His another translation is Ibn Nafis' famous work, *Mucaz* that is about the diseases of the body beginning from the head to the foot. In his translation, at first he gave the original Arabic text and then his commentary about that part. As a physician Sururi did not translate the text word by word, but time to time he gave his opinions and special explanation. However he treated the first book, Jurjani's work's translation is not word by word translation either; he also gave some commentaries place to place.

Sururi also wrote a book on how a most perfect city should have been. This book mainly resembles to the Farabi's *Medinet al-Fadla*. In that book he gave information about the people of a ideal city; the principles that its people obey; its laws, relationship of people in there.

In this paper we will make evaluation of his works, beginning from his book on Ideal City and we explains his medical works (especially the commentasyon Ibn Nafis al-Mucez) in detail.

BAHATTİN YAMAN: *The Ottoman Palace Artisans in 1545* (pp. 501-534)

The art activities of the Ottoman State was carried out by three branches. These branches were Ottoman Palace Artisans who produced for Palace and the artisans who produced for army and the artists who produced for people. There are many registry books for palace artists. These registry books inform us about forty art groups and their payments who worked in organization. Mostly each registry book contains the payments for the duration of three months. The registrybook registered

as the number of D 9706/4 in Topkapi Palace Archive is dated Muharrem-Safer-Rebû'l-Evvel 952/15 March-11 June 1545. There are 776 artists and their payments in the registry book that includes thirty five art groups. The other importance of the registrybook dated 1545 is that the origins of most artisans, either their hometowns or nationalities can be identified the countries or nationalities of most artisans are obvious.

YILDIRAY ÖZBEK: *Building of Ideologie: Ottoman Sultan's Mosques in 15th and 16th Century* (pp. 535-565)

The buildings to have been made by the Ottoman sultans in the various regions of the empire are generally regarded as charity works. The financial sources of these buildings were provided from their own treasure of the sultans, not from the state budget. Much of the sultans' personal treasure consists of war spoils to have been collected from the holy war called qaza. The mosques to be built in Istanbul, the capital city, by the Sultans must be financed from war spoils taken from the kafirs. This is the reason why some Sultans, like Selim II and Murad III, who had not commanded directly their army in any war, did not build any monument in Istanbul in their names. Why Selim I could not make any monument build in Istanbul in the name of himself is because his military victories had been against some Muslim states, like Memluks and Safevis. Since the Ottoman society appreciated the Ottoman sultans with the titles of 'gazi' and 'adil', the mosques of Mehmet II and Ahmed I whose administration was in contrast to such these principles were criticized within that period by the people. While Mehmed II's mosque was condemned because of taxes, exile and the workers' unfairly paid fees, the mosque of Ahmed I was criticized due to the fact that he could not win a military victory against the kafirs. Consequently, the sultan mosques stand as monuments in which the ideology of the sultanate appears in the aesthetics of the city, rather than charity works.

NURİ ÇEVİKEL: *Ayâns in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the Eighteenth Century* (pp. 567-590)

A process of fluctuation was experienced at the expense of the Muslim – non-Muslim reayah living in the Province of Cyprus exclusively in 1750-1800 A.D. In this period, along with the natural calamities like earthquakes, plagues, droughts and the likes, appeared other factors to play a decisive role in the case. One of the most important of them was a progression of "decentralization". It first appeared in the late sixteenth century as a result of inner and outer political, social and economic conditions, developed in

the following century and widely spread all over the Ottoman Empire by the second half of the eighteenth century. Consequently, the process led the Ottoman central governments to lose or share its authority in provinces with newly emerged local powers called "ayâns". To study the repercussions of the process, main subject of this writing, will obviously help someone to understand satisfactorily the history of Cyprus under the Ottoman rule, and grasp the whole picture of the conversions like that "process of decentralization". By this study one can also see determining to what extent and how those changings were tested in provinces is inevitable for clarifying the essence of the transitions which influenced the whole empire.

AYŞE PUL: *An Anonymous Ottoman Source: History of the Conquest of Crete* (pp. 591-602)

The island of Crete, conquered by the Ottoman Empire after prolonged and tragic wars that took place between the years of 1645-1669, has been the subject of numerous books, especially in the 18th Century. Among them, a work whose author is not known and entitled "The History of Crete's Conquest", preserved in the Manuscript Collection of the Turkish Historical Society Library, is a rare work that describes the whole process of conquest between the years 1645-1669. The manuscript, consisting of 245 leaves, is one of the few books that describe the 24-year conquest period, the land and naval battles, and occasionally the geographical features of the island, its socio-economic conditions, its forts, the conditions of the army and the navy, and its commanders etc in a concise and comprehensive way.

The author, considered to have written his work towards the end of the 18th century, has preferred to present the information in the same form he has obtained with some minor spelling differences, and presented quotations as detailed as possible, especially by utilizing the reliable sources of the era. Having observed the desperate mood in the society resulting from the prolonged battles that ended in defeat in his century, the author, who had taken upon himself a social mission, attempted to inform people and inspire feelings of self-sacrifice and heroism among the ordinary people through describing the self-scrifices and the heroic actions of his ancestors during the long years of war.

YÜKSEL ÇELİK: *A Section from our Prison History: Üsküdar Pashakapısı Remand-Prison and It's Invasion in the Truce Period* (pp. 603-627)

Reform of prisons is an important subject matter of social and legal history. Debates on improving the conditions of prisons in the Ottoman

Empire appeared in the second half of the Nineteenth Century. Nonetheless, actual reform in prisons of the empire was a slow process, due to certain political problems, wars, and fiscal crisis. A couple of issues stood out in this gradual reform process: fixing the administrative problems, creating a sound legal framework, and building new prisons and correctional facilities.

This article will first discuss the reform process in prisons of the empire, which gained momentum toward the end of the Nineteenth Century. Then it will focus on the occupation of Üsküdar Paşakapısı Prison by the British in the later stages of the First World War. The construction of this prison started at the turn of the Twentieth Century, and it moved very slowly due to hardships, which the Ottomans encountered because of the Balkan Wars, and the Great War. We believe that this study on Üsküdar Paşakapısı Prison –which was located at the capital of the empire– for the aforementioned period will be an excellent showcase in demonstrating the fundamental problems of the legal penal system in the Ottoman Empire as well as the difficulties, which the inmates suffered.

NECLA ARSLAN SEVİN - VELİ SEVİN - HAYDAR KALSEN:
Excavations of the Quarter of Inner Fortress at Harput: An Archaeological Approach to Osmanlı (pp. 629-642)

The ancient city of Harput was occupied from the Kingdom of Urartu to the beginning of twentieth century AD without a break. It was conquered by Yavuz Sultan Selim, the Ottoman king, at 1516, and was one of the important sites of Anatolia with its social, cultural and economical structure during the Ottoman era. At the citadel of Harput built on a rocky hill near the modern city of Elazığ an archaeological salvage project was initiated by the Museum of Elazığ from 2005 onwards. The aim of the excavation was to unearth the small district with its few houses, mosques, shops, ateliers and narrow streets that had been settled from the beginning of the Ottoman rule within the citadel. The mosque, Kale Camii, constructed on the Urartian stone foundations was excavated between 2006 and 2007. Stratigraphical data, structural characteristics and some small finds suggest that this building was one of the oldest mosques in Anatolia constructed by the Artuqids. Additionally two houses and a tin-maker's shop were excavated so far. The new excavation, however, carried on the district of the citadel at Harput directing in the approach of Ottoman archaeology is at its preliminary stage yet.

MARCUS TULLIUS CICERO (F. GÜL ÖZAKTÜRK - Ü. FAFO TELATAR): *Academica I. Book* (pp. 643-660)

The colloquy of the first book of the *Academica*, of which we make a translation into Turkish with explanatory notes below, takes place among Atticus, Cicero and Varro in Varro's villa at Cumae. The plan of the work, which can be divided into three parts, runs as follows:

The paragraphs 1-14 serve as a preface to the work, in which preparations are made to create the suitable occasion and conditions the colloquy requires. Then, Varro, being a gifted poet and philosopher as well, is praised for his wisdom and asked to expose the philosophy of Antiochos' school, of which he is a follower. In paragraphs 15-42 Varro fulfils this request relating in summary and as clearly as possible the historical development and characteristic precepts of this philosophical school starting from Socrates. In paragraphs 43-46 Cicero, who has recently been converted to the New Academy, explains in his turn the differences between the old and the new schools. But the rest of his speech has not survived to our day.

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ERARSLAN, ALEV: The Ubaid Period in the Urbanisation Process; The Birth of Urbanism in the Near East (5500-3800 B.C.) (6 figures).....	395
DÖNMEZ, ŞEVKET: The Central Black Sea Region and the Kelkit River Basin Settlements in the Bronze Age (with 2 maps, 22 illustrations).....	413
ARSLANTAŞ, NUI: The Jews of Khaibar after their the Expulsion (with 5 illustrations).....	431
KAYHAN, HÜSEYİN: On the Relation between Artuklus and Danismendis	475
ÇETİN, ALTAN: Evaluation on Oghuz/Turkman Tribes and Tamgas (Seals) Appeared in a Mamluk Source	483
KAHYA, ESİN: A Physician of the Sixteenth Century, Sururi (Mustafa Muslihiddin b. Shaban).....	491
YAMAN, BAHATTİN: The Ottoman Palace Artisans in 1545 (with 11 documents).....	501
ÖZBEK, YILDIRAY: Building of Ideologie: Ottoman Sultan's Mosques in 15 th and 16 th Century (with 9 plan and 8 illustrations).....	535
ÇEVİKEL, NURİ: Ayâns in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the Eighteenth Century.....	567
PUL, AYŞE: An Anonymous Ottoman Source: History of the Conquest of Crete	591
ÇELİK, YÜKSEL: A Section from our Prison History: Üsküdar Pashakapısı Remand-Prison and It's Invasion in the Truce Period	603
SEVİN, NECLA ARSLAN-SEVİN, VELİ-KALSEN, HAYDAR: Excavations of the Quarter of Inner Fortress at Harput: An Archaeological Approach to Ottoman (with 2 maps, 21 illustrations).....	629
 Translations:	
CICERO, MARCUS TULLIUS: (Çev. F. Gül Özaktürk- Ü. Fafo Telatar): <i>Academica I. Book</i>	643
 Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: Abdulhalik Bakır: <i>Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi(i), Giyim-Kuşam ve Moda</i>	661
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Tax Farm Register of Damascus Province in the Sixteenth Century: Archival and Historical Studies</i>	665
SARIKAYA, YAŞAR: Mustafa Gencer: <i>Imperialismus und die Orientalische Frage. Deutsch-türkische Beziehungen (1871-1908) [Emperyalizm ve Şark Meselesi. Türk-Alman İlişkileri (1871-1908)]</i>	669
VARKIVANÇ, BURHAN: M. Kadıoğlu: <i>Die Scaene frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander</i>	671
Abstracts.....	675

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXII

No. 264

August 2008

ANKARA - 2008